

B-4

31

178

न्यायदर्शनम् ।

वात्स्यायनमुनिवृत्त-भाष्यसहितम् ।

विश्वनाथवृत्त-वृत्तिसहितम् ।

पण्डितकुलपतिना वि, ए उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

संस्कृतम् प्रकाशितम् ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगर्याम्

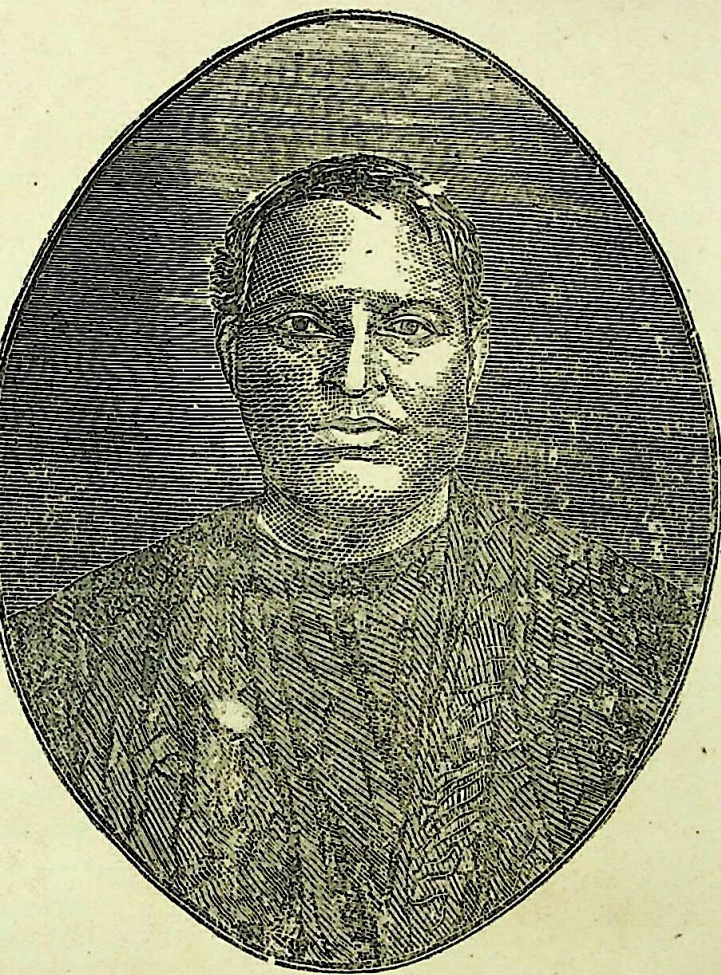
सिद्धेश्वरयन्त्रे

मुद्रितम् ।

१८६१ ।

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर बि, ए,

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B, A.

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

न्यायदर्शनस्य सूचीपत्रम् ।

विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
लोचरूपशास्त्रप्रयोजनकथनम्, पदार्थानामुद्देश्य, ...	२	१४
तत्त्वज्ञानाधीनक्रमसूक्तिद्वयम्, ...	८	३
प्रमाणलक्षणं तद्विभागश्च, ...	११	१७
प्रत्यक्षलक्षणम् ...	१३	३
अनुमानस्य लक्षणम् विभागश्च ...	१५	१०
उपमानलक्षणम् ...	१७	१
शब्दलक्षणम्, ...	१७	१३
शब्दस्य विभागः, ...	१८	४
प्रमेयस्य लक्षणम् विभागश्च, ...	१८	१०
आत्मनिरूपणम्, ...	१८	१५
शरीरनिरूपणम्, ...	२१	१
इन्द्रियविभागः ...	२१	८
भूतविभागः, ...	२२	८
अर्थस्य विभागः, ...	२२	११
बुद्धिलक्षणम्, ...	२३	३
मनोनिरूपणम्, ...	२३	८
प्रवृत्तिलक्षणं तद्विभागश्च, ...	२४	१
दोषलक्षणम्, ...	२४	५
प्रेत्यभावलक्षणम्, ...	२५	१
फललक्षणम्, ...	२५	१०
दुःखलक्षणम्, ...	२६	३
अपवर्गलक्षणम्, ...	२६	८
संशयस्य लक्षणं विभागश्च, ...	२८	५
प्रयोजनलक्षणम्, ...	३१	१
दृष्टान्तलक्षणम्, ...	३१	६
सिद्धान्तलक्षणम्, ...	३२	३
सिद्धान्तविभागः, ...	३२	८
सर्वतन्त्रसिद्धान्तलक्षणम्, ...	३३	१
प्रतितन्त्रसिद्धान्तलक्षणम्, ...	३३	५
अधिकरणसिद्धान्तलक्षणम् ...	३३	१२
अभ्युपगमसिद्धान्तलक्षणम्, ...	३४	७
अवयवविभागः, ...	३५	१
प्रतिज्ञालक्षणम्, ...	३६	४
हेतुलक्षणम्, ...	३६	७

व्यतिरेकिहेतुलक्षणम्,	...	...	३७	१
उदाहरणलक्षणम्,	...	...	३७	५
व्यतिरेक्युदाहरणलक्षणम्	...	...	३८	६
उपनयलक्षणम्,	...	...	३९	५
निगमनलक्षणम्,	...	...	४०	१
तर्कनिरूपणम्,	...	...	४२	१
निर्णयनिरूपणम्,	...	...	४४	१
वादलक्षणम्,	...	...	४६	१
जललक्षणम्,	...	...	४८	१
वितृष्णलक्षणम्,	...	...	४९	१०
<u>हेलाभासविभागः,</u>	...	...	५०	७
संशयविचारलक्षणम्,	...	...	५१	१
विरुद्धलक्षणम्,	...	...	५१	१३
प्रकरणसमलक्षणम्,	...	...	५२	१३
साध्यसमलक्षणम्,	...	...	५३	१०
अतीतकाललक्षणम्,	...	...	५४	५
कललक्षणम्,	...	...	५५	१४
कलविभागः	...	...	५६	२
वाक्कललक्षणम्	...	...	५६	६
सामान्यकलनिरूपणम्	...	...	५७	२०
उपचारकललक्षणम्,	...	...	५८	१९
कलपूर्वपक्षः,	...	...	५९	१६
तत्समाधानम्,	...	...	६०	४
जातिलक्षणम्,	...	...	६०	१४
निरुद्धस्थानलक्षणम्,	...	...	६१	६
अथ द्वितीयाध्यायः	...	...	६२	८
संशयपूर्वपक्षः,	...	...	६३	१
संशयसिद्धान्तः,	...	...	६५	१०
प्रमाणपूर्वपक्षः,	...	...	६८	१५
तत्समाधानम्,	...	...	७१	९
समाधानान्तरम्,	...	...	७२	१४
पूर्वपक्षान्तरम्	...	...	७५	७
तत्समाधानम्,	...	...	७६	२
प्रत्यक्षलक्षणाक्षेपः,	...	...	७९	१
तत्समाधानम्,	...	...	७९	८
आक्षेपान्तरम्,	...	...	८०	१

[३]

समाधानान्तरम्,	...	...	८०	६
मनःसिद्धौ युक्तिः	...	...	८०	१२
प्रत्यक्षसिद्धान्तसूत्रम्,	...	...	८१	१७
सन्निकर्षाहेतुत्वशङ्का,	...	...	८३	१
तत्समाधानम्,	...	...	८३	६
प्रत्यक्षस्यानुमितित्वशङ्का,	...	...	८४	१०
तत्समाधानम्,	...	...	८५	६
अवयविपूर्वपक्षसूत्रम्,	...	...	८७	५
तत्समाधानम्,	...	...	८७	१०
अवयवसिद्धान्तसूत्रम्,	...	...	८८	१
अनुमानपूर्वपक्षसूत्रम्,	...	...	८२	१५
तत्समाधानम्,	...	...	८३	६
वर्तमानाक्षिपः,	...	...	८४	४
तत्समाधानम्,	...	...	८४	११
उपमानपूर्वपक्षसूत्रम्,	...	...	८७	८
तत्समाधानम्,	...	...	८७	१३
उपमानस्यानुमानान्तर्भावमतम्,	...	...	८८	३
तत्खण्डनम्,	...	...	८८	१
शब्दपूर्वपक्षसूत्रम्,	...	...	८८	४
तत्समाधानम्,	...	...	१००	८
वेदप्रामाण्याक्षिपः,	...	...	१०३	६
तत्सिद्धान्तः,	...	...	१०४	६
वेदवाक्यविभागः,	...	...	१०६	४
विधिलक्षणम्,	...	...	१०६	७
अर्थवादविभागः,	...	...	१०६	१०
अनुवादलक्षणम्,	...	...	१०७	१६
वेदप्रामाण्ये युक्तिः,	...	...	१०८	१२
प्रमाणचतुष्टाक्षिपः,	...	...	१११	१५
तत्समाधानम्,	...	...	११२	१३
शब्दानित्यसाधनम्,	...	...	११७	११
शब्दपरिणामसंशयः	...	...	१३१	१८
शब्दविकारनिराकरणम्,	...	...	१३३	६
शब्दविकारव्यवहारः,	...	...	१३४	१०
पदनिरूपणम्,	...	...	१३७	६
पदार्थसंशयः,	...	...	१४१	१२
केवलव्यक्तिशक्तिखण्डनम्,	...	...	१४२	१७

केवलाकृतिशक्तिमत्खण्डनम्,	...	...	१४४	७
केवलजातिशक्तिखण्डनम्,	...	...	१४५	८
पदार्थनिरूपणम्,	...	...	१४५	१३
व्यक्तिलक्षणम्,	...	...	१४६	७
आकृतिलक्षणम्,	...	...	१४६	१२
जातिलक्षणम्,	...	...	१४७	७
अथ तृतीयाध्यायः	...	...	१४८	१
प्रमेयपरीचारः	...	...	१४८	१
तत्रापि इन्द्रियचैतन्यवाददूषणम्,	...	...	१४४	१२
शरीरात्मवाददूषणम्,	...	...	१५१	४
आक्षेपान्तरम्,	...	...	१५२	१
तत्समाधानम्,	...	...	१५२	७
चक्षुरद्वैतप्रकरणम्,	...	...	१५४	१
तत्खण्डनम्,	...	...	१५४	५
मनस आत्मलशङ्का,	...	...	१५७	२१
तत्खण्डनम्,	...	...	१५८	६
आत्मनित्यत्वप्रतिपादनम्,	...	...	१५८	१५
शरीरस्यैकभौतिकत्वकथनम्,	...	...	१६४	१७
पार्थिवत्वे युक्त्यन्तरकथनम्,	...	...	१६६	१
इन्द्रियभौतिकत्वपरीक्षणम्,	...	...	१६६	८
इन्द्रियनानात्वपरीक्षणम्,	...	...	१७६	१
अर्थपरीक्षणम्,	...	...	१८२	१
बुद्धान्नित्यतासंशयः,	...	...	१८८	४
बुद्धिनित्यतावादिसाङ्गमतम्,	...	...	१८८	१
तत्खण्डनम्,	...	...	१८८	७
साङ्गमतान्तरदूषणम्,	...	...	१८०	१६
अयुगपदग्रहणव्युत्पादनादि,	...	...	१८१	५
क्षणिकवादिसौगतशङ्काकथनम्,	...	...	१८३	८
सौगतशङ्कासमाधानम्,	...	...	१८४	४
सौगतमते साङ्गदूषणम्,	...	...	१८५	१५
तन्निराकरणादि,...	...	...	१८६	५
बुद्धेरात्मगुणत्वप्रकरणम्,	...	...	१८७	१७
बुद्धेरुत्पन्नापवर्गित्वकथनम्,	...	...	२१४	४
बुद्धौ शरीरगुणत्वाभावस्य विशिष्टकथनम्,	...	...	२१८	११
मनःपरीक्षाप्रकरणम्,	...	...	२२१	८
मनस्य तत्त्वप्रवृत्तादृष्टिपादाप्रकरणम्,	...	...	२२३	१४

अथ चतुर्थाध्यायः,	...	...	२३३	
प्रवृत्तिपरीक्षा, ...	...	...	२३३	१२
दोषपरीक्षणम्, ...	...	...	२३४	४
दोषाणां पञ्चत्रयकथनम्,	...	...	२३४	८
प्रेत्यभावसिद्धान्तः,	...	...	२३८	८
उत्पत्तिप्रकारप्रदर्शनम्,	...	...	२३८	३
शून्यतोपादानप्रकरणम्,	...	...	२४०	१०
ब्रह्मपरिणामवादः,	...	...	२४२	११
आकस्मिकत्वनिराकरणप्रकरणम्,...	...	...	२४४	८
प्रकरण सर्वानित्यत्वनिराकरणप्रकरणम्,	...	...	२४५	१०
सर्वनित्यत्वनिराकरणम्	...	...	२४७	८
सर्वपृथक्त्वनिराकरणप्रकरणम्, ...	...	...	२५०	१
सर्वशून्यतानिराकरणप्रकरणम्, ...	...	...	२५१	१४
सङ्घैः प्रकान्तवादनिराकरणम्, ...	...	...	२५५	१
फलपरीक्षाप्रकरणम्,	...	...	२५६	१०
दुःखपरीक्षा, ...	...	...	२६०	१६
अवयवगणपरीक्षाप्रकरणम्,	...	...	२६३	१३
तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रकरणम्,	...	...	२७३	२५
अवयवविप्रकरणम्,	...	...	२७६	१
निरवयवप्रकरणम्,	...	...	२८२	४
वाह्यार्थभङ्गनिराकरणप्रकरणम्, ...	...	...	२८६	३
तत्त्वज्ञानविच्छिन्नप्रकरणम्,	...	...	२८२	१२
अथ पञ्चमाध्यायः,	...	...	२८८	
जातिविभागसूत्रम्,	...	...	२८८	६
साधर्म्यवैधर्म्यसमलक्षणम्,	...	...	३००	१
साधर्म्यसमादेरसदुत्तरत्वे वीजम्, ...	...	...	३०१	१२
जातिषट्कनिरूपणम्,	...	...	३०२	५
जातिषट्कासदुत्तरत्ववीजम्,	...	...	३०४	८
प्राप्तप्राप्तिसमनिरूपणम्,	...	...	३०६	१
तयोरसदुत्तरत्वे वीजम्,	...	...	३०६	८
प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमनिरूपणम्, ...	...	...	३०७	३
प्रसङ्गसमीत्तरकथनम्,	...	...	३०८	१
प्रतिदृष्टान्तसमीत्तरकथनम्,	...	...	३०८	१२
अनुत्पत्तिसमलक्षणम्,	...	...	३०८	३
तस्योत्तरम्, ...	...	...	३०८	८
संशयसमनिरूपणम्,	...	...	३१०	३

तस्योत्तरम्, ...	...	...	३१०	१०
प्रकरणसमनिरूपणम्,	...	...	३११	८
प्रकरणसमीक्षितम्,	...	...	३१२	१
अद्वैतसमप्रकरणम्,	...	...	३१२	८
अर्थापत्तिसमप्रकरणम्,	...	...	३१३	१३
अविशेषसमप्रकरणम्,	...	...	३१५	१
उपपत्तिसमप्रकरणम्,	...	...	३१६	८
उपलक्षिसमप्रकरणम्,	...	...	३१७	६
अनुपलक्षिसमप्रकरणम्,	...	...	३१८	७
अनित्यसमप्रकरणम्,	...	...	३२०	१०
नित्यसमप्रकरणम्,	...	...	३२२	७
कार्यसमप्रकरणम्,	...	...	३२४	१
कथाभासप्रकरणम्,	...	...	३२५	७
नियहस्थानविभागः,	...	...	३२६	११
प्रतिज्ञाहानिलक्षणम्,	...	...	३३०	५
प्रतिज्ञान्तरलक्षणम्,	...	...	३३१	४
प्रतिज्ञाविरोधलक्षणम्,	...	...	३३२	४
प्रतिज्ञासत्तालक्षणम्,	...	...	३३२	१२
हेतुन्तरलक्षणम्,...	...	...	३३३	३
अर्थान्तरलक्षणम्,	...	...	३३४	६
निरर्थकलक्षणम्,	...	...	३३४	१५
अविज्ञातार्थलक्षणम्,	...	...	३३५	४
अपार्थक्यलक्षणम्,	...	...	३३६	१
अप्राप्तकाललक्षणम्,	...	...	३३६	७
नूनलक्षणम्, ...	...	...	३३७	१
अधिकलक्षणम्, ...	...	...	३३७	४
पुनरुक्तलक्षणम्, ...	...	...	३३७	७
अननुभाषणलक्षणम्,	...	...	३३८	१२
अज्ञानलक्षणम्, ...	...	...	३३८	४
अप्रतिभालक्षणम्,	...	...	३३८	८
विशेषलक्षणम्, ...	...	...	३४०	१
मतानुज्ञालक्षणम्,	...	...	३४०	६
पर्यनुयोन्यानुयोगलक्षणम्,	...	...	३४१	१
निरनुयोन्यानुयोगलक्षणम्,	...	...	३४१	७
अपसिद्धान्तलक्षणम्,	...	...	३४२	१
ईशानासमूहम्, ...	...	...	३४३	३

न्यायदर्शनम् ।

अथ प्रथमाध्यायस्य

प्रथमाह्निकभाष्यम् ।

प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत् प्रमाणम् ।
 प्रमाणमन्तरेण नार्थप्रतिपत्तिः । नार्थप्रतिपत्तिमन्तरेण प्रवृत्ति-
 सामर्थ्यम् । प्रमाणेन खल्वयं ज्ञाताऽर्थमुपलभ्य तमर्थमभी-
 षति जिहासति वा । तस्येष्साजिहासा प्रयुक्तस्य समीहा
 प्रवृत्तिरित्युच्यते सामर्थ्यं पुनरस्याः फलेनाभिसम्बन्धः । समीह-
 मानस्तमर्थमभीषन् जिहासन् वा तमर्थमाप्नोति जहाति
 वा । अर्थस्तु सुखं सुखहेतुः दुःखं दुःखहेतुश्च, सोऽयं प्रमा-
 णार्थोऽपरिसङ्केयः प्राणभृद्देहस्यापरिसङ्केयत्वात् । अर्थवति
 च प्रमाणे प्रमाता प्रमेयं प्रमिति रित्यर्थवन्ति भवन्ति, कस्मात्
 अन्यतमापायेऽर्थस्यानुपपत्तेः । तत्र यस्येष्साजिहासाप्रयुक्तस्य

वपुर्लोलाखक्षीजितमदनकोटिर्प्रजबधू-

जनानामानन्दं कमपि कमनीयं विरचयन् ।

स कोऽपि प्रेमाणं प्रथयतु मनीमन्दिरचरः

त्रिषोकीलीकानां सजलजलदशामलतनुः ॥ १ ॥

संयुक्तां युक्तरूपामभिनवनिहिताखक्तकारक्तभासा

सन्ध्यापीयूषभानोरतिरुचिरतां चूर्णयन्तीमभिख्यां

मानव्यामीकनम्वत्रिपुरहरशिरोरम्यभूषाविशेषं

मूयी भव्यं विधातुं चरणनखरुचं भावयामी भवान्याः ॥ २ ॥

प्रवृत्तिः स प्रमाता । स येनार्थं प्रमिणोति तत् प्रमाणम् ।
 योऽर्थः प्रतीयते तत् प्रमेयम् । यदर्थविज्ञानं सा प्रमितिः ।
 चतसृषु चैवंविधास्वर्थतत्त्वं परिसमाप्यते । किं पुनस्तत्त्वम् ।
 सतश्च सद्भावोऽसतश्चासद्भावः । सत्सदिति गृह्यमाणं यथा-
 भूतमविपरीतं तत्त्वम् भवति, असत्चासदिति गृह्यमाणं
 यथाभूतमविपरीतं तत्त्वम् भवति । कथमुत्तरस्य प्रमाणेनो-
 पलब्धिरिति सत्यप्युपलभ्यमाने तदनुपलब्धेः प्रदीपवत्, यथा
 दर्शकेन दीपेन दृश्ये गृह्यमाणे तदिव यन्न गृह्यते तन्नास्ति ।
 यद्यभविष्यदिदमिव व्यञ्जास्यत विज्ञानाभावान्नास्तीति । एवं
 प्रमाणेन सति गृह्यमाणे तदिव यन्न गृह्यते तन्नास्ति यद्य-
 भविष्यत् इदमिव व्यञ्जास्यत विज्ञानाभावान्नास्तीति तदेवं
 सतः प्रकाशकं प्रमाणमसदपि प्रकाशयतीति । सच्च खलु
 षोडशधा व्यूढमुपदेक्ष्यते तासां खल्वासां सद्विधानाम् ।

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयव-

यदीयतर्ककिरणैरान्तरध्वान्तसन्नतिम् ।

सन्तस्तरन्ति भास्वन्तमन्त्रपादं नसामि तम् ॥ ३ ॥

अद्वैतं गुरुधर्मयोरिव लसत्क्षामण्डलीमण्डनं

रूपं किञ्चन पौरुषं गिर इव प्रागल्भ्यसम्पादकम् ।

दाने कर्णमिवावलीर्णमपरं दौने दयादक्षिणं

तातं विश्वविसारिचारुयशसं विद्यानिवासं गुप्तः ॥ ४ ॥

अलसमतिरपीदं विसृतं न्यायशास्त्रं

विरहितबहुयदो लीलया वेत्तु विश्वः ।

इति विनिश्चितचेताः कौशलं कर्तुकामो

गुरुचरणरजोऽहं कर्णधारीकरोमि ॥ ५ ॥

विद्यानिवाससूनीः कृतिरेषा विश्वनाथस्य ।

विदुषामतिस्त्रिधियाममक्षराणां मुदे भविता ॥ ६ ॥

१म अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

३

तर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजाति-
निग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ॥१॥

निर्देशे यथावचनं विग्रहः । चार्थे इन्द्रः समासः । प्रमा-
णादौनान्तत्त्वमिति शेषिकौ षष्ठी, तत्त्वस्य ज्ञानं निःश्रेय-
सस्याधिगम इति कर्मणि षष्ठी, एतावन्तो विद्यमानार्थाः ।
एषामविपर्येतज्ञानार्थमिहोपदेशः, सोऽयमनवयवेन तन्त्रार्थं
उद्दिष्टो वेदितव्यः, आत्मादेः खलु प्रमेयस्य तत्त्वज्ञानान्निःश्रेय-
साधिगमः । तच्चैतदुत्तरसूत्रेणानूद्यत इति । हेयं तस्य निर्व-
र्त्तकं हानमात्यन्तिकं तस्योपायोऽधिगन्तव्य इत्येतानि चत्वा-
र्थार्थपदानि सम्यग्बुद्ध्वा निःश्रेयसमधिगच्छति । तत्र संशया-
दौनां पृथग्वचनमनर्थकं संशयादयो यथासम्भवं प्रमाणेषु
प्रमेयेषु चान्तर्भवन्तो न व्यतिरिच्यन्त इति, सत्यमेतत् इमास्तु
चतस्रो विद्याः पृथक्प्रस्थानाः प्राणभृतामनुग्रहायोपदिश्यन्ते
यासां चतुर्थीयमान्विचिकी न्यायविद्या । तस्याः पृथक्

प्रयोजनमनभिसम्बाध प्रेषावन्ती न प्रवर्तन्ते अतः प्रथमं प्रयोजनमभिधानीयं
तथाचाहुः सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं शीतुं शीता प्रवर्तन्ते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः
सम्बन्धः सप्रयोजनः । सिद्धो ज्ञातोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथा एवं सिद्धसम्बन्ध-
मित्यपि अतस्तत्प्रतिपादनाय भगवानक्षपादः प्रथमं सूचयति । अत्र तत्त्वज्ञान-
निःश्रेयसयोः शास्त्रतत्त्वज्ञानयोश्च हेतु हेतुमत्तावः प्रमाणादितत्त्वज्ञानयोर्विषय-
विषयिभावः प्रमाणादिशास्त्रयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः शास्त्रनिःश्रेयसयोश्च
प्रयोज्यप्रयोजकभावः सम्बन्धः तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या तत्त्वज्ञानं शास्त्रं तथा
च शास्त्रनिःश्रेयसीरपि तत्त्वज्ञानहारकहेतु हेतुमत्ताव एव सम्बन्ध इति सम्प्रदाय-
विदः, अत्र च सर्वपदार्थप्रधानी इन्द्रः समासः यद्यपि भेदे इन्द्रविधानादत्र च
बहूनां पदार्थानामभेदान्न इन्द्रसम्भवस्तथापि पदार्थतावच्छेदकभेदादेव इन्द्रइति
न दोषइत्यत्र विस्तरः तत्र च निर्देशे यथा वचनं विग्रह इति यथाश्रुतभाष्यानु-
सारीणः प्रमाणानि च प्रमेयश्च संशयश्च प्रयोजनश्च दृष्टान्तश्च सिद्धान्तश्च अवयवाश्च

प्रस्थानाः संशयादयः पदार्थाः । तेषां पृथग्वचनमन्तरेणा-
ध्यात्मविद्यामात्रमियं स्यात् यथोपनिषदः । तस्मात् संशया-
दिभिः पदार्थैः पृथक् प्रस्थाप्यते । तत्र नानुपलब्धे न निर्णीते-
ऽर्थे न्यायः प्रवर्तते, किन्तुहि संशयितेऽर्थे, यथोक्तं “विमृश्य
पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति,” विमर्शः संशयः ।
पक्षप्रतिपक्षौ न्यायप्रवृत्तिः । अर्थावधारणं निर्णयः तत्त्वज्ञान-
मिति । स चायं किंस्त्रिदिति वस्तुविमर्शमात्रमनवधारणं ज्ञानं
संशयः प्रमेयेऽन्तर्भवन्नेवमर्थं पृथगुच्यते । अथ प्रयोजनम् ।
येन प्रयुक्तः प्रवर्तते तत् प्रयोजनम् । यमर्थमभीप्सन् जिह्वा-
सन् वा कर्मारभते तेनानेन सर्वे प्राणिनः सर्वाणि कर्माणि
सर्वाश्च विद्या व्याप्ताः, तदाश्रयश्च न्यायः प्रवर्तते, कः पुनरयं
न्यायः । प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः प्रत्यक्षागमाश्रितमनुमानं
सान्वीक्षा प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यान्वीक्षणमन्वीक्षा तथा
प्रवर्तत इत्यान्वीक्षिकी न्यायविद्या न्यायशास्त्रम् । यत्पुन-
रनुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभासः स इति तत्र वादजल्पौ

तर्कश्च निर्णयश्च वादश्च जल्पश्च वितर्काश्च हेत्वाभासाश्च क्लृप्ताश्च जातयश्च नियङ्ग-
स्थानानि चेति विग्रहं वर्णयन्ति । सम्प्रदायविदस्तु भाष्यस्यावचनपदेन क्वचित्सौत्रं
क्वचिदार्थं वचनं गृह्यते तत्र प्रमाणे प्रमेये च सौत्रं वचनं गृह्यते सप्रयोजनत्वात्
तच्च वक्ष्यते नतु दृष्टान्तादावेकवचनं सप्रयोजनं तथाच दृष्टान्ते द्विवचनम्
अन्वयव्यतिरेकिभेदेन दृष्टान्तद्वैविध्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । संशये सिद्धान्ते क्लृप्ते च
बहुवचनं संशये क्लृप्ते च द्वैविध्यस्य सिद्धान्ते चातुर्विध्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्, अन्यथा
जातिनियङ्गस्थानयोर्बहुवचनं तवापि व्याह्रयेत् एकवचनस्यैव लक्षणसूत्रे सत्त्वादिति
वदन्ति । नव्यास्तु सर्वत्र प्रथमोपस्थितैकवचनेनैव विग्रहः, नह्यत्र बहुवचनेनैव
प्रमाणादीनां बहुलं परिच्छिद्यते किन्त्वग्निमविभागेन, नह्येकद्वित्र धवखदिरादौ
धवश्च खदिरश्च पलाशश्चेति न विगृह्यते अतएव प्रयोजनस्यैकवचनान्तत्वेऽपि
तद्विभागाकरणेऽपि सुखदुःखाभावतत्त्वाधनभेदेन तस्य बहुलं न विरुद्धत इति
प्राहुः । अत्र च निःश्रेयसे सिद्धे पटादिवत्तत् प्राप्तये न प्रयत्नान्तरमपेक्षितमिति

सप्रयोजनौ, वितण्डा तु परीक्ष्यते वितण्डया प्रवर्त्तमानो वैत-
ण्डिकः । सप्रयोजनमनुयुक्तो यदि प्रतिपद्यते सोऽस्य पक्षः
सोऽस्य सिद्धान्त इति वैतण्डिकत्वं जहाति । अथ न प्रति-
पद्यते नायं लौकिको न परीक्षक इत्यापद्यते । अथापि
परपक्षप्रतिषेधज्ञापनं प्रयोजनं ब्रवीति, एतदपि तादृगेव ।
यो ज्ञापयति यो जानाति यच्च ज्ञाप्यते एतच्च प्रतिपद्यते
यदि तदा वैतण्डिकत्वं जहाति । अथ न प्रतिपद्यते पर-
पक्षप्रतिषेधज्ञापनं प्रयोजनमित्येतदस्य वाक्यमनर्थकं भवति ।
वाक्यसमूहश्च स्थापनाहीनो वितण्डा, तस्य यद्यभिधेयं प्रति-
पद्यते सोऽस्य पक्षः स्थापनीयो भवति । अथ न प्रतिपद्यते
प्रलापमात्रमनर्थकं भवति वितण्डात्वं निवर्त्तत इति । अथ
दृष्टान्तः । प्रत्यक्षविषयोऽर्थः । यत्र लौकिकपरीक्षकाणां
दर्शनं न व्याहन्यते स च प्रमेयं तस्य पृथग्वचनञ्च तदाश्रया-
वनुमानागमौ । तस्मिन् सति स्यातामनुमानागमावसति च
न स्याताम् । तदाश्रया च न्यायप्रवृत्तिः । दृष्टान्तविरोधेन

प्रतिपादनायाधिगमपदम् । ननु प्रमाणादयः पदार्था इति शब्दात् प्रथमसूत्रादेव
वा तत्त्वज्ञानं स्यादिति चेन्न तेषां विशिष्य ज्ञानं हि तत्त्वज्ञानं तच्चोद्देशलक्षण-
परीक्षाप्रकाशकाच्छास्त्रादेव, शास्त्रं हि विशिष्टानुपूर्वीका पञ्चाध्यायी अध्याय-
स्वाह्निकसमूहः आह्निकान्तु तादृशप्रकरणसमूहः, प्रकरणान्तु तादृशसूत्रसमूहः
सूत्रान्तु तादृशवाक्यसमूहः वाक्यान्तु तादृशपदसमूह इति वदन्ति । अत्र समूह-
शब्देनानेकत्वं विवक्षितं तेनाध्यायादेराह्निकादिद्वयात्मकत्वेऽपि न क्षतिः । अत्र च
यद्यपि मीक्षजनकज्ञानविषयत्वेन प्रमेयमेवादौ निरूपयितुं मर्ह्यं तथापि प्रमाणस्य
सकलपदार्थव्यवस्थापकत्वेन प्राधान्यात् प्रथममुद्देशः । ततोऽवसरतो बुभुक्षित-
प्रमेयस्य ततश्च पदार्थव्यवस्थापनस्य न्यायाधीनतया न्याये निरूपणीयेऽभ्यर्हितयो-
न्यायपूर्वाङ्गयोः संशयप्रयोजनयोः तत्राप्यभ्यर्हिततया संशयस्य प्रथमं न च
निर्णीतेऽपि मननविधानात् संशयस्य न्यायाङ्गत्वमिति वाच्यम् । आहार्यसंशयोप-
गमात् यद्यपि प्रयोजनं न न्यायाङ्गमपि तु तज्ज्ञानं तथापि तदेव निरूपणीयं

च परपक्षप्रतिषेधो वचनीयो भवति दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षः साधनीयो भवति, नास्तिकश्च दृष्टान्तमभ्युपगच्छन्नास्तिकत्वं जहाति अनभ्युपगच्छन् किं साधनः परमुपालभेतेति निरुक्तेन दृष्टान्तेन शक्यमभिधातुम् “साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावो दृष्टान्त उदाहरणं तद्विपरीताद्विपरीतमिति” अस्ययमित्यनुज्ञायमानोऽर्थः सिद्धान्तः, स च प्रमेयं, तस्य पृथग्वचनम्, सप्त सिद्धान्तभेदेषु वादजल्पवितण्डाः प्रवर्तन्ते नातोऽन्यथेति साधनीयार्थस्य यावति शब्दसमूहे सिद्धिः परिसमाप्यते तस्य पञ्चावयवाः प्रतिज्ञादयः समूहमपेक्ष्यावयवा उच्यन्ते । तेषु प्रमाणसमवाय आगमः प्रतिज्ञा, हेतुरनुमानम्, उदाहरणं प्रत्यक्षम्, उपनयनमुपमानं, सर्वेषामेकार्थसमवाये सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनमिति सोऽयं परमो न्याय इति एतेन वादजल्पवितण्डाः प्रवर्तन्ते नातोऽन्यथेति तदाश्रया च तत्त्वव्यवस्था । ते चैतेऽवयवाः शब्दविशेषाः सन्तः प्रमेयेऽन्तर्भूता

न तु ज्ञाननिरूपणापेक्षेति । परप्रत्यायने दृष्टान्तस्य मूलत्वादनन्तरं दृष्टान्तस्य दृष्टान्तमूलको न्यायः सिद्धान्तविषय इत्यतोऽनन्तरं सिद्धान्तस्य, ततश्चावसरतः सिद्धान्ताधीनस्य, पञ्चावयवरूपस्य न्यायस्य ततश्चैककार्यतया न्यायसङ्कारिण-तर्कस्य, ततश्च तर्कजन्यतया निर्णयस्य, ततश्च निर्णयानुकूलत्वाद्वादस्य, जल्पस्यापि वादकार्यकारित्वादनन्तरं जल्पस्य, ततश्च विजयरूपैककार्यानुकूलतया वितण्डायाः कथात्रयस्यापि दूषणसापेक्षतयानन्तरं दूषणेषु निरूपणीयेषु वादे देशनीयत्वरूपी-त्कर्षवत्त्वाद्देवताभासमानत्वाद्वादी हेत्वाभासानां, ततश्च हेत्वाभासीपञ्जीवनेन हलस्य, स्वव्याघातकत्वेन अत्यन्तासदुत्तरत्वात्ततो जातेः कथावसानत्वेनार्थादनन्तरं नियङ्गस्थानानामिति, अत्र च प्रमेयान्तःपातिबुद्धिरूपस्यापि संशयादेर्निरनुयीव्यानु-यीगरूपनियङ्गस्थानान्तःपातिनीम्बलजात्योऽत्र प्रकारभेदेन प्रतिपादनं शिष्यबुद्धि-वैशद्यार्थमस्तु नियङ्गस्थानान्तःपातिनां हेत्वाभासानां पृथगभिधानप्रयोजनानु-जानाति भगवानक्षपाद एव । भाष्ये तु वादे देशनीयतया हेत्वाभासानां पृथ-गुपन्यास इत्युक्तम् अत्र वार्तिकं, यदि वादे देशनीयत्वात् पृथगभिधानं तदा

एवमर्थं पृथगुच्यन्त इति । तर्को न प्रमाणसङ्गृहीतो न प्रमाणान्तरं प्रमाणानामनुग्राहकस्तत्त्वज्ञानाय कल्प्यते, तस्योदाहरणं किमिदं जन्म कृतकेन हेतुना निर्वर्त्यते आहो-
स्विदकृतकेन अथाकस्मिकमिति एवमविज्ञातेऽर्थे कारणोप-
पत्त्या ऊहः प्रवर्तते यदि कृतकेन हेतुना निर्वर्त्यते हेतूच्छेदा-
दुपपन्नोऽयं जन्मोच्छेदः । अथाकृतकेन हेतुना ततो हेतूच्छेद-
स्याशक्यत्वादनुपपन्नोऽयं जन्मोच्छेदः । अथाकस्मिकमतो-
ऽकस्मान्निवर्त्यमानं न पुनर्निर्वर्त्यतीति निवृत्तिकारणं नोप-
पद्यते तेन जन्मानुच्छेद इति । एतस्मिंस्तर्कविषये कर्मनिमित्तं
जन्मेति प्रमाणानि वर्तमानानि तर्केणानुगृह्यन्ते तत्त्वज्ञान-
विषयस्य विभागात्तत्त्वज्ञानाय कल्प्यते तर्क इति । सोऽय-
मित्यम् भूतस्तर्कः प्रमाणसहितो वादे साधनायोपालम्भाय
वार्थस्य भवतीत्येवमर्थम्पृथगुच्यते प्रमेयान्तर्भूतोऽपीति, निर्णय-
स्तत्त्वज्ञानं प्रमाणानां फलम्, तदवसानो वादः, तस्य पाल-
नार्थं जल्पवितण्डे, तावेतौ तर्कनिर्णयो लोकयाचां वहत इति

न्यूनाधिकापसिद्धान्तानां वादे देशनीयत्वात् पृथगभिधानं स्यात्, यदि पृथगभि-
धानाद्वादे देशनीयत्वं तदा संशयादीनामपि वादे देशनीयत्वं स्यात् । तस्मादान्वी-
चिकीर्षयीवार्त्तादण्डनीतिरूपविद्याप्रस्थानभेदज्ञापनार्थं संशयादेर्हेत्वाभासस्य च
पृथग्वचनमिति तदप्यसत् नित्यहस्थानान्तर्गतत्वेनैव तन्निरूपणेन प्रस्थानभेदसम्भवात् ।
वयन्तु हेत्वाभासानां न नित्यहस्थानत्वं तथा सति सर्वत्र हेत्वाभाससत्त्वात् सर्वस्यैव
निगृहीतत्वापत्तेः । तस्मात् हेत्वाभासप्रयोगो नित्यहस्थानं तद्विभाजकसूत्रस्य-
हेत्वाभासपदस्य तत्प्रयोगपरं, तत्र च प्रयोगस्य न लक्षणमपेक्षणीयं अपि तु
हेत्वाभासानामित्यत उक्तं हेत्वाभासाश्च यथोक्ता इति चरमसूत्रं, न च हेत्वा-
भासस्यावच्छेदकप्रवेशादेव पृथङ्निरूपणापेक्षेति वाच्यं तथा सति प्रमाणतर्क-
साधनोपालम्भ इति वादाद्यवच्छेदकप्रमाणादेरपि पृथङ्निरूपणापत्तेरिति युक्त-
मुत्पश्यामः । अत्र केचित् सूत्रादी मङ्गलाकरणेन मङ्गलं न प्रामाणिकमित्यत्र
सूत्रकृतां तात्पर्यं वर्णयन्ति, तदसत् कृतस्याप्यनिवन्धनसम्भवात् विज्ञाभावनिर्णयेना-

सोऽयं निर्णयः प्रमेयान्तर्भूत एवमर्थं पृथगुद्दिष्ट इति । वादः खलु नानाप्रवृत्तकः प्रत्यधिकरणसाधनोऽन्यतराधिकरणनिर्णयावसानो वाक्यसमूहः पृथगुद्दिष्ट उपलक्षणार्थम्, उपलक्षितेन व्यवहारस्तत्त्वज्ञानाय भवतीति तद्विशेषौ जल्पवितण्डे तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थमित्युक्तम् । निग्रहस्थानेभ्यः पृथगुद्दिष्टा हेत्वाभासावादे चोदनौया भविष्यन्तीति, जल्पवितण्डयोस्तु निग्रहस्थानानीति क्लृप्तातिनिग्रहस्थानानां पृथगुपदेश उपलक्षणार्थं इति । उपलक्षितानां स्ववाक्ये परिवर्जनम् । क्लृप्तातिनिग्रहस्थानानां परवाक्ये पर्यनुयोगः । जातेष्वपरेण प्रयुज्यमानायाः सुलभः समाधिः स्वयञ्च सुकरः प्रयोग इति । सेयमान्वीक्षिकी प्रमाणादिभिः पदार्थैर्विभज्यमाना “प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् । आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्तिता” तदिदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमार्थं यथाविद्यं वेदितव्यम् । इहत्वध्यात्मविद्यायामात्मादितत्त्वज्ञानम्, निःश्रेयसाधिगमोऽपवर्गप्राप्तिः । तत्

करणसम्भावञ्च वयन्तु प्रमाणं प्राणनिलय इति भगवन्नामगणान्तःपातिप्रमाणशब्द-स्वीकारणमेव मङ्गलमिति ब्रूमः, अत्र च उद्देशलक्षणपरीक्षाणां पूर्वपूर्वसापेक्षतया प्रथममुद्देशोऽनन्तरं लक्षणं प्रसङ्गाच्छलपरीक्षेति सोद्देशप्रदार्थलक्षणकलपपरीक्षा प्रथमाध्यायार्थः तत्र च सपरिकरन्यायलक्षणं प्रथमाङ्गिकार्थः, तत्र च स योजनाभिधेयप्रतिपादकं प्रथमद्वितीयसूत्राभ्यामेकं प्रकरणं, ततः प्रमाणलक्षणप्रकरणं ततः प्रमेयलक्षणप्रकरणं ततो न्यायपूर्वाङ्गप्रकरणं ततो न्यायसिद्धान्तप्रकरणं ततो न्यायस्वरूपप्रकरणं ततो न्यायोत्तराङ्गप्रकरणमिति प्रथमाङ्गिके सप्त प्रकरणानि । श्रवणादनु पश्चादौक्षा भवौक्षा उन्नयनन्तर्निर्वाहिका सेयमान्वीक्षिकी न्यायतर्कादि-शब्दैरपि व्यवह्रियते तथा च “न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणीति” श्रुतिः, पुराण-न्याग्रमीमांसेत्यादि श्रुतिः । मीमांसा न्यायतर्कश्च उपाङ्गः परिकीर्तित इति पुराणम् । त्रैविद्यभ्यस्तथैव विद्यां दण्डनीतिश्च शास्त्रतौम् । आन्वीक्षिकीश्चात्म-विद्या वार्त्तारभाश्च लोकोक्त इति मनुः, तथा यत्कर्तव्यानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नैतर

१म अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

८

खलु निःश्रेयसं किन्तत्त्वज्ञानानन्तरमेव भवति नेत्युच्यते
किंतर्हि तत्त्वज्ञानात् ॥ १ ॥

दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरा-
पाये तदनन्तरापायादपवर्गः ॥ २ ॥

तत्रात्माद्यपवर्गपर्यन्तप्रमेये मिथ्याज्ञानमनेकप्रकारकं
वर्तते आत्मनि तावन्नास्तीति अनात्मन्यात्मेति दुःखे सुखमिति
अनित्ये नित्यमिति अत्राणे त्राणमिति सभये निर्भयमिति
जुगुप्सितेऽभिमतमिति हातव्येऽप्रतिहातव्यमिति प्रवृत्तौ
नास्ति कर्म, नास्ति कर्मफलमिति दोषेषु नायं दोषनिमित्तः
संसार इति प्रेत्यभावे नास्ति जन्तुर्जीवो वा सत्त्व आत्मावा
यः प्रेयात् प्रेत्यच भवेदिति । अनिमित्तं जन्म । अनिमित्तो
जन्मोपरम इत्यादिमान् प्रेत्यभावोऽनन्तश्चेति नैमित्तिकः सन्न
कर्मनिमित्तः प्रेत्यभाव इति । देहेन्द्रियबुद्धिवेदनासन्तानो-
च्छेदप्रतिसन्धानाभ्यां निरात्मकः प्रेत्यभाव इति । अपवर्गो
भौक्षः । स खल्वयं सर्वकार्योपरमः सर्वविप्रयोगेऽपवर्गे बहु
च भद्रकं लुप्यत इति कथं बुद्धिमान् सर्वसुखोच्छेदमचैतन्य-
ममुमपवर्गे रोचयेदिति । एतस्मान्मिथ्याज्ञानादनुकूलेषु रागः
प्रतिकूलेषु द्वेषः रागद्वेषाधिकाराच्चासूयेर्थाभायालोभादयो

इत्यादि मोक्षधर्मे तत्रोपनिषदं तात ! परिशेषन्तु पार्थिव ! । मध्यामि मनसा
तात ! दृष्ट्वा चान्नीचिकीं परामित्युपनिषदर्थचान्नीचिक्यनुसारी प्राप्य इत्युक्त-
मिति ॥ १ ॥

ननु तत्त्वज्ञानस्य न साक्षादेव निःश्रेयसहेतुत्वं निःश्रेयसं तावद्विविधं परापर-
भेदात् तत्रापरं जीबन्मुक्तिलक्षणं तत्त्वज्ञानानन्तरमेव तदप्यवधारितात्मतत्त्वस्य
नैरन्तर्याम्यासापद्धतमिथ्याज्ञानस्य प्रारब्धं कर्मोपभुञ्जानस्य परन्तु क्रमेण, तत्र लक्ष-
प्रदिपादनायेदं सूत्रमिति दुःखादीनां मध्ये यत्तु उत्तरोत्तरं तेषामपाये तदनन्तरस्य

दोषा भवन्ति । दोषैः प्रयुक्तः शरीरेण प्रवर्तमानो हिंसास्तेयप्रति-
षिद्धमैथुनान्याचरति वाचाऽनृतपरुषसूचनासम्बद्धानि मनसा
परद्रोहं परद्रव्याभीष्टां नास्तिक्यञ्चेति सेयं पापात्मिका प्रवृत्ति-
रधर्माय । अथ शुभा शरीरेण दानं परिचाणं परिचरणञ्च ।
वाचा सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायञ्चेति । मनसा दयामसृहं
अद्वाञ्चेति सेयं धर्माय । अत्र प्रवृत्ति साधनौ धर्माधर्मौ
प्रवृत्तिशब्देनोक्तौ । यथाऽन्नसाधनाः प्राणाः । “अन्नं वै
प्राणिनः प्राणाः इति” । सेयं कुत्सितस्याभिपूजितस्य च
जन्मनः कारणम्, जन्म पुनः शरीरेन्द्रिय-बुद्धीनां निकाय-
विशिष्टः प्रादुर्भावः । तस्मिन् सति दुःखम्, तत्पुनः प्रति-
कूलवेदनीयं बाधना पीडा ताप इति । इमे मिथ्याज्ञाना-
दयो दुःखान्ता धर्मा अविच्छेदेनैव प्रवर्तमानाः संसार इति ।
यदा तु तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति तदा मिथ्याज्ञानापाये
दोषा अपयन्ति दोषापाये प्रवृत्तिरपैति प्रवृत्त्यपाये जन्मा-
पैति जन्मापाये दुःखमपैति दुःखापाये चात्यन्तिकोऽपवर्गो
निःश्रेयसमिति । तत्त्वज्ञानन्तु खलु मिथ्याज्ञानविपर्ययेण
व्याख्यातम्, आत्मनि तावदस्तीति अनात्मन्यनात्मेति एवं
दुःखेऽनित्येऽत्वाणैः सभये जुगुप्सिते हातव्ये च यथाविषयं वेदि-
तव्यम्, प्रवृत्तौ अस्ति कर्म अस्ति कर्मफलमिति दोषेषु दोष-

तत्त्वविरहितस्य पूर्वपूर्वस्यापायादपवर्गः प्रयोजकत्वं प्रयोन्यत्वं वा पञ्चमर्थः दण्डा-
भावाद्भावा इति वत् स्वरूपसम्बन्धविशेष एव तत् तदयमर्थः तत्त्वज्ञानेन विरो-
धितथापहृते मिथ्याज्ञाने कारणभावाच्च निवृत्ते रागद्वेषात्मके दोषे तदभावाच्च
प्रवृत्ते धर्माधर्मात्मिकाया अनुत्पत्तौ तदभावाच्च जन्मनो विशिष्टशरीरसम्बन्धस्या-
भावे दुःखाभावादपवर्गः । यद्यपि ज्ञानिनोऽपि रागादयस्त्रिष्ठानि तथाप्युत्कट-
रागाद्यभावे तात्पर्यम् । यद्यपि दोषाणां न धर्मादिजनकत्वं व्यभिचारात्तथापि
तन्महीषाणां तत्तद्धर्मादिहेतुत्वाद्दोषापाये धर्माद्यपायः वस्तुतो विनापीच्छां गङ्गा-

निमित्तोऽयं संसार इति । प्रेत्यभावे खल्वस्ति जन्तुर्जीवः
 सत्त्व आत्मा वा यः प्रेत्य भवेदिति । निमित्तवज्जन्म निमि-
 त्तवान् जन्मोपरम इत्यनादिः प्रेत्यभावोऽपवर्गान्त इति नैमि-
 त्तिकः सन् प्रेत्यभावः प्रवृत्तिनिमित्त इति सात्मकः सन् देहे-
 न्द्रियबुद्धिवेदनासन्तानोच्छेदप्रतिसम्भानाभ्यां प्रवर्तत इति ।
 अपवर्गः शान्तः खल्वयं सर्वविप्रयोगः सर्वोपरमोऽपवर्गः । बहु
 च कच्छं घोरं पापकं लुप्यत इति कथं बुद्धिमान् सर्वदुःखो-
 च्छेदं सर्वदुःखासंविदपवर्गे न रोचयेदिति । तद्यथा मधुविष-
 संपृक्तान्नमनादेयमिति एव सुखं दुःखानुषक्तमनादेयमिति ।
 त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । उद्देशो लक्षणं परीक्षा
 चेति, तत्र नामधेयेन पदार्थमात्रस्याभिधानमुद्देशः, तत्रोद्दिष्ट-
 स्यातत्त्वव्यवच्छेदको धर्मो लक्षणम् लक्षितस्य यथा लक्षणमुप-
 पद्यते नवेति प्रमाणैरवधारणं परीक्षा, तत्रोद्दिष्टस्य प्रविभक्तस्य
 लक्षणमुच्यते यथा प्रमाणानां प्रमेयस्य च, उद्दिष्टस्य लक्षितस्य
 च विभागवचनं यथा कलस्य वचनविघातोऽर्थविवक्षोपपत्त्या
 कलं तत् त्रिविधमिति अथोद्दिष्टस्य विभागवचनम् ॥ २ ॥

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि ॥ ३ ॥

अक्षस्याक्षस्य प्रतिविषयं वृत्तिः प्रत्यक्षम् । वृत्तिस्तु सन्नि-

ब्रह्मसंयोगादितो धर्मादिसम्भवाद्भ्रमिचारः तस्मात् मिथ्याज्ञानजवासनैवान्न
 दोषः, दस्याश्च मिथ्याज्ञाननाशात् तत्कालीनतत्त्वज्ञानजवासनातो वा नाश इत्या-
 शय इत्यपि वदन्ति । यद्यपि दुःखापाद्यान्नापवर्गः किन्तु स एव सः तथाप्यभेद
 एव तत्र पञ्चमर्थः, अपवर्गपदं वा तद्व्यवहारपरम् अनन्तरपदेन जन्मान्तरमेव
 परामृश्यत इति तु न व्याख्यानं दुःखपदवैयर्थ्यापत्तेः दुःखानुत्पत्तेरपरमदुःखध्वंस-
 म्रयोजकत्वं कल्पयत इत्याशयेनेदमित्यपि कथितम् ॥ २ ॥

इति सूत्रज्ञो सप्रयोजनाभिधेयप्रकरणम् ।

कर्षो ज्ञानं वा यदा सन्निकर्षस्तदा ज्ञानं प्रमितिः यदा ज्ञानं तदा हानोपादानोपेक्षाबुद्ध्यः फलम् । अनुमानम् । मितेन लिङ्गेनार्थस्य पश्चान्मानमनुमानम् । उपमानं सारूप्यज्ञानं यथा गौरेवं गवय इति, सारूप्यन्तु सामान्ययोगः । शब्दः शब्दप्रत्ययेनार्थ इत्यभिधीयते ज्ञाप्यते उपलब्धिसाधनानि प्रमाणानीति समाख्यानिर्वचनसामर्थ्याद्बोद्धव्यम्, प्रमीयतेऽनेनेति करणार्थाभिधानो हि प्रमाणशब्दस्तद्विशेषसमाख्याया अपि तथैव व्याख्यानम् । किं पुनः प्रमाणानि प्रमेयमभिसंप्लवन्ते अथ प्रमेयं व्यवतिष्ठन्त इत्युभयथा दर्शनम् । अस्त्यात्मेत्याप्तोपदेशात् प्रतीयते तत्रानुमानमिच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति । प्रत्यक्षं युञ्जानस्य योगसमाधिजमात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मा प्रत्यक्ष इति, अग्निराप्तोपदेशात् प्रतीयते अत्राग्निरिति, प्रत्यासीदता धूमदर्शनेनानुमीयते । प्रत्यासन्नेन च प्रत्यक्षत उपलभ्यते, व्यवस्था पुनरग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति । लौकिकस्य स्वर्गे न लिङ्गदर्शनं न प्रत्यक्षम् । स्तनयिदुशब्दे श्रूयमाणे शब्दहेतोरनुमानं तत्र न प्रत्यक्षं नागमः, पाणी प्रत्यक्षत उपलभ्यमानेनानुमानं नागम इति । सा चेयं प्रमितिः प्रत्यक्षपरा, जिज्ञासितमर्थमाप्तोपदेशात् प्रतिपद्यमानो लिङ्गदर्शनेनापि बुभुक्षते । लिङ्गदर्शनानुमितञ्च प्रत्यक्षतो दिदृक्षते, प्रत्यक्षत उपलब्धेऽर्थे जिज्ञासा निवर्तते । पूर्वोक्तमुदाहरणम् अग्निरिति

अथ यथोद्देशं लक्षणस्यापेक्षितत्वात् प्रथमोद्दिष्टप्रमाणं लक्षयति विभजते च । अत्र तद्वति एतत्प्रकारकत्वरूपप्रकर्षविशिष्टज्ञानं प्रशब्दविशिष्टेन साधानुना प्रत्याय्यते तत्करणत्वं प्रमाणत्वं ज्ञानं चात्रानुभवी विवक्षितस्तेन स्मृतिकरणे नातिव्याप्तिः लक्षितानां प्रमाणानां विभागः प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा इति विभागस्ती-

१म अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

१३

प्रमातुः प्रमातव्येऽर्थे प्रमाणानां सङ्करोऽभिसंभवः । असङ्करो व्यवस्येति अथ विभक्तानां लक्षणवचनमिति ॥ ३ ॥

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्य-
भिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ॥ ४ ॥

इन्द्रियेऽर्थेन सन्निकर्षादुत्पद्यते यत् ज्ञानं तत् प्रत्यक्षम् । न तर्हि इदानीमिदं भवति आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति, नेदं कारणावधारणमेतावत् प्रत्यक्षे कारणमिति किन्तु विशिष्टकारणवचनमिति यत्प्रत्यक्षज्ञानस्य विशिष्टकारणं तदुच्यते, यत्तु समानमनुमानादिज्ञानस्य न तन्निवर्त्तत इति । मनसस्तर्हि इन्द्रियेण संयोगो वक्तव्यः । भिद्यमानस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य नायं भिद्यत इति समानत्वान्नोक्त इति यावदर्थं वै नामधेयशब्दास्तैरर्थसंप्रत्ययः अर्थसम्प्रत्ययाश्च व्यवहारः । तत्रेदमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नमर्थज्ञानं रूपमिति वा रस इत्येवं वा भवति, रूपरसशब्दाश्च विषयनामधेयम् । तेन व्यपदिश्यते ज्ञानं रूपमिति जानीते रस इति जानीते नामधेयशब्देन व्यपदिश्यमानं सत् शब्दं प्रसज्यते अत आह अव्यपदेश्यमिति । यदिदमनुपयुक्ते शब्दार्थसम्बन्धेऽर्थज्ञानं तन्नामधेयशब्देन व्यपदिश्यते, गृहीतेऽपि च शब्दार्थसम्बन्धेऽस्यायं शब्दो नामधेयमिति यदातु सोऽर्थो

हेतु एवान्तर्भूतत्वादयं विशेषोद्देशः । प्रत्येकलक्षणानु वक्ष्यते । इति त्रिसूत्री वृत्तिः समाप्ता ॥ ३ ॥

अथ विभक्तानि यथाक्रमं लक्षयितुमारभते । अत्र प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षमिति योगादिन्द्रियवाचकत्वात् प्रत्यक्षशब्दस्य प्रसूतत्वाच्च कारणलक्षणस्य प्रमितिलक्षणं यद्यप्यनुचितं तथापि यत् प्रत्यक्षाद्वारेण प्रत्यक्षप्रमाकरणलक्षणे वाच्ये तदेकदेश-प्रमास्वरूपे ज्ञाते तत्करणत्वं सुज्ञेय मित्याशयेन वा सङ्गमनीयम् । आत्ममनः-

गृह्यते तदा तत् पूर्वस्मादर्थज्ञानान्न विशिष्यते तदर्थविज्ञानं तादृगेव भवति तस्य त्वर्थज्ञानस्यान्यः समाख्याशब्दो नास्ति येन प्रतीयमानो व्यवहाराय कल्पेत न चाप्रतीयमानेन व्यवहारः । तस्याज्ञेयस्यार्थस्य संज्ञाशब्देनेतिकरणयुक्तेन निर्दिश्यते रूपमिति ज्ञानं रस इति ज्ञानमिति तदेवमर्थज्ञानकाले स न समाख्याशब्दो व्याप्रियते व्यवहारकाले तु व्याप्रियते, तस्मादशाब्दमर्थज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति । ग्रीष्मे मरीचयो भौमेनोष्णता संस्पृष्टाः स्रन्दमाना दूरस्थस्य चक्षुषा सन्निकृष्यन्ते तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षादुदकमिति ज्ञानमुत्पद्यते तच्च प्रत्यक्षं प्रसज्यत इत्यत आह अव्यभिचारौति यदतस्मिंस्तदिति तद्व्यभिचारि, यत्तु तस्मिंस्तदिति तदव्यभिचारि प्रत्यक्षमिति । दूराच्चक्षुषा ह्ययमर्थं पश्यन्नावधारयति धूम इति वा, रेणुरिति वा वदेत् तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमनवधारणज्ञानं प्रत्यक्षमप्रसज्यत इत्यत आह व्यवसायात्मकमिति, तच्चैतन्नन्तव्यम् आत्मनःसन्निकर्षजमेवानवधारणज्ञानमिति । चक्षुषा ह्ययमर्थं पश्यन्नावधारयति तथाचेन्द्रियेणोपलब्धमर्थं मनसोपलभते एवमिन्द्रियेणावधारयन् मनसा नावधारयति यच्चैतदिन्द्रियानवधारणपूर्वकं मनसानवधारणं तद्विशेषापेक्षं विमर्शमात्रं संशयोऽनपूर्वमिति सर्वत्र प्रत्यक्षविषये ज्ञातुरिन्द्रियेण व्यवसायः पश्चात् मनसानुव्यवसायः उपहृतेन्द्रियाणामनुव्यवसायाभावादिति । आत्मादिषु सुखादिषु च प्रत्यक्षलक्षणं

संयोगजन्यमुखादिवारणाय ज्ञानमिति यद्यपि तज्जन्यत्वात् ज्ञानमात्रेऽतिव्याप्तिरौश्वरप्रत्यक्षे चाव्याप्तिसिद्ध्यापि साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायसिद्धसाक्षात्त्वजात्यवच्छिन्ने ज्ञानमित्यन्तस्य तात्पर्यं, यद्वा इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति सावधारणं इन्द्रियार्थसन्निकर्षातिरिक्तानुत्पन्नं अतिरिक्तं चात्र ज्ञानं तेन ज्ञानाकरणकमित्यर्थः, भ्रम-

१म अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

१५

वक्तव्यम् अनिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं हि तदिति, इन्द्रियस्य वै
 सतो मनस इन्द्रियेभ्यः पृथगुपदेशो धर्मभेदात् । भौतिकानी-
 न्द्रियाणि नियतविषयाणि । सगुणानाञ्चैषामिन्द्रियभाव इति ।
 मनस्त्वभौतिकं सर्वविषयञ्च नास्य सगुणस्येन्द्रियभाव इति सति
 चेन्द्रियार्थसन्निकर्षे सन्निधिमसन्निधिं चास्य युगपज्ज्ञानानु-
 त्पत्तिकारणं वक्ष्याम इति । मनसश्चेन्द्रियभावान्न वाच्यं लक्ष-
 णान्तरमिति । तन्वान्तरसमाचाराच्चैतत् प्रत्येतव्यमिति पर-
 मतमप्रतिषिद्धमनुमतमिति हि तन्वयुक्तिः । व्याख्यातम्
 प्रत्यक्षम् ॥ ४ ॥

अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानम् पूर्ववच्छेष-
 वत् सामान्यतो दृष्टञ्च ॥ ५ ॥

तत्पूर्वकमित्यनेन लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धदर्शनं लिङ्गदर्श-
 नञ्चाभिसम्बध्यते लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धयोर्दर्शनेन लिङ्गस्मृति-
 रभिसम्बध्यते स्मृत्या लिङ्गदर्शनेन चाप्रत्यक्षोऽर्थोऽनुमीयते ।
 पूर्ववदिति यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते । यथा मेघोन्नत्या
 भविष्यति वृष्टिरिति । शेषवत्तत् यत्र कार्येण कारणमनु-
 मीयते पूर्वोदकविपरीतमुदकं नद्याः पूर्णत्वं शीघ्रत्वञ्च दृष्ट्वा
 स्रोतसोऽनुमीयते भूता वृष्टिरिति, सामान्यतो दृष्टं व्रज्यापूर्वक-
 मन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र दर्शनमिति तथाचादित्यस्य तस्मादस्य-

वारकमव्यभिचारौति धमभिन्नमित्यर्थः, इदञ्चांशिकधमस्यलक्ष्यत्वेन लक्ष्यत्वे तु
 तद्वति तत्प्रकारकत्वं निर्विकल्पकस्य लक्ष्यत्वे तदभाववति तदप्रकारकत्वमर्थः तस्य
 विभागः अत्र्यपदेशं व्यवसायात्मकमिति निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति द्विविधं
 प्रत्यक्षमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अनुमानं लक्षयति विभजते च । आनन्तर्यबोधकाथशब्दो हेतुहेतुमत्ताव-
 सङ्गति सूचनाय तत्पूर्वकं प्रत्यक्षपूर्वकं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षविशेषो व्याप्रादिविषयकत्वेन

प्रत्यक्षाध्यादित्यस्य व्रज्येति । अथ वा पूर्ववदिति यत्र यथा
 पूर्वं प्रत्यक्षभूतयोरन्यतरदर्शनेनान्यतरस्याप्रत्यक्षस्यानुमानम् ।
 यथा धूमेनाग्निरिति । शेषवन्नाम परिशेषः स च प्रसक्तप्रति-
 षेधेऽन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाणे सम्प्रत्ययः यथा सदनित्यमित्येव-
 मादिना द्रव्यगुणकर्मणामविशेषेण सामान्यविशेषसमवायेभ्यो
 निर्भक्तस्य शब्दस्य तस्मिन् द्रव्यकर्मगुणसंशये न द्रव्यमेक-
 द्रव्यत्वात् न कर्म शब्दान्तरहेतुत्वात् यस्तु शिष्यते सोऽयमिति
 शब्दस्य गुणत्वप्रतिपत्तिः । सामान्यतो दृष्टं नाम यत्राप्रत्यक्षे
 लिङ्गलिङ्गिनो सम्बन्धे केनचिदर्थेन लिङ्गस्य सामान्यादप्रत्यक्षो
 लिङ्गो गम्यते यथेच्छादिभिरात्मा इच्छादयो गुणाः गुणाश्च
 द्रव्यसंस्थानाः तद्यदेषां स्थानं स आत्मेति विभागवचनादेतत्
 त्रिविधमितिसिद्धे त्रिविधवचनं महतो महाविषयस्य न्यायस्य
 लघौयसा सूत्रेणोपदेशात् परं वाक्यलाघवं मन्यमानस्यान्नस्मिन्
 वाक्यलाघवेऽनादरः तथाचायमित्यभूतेन वाक्यविकल्पेन
 प्रवृत्तः सिद्धान्ते क्लृप्ते शब्दादिषु च बहुलं समाचारः शास्त्रे
 इति सद्विषयश्च प्रत्यक्षं सदसद्विषयञ्चानुमानम्, कस्मात्
 त्रैकाल्यग्रहणात् त्रिकालयुक्ता अर्था अनुमानेन गृह्यन्ते भवि-
 ष्यतीत्यनुमीयते भवतीति चाभूदिति च असच्च खल्वतीतमना-
 गतञ्चेति । अथोपमानम् ॥ ५ ॥

व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वं लभ्यते अनुमानम् अनुमिति र्यत इत्यध्याहारेण
 च करणलक्षणं अथ वा करणलक्षणमेवेदं तत्रानुमानमिति करणल्युटा अनुमिति-
 करणमिति समाख्यावलादेव लभ्यं तच्च व्याप्तिज्ञानं प्रत्यक्षपूर्वकं सङ्गचारप्रत्यक्ष-
 पूर्वकं विभजते त्रिविधमिति पूर्वं कारणं तद्वत् तल्लिङ्गकं यथा मीचीन्नतिविशेषेण
 द्रव्यनुमानं शेषः कार्यं तल्लिङ्गकं शेषवत् यथा नदीवृद्ध्या वृद्ध्यनुमानं सामान्यतो
 दृष्टं कार्यकारणभिन्नलिङ्गकं यथा पृथिवीत्वेन द्रव्यत्वानुमानम् अथ वा पूर्वम्
 अन्ययसद्वत्केवलान्वयीत्यर्थः यथा अभिषेयं प्रमेशलादित्यादि शेषो व्यतिरेकसद्वत्

प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् ॥ ६ ॥

प्रज्ञातेन सामान्यात् प्रज्ञापनीयस्य प्रज्ञापनमुपमान-
मिति । यथा गौरिव गवय इति, किं पुनरत्रोपमानेन क्रियते
यदा खल्वयं गवा समानधर्मं प्रतिपद्यते तदा प्रत्यक्षतस्तमर्थं
प्रतिपद्यत इति समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरुपमानार्थ इत्याह ।
यथा गौरिव गवय इत्युपमाने प्रयुक्ते गवा समानधर्ममर्थ-
मिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपलभमानोऽस्य गवयशब्दः संज्ञेति संज्ञा
संज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यत इति । यथा सुहस्तथा सुहृत्पत्नी
यथामाषस्तथा माषपर्णीत्युपमाने प्रयुक्ते उपमानात् संज्ञा-
सङ्गिसम्बन्धं प्रतिपद्यमानस्तामोषधीं भैषज्यायाहरति एव-
मन्योऽप्युपमानस्य लोके विषयो बुभुक्षितव्य इति । अथ
शब्दः ॥ ६ ॥

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ ७ ॥

आप्तः खलु साक्षात् कृतधर्मा यथादृष्टस्यार्थस्य चित्स्या- कृ
पयिषया प्रयुक्त उपदेष्टा साक्षात्करणमर्थस्याभिस्तया प्रवर्तत

केवलव्यतिरेकीत्यर्थः यथा पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वादित्यादि सामान्यतो
दृष्टं अन्यव्यतिरेकि यथा वज्रिमान् धूमादित्यादि ॥ ५ ॥

उपमानं लक्षयति । प्रसिद्धस्य पूर्वप्रमितस्य गवादेः साधर्म्यात्सादृश्यात्
सज्ज्ञानात् साध्यस्य गवयादिपदवाच्यत्वस्य साधनं सिद्धिरुपमानमुपमितिर्यत
इत्यध्याहारेण च करणलक्षणं अथ वा साध्यसाधनमिति करणल्लुटा करणलक्षण-
मेवेदम् अत्र च वैधर्म्योपमितिमपि मन्यन्ते टीकाकृतः, यथा च अतिदीर्घशौव-
त्वादि पञ्चनरवैधर्म्यज्ञानादुद्रे करमपदवाच्यतायहः । एवमन्योऽप्युपमानस्य विषय
इति भाष्यं, तथा सुहृत्पत्नीसदृशी ओषधी विषं हनौत्यतिदेशवाक्यार्थे ज्ञाते सुहृ-
त्पर्णीसादृश्यज्ञाने जाते इयमोषधी विषहरणीत्युपमित्या विषयौक्रियतइत्यादि ॥ ६ ॥

शब्दं लक्षयति । शब्द इति लक्ष्यकथनं तदर्थः प्रमाणशब्द इति आप्तोपदेश
इति लक्षणं आप्तः प्रकृतवाक्यार्थयथार्थज्ञानवान् तस्योपदेश इत्यर्थः प्रकृतवाक्या-
ह-

इत्याप्तः ऋणार्थस्तेच्छानां समानं लक्षणम् । तथा च सर्वेषां व्यवहाराः प्रवर्तन्ते इति । एवमेभिः प्रमाणैर्देवमनुष्यतिरश्चां व्यवहाराः प्रकल्प्यन्ते नातोऽन्यथेति ॥ ७ ॥

स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वात् ॥ ८ ॥

यस्येह दृश्यतेऽर्थः स दृष्टार्थः यस्यामुत्र प्रतीयते सोऽदृष्टार्थः एवमपि लौकिकवाक्यानां विभाग इति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते स न मन्येत दृष्टार्थएवाप्तोपदेशः प्रमाणम् अर्थस्यावधारणादिति । अदृष्टार्थोऽपि प्रमाणमर्थस्यानुमानादिति । किं पुनरनेन प्रमाणेनार्थजातं प्रमातव्यमिति तदुच्यते ॥ ८ ॥

आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्य-
भावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥ ९ ॥

तत्रात्मा सर्वस्य द्रष्टा, सर्वस्य भोक्ता, सर्वज्ञः, सर्वानुभावो, तस्य भोगायतनं शरीरम् । भोगसाधनानौन्द्रियाणि भोक्तव्या इन्द्रियार्थाः भोगो बुद्धिः । सर्वार्थोपलब्धौ नेन्द्रियाणि प्रभवन्तीति सर्वविषयमन्तः करणं मनःशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिसुखवेद-

यथार्थज्ञानप्रयुक्तः शब्द इति फलितार्थः अथ वा आत्मीयार्थ उपदेशः शाब्द-
बोधी यस्मात् । शाब्दलक्षणातिविशेषस्तथा च यथार्थशाब्दज्ञानकरणत्वमर्थः ।
अत्र च विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वत इति तत्प्रकारकत्वादिप्रमाणलक्षणानामेकं लक्षणे
परञ्च लक्ष्यतावच्छेदके निवेशनीयमती नाभेदः ॥ ७ ॥

विभजते । सप्रमाणशब्दः शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणगम्यार्थको
दृढार्थकः शब्दतदुपजीविप्रमाणमात्रगम्यार्थकोऽदृष्टार्थकः तथा च दृढार्थकत्वा-
दृष्टार्थकत्वभेदात् प्रमाणशब्दस्य द्वैविध्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

समाप्तं प्रमाणलक्षणप्रकरणम् ।

प्रमेयं विभजते लक्षयति च । अत्र तु शब्दः पुनरर्थे तथाचेतिषां पुनः
प्रमेयत्वं न तु प्रमा विषयत्वेन संयोगादीनामपि प्रमेयशब्दो हि वादादिशब्दवत्
परिभाषाविशेषण द्वादशसु प्रवर्तते तत्र च प्रकटं मेयं प्रमेयमिति योगार्थः

नानां निर्वृत्तिकारणम्, प्रवृत्तिर्दोषाश्च नास्य, इदं शरीरमपूर्व-
मनुत्तरञ्च, पूर्वशरीराणामादिर्नास्ति उत्तरेषामपवर्गोऽन्त-
इति प्रेत्यभावः । ससाधनसुखदुःखोपभोगः फलम् । दुःख-
मिति नेदमनुकूलवेदनीयस्य सुखस्य प्रतीतिः प्रत्याख्यानम्,
किन्तर्हि जन्मन एवेदम्, ससुखसाधनस्य दुःखानुषङ्गाद्दुःखेनावि-
प्रयोगाद्विविधबाधनायोगाद्दुःखमिति समाधिभावनमुपदिश्यते,
समाहितो भावयति, भावयन्निर्विद्यते, निर्विष्यस्य वैराग्यम्,
विरक्तस्यापवर्ग इति जन्ममरणप्रवन्धोच्छेदः सर्वदुःखप्रहाण-
मपवर्ग इति । अस्त्यन्यदपि द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसम-
वायाः प्रमेयम् तद्भेदेन चाऽपरिसङ्ख्येयम् । अस्य तु तत्त्वज्ञाना-
दपवर्गः मिथ्याज्ञानात् संसार इत्यत एतदुपदिष्टं विशेषेणेति ।
तत्रात्मा तावत् प्रत्यक्षतो न गृह्यते स किमाप्तोपदेशमात्रादेव
प्रतिपद्यत इति नेत्युच्यते अनुमानाच्च प्रतिपत्तव्य इति
कथम् ॥ ८ ॥

इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्ग-
मिति ॥ १० ॥

यज्जातीयस्यार्थस्य सन्निकर्षात् सुखमात्मोपलब्धवान्

प्रकर्षश्च संसारहेतुमिथ्याज्ञानविषयत्वं मोक्षहेतुधीविषयत्वं वा क्वथा च तावदन्या-
न्यत्वमर्थः लक्षणमपि तदेव प्रमेयं किमित्याकाङ्क्षायामात्मादयो दर्शिता इत्यतो
वचनभेदेऽपि नानन्वयः वेदाः प्रमाणमित्यादावप्येवं, अन्यथा आत्मसूत्रे विगतिः
स्यात्तथा च वक्ष्यते प्रमेयत्वेनैक्यमिति प्रतिपादनाय अन्यतमाज्ञानेऽपि नापवर्ग
इति प्रतिपादनाय वा प्रमेयमित्येकवचनमित्यन्ये तन्नित्यं, अत्रापि आत्मा च
शरीरञ्च इन्द्रियाणि च अर्थाश्च बुद्धिश्च मनश्च प्रवृत्तिश्च दोषाश्च प्रेत्यभावश्च फलञ्च
दुःखञ्च अपवर्गश्चेति यथावचनं विग्रहं वर्णयन्ति, अत्र प्राधान्यात्कारणरूपषट्क-
मभिधाय कार्यरूपप्रमेयषट्कमभिहितं तत्र पूर्वपूर्वस्य प्राधान्यात् प्रथममुद्देश इति
वदन्ति ॥ ९ ॥

तज्जातीयमेवार्थं पश्यन्नुपादातुमिच्छति सेयमादातुमिच्छा
 एकस्यानेकार्थदर्शिनी दर्शनप्रतिसम्भानाद् भवति लिङ्ग-
 मात्मनः, नियतविषये हि बुद्धिभेदमात्रे न सम्भवति देहान्तर-
 वदिति । एवमेकस्यानेकार्थदर्शिनी दर्शनप्रतिसम्भानाद् दुःख-
 हेतौ द्वेषः यज्जातीयो यस्यार्थः सुखहेतुः प्रसिद्धस्तज्जातीय-
 मर्थमपश्यन्नादातुम् प्रयतते सोऽयम् प्रयत्न एकमनेकार्थदर्शिनं
 दर्शनप्रतिसम्भारमन्तरेण न स्यात् नियतविषये बुद्धिभेद-
 मात्रे न सम्भवति देहान्तरवदिति । एतेन दुःखहेतौ प्रयत्नो
 व्याख्यातः । सुखदुःखस्मृत्या चायं तत्साधनमाददानः सुख-
 सुपलभते दुःखसुपलभते सुखदुःखे वेदयते पूर्वोक्तएव हेतुः,
 बुभुक्षमानः खल्वयं विमृशति किंस्त्रिदिति विमृशन् जानीते
 इदमिति तदिदं ज्ञानं बुभुक्षाविमर्शाभ्यामभिन्नकर्तृकं गृह्य-
 माणमात्मलिङ्गम् पूर्वोक्तएव हेतुरिति । तत्र देहान्तरवदिति
 विभज्यते । यथाऽनात्मवादिनो देहान्तरेषु नियतविषया
 बुद्धिभेदा न प्रतिसम्बोध्यन्ते तथैकदेहविषया अपि न प्रति-
 सम्बोध्येरन् अविशेषात्, सोऽयमेकसत्त्वस्य समाचारः स्वयं
 दृष्टस्य स्मरणं नान्यदृष्टस्येति एवं खलु नानासत्त्वानां समा-
 चारोऽन्यदृष्टमन्ये न स्मरन्तीति । तदेतदुभयमशक्यमनात्म-
 वादिना व्यवस्थापयितुमिति एवमुपपन्नमस्यात्मेति । तस्य
 भोमाधिष्ठानम् ॥ १० ॥

तत्र प्रथमोद्दिष्टमात्मानं लक्षयति । अत्र चात्मनः प्रत्यक्षत्वाङ्गिङ्गकथनमस-
 ङ्गतं न च शरीरातिरिक्तात्मव्युत्पादनार्थं तदितिवाच्यं अग्रिमपरीक्षावैयर्थ्यापत्तेः
 लक्षणाकथनेन न्यूनत्वं चेति चेन्न तल्लिङ्गपदस्य लक्षणार्थत्वात् न च लिङ्गमित्येक-
 वचनेन मिलितानां लक्षणत्वं प्रतीयते तच्चायुक्तं वैयर्थ्यादिति वाच्यं किं लक्षण-
 मित्याकाङ्क्षायां मिच्छादीनामभिधानान्मिलितं लक्षणमिति प्रत्यायकाभावात्, तथा

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् ॥ ११ ॥

कथं चेष्टाश्रयः । ईप्सितं जिहासितं वाऽर्थमधिकृत्येष्सा-
जिहासाप्रयुक्तस्य तदुपायानुष्ठानलक्षणा समीहा चेष्टा सा
यत्र वर्तते तच्छरीरम् । कथमिन्द्रियाश्रयः । यस्यानुग्रहे-
णानुगृहीतानि उपघाते चोपहतानि स्वविषयेषु साध्वसाधुषु
वर्तन्ते स एषामाश्रयस्तच्छरीरम्, कथमर्थाश्रयः यस्मिन्नाय-
तने इन्द्रियार्थसन्निकर्षात् उत्पन्नयोः सुखदुःखयोः प्रतिसंवेदनं
प्रवर्तते स एषामाश्रयस्तच्छरीरमिति भोगसाधनानि पुनः ॥ ११ ॥

घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः ॥ १२

जिघ्रत्यनेनेति घ्राणं गन्धं गृह्णातीति, रसयत्यनेनेति रसनं

च प्रत्येकमेव लक्षणं अत्र ज्ञानेच्छाप्रयत्नानामात्ममात्रस्य लक्षणत्वं सुखदुःखदोषाणां
संसारिणो लक्षणत्वमिति ॥ १० ॥

क्रमप्राप्तं शरीरं लक्षयति । अत्र चेष्टादीनां मिलितानां आश्रयत्वं न लक्षणं
वैयर्थ्यादपि त्वाश्रयपदस्य प्रत्येकमन्वयाच्चेष्टाश्रयत्वादिलक्षणत्रये तात्पर्यं चेष्टालक्ष-
प्रयत्नान्यतावच्छेदको जातिविशेषः न च शरीरावयवेऽतिव्याप्तिः अन्त्यावयवि-
त्वेन विशेषणात् न च निष्क्रियशरीरेऽव्याप्तिस्तदृशे मानाभावात्, अतएवाह
इन्द्रियाश्रय इति इन्द्रियाश्रयत्वस्य अवच्छेदकताख्यस्वरूपसम्बन्धविशेषेण चक्षुष्मान्
देवदत्तोऽयमित्यादिप्रतीतिः, अर्थाश्रयत्वमित्यादर्थशब्दो न रूपादिपरस्तदाश्रय-
त्वस्य घटादावतिव्याप्तिः किन्तु सुखदुःखान्यतरपरः अतएव भाष्यं यस्मिन्नायतने
सुखदुःखयोः प्रति संवेदनं प्रवर्तते स एषामाश्रयस्तच्छरीरमिति, वस्तुतस्तन्व्यतरा-
श्रयत्वमपि न लक्षणं, किन्तु सुखाश्रयत्वं दुःखाश्रयत्वञ्चेति लक्षणद्वये तात्पर्यं
शरीरस्य तदाश्रयत्वमवच्छेदकतासम्बन्धेन हस्तादेरलक्ष्यत्वे तन्व्यावयवित्वेन
विशेषणीयं स्वर्गिशरीरे नारकिशरीरे वृक्षादौ च सुखदुःखस्वीकारान्नाव्याप्तिः, न च
तच्छून्यखण्डशरीरेऽव्याप्तिः सुखाद्याश्रयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्याप्यजातिमत्त्वस्य विव-
क्षितत्वात् तादृशजातिश्च मनुष्यत्वचैत्रत्वादिः कल्पभेदेन नरसिंहशरीराणां भेदान्नर-
सिंहत्वजातिमादाय नरसिंहशरीरे लक्षणसमन्वय इति ॥ ११ ॥

इन्द्रियं विभजते लक्षयति च । यद्यपि मनसोऽप्यीन्द्रियत्वमस्यैव तथापि
घ्राणेत्यादेरुपलक्षणपरत्वात् दोषः वस्तुतस्तिन्द्रियाणीत्यस्य बहिरिन्द्रियाणीत्यर्थः

रसं गृह्णातीति । चष्टेऽनेनेति चक्षु रूपं पश्यतीति, स्पृशत्यने-
नेति स्पर्शनम् त्वक्स्थानमिन्द्रियं त्वक् तदुपचारः स्थाना-
दिति । शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं शब्दं गृह्णातीति एवं समाख्या-
निर्वचनसामर्थ्याद्बोध्यं स्वविषयग्रहणलक्षणानीन्द्रियाणीति ।
भूतेभ्य इति नानाप्रकृततीनामेषां सतां विषयनियमो नैकप्रकृ-
तीनां सति च विषयनियमे स्वविषयग्रहणलक्षणत्वं भव-
तीति । कानि पुनरिन्द्रियकारणानि ॥ १२ ॥

पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति भूतानि ॥ १३ ॥

संज्ञाशब्दैः पृथगुपदेशो भूतानां विभक्तानां सुवचं कार्य्यम्भ-
विष्यतीति । इमे तु खलु ॥ १३ ॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थः ॥ १४ ॥

पृथिव्यादीनां यथाविनियोगं गुणा इन्द्रियाणां यथाक्रम-
मर्था विषया इति । अचेतनस्य करणस्य बुद्धेर्ज्ञानं वृत्तिः

तेन भूतेभ्य इत्यस्य नासङ्गतिः अत्र चैतानीन्द्रियाणीति वदता प्राणाद्यन्यान्यत्वं
लक्षणमिति सूचितं, प्रत्यक्षजनकतावच्छेदकतया इन्द्रियत्वमखण्डोपाधिरूपमित्यन्ते,
प्राणत्वादिकं जातिविशेषरूपं कर्णशक्नुत्यवच्छिन्नं नमः श्रोत्रं प्राणादीनि किं
प्रकृतिकानीत्याकाङ्क्षायामाह भूतेभ्य इति तेनेन्द्रियाणामहङ्कारप्रकृतिकत्वं नेति
मन्तव्यं व्युत्पादयिष्यते चेदं तृतीयाध्याये, अत्र प्राणादीनां चतुर्णां पृथिव्यादि-
जन्यत्वं सम्भवति श्रोत्रस्य कर्णशक्नुत्यवच्छिन्नाकाशस्य कर्णशक्नुत्याजन्यत्वादेव
जन्यत्वपदेशः अथवा अभिन्नानीति पूरयित्वा भूताभिन्नानीति व्याख्येयम् ।
प्राणादीत्यस्योपलक्षणपरत्वे तु भूतेभ्य इति वह्निरिन्द्रियपरम् ॥ १२ ॥

भूतान्येव कानीत्याकाङ्क्षायामाह । आरम्भे परस्परानपेक्षत्वसूचनायासमास-
करणं भूतत्वन्तु वह्निरिन्द्रियग्रहणयोग्यविशेषगुणवत्त्वं पृथिवीत्वादयस्तु जातिविशेषा
इति ॥ १३ ॥

क्रमप्राप्तमर्थं विभजते लक्षयति च । वैशिष्टिकाणां द्रव्यगुणकर्मस्वर्थशब्दा-
भिधेयत्वमतः पञ्चानां गन्धादीनामेव कथं तत्त्वमित्याशङ्कानिरासाय तदर्थं इत्युक्तं
तेषामिन्द्रियाणामर्था विषया उद्दिष्टा अपि तएवेत्याशयः इत्येव तदर्थत्वं लक्षण-

१म अध्यायः] प्रथमाह्निकम् ।

२३

चेतनस्याकर्तृरूपलब्धिरिति युक्तिविरुद्धमर्थं प्रत्याख्यक्षाणक
इवेदमाह ॥ १४ ॥

बुद्धिरूपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥ १५ ॥

नाचेतनस्य करणस्य बुद्धेर्ज्ञानं भवितुमर्हति तद्धि चेतनं
स्यात् एकश्चायं चेतनो देहेन्द्रियसङ्घातव्यतिरिक्त इति प्रमेय-
लक्षणार्थस्यापि वाक्यस्यान्यार्थप्रकाशनमुपपत्तिसामर्थ्यादिति ।
स्मृत्यनुमानागमसंशयप्रतिभास्वप्नज्ञानोहाः सुखादिप्रत्यक्षमि-
च्छादयश्च मनसो लिङ्गानि तेषु सत्सु इयमपि ॥ १५ ॥

युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ॥ १६ ॥

अनिन्द्रियनिमित्ताः स्मृत्यादयः करणान्तरनिमित्ता भवितु-
मर्हन्तीति युगपच्च खलु घ्राणादीनां गन्धादीनाञ्च सन्निकर्षेषु
सत्सु युगपज्ज्ञानानि नोत्पद्यन्ते तेनानुमीयते अस्ति तत्त-
दिन्द्रियसंयोगि सहकारिनिमित्तान्तरमव्यापि यस्यासन्नि-
धेर्नोत्पद्यते ज्ञानं सन्निधेश्चोत्पद्यत इति मनःसंयोगानपेक्षस्य
ह्येन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानहेतुत्वे युगपदुत्पद्येरन् ज्ञाना-
नीति । क्रमप्राप्ता तु ॥ १६ ॥

मिति मनस्यं तच्छब्देन वहिरिन्द्रियाणि परावृण्वन्ते तथा चेकवहिरिन्द्रियमात्र-
ग्राह्यविशेषगुणत्वं वहिरिन्द्रियग्राह्यवहिरिन्द्रियाग्राह्यगुणत्वं वा तदर्थः । पृथिव्या-
दिगुणा इति लक्ष्यनिर्देशस्ते के गुणा इत्याकाङ्क्षायां गन्धेत्यादि पृथिव्यादीनां गुणा
इति षष्ठीसमासो भाष्यादिसम्मतस्तेन गुणगुणिनोरभेदो नेति सूचितम् ॥ १४ ॥

बुद्धिं लक्षयितुमाह । अनर्थान्तरं समानार्थकं न तु साङ्गानामिव बुद्धि-
तत्त्वस्य महत्त्वत्वापरपर्यायस्य परिणामविशेषो ज्ञानं यथा चैतन्यथा वक्ष्यते तथाच
बुद्ध्यादिप्रदवाच्यत्वमनुभव सिद्धज्ञानत्वजातिरेव वा लक्षणमिति भावः ॥ १५ ॥

मनो लक्षयति । युगपत् एककाले एकात्मनीति पूरणार्थं ज्ञानानामनुत्पत्ति-
र्थतः स एव धर्मो ज्ञानकरणाण्यत्वं मनसो लिङ्गं लक्षणमित्यर्थः । तथाहि चक्षुरा-
दिषु विषयसम्बन्धेष्वपि यस्यासत्यभावादिकं न ज्ञानं जनयति यत्सम्बन्धादपरञ्च

प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति ॥ १७ ॥

मनोऽत्र बुद्धिरित्यभिप्रेतं, बुद्धयतेऽनेनेति बुद्धिः, सोऽय-
मारम्भः शरीरेण वाचा मनसा च पुण्यः पापश्च दशविधः,
तदेतत् कृतभाष्यं द्वितीयसूत्र इति ॥ १७ ॥

प्रवर्त्तनालक्षणा दोषः ॥ १८ ॥

प्रवर्त्तना प्रवृत्तिहेतुत्वम् ज्ञातारं हि रागादयः प्रवर्त्तयन्ति
पुण्ये पापे वा । यत्र मिथ्याज्ञानं तत्र रागद्वेषाविति प्रत्यात्म-
वेदनीया हो मे दोषाः कस्मात् लक्षणतो निर्दिश्यन्त इति
कर्मलक्षणाः खलु रक्तद्विष्टमूढाः रक्तो हि तत्कर्म कुरुते येन
कर्मणा सुखं दुःखं वा भजते, तथा द्विष्टस्तथा मूढ इति
दोषा रागद्वेषमोहा इत्युच्यमाने बह्वुनोक्तं भवतीति ॥ १८ ॥

ज्ञानं जनयति तदेव चाण निखिलज्ञानजनकं सुखादिसाक्षात्कारासाधारण-
कारणं तदेकमेव साधवत्सिद्धं मन इत्यर्थः एवमभ्याख्याने च लक्षणप्रकरणे
प्रमाणीपन्यासोऽसङ्गतः स्यादिति अन्ये तु सति धर्मिणि लक्षणचिन्तेत्यतीमनः-
साधनाय युगपदिति सूत्रं इत्यञ्च मनःसिद्धौ निःस्पृहाणादिकं लक्षणं सुकर-
मित्याशय इति वदन्ति ॥ १९ ॥

प्रवृत्तं लक्षयति विभजते च । अत्र च प्रवृत्तित्वं रागजन्यतावच्छेदको
जातिविशेषः स एव लक्षणं ईश्वरकृतेरपि लक्ष्यत्वे यत्रत्वमेव तथा । जीवनयो-
नियत्रे निवृत्तौ च मानामावात् तत्सङ्गावेऽपि प्रवृत्तित्वं नित्ययवसाधारणं तद्व्या-
वृत्तं वा तथा, इन्द्रानन्तरश्रुतारम्भपदस्य प्रत्येकमन्वयाद्वागारम्भादिर्भेदेन त्रिविधा
प्रवृत्तिः बुद्धिशब्देनात्र मनोऽभिप्रेतमिति शरीरशब्दश्च चेष्टावत्त्वेन हस्तादिसाधा-
रणः तथा च वचनानुकूलौ यत्रौ वागारम्भः शरीरगोचरौ यत्रचेष्टानुकूलयत्रौ वा
शरीरारम्भः एतद्वयमिन्नौ यत्रौ बुद्ध्यारम्भः स च ध्यानीदयादेव दर्शनाद्यनुकूलः
पर्यवस्यति प्राज्ञस्तु सामान्यविशेषलक्षणे चादृष्टजनकत्वं निवेशयन्ति इत्यञ्च कारण-
रूपा प्रवृत्तिः कार्यरूपा तु धर्माधर्मात्मिकेति ॥ १७ ॥

दोषं लक्षयति । दोषा इति बह्ववचनं रागद्वेषमोहात्मकलक्ष्यवयवज्ञापनाय
प्रवर्त्तना प्रवृत्तिजनकत्वं तदेव लक्षणं येषां यद्यपीदं शरीरादृष्टेश्वरेच्छादावति-

पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः ॥ १९ ॥

उत्पन्नस्य क्वचित् सत्त्विकाये मृत्वा या पुनरुत्पत्तिः स प्रेत्यभावः । उत्पन्नस्य सम्बन्धस्य सम्बन्धस्तु देहेन्द्रियमनो-बुद्धिवेदनाभिः, पुनरुत्पत्तिः पुनर्देहादिभिः सम्बन्धः पुनरित्यभ्यासाभिधानम् । यत्र क्वचित् प्राणभृन्निकाये वर्तमानः पूर्वोपात्तान् देहादीन् जहाति तत्प्रैति यत् तत्रान्यत्र वा देहादीनन्यानुपादत्ते तद्भवति प्रेत्यभावो मृत्वा पुनर्जन्म सोऽयं जन्ममरणप्रबन्धाभ्यासोऽनादिरपवर्गान्तः प्रेत्यभावो वेदितव्य इति ॥ १९ ॥

प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम् ॥ २० ॥

सुखदुःखसंवेदनं फलम् सुखविपाकं कर्म दुःखविपाकञ्च तत्पुनर्देहेन्द्रियविषयबुद्धिषु सतीषु भवतीति सह देहादिभिः फलमभिप्रेतम् तथा हि प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलमेतत् सर्वम्भवति तदेतत् फलमुपात्तमुपात्तं हेयं त्यक्तं त्यक्तमुपादेयमिति नास्य हानोपादानयोर्निष्ठा पर्यवसानं वाऽस्ति न

व्याप्तं तथापि लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वे सतीति विशेषणीयं यागादिगोचरप्रमा-वारणाय प्रमान्यत्वे सतीति विशेषयन्ति ॥ १८ ॥

प्रेत्यभावं लक्षयति । प्रेत्य मृत्वा भावो जननं प्रेत्यभावः । तत्र पुनरित्यनेनाभ्यसकथनात् प्रागुत्पत्तिस्ततो मरणं तत उत्पत्तिरिति प्रेत्यभावोऽयमनादिरप-वर्गान्तः एतज्ज्ञानञ्च वैराग्य उपयुज्यते इति प्रेत्येति न व्यर्थं तदीयमरणञ्च तदीयजीवनादृष्टनाशस्तदीयशरीरमप्राणसंयोगध्वंसस्तदीयप्राणध्वंसी वा तदीयोत्प-त्तिस्तु तदीयविजातीयशरीराद्यप्राणसंयोग इति ॥ १९ ॥

फलं लक्षयति । अत्र च मुख्यं कालं सुखदुःखीपभीगः तथाच भाष्यं सुख-दुःखसंवेदनं फलं, तत्र च धर्माधर्मात्मकप्रवृत्तिः प्रयोजकत्वात्तत्र च दोषस्य हेतु-त्वात् प्रवृत्तिदोषजनितेत्युक्तं लक्षणम् सुखदुःखान्तरसाक्षात्कार इति गौयं फलम्

खल्वयं फलस्य हानोपादानस्रोतसोद्धते लोक इति ।
अथेतदेव ॥ २० ॥

बाधनालक्षणं दुःखमिति ॥ २१ ॥

बाधना पीडा ताप इति । तयानुविद्धमनुष्यमवि-
निर्भागेन वर्तमानं दुःखयोगाद्दुःखमिति सोऽयं सर्वं दुःखे-
नानुविद्धं ब्रह्मन्तमिति पश्यन् दुःखं जिह्वासुर्जन्मनि दुःखदर्शी
निर्विद्यते निर्विषो विरज्यते विरक्तो विमुच्यते यत्र तु निष्ठा
सोऽयं यत्र तु पर्यवसानम् ॥ २१ ॥

तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः ॥ २२ ॥

तेन दुःखेन जन्मनात्यन्तं विमुक्तिरपवर्गः कथमुपात्तस्य
जन्मनो हानमन्यस्य चानुपादानम् एतामवस्थामपर्यन्तामप-
वर्गं वेदयन्तेऽपवर्गविदः अभयदमजरममृत्युपदं ब्रह्मक्षेमप्राप्ति-
रिति । नित्यं सुखमात्मनो महत्त्वबन्धोक्षे व्यज्यते तेनाभि-
व्यक्तेनात्यन्तं विमुक्तः सुखी भवतीति केचित् मन्यन्ते तेषां
प्रमाणाभावादनुपपत्तिः, न प्रत्यक्षं नानुमानं नागमो वा
विद्यते नित्यं सुखमात्मनो महत्त्वबन्धोक्षेऽभिव्यज्यत इति
नित्यस्याभिव्यक्तिः संवेदनं ज्ञानमिति तस्य हेतुर्वाच्यो यतस्त-

शरीरादिकं सर्वमेव तथा च भाष्यं तत्पुनर्देहेन्द्रियबुद्धिषु सतीषु भवतीति सद्य
देहेन्द्रियादिभिः फलमभिप्रेतं तथाहि प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलमेतत्सर्वं
भवतीति इत्यस्य जन्मत्वमेव फलत्वं प्रवृत्तिदोषजनित इति तु निर्वेदोपयोगा-
दुक्तम् ॥ २० ॥

दुःखं लक्षयति । बाधना पीडा तदेव लक्षणं स्वरूपं यस्य तथाचानुभव-
सिद्धदुःखत्वजातिरेव लक्षणं शरीरेन्द्रियार्थेषु दुःखसाधनत्वात्सुखे च दुःखानुषङ्गात्
दुःखत्ववद्गारो गौण इति अतएवाग्रिमसूत्रे तत्पदेन मुख्यदुःखपरामर्शः ॥ २१ ॥

दुपपद्यत इति, सुखवन्नित्यमिति चेत् संसारस्थस्य मुक्तेना-
 ऽविशेषः यथा मुक्तः सुखेन तत् संवेदनेन च सन्नित्येनोपपन्न-
 स्तथा संसारस्थोऽपि प्रसज्यत इति । उभयस्य नित्यत्वात्
 अभ्यनुज्ञाने च धर्माधर्मफलेन साहचर्यं यौगपद्यं गृह्येत यदि-
 दमुत्पत्तिस्थानेषु धर्माधर्मफलं सुखं दुःखं वा संवेद्यते पर्यायेण
 तस्य च नित्यं स्वसंवेदनस्य च सह भावो यौगपद्यं गृह्येत न
 सुखाभावो नाऽनभिव्यक्तिरस्ति उभयस्य नित्यत्वात् अनित्यत्वे
 हेतुवचनम् । अथ मोक्षे नित्यस्य सुखस्य संवेदनमनित्यं यत
 उत्पद्यते स हेतुर्वाच्यः आत्ममनःसंयोगस्य निमित्तान्तर-
 सहितस्य हेतुत्वम् । आत्ममनःसंयोगो हेतुरिति चेत् एवमपि
 तस्य सहकारिनिमित्तान्तरं वचनीयमिति धर्मस्य कारण-
 वचनम् यदि धर्मो निमित्तान्तरं तस्य हेतुर्वाच्यो यत उत्पद्यत
 इति योगसमाधिजस्य कार्यावसायविरोधात् प्रलये संवेदना-
 निवृत्तिः, यदि योगसमाधिजो धर्मो हेतुस्तस्य कार्यावसाय-
 विरोधात् प्रलये संवेदनमत्यन्तं निवर्त्तयति असंवेदने
 चाविद्यमानाविशेषः यदि धर्मक्षयात् संवेदनोपरमो नित्यं
 सुखं न संवेद्यत इति किं विद्यमानं न संवेद्यते अथाविद्य-
 मानमिति नानुमानं विशिष्टेऽस्तीति अप्रक्षयश्च धर्मस्य निरनु-
 मानमुत्पत्तिधर्मकत्वात् योगसमाधिजो धर्मो न क्षीयते इति
 नास्थनुमानमुत्पत्तिधर्मकमनित्यमिति विपर्ययस्य त्वनुमानम्
 यस्य तु संवेदनोपरमो नास्ति तेन संवेदनेन हेतुर्नित्य
 इत्यनुमेयम् । नित्ये च मुक्तसंसारस्थयोरविशेष इत्युक्तम् यथा
 मुक्तस्य नित्यं सुखं तत्संवेदनहेतुश्च संवेदनस्य तूपरमो नास्ति
 कारणस्य नित्यत्वात् तथा संसारस्थस्यापौति एवञ्च सति
 धर्माधर्मफलेन सुखदुःखसंवेदनेन साहचर्यं गृह्येतेति ।
 शरीरादिसम्बन्धः प्रतिबन्धहेतुरिति चेत् न शरीरादीनामुप-

भोगार्थत्वात् विपर्ययस्य चाननुमानात् । स्यान्मतं संसारा-
वस्थशरीरादिसम्बन्धो नित्यसुखसंवेदनहेतोः प्रतिबन्धकस्तेना-
विशेषो नास्तीति, एतच्चायुक्तम् शरीरादय उपभोगार्थास्ते
भोगप्रतिबन्धं करिष्यन्तीत्यनुपपन्नम् न चास्यनुमानमशरी-
रस्यात्मनो भोगः कश्चिदस्तीति, इष्टाधिगमार्था प्रवृत्तिरिति
चेत् न अनिष्टोपरमार्थत्वात् इष्टाधिगमार्थो मोक्षोपदेशः
प्रवृत्तिश्च सुमुक्षूणामिति नेष्ट मनिष्टेनाननुविद्धं सम्भवतीति
इष्टमप्यनिष्टं सम्पद्यते अनिष्टहानाय घटमान इष्ट मपि
जहाति विवेकहानस्याशक्यत्वादिति दृष्टातिक्रमश्च देहादिषु
तुल्यः यथा दृष्टमनित्यं सुखं परित्यज्य नित्यं सुखं कामयते
एवं देहेन्द्रियबुद्धिरनित्या दृष्टा अतिक्रम्य मुक्तस्य नित्या
देहेन्द्रियबुद्ध्यः कल्पयितव्याः, साधूयश्चैवं मुक्तस्य चैकात्म्यं
कल्पितं भवतीति, उपपत्तिविरुद्धमिति चेत् समानम् । देहा-
दीनां नित्यत्वं प्रमाणविरुद्धं कल्पयितुं मशक्यमिति समानं
सुखस्यापि नित्यत्वं प्रमाणविरुद्धं कल्पयितुं मशक्यमिति,
आत्यन्तिके च संसारदुःखाभावे सुखवचनादागमेऽपि सत्य-
विरोधः यद्यपि कश्चिदागमः स्यान्मुक्तस्यात्यन्तिकं सुखमिति
सुख शब्द आत्यन्तिके दुःखाभावे प्रयुक्त इत्येवमुपपद्यते ।
दृष्टो हि दुःखाभावे सुखशब्दप्रयोगो बहुलं लोक इति, नित्य-
सुखरागस्याप्रहाणे मोक्षाधिगमाभावो रागस्य बन्धनसमा-
जानात् यद्ययं मोक्षे नित्यं सुखमभिव्यज्यत इति नित्यसुख-
रागेण मोक्षाय घटमानो न मोक्षमधिगच्छेत्ताधिगन्तुमर्हतीति
बन्धनसमाज्जातो हि रागः न च बन्धने सत्यपि कश्चिन् मुक्त
इत्युपपद्यत इति प्रहीणनित्यसुखरागस्याप्रतिकूलत्वम् अथास्य

अपवर्गं लक्षयति । तस्य दुःखस्य अत्यन्तविमोक्षः स्वसमानाधिकरणदुःखा-

नित्यसुखरागः प्रहीयते तस्मिन् प्रहीणे नास्य नित्यसुखरागः
प्रतिकूलो भवति यद्येवं मुक्तस्य नित्यं सुखं भवति अथापि
न भवति नास्योभयोः पक्षयोर्मोक्षाधिगमो विकल्पत इति ।
स्थानवत एव तर्हि संशयस्य लक्षणं वाच्यमिति तदुच्यते ॥२२॥

समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यानुप-
लब्ध्याव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः ॥२३॥

समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति स्थाणु-
पुरुषयोः समानं धर्ममारोहपरिणाद्धौ पश्यन् पूर्वदृष्टञ्च तयो-
र्विशेषं बुभुक्षमानः किंस्विदित्यन्यतरन्नावधारयति तदनवधा-
रणं ज्ञानं संशयः समानमनयोर्धर्ममुपलभे विशेषमन्यतरस्य
नोपलभ इत्येषा बुद्धिरपेक्षा संशयस्य प्रवर्तिका वर्तते, तेन
विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः । अनेकधर्मोपपत्तेरिति समान-
जातीयमसमानजातीयञ्चानेकम् तस्यानेकस्य धर्मोपपत्ते-
र्विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् समानजातीयेभ्योऽसमानजाती-
येभ्यश्चार्था विशेष्यन्ते । गन्धवत्त्वात् पृथिवी अवादिभ्यो
विशिष्यते गुणकर्मभ्यश्च, अस्ति च शब्दे विभागजत्वं विशेषः,
तस्मिन् द्रव्यं गुणः कर्म वेति सन्देहः विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात्
किं द्रव्यस्य सतो गुणकर्मभ्यो विशेष आहोस्त्रिगुणस्य सत

समानकालीनो भ्रंसः तस्य च जन्मापायादेव सम्भव इत्याशयेन दुःखेन जन्माना-
त्यन्तं विमुक्तिरपवर्ग इति भाष्यं दुःखेन दुःखानुसङ्गिनैत्यर्थः ॥ २२ ॥

समाप्तं प्रमेयलक्षणप्रकरणम् ।

क्रमप्राप्तं संशयं लक्षयति । संशय इति लक्ष्यनिर्देशः विमर्श इत्यत्र विशब्दो-
विरोधाधेः सुश्चिन्तानार्थः एकस्मिन् धर्मिणीति पूरणीयं तेन एकधर्मिणि विरोधेन
भावाभावप्रकारकं ज्ञानं संशयः तत्र कारणमुखेन विशेषलक्षणान्याह समानेत्यादि
उपपत्तिज्ञानं तथाच समानस्य विरुद्धकोटिद्वयसाधारणधर्मस्य ज्ञानादित्यर्थः

इति अथ कर्मणः सत इति विशेषापेक्षा अन्यतमस्य व्यवस्थापकं धर्मन्नोपलभे इति बुद्धिरिति । विप्रतिपत्तेरिति व्याहृतमेकार्थदर्शनं विप्रतिपत्तिः । व्याघातो विरोधोऽसहभाव इति अस्त्यात्मेत्येकं दर्शनं नास्त्यात्मेत्यपरम्, न च सद्भावासद्भावौ सहैकत्र सम्भवतः, न चान्यतरसाधको हेतुरुपलभ्यते तत्र तत्त्वानवधारणं संशय इति । उपलब्धप्रव्यवस्थातः खल्वपि सच्चोदकमुपलभ्यते तडागादिषु मरीचिषु वाविद्यमानमुदकमिति ततः क्वचिदुपलभ्यमाने तत्त्वव्यवस्थापकस्य प्रमाणस्यानुपलब्धेः किं सदुपलभ्यते अथासदिति संशयो भवति । अनुपलब्धप्रव्यवस्थातः सच्च नोपलभ्यते मूलकीलकोदकादि, असच्चानुत्पन्नं विरुद्धं वा, ततः क्वचिदनुपलभ्यमाने संशयः किं सन्नोपलभ्यते उतासदिति संशयो भवति विशेषापेक्षा पूर्ववत्, पूर्वः समानोऽनेकश्च धर्मो ज्ञेयस्थः, उपलब्धप्रनुपलब्धौ पुनर्ज्ञातस्थे, एतावता विशेषेण पुनर्वचनम्, समानधर्माधिगमात् समानधर्मोपपत्तेर्विशेषस्मृत्यपेक्षो विमर्श इति, स्थानवतां लक्षणवचनमिति समानम् ॥ २३ ॥

अनेनधर्मः असाधारणधर्मः तज्ज्ञानादित्यर्थः तथाच साधारणधर्मवद्भिर्मिज्ञानजन्योऽसाधारणधर्मवद्भिर्मिज्ञानजन्यश्चेत्यर्थः, विप्रतिपत्तिर्विरुद्धकोटिद्वयोपस्थापकः शब्दलक्षादित्यर्थः यद्यपि शब्दस्य न संशयकत्वं तथापि शब्दात्कोटिद्वयोपस्थितौ मानसः संशय इति वदन्ति, उपलब्धेर्ज्ञानस्य अनुपलब्धेर्व्यतिरेकज्ञानस्य याऽव्यवस्थासहिषयकत्वानिर्द्धारणं प्रामाण्यं संशय इति फलितोऽर्थः, अन्ये तु उपलब्धप्रव्यवस्थाप्रामाण्यसंशयः अनुपलब्धिरुपलब्धिविरोधिधर्मत्वं तदव्यवस्था तत् संशय इत्याहुः । वस्तुतस्तु प्रामाण्यसंशयस्य न संशयहेतुत्वं किं लगट्हीताप्रामाण्यकज्ञानस्य विरोधितया सति प्रामाण्यसंशये तज्ज्ञानस्याविरोधितया साधारणधर्मदर्शनादित एव संशयोपपत्तिरिति उपलब्धीत्यादिकं तादृशस्थले संशयो भवतीत्येतावन्मात्रपरं प्रकारोपस्थाप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वं समुच्चिनोतीति वदन्ति, विशेषापेक्षः

यमर्थमधिकृत्य प्रवर्त्तते तत् प्रयोजनम् ॥ २४ ॥

यमर्थमाप्तव्यं हातव्यं वाध्यवसाये तदाप्तिहानोपायमनु-
तिष्ठति प्रयोजनन्तद्देदितव्यम्, प्रवृत्तिहेतुत्वादिसमर्थमा-
प्सामि हास्यामि वेति व्यवसायोऽर्थस्याधिकारः, एवं व्यव-
सीयमानोऽर्थोऽधिक्रियत इति ॥ २४ ॥

लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं
स दृष्टान्तः ॥ २५ ॥

लोकसाम्यमनतीता लौकिका नैसर्गिकं वैनयिकं बुद्धप्रति-
श्रयमप्राप्तास्तद्विपरीताः परीक्षकास्तर्केण प्रमाणैरर्थं परी-
क्षितुमर्हन्तीति, यथा यमर्थं लौकिका बुध्यन्ते तथा परी-
क्षका अपि सोऽर्थो दृष्टान्तः । दृष्टान्तविरोधेन हि प्रतिपक्षाः
प्रतिषेद्धव्या भवन्तीति । दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षाः स्थाप-
नीया भवन्तीति । अवयवेषु चोदाहरणाय कल्पत इति ।
अथ सिद्धान्तः । इदमित्यन्तश्चेत्यभ्यनुज्ञायमानमर्थजातं सिद्धं

कोटिस्मरणसापेक्षः वस्तुतस्तु संशयधारावाहिकत्वं स्यादत आह विशेषेति विशेषं
विशेषदर्शनं अपेक्षते निवर्त्तकत्वेन तथाच विशेषदर्शननिवर्त्त्यत्वकथनमुखेन
विशेषादर्शनजन्यसंशय इत्युक्तम् ॥ २३ ॥

क्रमप्राप्तं प्रयोजनं लक्षयति । अधिकृत्य सदृश्यं तथाच प्रवृत्तिहेत्विका-
विषयत्वं प्रयोजनत्वं विषयत्वं साध्यतास्यविषयताविशेषः तेन ज्ञानसुखत्वादिवारणं
प्रवृत्तिहेत्विति स्वरूपकथनं तच्चकचूडामणिमुमेर्वादिप्राप्तिवारकं तदिति केचित् अत्र
निरुपाधीकाविषयकत्वात् सुखदुःखाभावयोर्मुख्यप्रयोजनत्वं तदुपायस्य तु तदि-
काधीनेकाविषयत्वादौ प्रयोजनत्वमिति ॥ २४ ॥

क्रमप्राप्तं दृष्टान्तं लक्षयति । लौकिकोऽप्राप्तशास्त्रपरिशीलनजन्यबुद्धिप्रकर्षः
प्रतिपाद्य इति फलितोऽर्थः परीक्षकः शास्त्रपरिशीलनप्राप्तबुद्धिप्रकर्षः प्रतिपादक
इति फलितार्थः तथाच प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरिति पर्यवसन्नं बहुवचनं कथं-

सिद्धस्य संस्थितिः सिद्धान्तः । संस्थितिरित्यन्मावव्यवस्था, धर्म-
नियमः । स खल्वयम् ॥ २५ ॥

तन्वाधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः ॥ २६ ॥

तन्त्रार्थसंस्थितिस्तन्त्रसंस्थितिः । तन्त्रमितरेतराभिसम्बद्ध-
स्यार्थसमूहस्योपदेशः शास्त्रम् । अधिकरणानुषक्तार्था संस्थिति-
रधिकरणसंस्थितिः । अभ्युपगमसंस्थितिरनवधारितार्थपरि-
ग्रहः तद्विशेषपरीक्षणायाभ्युपगममसिद्धान्तः । तन्त्रभेदान्तु
खलु स चतुर्विधः ॥ २६ ॥

सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्था-
न्तरभावात् ॥ २७ ॥

तत्रैताश्चतस्रः संस्थितयोऽर्थान्तरभूताः, तासाम् ॥ २७ ॥

बहुलमभिप्रेत्य बुद्धेः साध्यसाधनीभयविषयिण्यास्तदभावविषयिण्या वा साध्यं
अविरोधी यच्चित्रर्षे सोऽर्षोऽदृष्टान्तः वादिप्रतिवादिनोः साध्यसाधनीभयप्रकारक-
तदभावद्वयप्रकारकान्यतरनिश्चयविषयोऽदृष्टान्त इति पर्यवसितोऽर्थः । समाप्तं
न्यायपूर्वाङ्गप्रकरणम् ॥ २५ ॥

क्रमप्राप्तं सिद्धान्तं लक्षयति । तन्त्रं शास्त्रं तदेवाधिकरणं ज्ञापकतया यस्य
तादृशस्य योऽभ्युपगमस्तस्य समीचीनतयाऽसंग्रथरूपतया स्थितिरुपस्थाच शास्त्रितार्थ-
निश्चयः सिद्धान्तः अत्र चाभ्युपगम्यमानोऽर्थः सिद्धान्त इति भाष्यम् अभ्युपगमः
सिद्धान्त इति वार्त्तिकटीका, नचात्रविरोधः शङ्कनीयः आचार्यैः परिहृतत्वात्
तथाच त्रिसूत्रीनिबन्धः अर्थाभ्युपगमयोगुणप्रधानभावस्य विवक्षा तन्त्रत्वादर्थभ्युप-
गमोऽभ्युपगम्यमानोवार्थः सिद्धान्तस्तेन सूत्रभाष्यवार्त्तिकटीकासु न विरोधः अत्र च
भाष्यानुसारान्वयतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगम सिद्धान्तान्यतमः सिद्धान्त इति
सूत्रार्थ इति तु न युक्तं अयिमसूत्रानुव्यानापत्तेः तन्त्रसिद्धान्तत्वेन द्वयमनुगम्य
तन्त्राधिकरणाभ्युपगमान्यतमः सिद्धान्त इति कश्चित् ॥ २६ ॥

विभजते । स चतुर्विध इति शेषः सर्वतन्त्रादिसंस्थितौनामर्थान्तरभावात्
भेदादित्यर्थः ॥ २७ ॥

सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्र-
सिद्धान्तः ॥ २८ ॥

यथा घ्राणादीनीन्द्रियाणि गन्धादय इन्द्रियार्थाः पृथिव्या-
दीनि भूतानि प्रमाणैरर्थस्य ग्रहणमिति ॥ २८ ॥

समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्र-
सिद्धान्तः ॥ २९ ॥

यथा नासत आत्मलाभः न सत आत्महानं निरतिशया-
श्चेतनाः देहेन्द्रियमनःसु विषयेषु तत्तत्कारणेषु च विशेष इति
सांख्यानाम्, पुरुषकर्मनिमित्तो भूतसर्गः, कर्महेतवो दोषाः
प्रवृत्तिश्च, स्वगुणविशिष्टाश्चेतनाः, असदुत्पद्यते, उत्पन्नं निरु-
ध्यते इति, योगानाम् ॥ २९ ॥

यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरण-
सिद्धान्तः ॥ ३० ॥

यस्यार्थस्य सिद्धावन्येऽर्था अनुषज्यन्ते न तैर्विना सोऽर्थः

सर्वतन्त्रसिद्धान्तं लक्षयति । सर्वतन्त्राविरुद्धः सर्वशास्त्राभ्युपगत इति बहवः
वस्तुतो यथाश्रुतएवार्थः अन्यथा तन्त्रेऽधिकृत इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरत एव च जात्या-
देरसदुत्तरत्वमपि सर्वतन्त्रसिद्धान्तः न च तन्त्रेऽधिकृत इति स्पष्टार्थं लक्षणे तु न
देयमेवेति वाच्यं मनस इन्द्रियत्वस्यापि सर्वतन्त्रसिद्धान्ततापत्तेः नव्यास्तु सूत्रस्यो-
पलक्षणमात्रत्वाद्वादिप्रतिवाद्युभयाभ्युपगतः कथानुकूलोऽर्थः स इति वदन्ति ॥ २८ ॥

प्रतितन्त्रसिद्धान्तं लक्षयति । समानशब्द एकार्थस्तेनैकतन्त्रसिद्ध इत्यर्थः
स्वतन्त्रसिद्ध इति पर्यवसितोऽर्थः तथा च वादिप्रतिवाद्येकतरमात्राभ्युपगत-
स्तदेकतरस्य प्रतितन्त्रसिद्धान्त इति फलितार्थः यथा मीमांसकानां शब्द-
नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

अधिकरणसिद्धान्तं लक्षयति । यस्यार्थस्य सिद्धौ जायमानायामेवान्यस्य

सिध्यति तेऽर्था यदधिष्ठानाः सोऽधिकरणसिद्धान्तः यथा देहेन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता, दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिति । अत्रानुषङ्गिणोऽर्था इन्द्रियनानात्वं नियतविषयाणौन्द्रियाणि स्वविषयग्रहणलिङ्गानि ज्ञातुर्ज्ञानसाधनानि गन्धादिगुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं गुणाधिकरणं नियतविषयश्चेतना इति पूर्वार्थसिद्धावेतेऽर्थाः सिद्ध्यन्ति न तैर्विना सोऽर्थः सम्भवतीति ॥ ३० ॥

अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः ॥ ३१ ॥

यत्र किञ्चिदर्थजातमभ्युपगम्यते अस्तु द्रव्यं शब्दः, स तु नित्योऽथाऽनित्य इति द्रव्यस्य सतो नित्यताऽनित्यता वा तद्विशेषः परीक्ष्यते सोऽभ्युपगमसिद्धान्तः स्वबुद्धप्रतिशयचिख्यापयिषया परबुद्धप्रवृत्तानाञ्च प्रवर्तत इति । अथावयवाः ॥ ३१ ॥

प्रकरणस्य प्रस्तुतस्य सिद्धिर्भवति सोऽधिकरणसिद्धान्त इत्यर्थः यथा तद्ग्रन्थादिकं पक्षीकृत्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमञ्जन्यत्वे साध्यमाने सर्वज्ञत्वमीशस्य एवं हेतुबलादपि यथा दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिन्द्रियादिव्यतिरिक्तो आत्मनि साधिते इन्द्रियनानात्वं तथा च यदर्थसिद्धिं विना योऽर्थः शब्दादनुमानाद्वा न सिध्यति सोऽधिकरणसिद्धान्त इति, वस्तुतस्तु शब्दत्वमनुमानत्वं चाविवक्षितं प्रमाणमात्रमपेक्षितं अतएव प्रत्यक्षेण स्थूलत्वसाधनानन्तरमुक्तमात्मतत्त्वविवेके सोऽयमधिकरणसिद्धान्तन्यायेन स्थूलत्वसिद्धौ चणभङ्गभङ्ग इति तत्र च वाक्यार्थसिद्धौ तदनुसङ्गी यो यः सोऽधिकरणसिद्धान्त इति वार्त्तिकफक्किं लिखित्वा येन केनापि प्रमाणेन वाक्यार्थसिद्धौ नान्यमानायां योऽन्यार्थः सिध्यति स तथैत्यर्थः, इति व्याख्यातं, दीधितिक्तता, एवं हेतुरीदृशः पक्षश्च वाक्यार्थ इति टीकावचने च उपलक्षणमेतदित्युक्तं तत्र तत्र विशिष्यैव लक्षणं कार्यं यत् जनकौभूतव्यापकताज्ञाने व्यापककोटावेव विषयः प्रकृतानुमित्या व्यापककोटौ विषयौक्ततः शब्दजनकपदार्थज्ञानविषयत्वं सति शब्दविषयश्चेति द्वयमधिकरणसिद्धान्त इति तत्र इन्द्रियनानात्वादौ भाष्याद्युदाहृतेऽव्याप्तेरिति ॥ ३० ॥

अभ्युपगमसिद्धान्तं लक्षयति । अपरीक्षितस्य साक्षादसूत्रितस्य विशेषपरीक्षण

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः

॥ ३२ ॥

दशावयवानेके नैयायिकां वाक्ये सञ्चक्षते । जिज्ञासा संशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदास इति ते कस्मान्नोच्यन्त इति तत्राप्रतीयमानेऽर्थे प्रत्ययार्थस्य प्रवर्तिका जिज्ञासा अप्रतीयमानमर्थं कस्माज्जिज्ञासते तं तत्त्वतो ज्ञातं हास्यामि वोपादास्ये वा, उपेक्षित्ये वेति तावता हानोपादानोपेक्षा-बुद्ध्यस्तत्त्वज्ञानस्यार्थस्तदर्थमयं जिज्ञासते सा खल्वियमसाधनमर्थस्येति, जिज्ञासाधिष्ठानं संशयश्च व्याहतधर्मोपसङ्घातात् तत्त्वज्ञाने प्रत्यासन्नः व्याहतयोर्हि धर्मयोरन्यतरत्तत्त्वं भवितुमर्हतीति स पृथगुपदिष्टोऽप्यसाधनमर्थस्येति, प्रमातुः प्रमाणानि प्रमेयाधिगमार्थानि सा शक्यप्राप्तिनं साधकस्य वाक्यस्य भागेन युज्यते प्रतिज्ञादिवदिति प्रयोजनं तत्त्वावधारणमर्थसाधकस्य वाक्यस्य फलं नैकदेश इति, संशयव्युदासः प्रतिपक्षोपवर्णनं तद्व्यतिषेधेन तत्त्वज्ञानाभ्यनुज्ञानार्थं न त्वयं साधकवाक्यैकदेश इति प्रकरणे तु जिज्ञासादयः समर्थाः अव-

विशेषधर्मकथनं अभ्युपगमादिति ज्ञापकत्वे पञ्चमी अभ्युपगमज्ञापकमित्यर्थः विशेषपरोक्षणान्ज्ञायते स्वकृतोऽभ्युपगतमिदमिति तथा च साक्षादसूत्रिताभ्युपगमसिद्धान्तः यथा मनस इन्द्रियत्वमिति ॥ ३१ ॥

समाप्तं न्यायाश्रयसिद्धान्तलक्षणप्रकरणम् ॥

क्रमप्राप्तानवयवैल्लक्षयितुं विभजते । अनेन विभागेन प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वमवयवत्वमिति लक्षणं सूचितम्, अत्र च प्रतिज्ञादीनां पञ्चानामवयवत्वकथनाद्दशावयववादो व्युदस्त इतिमन्तव्यं, ते च यथा दर्शिता भाष्ये जिज्ञासासंशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदासश्चेति एते प्रतिज्ञादिसहिता दश व्याख्याताश्च ते त्वात्यर्थटीकायां प्रयोजनं हानादिबुद्ध्यः तत्प्रवर्तिका जिज्ञासा तत्त्वनकः संशयः

धारणीयार्थोपकारा अर्थसाधकाभावात् प्रतिज्ञादयः साधक-
वाक्यस्य भागः एकदेशा अवयवा इति । तेषां तु यथाविभ-
क्तानाम् ॥ ३२ ॥

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ॥ ३३ ॥

प्रज्ञापनीयेन धर्मेण धर्मिणो विशिष्टस्य परिग्रहवचनं
प्रतिज्ञा साध्यनिर्देशः अनित्यः शब्द इति ॥ ३३ ॥

उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुः ॥ ३४ ॥

उदाहरणेन सामान्यात् साध्यस्य धर्मस्य साधनं प्रज्ञापनं
हेतुः साध्ये प्रतिसन्धाय धर्ममुदाहरणे च प्रतिसन्धाय तस्य
साधनतावचनं हेतुः उत्पत्तिधर्मकत्वादिति उत्पत्तिधर्मकम-
नित्यं दृष्टमिति । किमेतावद्धेतुलक्षणमिति नेत्युच्यते किन्तर्हि
॥ ३४ ॥

शक्यप्राप्तिः प्रमाणानां ज्ञानजननसामर्थ्यं संशयव्युदासकर्तुः अयमेवार्थो निबन्धे
निदङ्कितः जिज्ञासा विप्रतिपत्तिरिति कश्चित् एतेषाञ्च न न्यायावयवत्वं न्यायाघट-
कत्वात् न च न्यायजन्यबोधानुकूलत्वेनैवावयवत्वं एकदेशस्यापि तत्त्वप्रसङ्गात् प्रयो-
जनेऽव्याप्तिश्च ॥ ३२ ॥

प्रतिज्ञां लक्षयति । साधनीयस्यार्थस्य यो निर्देशः स प्रतिज्ञा साधनीयस्य
वर्जितत्वादिना पर्वतादिस्तथा च पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदक-
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधकशब्द इत्यर्थः निगमनवारणाय च साध्यांशे साध्यत्वावच्छेदकाति-
रिक्ताप्रकारकत्वं वाच्यं तदर्थस्य साध्यतावच्छेदकप्रकारताविलक्षणप्रकारताशून्यत्वं
तेन प्रमेयवतः साध्यत्वे नासिद्धिः उदासीनवाक्यवारणाय च न्यायान्तर्गतत्वे
सतीति विशेषणीयम्, न्यायान्तर्गतत्वे सति प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षक-
प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यविषयताविलक्षणविषयताकबोधानजनकत्वे सति
प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यबोधजनकत्वं तत्प्रतिज्ञावयवत्वादिकं परिभाषाविशेषविषयत्वं
रूपं तत्तद्व्यक्तिरूपं चेत्यपि वदन्ति ॥ ३३ ॥

क्रमप्राप्तं हेतुं लक्षयति विभजते च सूत्राभ्याम् । अत्र साध्यसाधनं हेतु-
रिति सामान्यलक्षणं साध्यसाधनं साध्यसिद्धान्तुकप्रज्ञापकत्वबोधक इत्यर्थः तथाच

तथा वैधर्म्यात् ॥ ३५ ॥

उदाहरणवैधर्म्याच्च साध्यसाधनं हेतुः कथम् अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकं नित्यं यथात्मादि द्रव्यमिति ॥ ३५ ॥

साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् ॥ ३६ ॥

साध्येन साध्यस्य समानधर्मता साध्यसाधर्म्यात् कारणात् तद्धर्मभावो दृष्टान्त इति तस्य धर्मस्तद्धर्मः तस्य साध्यस्य साध्यञ्च द्विविधम् धर्मविशिष्टो वा धर्मः शब्दस्यानित्यत्वम् । धर्मविशिष्टो वा धर्मी अनित्यः शब्द इति, इहोत्तरं तदग्रहणेन गृह्यत इति कस्मात् पृथग्धर्मवचनात् । तस्य धर्मस्तद्धर्मस्तस्य भावस्तद्धर्मभावः स यस्मिन् दृष्टान्ते वर्तते स दृष्टान्तः साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी भवति स चोदाहरणमिष्यते तत्र यदुत्पद्यते तदुत्पत्तिधर्मकं तच्च भूत्वा न भवति आत्मानं जहाति

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यान्वितज्ञापकत्वबोधकः साध्यान्वितस्त्रायबोधको वा अवयव इति फलितार्थः तस्य द्वैविध्यमाह उदाहरणसाधर्म्यात्तथा वैधर्म्यादिति साधर्म्यमन्वयः वैधर्म्यं व्यतिरेकः तादृशव्याप्तिरिति फलितार्थः उदाहरणसाधर्म्यं उदाहरणबोध्यान्वयव्याप्तिस्ततोऽन्वयी हेतुर्ज्ञातव्य उदाहरणेति स्पष्टार्थं तथा च ज्ञातान्वयव्याप्तिकहेतुबोधको हेत्ववयवः अज्ञातव्यतिरेकव्याप्तिकहेतुबोधको हेत्ववयव इति फलितार्थः एवमप्रतीतान्वयव्याप्तिकहेतुबोधको हेत्ववयवो व्यतिरेकी हेतुः इत्यमेव प्रतीतान्वयव्यतिरेकव्याप्तिकहेतुबोधको हेत्ववयवोऽन्वयव्यतिरेकीत्यपि सूचितमिति वदन्ति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

क्रमप्राप्तमुदाहरणं लक्षयति । दृष्टान्त उदाहरणमिति लक्षणं दृष्टान्तो दृष्टान्तवचनं दृष्टान्तकथनयोग्यावयव इत्यर्थः तेन दृष्टान्तस्य सामयिकत्वेनासार्वत्रिकत्वेऽपि न क्षति योग्यतावच्छेदकानु अवयवान्तरार्थान्वितार्थकावयवत्वं, तच्च

निरुध्यत इत्यनित्यम् । एवमुत्पत्तिधर्मकत्वं साधनमनित्यत्वं साध्यं सोऽयमेकस्मिन् द्वयोर्धर्मयोः साध्यसाधनभावः साधर्म्यादव्यवस्थितः उपलभ्यते तं दृष्टान्ते उपलभमानः शब्देऽप्यनुमिनोति शब्दोऽप्युत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः स्थाव्यादिवदित्युदाह्रियते तेन धर्मयोः साध्यसाधनभाव इत्युदाहरणम् ॥ ३६ ॥

तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् ॥ ३७ ॥

दृष्टान्त उदाहरणमिति प्रकृतं साध्यवैधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणमिति अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकं नित्यमात्मादि सोऽयमात्मादिर्दृष्टान्तः साध्यवैधर्म्यादनुत्पत्तिधर्मकत्वादतद्धर्मभावी योऽसौ साध्यस्य धर्मोऽनित्यत्वं स तस्मिन् भवतीति । अत्रात्मादौ दृष्टान्ते उत्पत्तिधर्मकत्वस्याभावादनित्यत्वं न भवतीति उपलभमानः शब्दे विपर्ययमनुमिनोति उत्पत्तिधर्मकत्वस्य भावादनित्यः शब्द इति साधर्म्योक्तस्य हेतोः साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् वैधर्म्योक्तस्य हेतोः साध्यवैधर्म्यादतद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणं पूर्वस्मिन् दृष्टान्ते यौ तौ धर्मौ साध्यसाधनभूतौ पश्यति साध्येऽपि तयोः साध्यसाधनभावमनुमिनोति उत्तरस्मिन् दृष्टान्ते ययोर्धर्मयोरेकस्याभावादितरस्याभावं

द्विविधम् अन्वयिव्यतिरेकिभेदात्तत्त्वान्वय्युदाहरणं लक्षयति साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावीति अन्वय्युदाहरणमिति शेषः परे तु सम्पूर्णसूत्रमन्वय्युदाहरणमेव सामान्यलक्षणं तूह्यमित्याहुः, साध्यसाधर्म्यात् साध्यसङ्घचरितधर्मात् प्रकृतसाधनादित्यर्थः तं साध्यरूपं धर्मं भावयति तथा च साधनवत्ताप्रयुक्तसाध्यवत्तानुभावकोऽवयवः साध्यसाधनव्याप्त्युपदर्शकोदाहरणमिति यावत् ॥ ३६ ॥

व्यतिरेक्युदाहरणं लक्षयति । तद्विपर्ययात् साध्यसाधनव्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शनात्तथा च साध्यसाधनव्यतिरेकव्याप्त्युपदर्शकोदाहरणं व्यतिरेक्युदाहरणं

पश्यति तयोरेकस्याभावादितरस्याभावं साध्ये अनुमिनोतीति,
तदेतद्वेत्वाभासेषु न सम्भवतीत्यहेतवो हेत्वाभासाः तदिदं
हेतूदाहरणयोः सामर्थ्यम्परमसूक्ष्मं दुःखबोधं पण्डितैरुपवेद-
नीयमिति ॥ ३७ ॥

उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा
साध्यस्योपनयः ॥ ३८ ॥

उदाहरणापेक्ष उदाहरणतन्त्रः उदाहरणवशः, वशः
सामर्थ्यम्, साध्यसाधर्म्ययुक्ते उदाहरणे स्थाव्यादिद्रव्यमुत्पत्ति-
धर्मकमनित्यं दृष्टं तथा शब्द उत्पत्तिधर्मक इति साध्यस्य
शब्दस्योत्पत्तिधर्मकत्वमुपसंक्रियते, साध्यवैधर्म्ययुक्ते पुनरुदा-
हरणे आत्मादिद्रव्यमनुत्पत्तिधर्मकं नित्यं दृष्टं न च तथा शब्द
इति अनुत्पत्तिधर्मकत्वस्योपसंहारप्रतिषेधेनोत्पत्तिधर्मकत्वमुप-
संक्रियते तदिदमुपसंहारहेतमुदाहरणहेताद्भवति उपसंक्रियते-
ऽनेनेति चोपसंहारो वेदितव्य इति । द्विविधस्य पुनर्हेतो-
र्द्विविधस्य चोदाहरणस्योपसंहारहेते च समानम् ॥ ३८ ॥

यथा जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घट इति वाकारः
प्रयोगमपेक्ष्य तथा चान्वय्युदाहरणं व्यतिरेक्युदाहरणं वा प्रयोक्तव्यमित्यर्थः ॥ ३७ ॥
क्रमप्राप्तमुपनयं लक्षयति । साध्यस्य पक्षस्य उदाहरणापेक्ष उदाहरणानु-
सारी य उपसंहार उपन्यासः प्रकृतोदाहरणीपदर्शितव्याप्तिविशिष्टहेतुविशिष्टपक्ष-
विषयकबोधजनको न्यायावयव इत्यर्थः निगमनं हेतुविशिष्टत्वेन न पक्षबोधकं
किन्तु पक्षवृत्तिहेतुबोधकमिति तद्व्युदासः अत्र चान्वयव्यतिरेकव्याप्तिरीत्यतर-
त्वादिनानुगमः कार्य उदाहरणीपदर्शितेति तु परिचायकमात्रमिति तु न वाच्यम्
उदाहरणविपरीतव्याप्तिपददर्शकोपनयवारकत्वात् वस्तुतोऽवयवपदेनैव तद्व्युदासः
सचोपनयो द्विविधोऽन्वयव्यतिरेकिभेदात् तथेति साध्यस्योपसंहारोऽन्वय्युपनयः
न तथेति साध्यस्योपसंहारो व्यतिरेक्युपनयः अत्र च तथाशब्दप्रयोगावश्यकत्वेन
तात्पर्यं किन्तु व्याप्तिविशिष्टवत्त्वबोधे तथा च वज्रव्याप्य धूमवांशयमिति वा तथा

हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निग-
मनम् ॥ ३६ ॥

साधर्म्योक्ते वैधर्म्योक्ते वा यथोदाहरणमुपसंक्रियते तस्मा-
दुत्पत्तिधर्मकत्वादित्यः शब्दः इति निगमनम्, निगम्यन्ते-
ऽनेनेति प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनया एकत्वेति निगमनं निग-
म्यन्ते समर्थ्यन्ते सम्बध्यन्ते, तत्र साधर्म्योक्ते तावदेतौ वाक्य-
मित्यः शब्दः इति प्रतिज्ञा, उत्पत्तिधर्मकत्वादिति हेतुः ।
उत्पत्तिधर्मकं स्थाव्यादिद्रव्यमित्युदाहरणम्, तथा-
चोत्पत्तिधर्मकः शब्द इत्युपनयः, तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादित्यः
शब्द इति निगमनम्, वैधर्म्योक्तेऽपि अनित्यः शब्द, उत्पत्ति-
धर्मकत्वात्, अनुत्पत्तिधर्मकमात्मादिद्रव्यं नित्यं दृष्टम्, न च
तथानुत्पत्तिधर्मकः शब्दः तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादित्यः शब्द
इति, अवयवसमुदाये च वाक्ये सम्भूय इतरेतराभिसम्बन्धात्
प्रमाणान्यर्थं साधयन्तीति, सम्भवस्तावच्छब्दविषया प्रतिज्ञा
आप्तोपदेशस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रतिसम्मानादनृषेः स्वातन्त्र्या-
नुपपत्तेः अनुमाने हेतुः उदाहरणे संदृश्यप्रतिपत्तेः, तत्रोदाह-
रणं भाष्ये व्याख्यातम् प्रत्यक्षविषयमुदाहरणं दृष्टेनादृष्टसिद्धेः ।
उपमानमुपनयः तथेत्युपसंहारात् न च तथेत्युपमानधर्मप्रति-
षेधे विपरीतधर्मोपसंहारसिद्धेः, सर्वेषामेकार्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्य-
प्रदर्शनं निगमनमिति । इतरेतराभिसम्बन्धेऽप्यसत्यां प्रति-

चायमिति वीपन्यासः एवं व्यतिरेकिण्यपि वज्रभावव्यापकीभूताभावप्रतिषेधो-
धूमवांश्चायमिति वा न तथेति वीपन्यासः ॥ ३८ ॥

निगमनं लक्षयति । हेतोर्यासिविशिष्टपक्षधर्मस्य अपदेशः कथनं प्रतिज्ञायाः
प्रतिज्ञार्थस्य साध्यविशिष्टपक्षस्य वचनं निगमनं तथा च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म-

ज्ञायामनाश्रया हेत्वादयो न प्रवर्तन्ते, असति हेतौ कस्य साधनभावः प्रदर्श्यते उदाहरणे साध्ये च कस्योपसंहारः स्यात् कस्य चापदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनं स्यादिति, असत्युदाहरणे केन साधर्म्यं वैधर्म्यं वा साध्यसाधनमुपादीयेत कस्य वा साधर्म्यवशादुपसंहारः प्रवर्तते, उपनयनश्चान्तरेण साध्येऽनुपसंहृतः साधको धर्मो नार्थं साधयेत्, निगमनाभावे वानभिव्यक्तसम्बन्धानां प्रतिज्ञादीनामेकार्थेन प्रवर्तनं तथेति प्रतिपादनं कस्येति । अथावयवार्थः साध्यस्य धर्मस्य धर्मिणा सम्बन्धोपादानं प्रतिज्ञार्थः । उदाहरणेन समानस्य विपरीतस्य वा धर्मस्य साधकभाववचनं हेत्वर्थः, धर्मयोः साध्यसाधनभाव-प्रदर्शनमेकत्रोदाहरणार्थः । साधनभूतस्य धर्मस्य साध्येन धर्मेण सामानाधिकरण्योपपादनमुपनयार्थः । उदाहरण-स्थयोर्धर्मयोः साध्यसाधनभावोपपत्तौ साध्ये विपरीतप्रसङ्ग-प्रतिषेधार्थं निगमनम् । न चैतस्यां हेतूदाहरणपरिशुद्धौ सत्यां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थान-बहुत्वं प्रक्रमते, अन्यवस्थाप्य खलु साध्यसाधनभावमुदाहरणे जातिवादौ प्रत्यवतिष्ठते व्यवस्थिते तु खलु धर्मयोः साध्य-साधनभावे दृष्टान्तस्थे गृह्यमाणे साधनभूतस्य धर्मस्य हेतुत्वे-नोपमानं न साधर्म्यमात्रस्य न वैधर्म्यमात्रस्य वेति । अत ऊर्ध्वं तर्को लक्षणीय इति अथेदमुच्यते ॥ ३६ ॥

हेतुकथनपूर्वकसाध्यविशिष्टपक्षप्रदर्शकः व्याप्तपक्षधर्महेतुज्ञाप्यसाध्यविशिष्टपक्ष-बोधकसादृशसाध्यबोधको वा न्यायावयवी निगमनमिति अस्य तत्त्वयिष्यतिरेकि-भेदान्न भेद इत्याशयः व्यतिरेकिणि तु तस्मान्न तथेत्येवाकार इत्यपरे ॥ ३६ ॥

समाप्तं न्यायस्वरूपप्रकरणम् ॥ ६ ॥

अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः ॥ ४० ॥

अविज्ञायमानतत्त्वेऽर्थे जिज्ञासा तावज्जायते जानीयेममर्थमिति, अथ जिज्ञासितस्य वस्तुनो व्याहृतौ धर्मौ विभागेन विभृशति किंस्त्रिदित्यमाहोस्त्रिनेत्यमिति विभृश्यमानयोर्धर्मयोरिकं कारणोपपत्त्याऽनुजानाति सम्भवत्यस्मिन् कारणं प्रमाणं हेतुरिति, कारणोपपत्त्या स्यादेवमेतन्नेतरदिति तत्र निदर्शनम् योऽयं ज्ञाता ज्ञातव्यमर्थं जानीते तच्च भो जानीयेति जिज्ञासा, स किमुत्पत्तिधर्मकोऽनुत्पत्तिधर्मक इति विमर्शः, विभृश्यमानेऽविज्ञाततत्त्वेऽर्थे यस्य धर्मस्याभ्यनुज्ञाकारणमुपपद्यते तमनुजानाति, यद्ययमनुत्पत्तिधर्मकस्ततः स्वकृतस्य कर्मणः फलमनुभवति ज्ञाता, दुःखजन्यप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरमुत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य कारणमुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति स्यातां संसारापवर्गौ, उत्पत्तिधर्मके ज्ञातरि पुनर्न स्याताम्, उत्पन्नः खलु ज्ञाता

क्रमप्राप्तं तर्कं लक्षयति । तर्क इति लक्ष्यनिर्देशः कारणोपपत्तित ऊह इति लक्षणम् अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे तत्त्वज्ञानार्थमिति प्रयोजनकथनं कारणं व्याप्य तस्योपपत्तिरारोपस्तस्मात् ऊह आरोपः अर्थाद्व्यापकस्य तथाच व्यापकाभाववत्त्वेन निर्णीते व्याप्यस्याहार्थारोपाद्यो व्यापकस्याहार्थारोपः, स तर्कं यथा निर्वर्जितारोपान्निर्धूमतारोपः निर्वर्जितः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादि ऋदीनिर्वर्जितः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादिवारणाय व्यापकाभाववत्त्वेन निर्णीत इति निर्वर्जितः स्यात् अद्रव्यस्यादित्यादिवारणाय व्याप्यस्येति तद्व्याप्यारोपाधीनस्तदारोप इत्यर्थलाभाय व्यापकेति न चानुमानादितोऽर्थसिद्धेस्तर्को व्यर्थ इति वाच्यम् अप्रयोजकत्वादिशङ्काकलङ्घितेन हेतुनार्थस्य साधयितुमशक्यत्वात्तदेतदुक्तमविज्ञाततत्त्वेऽर्थे तत्त्वज्ञानार्थमिति तत्त्वनिर्णयार्थमित्यर्थः यत्र नाप्रयोजकत्वादिशङ्का तत्र नापेक्ष एवेति भावः । परे तु ऊह इत्येव लक्षणम् ऊहत्वञ्च मानसत्वव्याप्यो जातिविशेषस्तर्कयामीत्यनुभव-

देहेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः सम्बध्यत इति नास्येदं स्वकृतस्य कर्मणः फलमुत्पन्नञ्च भूत्वा न भवतीति तस्याविद्यमानस्य निरुद्धस्य वा स्वकृतकर्मणः फलोपभोगो नास्ति, तदेवमेकस्यानेकशरीरयोगः शरीरादिवियोगश्चात्यन्तं न स्यादिति । यत्र कारणमनुपपद्यमानं पश्यति तत्रानुजानाति, सोऽयमेवं लक्षण ऊहस्तर्क इत्युच्यते । कथं पुनरयं तत्त्वज्ञानार्थं न तत्त्वज्ञानमेवेति अनवधारणात् अनुजानात्ययमेकतरं धर्मकारणोपपत्त्या न त्ववधारयति न व्यवस्यति न निश्चिनोति एवमेवेदमिति । कथं तत्त्वज्ञानार्थं इति, तत्त्वज्ञानविषयाभ्यनुज्ञालक्षणाद्युद्बोद्धावितात् प्रसन्नादनन्तरप्रमाणसामर्थ्यात् तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इत्येव तत्त्वज्ञानार्थं इति । सोऽयं तर्कः प्रमाणानि प्रतिसन्दधानः प्रमाणाभ्यनुज्ञानात् प्रमाणसहितो वादे उपदिष्ट इत्यविज्ञाततत्त्वमनुजानातीति यथा सोऽर्थो भवति तस्य यथाभावस्तत्त्वमविपर्ययो याथातथ्यम् । एतस्मिंश्च तर्कविषये ॥ ४० ॥

सिद्धः तर्कः किं स्वतएव निर्णायकः परम्परया वेत्यत आह कारणेति कारणस्य व्याप्तिज्ञानादेरुपपादनकारित्वयः तथा च धूमो यदि वज्रिव्यभिचारो स्यात् वज्रिजन्यो न स्यादित्यनेन व्यभिचारशङ्कानिरासे निरुद्ध्युक्तं व्याप्तिज्ञानेनानुमितिरिति परम्परयैवास्वीपयोग इत्याहुः स चायं पञ्चविधः आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थातदन्यथाधितार्थप्रसङ्गभेदात् स्वस्य स्वापेक्षित्वेऽनिष्टप्रसङ्ग आत्माश्रयः स च उत्पत्तिस्थितिभ्रंशद्वारा द्वेधा यथा यद्ययं घट एतद्वटजन्यः स्यात्तदैतद्वटानधिकरणक्षणीत्तरवर्त्तो न स्यात् यद्ययं घट एतद्वटवृत्तिः स्यात् एतद्वटव्याप्यो न स्यात् यद्ययं घट एतद्वटज्ञानाभिन्नः स्यात् ज्ञानसामयौजन्यः स्यात् एतद्वटभिन्नः स्यादिति वा सर्वत्रापाद्यं तदपेक्ष्यापेक्षितनिवन्धनोऽनिष्टप्रसङ्गोऽन्योन्याश्रयः सोऽपि पूर्ववद्वेधा तदपेक्ष्यापेक्ष्यपेक्षितनिवन्धनोऽनिष्टप्रसङ्गचक्रकं चतुः कक्षादावपि स्वस्य स्वापेक्ष्यापक्ष्यपेक्षितसत्त्वान्नाधिक्यम् अस्यापि पूर्ववच्चैविध्यम् अव्यवस्थितपरम्परा-रोपाधौनानिष्टप्रसङ्गोऽनवस्था यथा यदि घटत्वं घटजन्यत्वव्याप्यं स्यात्कपालसमवेत-

विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः

॥ ४१ ॥

स्थापना साधनं, प्रतिषेध उपालम्भः, तौ साधनोपालम्भौ पक्षप्रतिपक्षाभ्यां व्यतिषक्तावनुबन्धेन प्रवर्तमानौ पक्षप्रतिपक्षावित्युच्येते, तयोरन्यतरस्य निवृत्तिरेकतरस्यावस्थानम् अवश्यम्भावि, यस्यावस्थानं तस्यावधारणं निर्णयः । नेदं पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं सम्भवतीति एको हि प्रतिज्ञातमर्थं हेतुतः स्थापयति प्रतिसिद्धं चोद्धरतीति द्वितीयस्य द्वितीयेन स्थापनाहेतुः प्रतिषिध्यते तस्यैव प्रतिषेधहेतु-सोद्ध्रियते स निवर्तते तस्य निवृत्तौ योऽवतिष्ठते तेनार्थावधारणं निर्णय इति उभाभ्यामेवार्थावधारणमित्याह, कया युक्त्या एकस्य सम्भवो द्वितीयस्यासम्भवः तावेतौ सम्भवासम्भवौ विमर्शं सह निवर्तयतः, उभयसम्भवे उभयासम्भवे त्वनिवृत्तौ विमर्श इति । विमृश्येति विमर्शं कृत्वा, सोऽयं विमर्शः पक्षप्रतिपक्षाभावद्योत्यं' न्यायं प्रवर्तयतीत्युपादीयत इति, एतच्च विरुद्धयोरेकधर्मिस्थयोर्बोद्धव्यं यत्र तु धर्मिसामान्यगतौ विरुद्धौ धर्मौ हेतुतः सम्भवतः तत्र समुच्चयहेतुतोऽर्थस्य तत्त्वाभावोपपत्तेः, यथा क्रियावद्द्रव्यमिति लक्षणवचने यस्य द्रव्यस्य क्रियायोगो हेतुतः सम्भवति तत् क्रियावत् यस्य न

लब्ध्याप्यं न स्यात् तदन्यवाधितार्थप्रसङ्गस्तु धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादित्यादिः प्रथमोपस्थितत्वोत्सर्गविनिगमनाविरहलघावगौरवादिकानु प्रसङ्गानात्मकत्वात् न तर्कः किन्तु प्रमाणसहकारित्वरूपसाधर्म्यान्तथा व्यवहार इति संचेपः ॥ ४० ॥

क्रमप्राप्तं निर्णयं लक्षयति । विमृश्य सन्दिह्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यां साधनोपालम्भाभ्याम् उपालम्भः परपक्षदूषणम् अर्थस्यावधारणं तदभावाप्रकारकं तत्प्रकारकं

१म अध्यायः]

द्वितीयाह्निकम् ।

४५

सम्भवति तदक्रियमिति एकधर्मिस्थयोश्च विरुद्धयोरयु-
गपद्भाविनोः कालविकल्पः यथा तदेव द्रव्यं क्रियायुक्तं
क्रियावत् अनुत्पन्नोपरतक्रियं पुनरक्रियमिति । न चार्यं
निर्णये नियमो विमृश्यैव पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय
इति किन्त्विन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नप्रत्यक्षेऽर्थावधारणं निर्णय
इति परीक्षाविषये तु विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं
निर्णयः शास्त्रे वादे च विमर्शवर्जम् ॥ ४१ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये प्रथमाध्यायस्य

प्रथमाह्निकम् ।

प्रथमाध्यायस्य

द्वितीयाह्निकम् ।

तिस्रः कथा भवन्ति वादो जल्यो वितण्डा चेति तासाम् ।

ज्ञानं यद्यप्येतावदेव निर्णयसामान्यलक्षणं तथापि विमृश्येत्यादिकं जल्यवितण्ड
स्थलीयनिर्णयमधिकृत्य तदुक्तं भाष्ये शास्त्रे वादे च विमर्शवर्जमिति एवं प्रत्यक्षतः
शब्दाच्च निर्णये न विमर्शपक्षप्रतिपक्षापेक्षेति ॥ ४१ ॥

समाप्तं न्यायोत्तराङ्गप्रकरणम् ।

इति श्रीविश्वनाथभट्टाचार्यकृतायां न्यायसूत्रवृत्तौ

प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ।

प्रथमाह्निकेन सपरिकरे न्याये लक्षिते वादादिलक्षणाया द्वितीयाह्निकारम्भः
कूलपरीक्षा च प्रसङ्गाद्भाविष्यति तथा च कूलपरीक्षासहितवादादिलक्षणं द्विती-
याह्निकार्थः तत्र चत्वारि प्रकरणानि आदौ कथाप्रकरणं ततो हित्वाभासप्रकरणं
कूलप्रकरणं दोषलक्षणप्रकरणं चेति अत्र कथासामान्यस्यायं विशेषो वादादि-
कथा च त्रिभिः सूत्रैरेकं कथाप्रकरणम् अन्यथैकसूत्रस्य प्रकरणभावाभावादसङ्गतिः

प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः
पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ॥४२॥

एकाधिकरणस्थौ विरुद्धौ धर्मौ पक्षप्रतिपक्षौ प्रत्यनौक-
भावादस्यात्मा नास्यात्मेति, नानाधिकरणौ विरुद्धौ न पक्ष-
प्रतिपक्षौ यथा नित्य आत्मा अनित्या बुद्धिरिति, परिग्रहो-
ऽभ्युपगमव्यवस्था, सोऽयं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः तस्य
विशेषणं प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः प्रमाणैस्तर्केण च साधन-
मुपालम्भश्चास्मिन् क्रियत इति, साधनं स्थापना, उपालम्भः
प्रतिषेधः, तौ साधनोपालम्भौ उभयोरपि पक्षयोर्व्यतिषक्तावनु-
बद्धौ च यावदेको निवृत्त एकतरो व्यवस्थित इति निवृत्तस्यो-
पालम्भो व्यवस्थितस्य साधनमिति जल्पे निग्रहस्थानविनियोग-
त्वादेतदतिषेधः, प्रतिषेधे कस्यचिदभ्यनुज्ञानार्थं सिद्धान्ता-
विरुद्ध इति वचनम्, सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति

स्यादित्याशयेनोक्तं भाष्यकृता तिस्रः खलु कथा भवन्ति वादी जल्पी वितण्डा
चेति तत्र तत्त्वनिर्णयविजयान्तरस्वरूपयोग्यी न्यायानुगतवचनसन्दर्भः कथा
लौकिकविवादवारणाय न्यायैत्यादि, यत्रैकेन न्यायः प्रयुक्तोऽपरेण तु मतपरि-
ग्रहोऽपि न कृतस्तद्वारणाय आद्यं विशेषणमिति कथाधिकारिणस्तु तत्त्वनिर्णय-
विजयान्तराभिलाषिणः सर्वजनसिद्धानुभवानपलापिनः श्रवणादिपटवः अकलह-
कारिणः कथौपयिकव्यापारसमर्था इति ।

तत्र वादं लक्षयति । अत्र च वाद इति लक्ष्यनिर्देशः पक्षप्रतिपक्षौ विप्रति-
पत्तिकोटौ तयोः परिग्रहस्तसाधनोद्देश्यकोक्तिप्रत्युक्तिरुपवचनसन्दर्भः तावन्मात्रञ्च
कथान्तरसाधारणमत आह प्रमाणेत्यादि प्रमाणतर्काभ्यां तद्रूपेण ज्ञाताभ्यां साधनो-
पालम्भौ यत्र स तथा उभयत्रापि प्रमाणादिसद्भावे कीटिहयस्यापि सिद्धिः
स्यादतस्तद्रूपेण ज्ञाताभ्यामिति ज्ञानमनाहार्यं विवक्षितम् उपालम्भो दूषणं ज्ञेयादौ
तु प्रमाणाभासत्वादिना ज्ञाताभ्यामपि साधनोपालम्भौ भवत इति तद्वारणं तथा
इतरथा तु तद्वैतोरेव दुष्टत्वम् इत्येव प्रमाणाभासत्वप्रकारकज्ञानविषयकरणक-

हेत्वाभासस्य निग्रहस्थानस्याभ्यनुज्ञावादे पञ्चावयवोपपन्न इति,
हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनं हेतूदाहरणाधिकमधिकमिति
चैतयोरभ्यनुज्ञानार्थमिति अवयवेषु प्रमाणतर्कान्तर्भावे पृथक्
प्रमाणतर्कग्रहणं साधनोपालम्भव्यतिषङ्गज्ञापनार्थम् । अन्यथो-
भावपि पक्षौ स्थापनाहेतुना प्रवृत्तौ वाद इति स्यात् । अन्त-
रेणाप्यवयवसम्बन्धम् प्रमाणान्यर्थं साधयन्तीति दृष्टं तेनापि
कल्पेन साधनोपालम्भौ वादे भवत इति ज्ञापयति । छल-
जातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्प इति वचनाद्दिनिग्रहो
जल्प इति मा विज्ञायि । छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भ
एव जल्पः प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भो वाद एवेति मा विज्ञायी-
त्येवमर्थं पृथक् प्रमाणतर्कग्रहणमिति ॥ ४२ ॥

साधनोपालम्भयोग्यान्यत्वे सतीत्यर्थस्तेन तादृशजल्पविशेषे नातिव्याप्तिः तत्र च
निग्रहस्थानविशेषनियमार्थं सिद्धान्तेत्यादिविशेषणद्वयम् अन्ये तु तदपि लक्षण-
घटकमेव तदर्थं तावन्मात्रनिग्रहस्थानयोग्यत्वं तावदतिरिक्तनिग्रहस्थानीयन्या-
सायोग्यत्वं वा निग्रहस्थानं प्रतिज्ञाहान्यादीनामेकैकं धृत्वा तदुपन्यासायोग्यत्वमिति
निष्कर्षः तेनोक्तजल्पविशेषवारणमित्याहुः सिद्धान्ताविरुद्ध इत्यनेनापसिद्धान्तोद्भावनं
पञ्चावयवोपपन्न इत्यनेन न्यूनाधिकोद्भावेन अवयवाभासस्य दृष्टान्तासिद्धादेशो-
द्भावनं प्रमाणेत्यनेन च प्रमाणाभासत्वेन हेत्वाभासानां तर्काभासस्य चोपन्यासो
नियम्यते तथा चात्र हेत्वाभासन्यूनाधिकापसिद्धान्तरूपनिग्रहस्थानचतुष्टयोद्भावन-
मिति वदन्ति वस्तुतस्तु वादस्य वीतरागकथालेन तत्त्वनिर्णयस्योद्देश्यतया पुरुष-
दोषस्याविज्ञाताथार्थदेरिव न्यूनाधिकयोरपि नोद्भावनमुचितमत एव पञ्चावयववाक्य-
कलमपि भाष्यकारो नानुमीने हेत्वाभासाद्युद्भावेनापि च तदैव कथाविच्छेदो यदि
हेत्वन्तरेणापि साधयितुं न शक्यते इतरथा तु तर्जतीरेव दुष्टत्वम् इत्यत्र पञ्चावय-
वोपपन्न इति प्रायिकत्वाभिप्रायेणेति तत्त्ववादाधिकारिणस्तु तत्त्वबुभुत्सवः
प्रकृतोक्तिकाः अविप्रलम्भकाः यथाकालस्फूर्तिका अनाक्षेपका युक्तिसिद्धप्रत्येतारः
अनुविधेयस्थेयः सभ्यपुरुषवती जनता सभा अनुविधेयो राजादिः स्त्रियान् मध्यस्थः
सा च वादे नावश्यकौ वीतरागकथालादिति ॥ ४२ ॥

यथोक्तोपपन्नश्चलजातिनिग्रहस्थानसाधनो-
पालम्भो जल्पः ॥ ४३ ॥

यथोक्तोपपन्न इति प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ता-
विरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः । चलजातिनि-
ग्रहस्थानसाधनोपालम्भ इति । चलजातिनिग्रहस्थानैः साधन-
मुपालम्भश्चास्मिन् क्रियत इति । एवं विशेषणो जल्पः न
खलु वै चलजातिनिग्रहस्थानैः साधनं कस्यचिदर्थस्य सम्भवति
प्रतिषेधार्थं चैषां सामान्यलक्षणे च श्रूयते वचनविघातो-
ऽर्थाविकल्पोपपत्त्या चलमिति साधस्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं
जातिः । विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानमिति । विशेष-
लक्षणेऽपि यथास्वमिति न चैतद्विजानीयात् प्रतिषेधार्थ-
तयैवार्थं साधयन्तीति । चलजातिनिग्रहस्थानोपालम्भ इत्येव-
मप्युच्यमाने विज्ञायत एतदिति । प्रमाणैः साधनोपालम्भयो-
श्चलजातीनामङ्गभावो रक्षणार्थत्वात् न तु स्वतन्त्राणां साधन-

जल्पं लक्षयति । यथोक्तेषु यदुपपन्नं तेनोपपन्न इत्यर्थः मध्यपदलोपी समासः
तथा च प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह इत्यस्य योग्यतया परामर्शः
अन्यथा जल्पस्य वादविशेषत्वापत्तिः प्रमाणतर्काभ्यां तदूपेण ज्ञाताभ्यां न तु
ज्ञानेऽनाह्वयत्वं विवक्षितम् आरोपितप्रमाणाभावेनाभासेऽपि जल्पनिर्वाहात्
यद्यपि कृत्वादिभिरुपालम्भ एव न तु साधनं तथापि साधनस्य परकीयानुमानस्यो-
पालम्भो ब्रूतेत्यर्थात् दीर्घः परपक्षदूषणे सति स्रपक्षसिद्धिरित्यतः साधने तदुपयोग
इत्यन्ये उभयपक्षस्थापनावत्त्वेन च विशेषणीयमती वितण्डायान्नातिव्याप्तिः सप्रति-
पक्षस्थापनाद्धीन इत्युत्तरसूत्रात् प्रकृते उभयपक्षस्थापनावत्त्वलाभः स्थापनावत्त्वा-
देव च पञ्चावयवनियमोऽपि लभ्यत इति वदन्ति अत्र च कृत्वादिभिः सर्वैरुपालम्भै-
न विशेषणाय व्याप्तिरपि तु तद्योग्यतयैव योग्यतावच्छेदकान्तु वादभिन्नकथात्वमेव
तत्र चोक्तवादावच्छिन्नभेदस्तत्त्वादभेदी वा विशेषणमिति क्लृप्त्यादिना विजि-
गौषुकथात्वं बोध्यते विजिगौषुर्हि क्लृप्तादिकं करोति तथाचोभयपक्षस्थापनावती

भावः । यत् तद्यमाणैरर्थस्य साधनं तत्र क्लृप्तातिनिग्रह-
स्थानानामङ्गभावो रक्षणार्थत्वात्, तानि हि प्रयुज्यमा-
नानि परपक्षविघातेन स्वपक्षं रक्षयन्ति । तथा चोक्तम् ।
“तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे वीजप्ररोहरक्षणार्थं
कण्टकशाखावरणवदिति” । यश्चासौ प्रमाणैः प्रतिपक्ष-
स्योपालम्भस्तस्य चैतानि प्रयुज्यमानानि प्रतिषेधविघातात्
सहकारौणि भवन्ति तदेवमङ्गीभूतानां क्लृप्तादीनामुपादानम्
जल्पे न स्वतन्त्राणां साधनभावः । उपालम्भे तु स्वातन्त्र्य-
मप्यस्तीति ॥ ४३ ॥

स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा ॥ ४४ ॥

स जल्पो वितण्डा भवति, किं विशेषणः प्रतिपक्षस्थापनया
हीनः, यौ तौ समानाधिकरणौ विरुद्धौ धर्मौ पक्षप्रतिपक्षा-

विजिगीषुकथा जल्प इत्यर्थः इत्यपि वदन्ति अत्र चायं क्रमः वादिना स्वपक्षसाधनं
प्रयुज्य नायं हेत्वाभासस्तत्तत्क्षणयोगादिति सामान्यतो नायमसिद्ध इत्यादि
विशेषतो वा प्रतिवादिना स्वस्याज्ञानादिनिरासाय परोक्तं सम्भवादेव लाभे
उच्यमानग्राह्याणामप्राप्तकालार्थान्तरनिरर्थकानामलाभे उक्तग्राह्याणां प्रतिज्ञाहानि
प्रतिज्ञान्तर प्रतिज्ञाविरोध प्रतिज्ञासन्धासहेत्वन्तराविज्ञातार्थविचेपमतानुज्ञान्यूना-
धिकं पुनरुक्तनिरनुयोज्यानुयोगापसिद्धान्तानामलाभे पर्यनुयोज्योपेक्षस्य
मध्यस्थोद्भाव्यत्वादेवानुपन्यासार्हतया यथा सम्भवहेत्वाभासेन परोक्तं दूषयित्वा
स्वपक्ष उपन्यसनीयः ततो वादिना तृतीयकक्षाश्रितेन परोक्तमनूय स्वपक्षदूषण-
मुद्धृत्यानुक्तिग्राह्योच्यमानग्राह्यहेत्वाभासातिरिक्तोक्त ग्राह्याणामलाभे हेत्वाभासेन
यथा सम्भवं प्रतिपक्षवादिनः स्थापना दूषणीया अन्यथा क्रमविपर्ययसिद्धाप्राप्तकालं
अनवसरे दूषणोद्भावने च निरनुयोज्यानुयोगः यथा त्यक्त्यसि चेत् प्रतिज्ञाहानि-
विशेषयसि चेहेत्वन्तरमित्यादि प्रतिज्ञाहान्यादिवहेत्वाभासानामुक्त ग्राह्याणां विशे-
ष्टेऽपि अर्थदोषत्वेनाप्रधानत्वाच्चरमसन्धानमिति ॥ ४३ ॥

वितण्डां क्रमप्राप्तां लक्षयति । यद्यपि तच्छब्देन जल्पो न परामर्ष्टुं शक्यते

वित्युक्तौ तयोरेकतरं वैतण्डिको न स्थापयतीति परपक्षप्रति-
षेधेनैव प्रवर्तत इति । अस्तु तर्हि स प्रतिपक्षहीनो वितण्डा-
यद्वै खलु तत्परप्रतिषेधलक्षणं वाक्यं स वैतण्डिकस्य पक्षः
न त्वसौ साध्यं कञ्चिदर्थं प्रतिज्ञाय स्थापयतीति तस्माद्-
यथान्यासमेवास्त्विति हेतुलक्षणाभावादहेतवो हेतुसामान्या-
हेतुवदाभासमानास्त इमे ॥ ४४ ॥

सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीत-
काला हेत्वाभासाः ॥ ४५ ॥

तेषाम् ॥ ४५ ॥

जल्पस्य स्थापनादयवतः प्रतिपक्षस्थापनाहीनत्वस्य विरुद्धत्वात् तथापि स्थापना-
दयवत्त्वं विहाय जल्पैकदेशः परासृज्यते प्रतिपक्षो द्वितीयपक्षस्तथा च प्रतिपक्ष-
स्थापनाहीना विजिगीषुकथा वितण्डेति न च स्वस्य स्थापनीयाभावात् कथमित्यं
कथा प्रवर्ततामिति वाच्यं परपक्षखण्डनेन जयस्यैवोद्देश्यत्वात् परे तु यत्परपक्ष-
खण्डनेनैव स्वपक्षसिद्धेरर्थादेव सिद्धिस्तत्साधनाभावेऽपि न प्रवृत्त्यदुपपत्तिरिति
वदन्ति ॥ ४४ ॥

समाप्तं क्रमाप्रकरणम् ।

क्रमप्राप्तान् हेत्वाभासान्तर्लयति विभजते च । न चात्र लक्षणं न प्रतीयत
इति वाच्यं हेत्वाभासशब्दस्य हेतुवदाभासमानार्थकत्वेनैव तत्सूचनात् सूचनाद्वि-
सूत्रं तथा हि पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वावाधितत्वा सत्प्रतिपक्षितलीपपन्नो
हेतुर्गमकः तद्वदाभासत इत्यत्र वक्तव्यं सद्भिन्नत्वे सति तद्वर्तव्यत्वं तथा च पक्षरूपो-
पपन्नत्वाभावे सति तद्रूपेण भासमान इति फलितार्थः, तत्र च लक्षणं सत्यन्तं
तस्यैव दूषकतायासुपयोगात् न च असाधकतायां पक्षसत्त्वादिकैकाभावस्यैव
गमकत्वसम्भवेऽधिकवैयर्थ्यं एतेन पञ्चान्यत्वं लक्षणमित्यपि प्रयुक्तमिति वाच्यं
पक्षत्वावच्छिन्नाभावस्य पक्षसत्त्वाभावाद्यघटितत्वेन वैयर्थ्याभावात् वस्तुतस्तु पृथिवी
इतरेभ्यो भिद्यते स्यर्गवत्त्वात् प्रमेयमाकाशादित्यादौ सपक्षाद्यप्रसिद्धेनैतस्य लक्षणले-
तात्पर्यं परन्तु विपक्षासत्त्वसपक्षसत्त्वाभ्यामव्यभिचारितसामानाधिकरण्यं पक्षसत्त्व-
सहितस्य चैतस्य विरोधित्वं त्रिभिर्लब्धं तेन व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताविरोधित्वं

अनैकान्तिकः सव्यभिचारः ॥ ४६ ॥

व्यभिचार एकत्राव्यवस्था सह व्यभिचारेण वर्तत इति सव्यभिचारः, निदर्शनम् नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वात् स्पर्शवान् कुम्भोऽनित्यो दृष्टो न च तथा स्पर्शवान् शब्दस्तस्मादस्पर्शत्वा-न्नित्यः शब्द इति दृष्टान्ते स्पर्शवत्त्वमनित्यत्वं च धर्मो न साध्य-साधनभूतौ दृश्येते स्पर्शवाञ्छाणुर्नित्यश्चेति । आत्मादौ च दृष्टान्ते उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुरिति । अस्पर्श-त्वादिति हेतुर्नित्यत्वं व्यभिचरति अस्पर्शा बुद्धिरनित्या चेति, एवं द्विविधेऽपि दृष्टान्ते व्यभिचारात् साध्यसाधनभावो नास्तीति लक्षणाभावादहेतुरिति । नित्यत्वमप्येकोऽन्तः । अनित्यत्वमप्येकोऽन्तः, एकस्मिन्नन्ते विद्यत इति ऐकान्तिकः । विपर्ययादनैकान्तिकः उभयान्तव्यापकत्वादिति ॥ ४६ ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः ॥ ४७ ॥

चरमयोत्तनुमिति विरोधिरूपानवच्छिन्नत्वार्थकयोरभावादनुमिति विरोधित्वं तेना-नुमिति तत्कारणाज्ञानान्यतरविरोधित्वं पथ्यवस्यति ॥ ४५ ॥

सव्यभिचारं लक्षयति । एकस्य साध्यस्य तदभावस्य च योऽन्तः सहचारः अव्यभिचरितसहचारः सोऽन्तः सहचारः अव्यभिचरितसहचारः इत्याशयः स चात्र व्याप्तिग्राहकस्यैकमात्र व्याप्तिग्राहकसहचारवानैकान्तिकसदन्योऽनै-कान्तिकः स च साधारणोऽसाधारणोऽनुपसंहारी चेति त्रिविधः साधारणः साध्यवत्तदन्यवृत्तिः यथा शब्दो नित्यः निस्पर्शत्वात् न च विरुद्धसङ्कीर्णदोषः उपधेयसङ्केतोपाधेरसङ्करात् असाधारणः सपक्षविपक्षव्यावृत्तः सपक्षः साध्यवत्त्व-निययविषयः यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ अनुपसंहारी च केवलान्वयि-धर्मावच्छिन्नपक्षकः यथा सर्वं नित्यं मेयत्वादित्यादि अत्र च साध्यसन्देहाद्याप्ति-गृही न भवतीत्याशयः नव्यान्तु असाधारणः साध्यवदवृत्तिः एतस्य साध्यसहचार-ग्रहप्रतिबन्धेन व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धो दूषकतावीजम् अनुपसंहारी च केवलान्वयिसाध्य-कक्षस्य चालन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वरूपस्य ज्ञानाद्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धो दूषकतावीजम् इत्याहुः ॥ ४६ ॥

तं विरुणद्धीति तद्विरोधी अभ्युपेतं सिद्धान्तं व्याहन्तीति यथा सोऽयं विकारो व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधादपेतोऽप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात् न नित्यो विकार उपपद्यते इत्येव हेतु-
व्यक्तेरपेतोऽपि विकारोऽस्तीत्यनेन स्वसिद्धान्तेन विरुध्यते ।
कथम् व्यक्तिरात्मलाभः अपायः प्रच्युतिः यदात्मलाभात् प्रच्युतो विकारोऽस्ति नित्यत्वप्रतिषेधो नोपपद्यते यद्व्यक्तेर-
पेतस्यापि विकारस्यास्तित्वं तत् खलु नित्यत्वमिति । नित्यत्व-
प्रतिषेधो नाम विकारस्यात्मलाभात् प्रच्युतेरुपपत्तिः । यदा-
त्मलाभात् प्रच्यवते तदनित्यं दृष्टं यदस्ति न तदात्मलाभात् प्रच्यवते । अस्तित्वं चात्मलाभात् प्रच्युतिरिति विरुद्धावेतौ न सह सम्भवत इति सोऽयं हेतुर्यत्सिद्धान्तमाश्रित्य प्रवर्तते तमेव व्याहन्तीति ॥ ४७ ॥

यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः

प्रकरणसमः ॥ ४८ ॥

विमर्शाधिष्ठानौ पक्षप्रतिपक्षावनवसितौ प्रकरणम् तस्य चिन्ता विमर्शात्प्रवृत्ति प्राङ्निर्णयाद्यत् समीक्षणं सा जिज्ञासा यत्कृता स निर्णयार्थं प्रयुक्त उभयपक्षसाम्यात्

क्रमप्राप्तं विरुद्धं लक्षयति । अत्र च सिद्धान्तं साध्यं प्रतिज्ञायां हि पक्षस्य सिद्धस्यान्ते साध्यमभिधीयते तथा च साध्यमभ्युपेत्य उद्दिश्य प्रयुक्तस्तद्विरोधी साध्याभावव्याप्त इति फलितार्थः, यथा वज्रिमान् ऋदत्वादिति एतस्य साध्या-
भावानुमिति सामग्रीत्वेन साध्यानुमिति प्रतिबन्धी दूषकतावीजं न च सत्प्रति-
पक्षाविशेषः तत्र हेतुन्तरं साध्याभावसाधकम् इह तु हेतुरेव साध्याभावसाधकः
साध्यसाधकत्वेन त्वयोपन्यस्त इत्यशक्तिविशेषोन्नायकत्वेन विशेषात् ॥ ४७ ॥

क्रमप्राप्तं प्रकरणसमं लक्षयति । सहितुः स्वसाध्यस्य परसाध्याभावस्य वा निर्णयार्थमपदिष्टः प्रयुक्तः प्रकरणसम उच्यते स च क इत्याकाङ्क्षायामाह यस्यान्-

१म अध्यायः]

द्वितीयाह्निकम् ।

५३

प्रकरणमनतिवर्त्तमानः प्रकरणसमो निर्णयाय न प्रकल्पते
 प्रज्ञापनं तु अनित्यःशब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेरित्यनुपलब्ध-
 माननित्यधर्मकमनित्यं दृष्टं स्थाल्यादि, यत्र समानो धर्मः
 संशयकारणं हेतुत्वेनोपादीयते स संशयसमः सव्यभिचार
 एव । या तु विमर्शस्य विशेषापेक्षिता उभयपक्षविशेषानुप-
 लब्धिश्च सा प्रकरणं प्रवर्त्तयति, कथम् । विपर्यये हि प्रकरण-
 निवृत्तेः यदि नित्यधर्मशब्दे गृह्यते न स्यात् प्रकरणम् यदि
 वा अनित्यधर्मो गृह्येत एवमपि निवर्त्तत प्रकरणम् सोऽयं हेतु-
 र्भौ पक्षौ प्रवर्त्तयन्नन्यतरस्य निर्णयाय न प्रकल्पते ॥ ४८ ॥

साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसमः ॥ ४९ ॥

द्रव्यं क्वायेति साध्यम्, गतिमत्वादिति हेतुः साध्येना-
 विशिष्टः साधनीयत्वात्साध्यसमः, अयमप्यसिद्धत्वात् साध्य-
 वत्प्रज्ञापयितव्यः, साध्यं तावदेतत् किं पुरुषवच्छायापि

प्रकरणचिन्तेतिकरणं पक्षप्रतिपक्षाविति भाष्यं साध्यतदभाववन्ताविति तदर्थस्तथा
 च निर्णयार्थं प्रयुक्तो हेतुर्यत्र निर्णयं जनयितुमशक्तस्तुल्यबलेन परेण प्रतिबन्धात्
 किन्तु धर्मिणः साध्यवत्त्वं तदभाववत्त्वं वेति चिन्तां जिज्ञासां प्रवर्त्तयति स प्रकरण-
 समः यद्वा प्रकटं करणं लिङ्गं परामर्शो वा की हेतुरनयोः साधकः एतयोः कः,
 परामर्शः प्रमेति वा यत्र जिज्ञासा भवतीत्यर्थः यस्मादित्यादि तु वस्तुस्थितिमात्रं
 लक्षणम् तुल्यबलविरोधिपरामर्शकालीनपरामर्शविशेषयत्वं स्वसाध्यपरामर्शकालीन-
 तुल्यबलविरोधिपरामर्शो वा विरोधिपरामर्शस्य च हेतुनिष्ठत्वमेकाज्ञानविषयत्व-
 सम्बन्धेन अन्यथाहेतोर्दुष्टत्वं न स्यात् अयञ्च दशाविशेषे दोषः इत्यतः सङ्केतोरपि
 विरोधिपरामर्शकाले दुष्टत्वमिष्टमेवेत्यवधेयम् ॥ ४८ ॥

क्रमप्राप्तं साध्यसमं लक्षयति । साध्येन वज्रादिनाऽविशिष्टः कुत इत्यत
 आह । साध्यत्वादिति साधनीयत्वादित्यर्थः यथा हि साध्यं साधनीयं तथा
 हेतुरपि चेत् साध्यसम इत्युच्यते अतएव चासिद्ध इति व्यवह्रियते अयञ्चाश्रयासिद्धि-
 स्वरूपासिद्धिआप्यत्वासिद्धिभेदाक्षिविधः । आश्रया सिद्धिश्च पक्षे पक्षतावच्छेदका-

गच्छति आहोस्त्रिदावरकद्रव्ये संसर्पति आवरणसन्तानाद-
सन्निधिसन्तानोऽयं तेजसो गृह्यत इति सर्पता खलु द्रव्येण
ज्ञानाद्यो यस्तेजोभाग आत्रियते तस्य तस्यासन्निधिरेवाव-
च्छिन्नो गृह्यत इति । आवरणन्तु प्राप्तिप्रतिषेधः ॥ ४८ ॥

कालात्ययापदिष्टः कालातीतः ॥ ५० ॥

कालात्ययेन युक्तो यस्यार्थस्यैकदेशोऽपदिश्यमानस्य स
कालात्ययापदिष्टः कालातीत इत्युच्यते । निदर्शनम् । नित्यः-
शब्दः संयोगव्यङ्ग्यत्वात् रूपवत् प्रागूर्ध्वं व्यक्तेरवस्थितं रूपं
प्रदीपघटसंयोगेन व्यज्यते तथा च शब्दोऽप्यवस्थितो भेरो-
दण्डसंयोगेन व्यज्यते दारुपरशुसंयोगेन वा तस्मात् संयोग-
व्यङ्ग्यत्वानित्यःशब्द इत्ययमहेतुः कालात्ययापदेशात् व्यञ्ज-

भावः यथा काचनमयः पर्वतो वज्रमानित्यादौ स्वरूपासिद्धिः पक्षे हेतुतावच्छेद-
कावच्छिन्नस्याभावः यथा ऋदो द्रव्यं धूमादित्यादौ व्याप्यत्वासिद्धिश्चाव्यभिचरित-
सामानाधिकरण्यस्याभावः न च स्वरूपासिद्धेरेव सूत्रात्तत्त्वप्रतीतिर्नोभयोर्नेतर-
लक्ष्यत्वमिति वाच्यं हेतुरिति पदं ह्यत्र पूरणाय हेतुपदञ्च गमकहेतोर्व्याप्ति-
विशिष्टपक्षधर्मस्य वाचकं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म इत्येव वा पूर्व्यतां तथा च तस्य
किञ्चिदंशसाध्यत्वेनैव साध्यसमत्वम् अतएव साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावः साधने
साधनतावच्छेदकाभावश्च व्याप्यत्वासिद्धिः यथा पक्षतावच्छेदकाभावपक्षताव-
च्छेदकावच्छेदादेरन्यतमत्वेनाश्रयासिद्धित्वं यथा च पक्षे हेत्वभावहेतुमङ्गलादेरन्यत-
मत्वेन स्वरूपासिद्धित्वं तथा साध्यतावच्छेदकाभावादेरन्यतमत्वेन व्याप्यत्वासिद्धित्वं
द्वितयान्यतमत्वं चासिद्धिसामान्यलक्षणं नीलधूमत्वादेरपि व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भाव-
वदन्ति तेषामयमाश्रयः व्याप्तिर्हि साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपा गुरुधर्मस्य साध्य-
सम्बन्धितानवच्छेदकोऽती नीलधूमत्वादेः साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकत्वान्न व्याप्ति-
स्वरूपत्वं तथा च साध्यतावच्छेदकाभावादिरेव साधनतावच्छेदके व्याप्यता-
नवच्छेदकत्वमपि भवति व्याप्यत्वासिद्धिरिति ॥ ४९ ॥

क्रमप्राप्तमतीतकालं लक्षयति । अतीतकालस्य समानार्थकत्वात् काला-
तीतशब्देनोक्तकालस्य साधनकालस्यात्ययेऽभावेऽपदिष्टः प्रयुक्तो हेतुः एतेन

कस्य संयोगस्य कालं न व्यङ्ग्यस्य रूपस्य व्यक्तिरत्येति सति प्रदीपघटसंयोगे रूपस्य ग्रहणं भवति न निवृत्ते संयोगे रूपं गृह्यते, निवृत्ते दारुपरशुसंयोगे दूरस्थेन शब्दः श्रूयते । विभागकाले सेयं शब्दव्यक्तिः संयोगकालमत्येततीति न संयोग-निर्मिता भवति । कस्मात् कारणाभावाद्वा कार्याभाव इति । एवमुदाहरणसाधर्म्यस्याभावादसाधनसंयं हेतुर्हेत्वाभास इति । अवयवविपर्ययासवचनं न सूत्रार्थः, कस्मात्, “यस्य येनार्थ-सम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः । अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्त-र्थमकारणम्” इत्येतद्वचनाद्विपर्ययासेनोक्तो हेतुरुदाहरण-साधर्म्यात् तथा वैधर्म्यात् साधनं हेतुलक्षणं न जहाति । अजहत्तेतुलक्षणं न हेत्वाभासो भवतीति अवयवविपर्ययास-वचनमप्राप्तकालमिति निग्रहस्थानमुक्तं तदेवेदं पुनरुच्यत इति अतस्तत्र सूत्रार्थः । अथ क्लृप्तम् ॥ ५० ॥

वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या क्लृप्तम् ॥ ५१ ॥

साध्याभावप्रमालक्षणार्थ इति सूचितं साध्याभावनिरणये साधनासम्भवादयमेव बाधितसाध्यक इति गीयते यथा दङ्गिरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ न च बाधे चावश्यकस्य व्यभिचारस्वरूपा सिद्धान्यतरस्यैव दीपत्वमुचितमिति वाच्यं तदप्रति-सम्मानेन बाधस्य दीपत्वावश्यकत्वात् उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करात् उत्पत्तिकाला-वच्छिन्नो घटी गन्धवान् शिखरावच्छिन्नः पर्वतो वज्रमानित्यादावसङ्कराच्च साध्या-भाववत्प्रत्यक्षतावच्छेदकावच्छिन्नकालस्य तत्र सत्त्वात् । परे तु घटः सकार्तृकः कार्यत्वादित्यादौ यत्र लाघवीपनीतमेकमात्रकर्तृकत्वं भासत इत्युच्यते तत्र तद-भावोऽसङ्कोर्णोदाहरणमिति वदन्ति ॥ ५० ॥

समाप्तं हेत्वाभासप्रकरणम् ॥ २ ॥

क्रमप्राप्तं क्लृप्तं लक्षयति । अर्थस्य वाद्यभिमतस्य यो विकल्पो विरुद्धः कल्पो अर्थान्तरकल्पनेति यावत् तदुपपत्त्या युक्तिविशेषेण यो वचनस्य वायुक्तस्य

न सामान्यलक्षणे क्लृप्तं शक्यमुदाहर्तुम् विभागे तूदाहर-
णानि । विभागश्च ॥ ५१ ॥

तत् त्रिविधं वाक्कलं सामान्यच्छलमुप-
चारच्छलञ्चेति ॥ ५२ ॥

तेषाम् ॥ ५२ ॥

अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तर-
कल्पना वाक्कलम् ॥ ५३ ॥

नवकम्बलोऽयं माणवक इति प्रयोगः । अत्र नवः कम्बलो-
ऽस्येति वक्तुरभिप्रायः । विग्रहे तु विशेषो न समाप्ते, तत्रायं
क्लृप्तादी वक्तुरभिप्रायादविवक्षितमन्यमर्थं नव कम्बला
अस्येति तावदभिहितं भवतेति कल्पयति कल्पयित्वा चासम्भ-
वेन प्रतिषेधति एकोऽस्य कम्बलः कुतो नव कम्बला इति ।
तदिदं सामान्यशब्दे वाचि क्लृप्तं वाक्कलमिति । अस्य प्रत्यव-

विद्याघातो दूषणं तच्छलमित्यर्थः वक्तृतात्पर्याविषयार्थकल्पने न दूषणाभिधान-
मिति फलितं तात्पर्याविषयत्वं विशेष्ये विशेषणे संसर्गे वा यथा नेपालादागतोऽयं
नवकम्बलवत्त्वादित्यत्र नवसङ्ख्यापरलक्षणनयाऽसिद्धविधानं प्रमेयं धर्मत्वादित्यत्र
पुण्यत्वात्कल्पनया भोगासिद्धविधानं वज्रिमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे व्यभि-
चाराभिधानम् ॥ ५१ ॥

लक्षितं क्लृप्तं विभजते । तत्र वाक्कलं लक्षयति । यत्र शक्यार्थद्वये सम्भ-
वति एकार्थनिर्णायकविशेषाभावादनभिप्रेतशक्यार्थकल्पनेन दूषणाभिधानं तदाक्-
कलं लक्षणम् अतः एकार्थशब्दबोधतात्पर्यकशब्दस्य अतः शक्यार्थान्तरतात्पर्यकल-
क्षणनया दूषणाभिधानं यथा नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वादित्युक्ते कुतोऽस्य
नवसङ्ख्याकाः कम्बला इति एवं गौर्विषाणीत्युक्ते कुतो गजस्य शृङ्गं श्वेतो धावतीति
श्वेतरूपवदभिप्रायेणोक्तश्वेतो न धावतीत्यभिधानमित्यादिकमुच्यम् ॥ ५२ ॥

स्थानं सामान्यशब्दस्थानेकार्थत्वेऽन्यतराभिधानकल्पनायां विशेष-
 षवचनम् । नवकम्बल इत्यनेकार्थस्याभिधानं नवः कम्बलो-
 ऽस्य नवकम्बला अस्येति । एतस्मिन् प्रयुक्ते येयं कल्पना नव
 कम्बला अस्येत्येतद्भवताभिहितं तच्च न सम्भवतीति । एत-
 स्यामन्यतराभिधानकल्पनायां विशेषो वक्तव्यः । यस्माद्विशेषो-
 ऽर्थविशेषेषु विज्ञायते । अयमर्थोऽनेनाभिहित इति, स च
 विशेषो नास्ति तस्मान्निष्ठ्याभियोगमात्रमेतदिति । प्रसिद्धश्च
 लोके शब्दार्थसम्बन्धोऽभिधानाभिधेयनियमनियोगः । अस्या-
 भिधानस्यायमर्थोऽभिधेय इति समानः सामान्यशब्दस्य विशेषो
 विशिष्टशब्दस्य प्रयुक्तपूर्वाच्चेमे शब्दा अर्थे प्रयुज्यन्ते नाप्रयुक्तपूर्वाः,
 प्रयोगश्चार्थसम्प्रत्ययार्थः, अर्थप्रत्ययाच्च व्यवहार इति । तत्रैव-
 मर्थगत्यर्थे शब्दप्रयोगे सामर्थ्यात् सामान्यशब्दस्य प्रयोग-
 नियमः । अजां ग्रामं नय सर्पिराहर ब्राह्मणं भोजयेति
 सामान्यशब्दाः सन्तोऽर्थावयवेषु प्रयुज्यन्ते सामर्थ्याद्यन्वार्थ-
 क्रियादेशना सम्भवति तत्र प्रवर्तन्ते नार्थसामान्ये क्रियादेशना-
 ऽसम्भवात् । एवमयं सामान्यशब्दो नवकम्बल इति योऽर्थः
 सम्भवति नव कम्बलोऽस्येति तत्र प्रवर्तते यस्तु न सम्भवति
 नव कम्बला अस्येति तत्र न प्रवर्तते सोऽयमनुपपद्यमानार्थ-
 कल्पनया परवाक्योपालम्भस्तेन कल्पयत इति ॥ ५३ ॥

सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूतार्थक-
 ल्पना सामान्यच्छलम् ॥ ५४ ॥

अहो खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते कश्चिदाह

सामान्यच्छलं लक्षयति । सामान्यविशिष्टसम्भवादर्थाभिप्रायेणीकृतस्य चति-

सम्भवति हि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पत् इत्यस्य वचनस्य विघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्याऽसम्भूतार्थकल्पनया क्रियते यदि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पत् सम्भवति ब्राह्मणेऽपि सम्भवेत्, ब्राह्मणेऽपि ब्राह्मणः सोऽप्यस्तु विद्याचरणसम्पन्न इति । यद्विवक्षितमर्थमाप्नोति चात्येति च तदतिसामान्यम् । यथा ब्राह्मणत्वं विद्याचरणसम्पदं क्वचिदाप्नोति क्वचिदत्येति सामान्यलक्षणं क्लृप्तं सामान्यच्छलमिति । अस्य च प्रत्यवस्थानमविवक्षितहेतुकस्य विषयानुवादः प्रशंसार्थत्वात् वाक्यस्य, तदत्रासम्भूतार्थकल्पनानुपपत्तिः । यथा सम्भवन्त्यस्मिन् क्षेत्रे शालय इति । अनिराकृतमविवक्षितञ्च बीजजन्म, प्रवृत्तिविषयस्तु क्षेत्रं प्रशस्यते सोऽयं क्षेत्रानुवादो नास्मिन् शालयो विधीयन्त इति । बीजात्तु शालिनिर्वृत्तिः सती न विवक्षता एवं सम्भवति ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पदिति सम्प्रतिषेधो ब्राह्मणत्वं न सम्पद्हेतुः । न चात्र हेतुर्विवक्षितः । विषयानुवादस्त्वयं प्रशंसार्थत्वाद्वाक्यस्य, सति ब्राह्मणत्वे सम्पद्हेतुः समर्थ इति विषयञ्च प्रशंसता वाक्येन यथा हेतुतः फलनिर्वृत्तिर्न प्रत्याख्यायते तदेवं सति वचनविघातोऽसम्भूतार्थकल्पनया नोपपद्यत इति ॥ ५४ ॥

धर्मविकल्पनिर्देशोऽर्थसङ्गावप्रतिषेध उपचार-
च्छलम् ॥ ५५ ॥

अभिधानस्य धर्मो यथार्थप्रयोगः । धर्मविकल्पोऽन्यत्र

सामान्ययोगादसम्भवदर्थकत्वकल्पनया दूषणाभिधानं सामान्यच्छलम् । यथा ब्राह्मणोऽयं विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पदं साधयतीति कल्पयित्वा परी वदति कुबो ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पदाख्ये व्यभिचारात् ॥ ५४ ॥

दृष्टस्यान्यत्रप्रयोगः । तस्य निर्देशे धर्मविकल्पनिर्देशे । यथा मच्चाः क्रोशन्तीति अर्थसद्भावेन प्रतिषेधः मच्चस्थाः पुरुषाः क्रोशन्ति न तु मच्चाः क्रोशन्ति, का पुनरत्रार्थविकल्पोपपत्तिः अन्यथा प्रयुक्तस्यान्यथार्थकल्पनं भक्त्या प्रयोगे प्राधान्येन कल्पनम्, उपचारविषयं क्लृप्तमुपचारक्लृप्तमुपचारो नीतार्थः सहचरणादिनिमित्तेनाऽतद्भावे तद्वदभिधानमुपचार इति । अत्र समाधिः प्रसिद्धाप्रसिद्धे प्रयोगे वक्तुर्यथाभिप्रायं शब्दार्थयोरनुज्ञा प्रतिषेधो वा न क्न्दतः प्रधानभूतस्य शब्दस्य भाक्तस्य च गुणभूतस्य प्रयोग उभयोर्लोकसिद्धः । सिद्धे प्रयोगे यथा वक्तुरभिप्रायस्तथा शब्दार्थावनुज्ञेयौ प्रतिषेध्यौ वा न क्न्दतः । यदि वक्ता प्रधानशब्दं प्रयुङ्क्त यथा भूतस्याभ्यनुज्ञा प्रतिषेधो वा न क्न्दतः । अथ गुणभूतं तदा गुणभूतस्य, यत्र तु वक्ता गुणभूतं शब्दं प्रयुङ्क्ते प्रधानभूतमभिप्रेत्य परः प्रतिषेधति स्वमनीया प्रतिषेधोऽसौ भवति न परोपालम्भ इति ॥ ५५ ॥

वाक्क्लृप्तमेवोपचारक्लृप्तं तदविशेषात् ॥ ५६ ॥

उपचारक्लृप्तं लक्षयति । धर्मशब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य विकल्पो विविधः कल्पः शक्तिलक्षणांतररूपस्तथा च शक्तिलक्षणयोरैकतरवृत्त्या प्रयुक्ते शब्दे तदपरवृत्त्या यः प्रतिषेधः स उपचारक्लृप्तं यथा मच्चाः क्रोशन्ति नीलो घट इत्यादौ मच्चस्था एव क्रोशन्ति न तु मच्चा एवं घटस्य कथं नीलरूपामेदः एवम् अहं नित्य इति शक्त्या प्रयुक्ते अमुकस्यादुत्पन्नत्वं कथं नित्य इति प्रतिषेधोऽप्युपचारक्लृप्तं वाच्यमि-
प्रेतार्थस्यादूषणेन क्लृप्त्वासदुत्तरत्वम् । न च त्रिष्टलाक्षयिके प्रयोगाद्वादिन एवापराधः स्यादिति वाच्यं तत्तदर्थबोधकतया प्रसिद्धस्य शब्दस्य प्रयोगे वादिनी-
ऽनपराधात् अन्यथा पर्वतो वज्रमानित्युक्ते पर्वतोऽयं कथमवज्रमानित्यादिदूषणे-
नानुमानादुच्छेदः स्यात् ॥ ५५ ॥

६०

न्यायदर्शनम् ।

[१म अध्यायः]

न वाक्छलादुपचारच्छलं भिद्यते तस्याप्यर्थान्तरकल्प-
नाया अविशेषात्, इहापि स्थान्यर्थो गुणशब्दः, प्रधानशब्दः
स्थानार्थ इति कल्पयित्वा प्रतिषिध्यत इति ॥ ५६ ॥

न तदर्थान्तरभावात् ॥ ५७ ॥

न वाक्छलमेवोपचारच्छलं तस्यार्थसद्भावप्रतिषेधस्यार्था-
न्तरभावात् । कुतः अर्थान्तरकल्पनातोऽन्यार्थान्तरसद्भाव-
कल्पना अन्यार्थसद्भावप्रतिषेध इति ॥ ५७ ॥

अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलप्रसङ्गः ॥ ५८ ॥

छलस्य द्वित्वमभ्यनुज्ञाय त्रित्वं प्रतिषिध्यते किञ्चित्साध-
र्म्यात् यथा चायं हेतुस्त्रित्वं प्रतिषेधति तथा द्वित्वमप्यनुज्ञातं
प्रतिषेधति, विद्यते हि किञ्चित्साधर्म्यं द्वयोरपीति, अथ द्वित्वं
किञ्चित्साधर्म्यान् निवर्तते त्रित्वमपि न निवर्त्यतीति ।
अत ऊर्ध्वम् ॥ ५८ ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ॥ ५९ ॥

प्रयुक्ते हि हेतौ यः प्रसङ्गो जायते सा जातिः स च प्रसङ्गः

प्रसङ्गाच्छलं परीक्षितुं पूर्वपक्षयति । शब्दस्यार्थान्तरकल्पनाऽविशेषाद्वाक्-
छलमेवोपचारच्छलं सादिति छलस्य द्वित्वमेव न तु त्रित्वमिति शङ्कार्थः ॥ ५६ ॥

समाधत्ते । उपचारच्छलस्य वाक्छलाभेदो न तथीरर्थान्तरभावात् भिन्न-
त्वात् भिन्नतया प्रमाणसिद्धत्वादिति फलितार्थः पूर्वोक्तभेदकधर्मेण भेदसम्भवेऽपि
यत्किञ्चिद्धर्मेणाभेदे सामान्यधर्मेणाभेदस्य सर्वत्र सम्भवादविभागः कुवापि न
सादिति ॥ ५७ ॥

विपक्षे बाधकमभिप्रेत्याह । यत्किञ्चिद्धर्मादविशेषे किञ्चित्साधर्म्याच्छलत्वादि-
रूपाच्छलस्यैक्यं स्यात्तु त्वदभिमतं द्वित्वमपीति भावः ॥ ५८ ॥

समाप्तं च्छलप्रकरणम् ॥ १० ॥

क्रमप्राप्तां जातिं लक्षयति । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामिति सावधारणी निर्देशेन

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानमुपालम्भः प्रतिषेध इति उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुरित्यस्योदाहरणसाधर्म्येण प्रत्यवस्थानम् । उदाहरणवैधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुरित्यस्योदाहरणवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानम् । प्रत्यनौकभावाज्जायमानोऽर्थो जातिरिति ॥ ५८ ॥

विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥ ६० ॥

विपरीता वा कुत्सिता वा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः । विप्रतिपद्यमानः पराजयं प्राप्नोति निग्रहस्थानं खलु पराजयप्राप्तिः । अप्रतिपत्तिस्त्वारम्भविषये न प्रारम्भः । परेण स्थापितं वा न प्रतिषेधति प्रतिषेधं वा नोद्धरति, असमासाच्च नैत एव निग्रहस्थाने इति । किं पुनर्दृष्टान्तवज्जातिनिग्रहस्थानयोरभेदोऽयं सिद्धान्तवद्भेद इत्यत आह ॥ ६० ॥

तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वम् ॥ ६१ ॥

तस्य साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिबहुत्वम् । तयोश्च विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पान्निग्रहस्थानबहुत्वम्, नानाकल्पो विकल्पः, विविधो वा कल्पो विकल्पः ।

व्याप्तिनिरपेक्षाभ्यां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं दूषणाभिधानं जातिरित्यर्थः यद्यप्युभाभ्यां प्रत्यवस्थानस्य प्रत्येकप्रत्यवस्थानेऽव्याप्तिरेकप्रत्यवस्थानस्य लक्षणत्वे परप्रत्यवस्थानेऽव्याप्तिर्नान्यतरप्रत्यवस्थानं नियतं सर्वत्र जातावभावात्तथापि व्याप्तिनिरपेक्षतया दूषणाभिधानमित्येव वाच्यं तेन च सन्दर्भेण दूषणासमर्थत्वं स्वव्याघातकत्वं वा दर्शितं तथा च कृत्वादिभिन्नदूषणासमर्थमुत्तरं स्वव्याघातकमुत्तरं वा जातिरिति सूचितं साधर्म्यसमादिचतुर्विंशत्यन्यान्यत्वं तदर्थं इत्यपि वदन्ति ॥ ५८ ॥

क्रमप्राप्तं निग्रहस्थानं लक्षयति । निग्रहस्य खलोकारस्य स्थानं तच्च विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च विप्रतिपत्तिर्विरुद्धा प्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिः प्रकृताज्ञानं यद्यप्येतदन्यतरत् परनिष्ठं नोद्भावयितुमर्हं प्रतिज्ञाहान्यादेर्निग्रहस्थानत्वानुप-

तत्राननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपोमतानुज्ञा पर्यनुयो-
ज्योपेक्षणमित्यप्रतिपत्तिर्निग्रहस्थानं शेषस्तु विप्रतिपत्ति-
रिति । इमे प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा यथोद्देशलक्षिता
यथालक्षणं परीक्षित्यन्त इति त्रिविधस्य शास्त्रस्य प्रवृत्ति-
र्वेदितव्येति ॥ ६१ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।
समाप्तश्चायं प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयाध्यायस्य

प्रथमाह्निकम् ।

अत ऊर्ध्वं प्रमाणादिपरीक्षा सा च विमृश्य पक्षप्रति-
पक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इत्यग्रे विमर्श एव परीक्ष्यते ॥

पक्षे तथापि विप्रतिपक्षप्रतिपक्षन्यतरोन्नायकधर्मवत्त्वं तदर्थः उद्देशानुगुण-
सम्यक् ज्ञानाभावलिङ्गत्वं प्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमत्वं वा लक्षणमित्यपि वदन्ति ॥ ६० ॥

जातिनियहृष्टानयोर्विभागी नास्तीति भ्रमो मा भूदित्यत आह । तद्विकल्पात् साधर्म्यादिना प्रत्यवस्थानस्य विप्रतिपक्षानुनायकव्यापारस्य च विकल्पाङ्गेदा-
त्रानाप्रकारत्वादिति यावत् इत्यञ्च तयोर्वहुलेऽपि प्रमाणादिपरीक्षाविषयक-
शिष्यजिज्ञासया प्रतिवन्धानेदानीं तद्विभागः क्रियत इति भावः ॥ ६१ ॥

समाप्तं पुरुषाशक्तिलिङ्गदोषसामान्यलक्षणप्रकरणम् ॥ ११ ॥

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥

इति श्रीविश्वनाथभट्टाचार्यकृतन्यायसूत्रवृत्तौ प्रथमाध्याय-
वृत्तिः समाप्ता ।

प्रमाणैः प्रथितैर्दोर्भिर्विवादिषु परीक्षितैः ।

हरिं द्वितीयमध्यायं भासमानमहं भजे ॥ १ ॥

अथ प्रमाणादिषु लक्षितेषु परीक्षणीयेषु संशयं विना परीक्षाया असम्भवादादौ

समानानेकधर्माध्यवसायादन्यतरधर्माध्यव-
सायाद्वा न संशयः ॥ १ ॥

समानस्य धर्मस्याध्यवसायात् संशयो न धर्ममात्रात् ।
अथवा समानमनयोर्यधर्ममुपलभत इति धर्मधर्मिग्रहणे
संशयाभाव इति । अथवा समानधर्माध्यवसायादर्थान्तरभूते
धर्मिणि संशयोऽनुपपन्न इति न जातु रूपस्यार्थान्तरभूतस्या-
ध्यवसायादर्थान्तरभूते स्पर्शे संशय इति । अथवा नाध्यव-
सायादर्थवधारणादनवधारणज्ञानं संशय उपपद्यते कार्य-
कारणयोः सारूप्याभावादिति । एतेनानेकधर्माध्यवसाया-
दिति व्याख्यातम् । अन्यतरधर्माध्यवसायाच्च संशयो न
भवति । ततो ह्यन्यतरावधारणमेवेति ॥ १ ॥

संशय एव परीक्षणीयः शिष्यजिज्ञासानुसारात् सूचीकटाह्न्यायाच्चाऽतः संशयपरी-
क्षायाः प्रमाणादिपरीक्षोपयोगित्वात् प्रमाणपरीक्षैवाध्यायार्थ इति वदन्ति । वक्तु-
तस्तु क्लृप्तस्य परीक्षितत्वात् तृतीयचतुर्थयोः प्रमेयस्य पञ्चमे च जाते परीक्षिष्य-
माणत्वात्तदतिरिक्तयावत्पदार्थपरीक्षैवाध्यायार्थः ॥ प्रयोजनादिपरीक्षाया अप्यत्रै-
वातिदेशेन करिष्यमाणत्वात् तत्र विभागसापेक्षप्रमाणपरीक्षातिरिक्तोक्तयावत्पदार्थं
परीक्षाप्रथमाह्निकार्थः तत्र च नव प्रकरणानि । तत्रादौ संशयपरीक्षाप्रकरणम्
अन्यानि यथायथं वक्ष्यन्ते तत्र संशयपरीक्षणाय पूर्वपक्षसूत्रम् ।

अत्र सूत्रकृता संशयस्याऽदर्शनात् संशयपरीक्षायां संशयो नाङ्गमनवस्थाभया-
दित्याशयं सूत्रकृतो वर्णयन्ति तदसत् न ह्यत्र संशयस्वरूपं परीक्षते । येनानवस्था
स्यात् अपि तु लक्षणसूत्रोक्तं संशयकारणं तथा च संशयः समानधर्मदर्शनादिजन्यो
न वेति संशयः सम्भवत्येव । परन्तु सूत्रकृतो निर्णयसत्त्वात् पूर्वपक्ष निरास-
मात्रस्यापेक्षणात् संशयो न दर्शित एवमेव प्रमाणादिपरीक्षायामपि अतएवा-
मिहितं भाष्ये शास्त्रे वादे च विमर्षवर्जमिति तच्च समानादिधर्मदर्शनात् संशयः
प्रत्येकं व्यभिचारात् अन्यतरत्वेनानुगतीकृततद्दर्शनादपि न संशयः न हि स्थाणु-
धर्मसमानधर्मायं पुरुषधर्मसमानधर्मायमिति वा जानन् स्थाणुर्नवेति सन्दिग्धे

विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च ॥ २ ॥

न विप्रतिपत्तिमात्रादवस्थामात्राद्वा संशयः । किं तर्हि विप्रतिपत्तिमुपलभमानस्य संशयः । एवमव्यवस्थायामपीति । अथवास्यात्मेत्येके, नास्यात्मेत्यपरे मन्यन्त इत्युपलब्धेः कथं संशयः स्यादिति । अथोपलब्धिरव्यवस्थिता अनुपलब्धिस्याव्यवस्थितेति विभागो नाध्यवसिते संशयो नोपपद्यत इति ॥ २ ॥

विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः ॥ ३ ॥

याच्च विप्रतिपत्तिं भवान् संशयहेतुं मन्यते सा सम्प्रतिपत्तिः । सा हि द्वयोः प्रत्यनीकधर्मविषया तत्र यदि विप्रतिपत्तेः संशयः सम्प्रतिपत्तेरेव संशय इति ॥ ३ ॥

अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थायाः ॥ ४ ॥

न संशयः । यदि तावदियमव्यवस्था आत्मन्येव व्यव-

समानत्वस्य भेदगर्भत्वाद्भिन्नधर्मत्वेन ज्ञाते तद्भेदयद्दृश्यैव सम्भवात् यद्वा समानानेकधर्मोपपत्तेरिति लक्षणसूत्रे उपपत्तिपदं स्वरूपपरमिति भ्रान्तस्यैवं शङ्का तथाचायमर्थः न संशयः समानधर्मादितः स्वरूपमत इति शेषः यतः समानधर्मादेरव्यवसायादन्यतरत्वेनानुगतौक्यतदध्यवसायाद्वा संशयः अन्यथा संशयस्य सार्वत्रिकलापत्तेः ॥ १ ॥

विप्रतिपत्त्यादिजन्यसंशयद्वयं प्रतिक्षिपति । न संशय इत्यनुवर्तते विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्याव्यवस्थाया अनुपलब्ध्याव्यवस्थायाश्च न संशयजनकत्वं प्रत्येकं व्यभिचारादित्यर्थः यद्वा स्वरूपसद्विप्रतिपत्त्यादितो न संशयः किन्तु तदध्यवसायादित्यर्थः ॥ २ ॥

विप्रतिपत्तिजसंशयमात्रप्रतिक्षेपाय सूत्रान्तरम् । विप्रतिपत्तौ न संशयहेतुत्वं संप्रतिपत्तेः निश्चयात् वादिनीर्मध्यस्थस्य च निश्चयसत्त्वात् सति च निश्चये संशयायोगादिति भावः ॥ ३ ॥

उपलब्ध्यानुपलब्ध्याव्यवस्थातः संशयद्वयनिरासाय सूत्रम् । उपलब्ध्याव्यवस्थाया

स्थिता व्यवस्थानादव्यवस्था न भवतीत्यनुपपन्नः संशयः, अथाव्यवस्थात्मनि न व्यवस्थिता, एवमतादात्म्यादव्यवस्था न भवतीति संशयाभाव इति ॥ ४ ॥

तथाऽत्यन्तसंशयस्तद्वर्मासातव्योपपत्तेः ॥ ५ ॥

येन कल्पेन भवान् समानधर्मोपपत्तेः संशय इति मन्यते तेन स्वत्वत्यन्तसंशयः प्रसज्यते समानधर्मोपपत्तेरनुच्छेदात् संशयानुच्छेदः नायमतद्वर्मा धर्मा विमृश्यमाणे गृह्यते सततन्तु तद्वर्मा भवतीति अस्य प्रतिषेधप्रपञ्चस्य संचेपेणोद्धारः ॥ ५ ॥

यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संशये नासंशयो नात्यन्तसंशयो वा ॥ ६ ॥

संशयानुपपत्तिः संशयानुच्छेदश्च न प्रसज्यते, कथम्, यत्तावत्समानधर्माध्यवसायः संशयहेतुर्न समानधर्ममात्रमिति ।

अनुपलब्धव्यवस्थायाश्च संशयजनकत्वं तदा स्यात् यदि स्वभिन्नव्यवस्थितत्वं स्यात् नत्वेवं तथा च स्वात्मनि व्यवस्थितायास्तस्याः कथमन्यत्राव्यवस्थात्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥

नन्वव्यवस्थाप्रामाण्यसंशयस्तस्य च न स्वसंशयरूपत्वं संशयस्य विषयविशेषघटितत्वात् तस्यैवान्वयसंशयजनकत्वं न विरुद्धम् । अती दूषणान्तरमाह ।

तथा तथा सति अव्यवस्थाया हेतुत्वे सति तथाशब्दोऽयं न सूत्रान्तर्गतोऽपि तु भाष्यस्य इत्यन्ये अत्यन्तसंशयः संशयानुच्छेदः स्यात् तद्वर्मस्य तज्जनकस्य ज्ञानत्वादिसाधारणधर्मदर्शनस्य सातव्योपपत्तेः सर्वदा सन्धवादथ ज्ञानत्वादिसाधारणधर्मदर्शनेऽपि कारणान्तरविलम्बान्न सर्वत्र प्रामाण्यसंशय इति यदि तदा तस्यैव विषयसंशयेऽपि हेतुत्वमस्त्विति किं प्रामाण्यसंशयस्य साधारणधर्मदर्शनादेर्वा संशयहेतुत्वेनेति भावः ॥ ५ ॥

सिद्धान्तमाह । यथोक्ताध्यवसायात् साधारणादिधर्मदर्शनात् तस्य पुरुष-

एवमेतत्, कस्मादेवं नोच्यत इति विशेषापेक्ष इति वचनात् सिद्धेः । विशेषस्यापेक्षाकाङ्क्षा, सा चानुपलभ्यमाने विशेषे समर्था न चोक्तं समानधर्मापेक्ष इति समाने च धर्मे कथमाकाङ्क्षा न भवेत् यद्ययं प्रत्यक्षः स्यात् । एतेन सामर्थ्येन विज्ञायते समानधर्माध्यवसायादिति उपपत्तिवचनाद्वा समानधर्मोपपत्तेरित्युच्यते न चान्यासद्भावसंवेदनादृते समानधर्मोपपत्तिरस्ति । अनुपलभ्यमानसद्भावो हि समानो धर्मो विद्यमानवद्भतीति । विषयशब्देन वा विषयिणः प्रत्ययस्याभिधानम् । यथा लोके धूमेताग्निरनुमीयते इत्युक्ते धूमदर्शनेनाग्निरनुमीयत इति ज्ञायते कथं दृष्ट्वा हि धूममग्निमनुमिनोति नादृष्ट्वा, न च वाक्ये दर्शनशब्दः श्रूयते अनुजानाति च वाक्यस्यार्थप्रत्यायकत्वम्, तेन मन्यामहे विषयशब्देन विषयिणः प्रत्ययस्याभिधानं बोद्धवानुजानाति एवमिहापि समानधर्मशब्देन समानधर्माध्यवसायमाहेति । यथोहित्वा समानमनयोर्धर्ममुपलभत इति । धर्मधर्मिग्रहणे संशयाभाव इति । पूर्वदृष्टविषयमेतत् । यावहमर्थौ पूर्वमद्राक्षन्तयोः समानं धर्ममुपलभे विशेषं नोपलभ इति । कथं तु विशेषं पश्येयं तेनान्यतरमवधारयेयमिति, न चैतत्समानधर्मोपलब्धौ धर्मधर्मिग्रहणमात्रेण निवर्तत इति यच्चोक्तम् नार्थान्तराध्यवसायादन्यत्र संशय इति यो ह्यर्थान्तराध्यवसायमात्रं संशयहेतुमुपाददीत स एवं वाच्य इति । यत्पुनरेतत्कार्यकारणयोः सारूप्याभावादिति कारणस्य भावाभावयोः कार्यस्य

त्वादीयो विशेष इतरव्यावर्तको धर्मस्तस्यापगत ईक्ष ईक्षणं ततः विशेषादर्शनादित्यर्थस्तथा च विशेषादर्शनसहितसाधारणधर्मदर्शनादितः संशये स्वीकृते न

भावाभावौ कार्यकारणयोः सारूप्यम् यस्योत्पादाद्यदुत्पद्यते
यस्य चानुत्पादाद्यनोत्पद्यते तत्कारणं कार्यमितरदित्येतत्सारूप्यम्, अस्ति च संशयकारणे संशये चैतदिति, एतेनानेक-
धर्माध्यवसायादिति प्रतिषेधः परिहृत इति यत्पुनरेतदुक्तं
विप्रतिपत्त्यवस्थाध्यवसायाच्च न संशय इति । पृथक्प्रवाद-
योर्व्याहतमर्थमुपलभे विशेषश्च न जानामि नोपलभे येनान्य-
तरमवधारयेयम् । तत् कोऽत्र विशेषः स्यादु येनैकतरमव-
धारयेयमिति । संशयो विप्रतिपत्तिजनितोऽयं न शक्यो
विप्रतिपत्तिसम्प्रतिपत्तिमात्रेण निवर्त्तयितुमिति । एवमुप-
लब्धग्रानुपलब्धवस्थाकृते संशये वेदितव्यमिति । यत् पुन-
रेतत् विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेरिति विप्रतिपत्तिशब्दस्य
योऽर्थः तदध्यवसायो विशेषापेक्षः संशयहेतुस्तस्य च समा-
ख्यान्तरेण न निवृत्तिः समानेऽधिकरणे व्याहृताथौ प्रवादौ
विप्रतिपत्तिशब्दस्यार्थः तदध्यवसायश्च विशेषापेक्षः संशयहेतुः
न चास्य सम्प्रतिपत्तिशब्दे समाख्यान्तरे योज्यमाने संशय-
हेतुत्वं निवर्त्तते । तदिदमकृतबुद्धिसम्बोहनमिति । यत्पुन-
रव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थाया इति संशयहेतो-
रर्थस्याप्रतिषेधादव्यवस्थाऽभ्यनुज्ञानाच्च निमित्तान्तरेण शब्दा-
न्तरकल्पना व्यर्था शब्दान्तरकल्पना, अव्यवस्था खलु व्यवस्था
न भवत्यव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वादिति नानयोरुपलब्धग्रानु-
पलब्धयोः सदसद्विषयत्वं विशेषापेक्षं संशयहेतुर्न भवतीति
प्रतिषिध्यते यावता चाव्यवस्थात्मनि व्यवस्थिता न तावता-

कारणाभावादसंशयो नवा यत्किञ्चित्कारणसत्त्वादित्यन्तसंशय इत्यर्थः साधारणधर्म-
दर्शनादिसंशयविशेषे जनकत्वात् संशयत्वावच्छिन्नं प्रति व्यभिचारेऽपि न चतिः
विप्रतिपत्तौ च वादिवाक्याभ्यां मध्यस्थत्वेव संशयोपगमात् यद्युक्तं समानधर्मदर्श-

त्मानं जहाति तावता ह्यनुज्ञाता भवत्यव्यवस्था । एवमियं क्रियमाणापि शब्दान्तरकल्पना नार्थान्तरं साधयतीति । यत् पुनरेतत्तथात्यन्तसंशयस्तद्वर्मासातत्योपपत्तेरिति नायं समान-धर्मादिभ्य एव संशयः किं तर्हि तत्तद्विषयाध्यवसायाद्विशेष-स्मृतिसहितादित्यतो नात्यन्तसंशय इति अन्यतरधर्माध्यव-सायाद्वा न संशय इति तत्र युक्तम् विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति वचनात् विशेषश्चान्यतरधर्मो न च तस्मिन्नध्यवसीयमाने विशेषापेक्षा सम्भवतीति ॥ ६ ॥

यत्र संशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्गः ॥ ७ ॥

यत्र यत्र संशयपूर्विका परीक्षा शास्त्रे कथायां वा तत्र तत्रैवं संशये परेण प्रतिषिद्धे समाधिर्वाच्य इति । अतः सर्व-परीक्षाव्यापित्वात्प्रथमं संशयः परीक्षित इति अथ प्रमाण-परीक्षा ॥ ७ ॥

प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेः ॥ ८ ॥

प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वं नास्ति त्रैकाल्यासिद्धेः पूर्वापरसह-भावानुपपत्तेरिति । अस्य सामान्यवचनस्यार्थविभागः ॥ ८ ॥

नात् कथं संशयः समानत्वस्य भेदगर्मत्वादिति तदपि न । न हि समानधर्मत्वेन तज्ज्ञानं हेतुरपि तु उभयसद्वचरितधर्मवत्त्वज्ञानं तथेत्युक्तदोषाभावात् ॥ ६ ॥

सम्प्रति संशयपरीक्षयैव परेषां पदार्थानां परीक्षामतिदिशन्नाह । एवमुक्त-रीत्या उत्तरोत्तरेषु प्रयोजनादिप्रसङ्गः प्रकटः सङ्गः परीक्षायाः सम्बन्धी बोध्य-स्तत्किं प्रयोजनमपि परीक्षणीयं नेत्याह यत्र संशय इति यदि तल्लक्षणार्थसंशयस्तदा तदपि परीक्षणीयम् अधवा उत्तरोत्तम् उक्तिप्रत्युक्तिरूपं तत्प्रसङ्गः तद्रूपा परीक्षा संशयितेऽर्थे कर्तव्येत्यर्थः ॥ ७ ॥

समाप्तं संशयपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १२ ॥

इदानीमवसरतः प्रमाणसामान्यपरीक्षणाय पूर्वपक्षयति । कालत्रयेऽपि प्रमाणात् प्रमायाः सिद्धेर्वक्तुमशक्यत्वात् प्रत्यक्षादीनां न प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

पूर्वं हि प्रमाणसिद्धौ नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात्
प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ ६ ॥

गन्धादिविषयं ज्ञानं प्रत्यक्षं तद्यदि पूर्वं, पञ्चाङ्गन्धादीनां
सिद्धिः, नेदं गन्धादिसन्निकर्षादुत्पद्यत इति ॥ ६ ॥

पश्चात् सिद्धौ न प्रमाणेभ्यः प्रमेयसिद्धिः ॥ १० ॥

असति प्रमाणे केन प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयः स्यात् प्रमा-
णेन खलु प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयमित्येतत्सिध्यति ॥ १० ॥

युगपत्सिद्धौ प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वा-
भावो बुद्धीनाम् ॥ ११ ॥

यदि प्रमाणं प्रमेयञ्च युगपद्भवतः । एवमपि गन्धादि-
ष्विन्द्रियार्थेषु ज्ञानानि प्रत्यर्थनियतानि युगपत्सम्भवन्तीति
ज्ञानानां प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वाभावः । या इमा
बुद्ध्यः क्रमेणार्थेषु प्रवर्तन्ते तासां क्रमवृत्तित्वं न सम्भवतीति,

तिस्रस्तथा त्रैकाल्यासिद्धत्वं व्युत्पादयति । प्रमाणस्य पूर्वत्वं तावन्न सम्भवति
हि यतः प्रमायाः पूर्वं प्रमाणसिद्धौ प्रमाणसत्त्वे इन्द्रियार्थसन्निकर्षात् प्रत्यक्षं
सिध्यतीति न स्यात् प्रत्यक्षप्रमाणतः पूर्वमेव प्रमायाः सत्त्वात् प्रमाणत्वं हि प्रमा-
करणत्वं पूर्वं प्रमाया अभावे प्रमाकरणत्वमपि कथं स्यात् पूर्वमेव प्रमायाः सिद्धि-
रुपेयेति कथम् इन्द्रियार्थसन्निकर्षात् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षादिति प्रत्यक्षोत्पत्तिः
प्रत्यक्षाद्युत्पत्तिः परे तु प्रत्यक्षं प्रति करणत्वे खण्डिते तद्वीत्या करणान्तरमपि खण्ड-
नीयमित्याशयं सूत्रकृता वर्णयन्ति प्रमाणस्य प्रमावैशिष्ट्याभावे प्रमाणमिति ज्ञाते-
ऽपि प्रमावैशिष्ट्यसंशयः स्यादिति भावः ॥ ६ ॥

प्रमाणस्य प्रमातः पश्चात् सिद्धौ विषयस्य प्रमेयत्वं प्रमाणात् पूर्वमेव सिद्धमिति
न प्रमाणतः प्रमया उत्पत्तिः प्रमेयस्य च ज्ञप्तिरिति ॥ १० ॥

इदञ्च सूत्रद्वयम् अनुमानाद्यभिप्रायेण चक्षुः श्रोत्रादेः प्रमानन्तरं प्रमासमकालं

व्याघातश्च युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति, एतावांश्च प्रमाणप्रमेययोः सद्भावविषयः स चानुपपन्न इति तस्मात् प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वं न सम्भवतीति, अस्य समाधिः उपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्य चार्थस्य पूर्वापरसहभावानियमाद्यथा दर्दनं विभागवचनम् 'क्वचिदुपलब्धिहेतुः पूर्वं पश्चादुपलब्धिविषयः । यथादित्यस्य प्रकाशः उत्पद्यमानानां क्वचित् पूर्वमुपलब्धिविषयः पश्चादुपलब्धिहेतुः, यथावस्थितानां प्रदीपः क्वचिदुपलब्धिहेतुरुपलब्धिविषयश्च सह सम्भवतः, यथा धूमेनान्तेर्ग्रहणमिति, उपलब्धिहेतुश्च प्रमाणं, प्रमेयन्तूपलब्धिविषयः एवं प्रमाणप्रमेययोः पूर्वापरसहभावेऽनियते यथाऽर्थो दृश्यते तथा विभज्य वचनीय इति । तत्रैकान्तेन प्रतिषेधानुपपत्तिः सामान्येन खलु विभज्य प्रतिषेध उक्त इति समाख्याहेतोस्त्रैकाल्ययोगात् तथाभूता समाख्या, यत् पुनरिदं पश्चात् सिद्धे च प्रमाणेन प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयमिति विज्ञायत इति । प्रमाणमित्येतस्याः समाख्याया उपलब्धिहेतुत्वं निमित्तं तस्य त्रैकाल्ययोगः, उपलब्धिमकार्षीदुपलब्धिं करोति उपलब्धिं करिष्यतीति समाख्याहेतोस्त्रैकाल्ययोगात् समाख्या तथाभूता, प्रमितोऽनेनार्थः प्रमीयते प्रमास्यते इति प्रमाणं, प्रमितं प्रमीयते प्रमास्यत इति च प्रमेयम् । एवं सति भविष्यत्यस्मिन् हेतुत उपलब्धिः, प्रमास्यतेऽयमर्थः, प्रमेयमिदमित्येतत् सर्वं भवतीति, त्रैकाल्यानभ्यनुज्ञाने च व्यवहारानुपपत्तिः । यच्चैवं

वा सत्त्वस्थेष्टत्वादुत्पत्तेः शङ्कितुमशक्यत्वात् तदयमर्थः प्रमाणप्रसथीर्युगपत्सत्त्वे युगपदुत्पत्तौ वृद्धीनामर्थविशेषनियतत्वाद्यत्क्रमवृत्तित्वं तत्र स्यात् पदज्ञानं हि शब्दविषयकं श्रावणप्रत्यक्षरूपं श्राव्यबोधश्च पदार्थविषयकः परोक्षरूपो विजातीय इत्यनयोर्न योगपथं सम्भवति कार्यकारणभाववत्त्वात् क्रमिकत्वेनैव सिद्धेरत एवैक-

नाभ्यनुजानीयात् तस्य पाचकमानय पच्यति, लावकमानय लविष्यतीति व्यवहारो नोपपद्यत इति । प्रत्यक्षादीनाम-
प्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरित्येवमादिवाक्यं प्रमाणप्रतिषेधः ।
तत्रायं प्रष्टव्यः । अथानेन प्रतिषेधेन भवता किं क्रियत इति,
किं सम्भवो निवर्त्यते अथासम्भवो ज्ञाप्यत इति, तद्यदि सम्भवो
निवर्त्यते सति सम्भवे प्रत्यक्षादीनां प्रतिषेधानुपपत्तिः अथा-
सम्भवो ज्ञाप्यते प्रमाणलक्षणं प्राप्तस्त्वर्हि प्रतिषेधः प्रमाणा-
सम्भवस्योपलब्धिहेतुत्वादिति । किञ्चातः ॥ ११ ॥

त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १२ ॥

अस्य तु विभागः पूर्वं हि प्रतिषेधसिद्धावसति प्रतिषेधे
किमनेन प्रतिषिध्यते, पश्चात् सिद्धौ प्रतिषेध्यासिद्धिः प्रतिषेधा-
भावादिति युगपत्सिद्धौ प्रतिषेधसिद्धयभ्यनुज्ञानादनर्थकः
प्रतिषेधः इति । प्रतिषेधलक्षणे च वाक्येऽनुपपद्यमाने सिद्धं
प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यमिति ॥ १२ ॥

सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १३ ॥

कथं त्रैकाल्यासिद्धेरित्यस्य हेतोर्न्यदुदाहरणमुपादीयते
हेत्वर्थस्य साधकत्वं दृष्टान्ते दर्शयितव्यमिति न च तर्हि

नेव ज्ञानसुभयविषयकमित्यपि नाशङ्कनीयं सङ्करप्रसङ्गश्च एवं व्याप्तिज्ञानानु-
मित्यादावपि द्रष्टव्यं परे तु प्रमाणप्रमेययोर्न युगपत्सिद्धिर्न युगपत्ज्ञानं बुद्धीना-
मर्थविशेषनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वं तथा सति न स्यात्तथा हि चक्षुषी ज्ञानमनु-
मित्यादिरूपं घटादेश प्रत्यक्षादिरूपं न चानयोर्यौगपद्यं सम्भवतीत्यर्थं इत्याहुः ॥ ११ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । यदि त्रैकाल्यासिद्ध्या प्रमाणात् प्रमेयसिद्धिर्नोपेयते तदा
तद्रीत्या त्वदीयः प्रतिषेधोऽप्यनुपपन्न इति जालुत्तरमेतदिति भावः किञ्च सर्व-
प्रमाणप्रतिषेधे प्रतिषेधकं प्रमाणमपि नाभ्युपगन्तव्यम् ॥ १२ ॥

प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यम् । अथ प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमुपा-
दीयमानमप्युदाहरणं नार्थं साधयिष्यतीति सोऽयं सर्वप्रमाणै-
र्व्याहतो हेतुरहेतुः । सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति,
वाक्यार्थो ह्यस्य सिद्धान्तः स च वाक्यार्थः प्रत्यक्षादीनि नार्थं
साधयन्तीति । इदञ्चावयवानामुपादानमर्थस्य साधनायेति ।
अथ नोपादीयते अप्रदर्शितहेत्वर्थस्य दृष्टान्तेन साधकत्वमिति
निषेधो नोपपद्यते हेतुत्वासिद्धेरिति ॥ १३ ॥

तत्प्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः ॥ १४ ॥

प्रतिषेधलक्षणे स्ववाक्ये तेषामवयवाश्रितानां प्रत्यक्षादी-
नामप्रामाण्येऽभ्यनुज्ञायमाने परवाक्येऽप्यवयवाश्रितानां
प्रामाण्यं प्रसज्यते अविशेषादिति । एवञ्च न सर्वाणि प्रमा-
णानि प्रतिषिध्यन्त इति । विप्रतिषेध इति वौत्थयमुपसर्गः
सम्प्रतिपत्त्यर्थे न व्याघातेऽर्थाभावादिति ॥ १४ ॥

वैकाल्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोद्यसिद्धिवत्तत्
सिद्धेः ॥ १५ ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते, पूर्वोक्तनिबन्धनार्थं यत्तावत् पूर्वोक्त-
मुपकथ्यितो रूपलब्धिविषयस्य चार्थस्य पूर्वापरसहभावानिय-
माद्यथादर्शनं विभागवचनमिति । तदितः समुत्थानं यथा

तथा च कथं प्रतिषेधसिद्धिरित्याह । यदि च प्रतिषेधकं प्रमाणमुपेयते तदा
कथं सर्वप्रमाणप्रतिषेध इत्याह ॥ १३ ॥

ननु मन्त्रते वस्तुसिद्धिर्नापेक्षिता विश्वस्य शून्यत्वात् प्रमाणप्रसिद्धभावीऽपि न
वास्तविकस्त्वन्मते च वैकाल्यासिद्धिरुक्तैवेत्यतस्तदुद्धरति ॥ १४ ॥

वैकाल्यो यः प्रतिषेध उक्तः स न सम्भवति कुत इत्यत आह शब्दादिति यथा
शब्दात् पञ्चाङ्गाविनः पूर्वसिद्धसातोद्यस्य मुरलादेः सिद्धिर्भङ्गः यथा वा पूर्वसिद्धात्

विज्ञायेत । अनियमदर्शी स्वल्पसृष्टिर्नियमेन प्रतिषेधं
 प्रत्याचष्टे, त्रैकाल्यस्य चायुक्तः प्रतिषेध इति । तत्रैकां
 विधामुदाहरति शब्दादातोद्यसिद्धिवदिति यथा पश्चात्
 सिद्धेन शब्देन पूर्वसिद्धमातोद्यमनुमीयते साध्यश्चातोद्यं
 साधनञ्च शब्दः । अन्तर्हिते ज्ञातोद्ये स्वनतोऽनुमानं भव-
 तीति । वीणा वाद्यते वेणुः पूर्यते इति स्वनविशेषेण आतोद्य-
 विशेषं प्रतिपद्यते । तथा पूर्वसिद्धमुपलब्धिहेतुना प्रतिपद्यत
 इति । निदर्शनार्थत्वाच्चास्य शेषयोर्विधयोर्यथोक्तमुदाहरणं
 वेदितव्यमिति । कस्मात् पुनरिह तन्नोच्यते पूर्वोक्तमुपपाद्यत
 इति सर्वथा तावदयमर्थः प्रकाशयितव्यः सह इह वा प्रका-
 श्येत तत्र वा न कश्चिद्विशेष इति यदा चोपलब्धिविषयः कस्य-
 चिदुपलब्धिसाधनं भवति तदा प्रमाणं प्रमेयमिति चैकोऽर्थो-
 ऽभिधीयते । अस्यार्थस्यावद्योतनार्थमिदमुच्यते ॥ १५ ॥

प्रमेयता च तुलाप्रामाण्यवत् ॥ १६ ॥

गुरुत्वपरिमाणज्ञानसाधनं तुला प्रमाणं, ज्ञानविषयो
 गुरुद्रव्यं सुवर्णादि प्रमेयम् । यदा तु सुवर्णादिना तुलान्तरं
 व्यवस्थाप्यते तदा तुलान्तरप्रतिपत्तौ सुवर्णादि प्रमाणं, तुला-
 न्तरं प्रमेयमिति एवमनवयवेन तन्त्रार्थ उद्दिष्टो वेदितव्यः ।

पदार्थादुत्तरकालीनवस्तुप्रकाशनं यथा वा वज्रिसमकालीनाङ्गमाह्वसिद्धिस्तथा-
 दपि प्रमा वः सर्वत्र प्रमाणादुत्तरभावित्वेव प्रमाणस्य चक्षुरादेः प्रमातः पूर्वभावि-
 त्वसम्बन्धेन पूर्वं प्रमावैशिष्यन्तु तस्य नोपेयते यदा कदाचित् प्रमासम्बन्धेनैव प्रमाण-
 त्वसम्भवाद्यदा कदाचित् पाकसम्बन्धेनैव पाचकमानयेत्यादिवदिति भावः अत्र
 चकारान्तं न सूत्रान्तर्गतमिति तत्कालीके वस्तुतष्टीकादिस्वरसात् सूत्रान्त-
 र्गतमेव ॥ १५ ॥

नन्वनियतत्वादेव प्रमाणप्रमेयव्यवहारो न पारमार्थिकः रज्जौ सर्पादिक-

आत्मा तावदुपलब्धिविषयत्वात् प्रमेये परिपठितः । उपलब्धौ
 स्वातन्त्र्यात् प्रमाता । बुद्धिरुपलब्धिसाधनत्वात् प्रमाणम्,
 उपलब्धिविषयत्वात् प्रमेयम्, उभयाभावात् प्रमितिः । एव-
 मर्थविशेषे समाख्या समावेशो योज्यः । तथा च कारकशब्दा
 निमित्तवशात् समावेशेन वर्तन्त इति । वृक्षस्तिष्ठतीति
 स्वस्थितौ स्वातन्त्र्यात् कर्ता, वृक्षं पश्यतीति दर्शनेनामुमिथ्य-
 माणतमत्वात् कर्म, वृक्षेण चन्द्रमसं ज्ञापयतीति ज्ञापकस्य
 साधकतमत्वात् करणम् । वृक्षायोदकमासिञ्चतीत्यासिञ्च-
 मानेनोदकेन वृक्षमभिप्रेतीति सम्प्रदानं, वृक्षात् पर्णम्पततीति
 ध्रुवमपायेऽपादानमित्यपादानम् । वृक्षे वयांसि सन्तीत्या-
 धारोऽधिकरणमित्यधिकरणम् । एवञ्च सति न द्रव्यमात्रं
 कारकं न क्रियामात्रं किं तर्हि क्रियासाधनं क्रियाविशेषयुक्तं
 कारकम् । यत् क्रियासाधनं स्वतन्त्रः स कर्ता न द्रव्यमात्रं
 न क्रियामात्रम् । क्रियया ह्याप्तमिथ्यमाणतमं कर्म न द्रव्य-
 मात्रं न क्रियामात्रम् । एवं साधकतमादिष्वपि, एवञ्च कार-
 कार्थान्वाख्यानं यथैवोपपत्तित एवं लक्षणतः कारकान्वाख्यान-
 मपि न द्रव्यमात्रेण न क्रियया वा, किं तर्हि क्रियासाधने
 क्रियाविशेषे युक्त इति कारकशब्दश्चायं प्रमाणं प्रमेयमिति स
 च कारकधर्मे न हातुमर्हति अस्ति च भोः कारकशब्दानां
 निमित्तवशात् समावेशः । प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि उप-
 लब्धिहेतुत्वात्, प्रमेयञ्चोपलब्धिविषयत्वात्, संवेद्यानि च
 प्रत्यक्षादीनि प्रत्यक्षेणोपलभे अनुमानेनोपलभे उपमानेनोप-

अवधारवदित्याशङ्क्यामाह । यथाहि तुलायाः सुवर्णादिगुरुल्येतापरिच्छेदक-
 त्वात् प्रमाणव्यवहारस्तुलान्तरेण च तदीयगुरुल्येतापरिच्छेदे च प्रमेयव्यवहारस्तथा
 निमित्तद्वयसमावेशादिन्द्रियादेरपि प्रमाणप्रतीयव्यवहार इति यथा प्रमाणता

२य अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

७५

लभे आगमेनोपलभे प्रत्यक्षं मे ज्ञानमानुमानिकं मे ज्ञानमौप-
मानिकं मे ज्ञानमागमिकं मे ज्ञानमिति ज्ञानविशेषा गृह्यन्ते,
लक्षणतश्च ज्ञाप्यमानानि ज्ञायन्ते विशेषेण इन्द्रियार्थसन्नि-
कर्षोत्पन्नं ज्ञानमित्येवमादिना, सेयमुपलब्धिः प्रत्यक्षादि-
विषया किं प्रमाणान्तरतोऽथान्तरेण प्रमाणान्तरमसाधनेति
कश्चात् विशेषः ॥ १६ ॥

प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तरसिद्धि-
प्रसङ्गः ॥ १७ ॥

यदि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणेन नोपलभ्यन्ते । येन प्रमाणे-
नोपलभ्यन्ते तत्प्रमाणान्तरसद्भावः प्रसज्यत इति । अनवस्था-
माह तस्याप्यन्यतरस्याप्यन्येनेति नचानवस्था शक्यानुज्ञातु-
मनुपपत्तेरिति । अस्तु तर्हि प्रमाणान्तरमन्तरेण निःसाध-
नेति ॥ १७ ॥

तद्विनिवृत्तेर्वा प्रमाणान्तरसिद्धिवत् प्रमेय-
सिद्धिः ॥ १८ ॥

यदि प्रत्यक्षाद्युपलब्धौ प्रमाणान्तरं निवर्तते आत्मेत्युप-

प्रमेयता च प्रमावैशिष्ट्यादिति यत्प्रागाशङ्कितं तद्वाह प्रमेयता चेति यथा कदा-
चिद्गुरुत्वेयत्तापरिच्छेदकलातुलायाः प्रमाणव्यवहारस्तथेन्द्रियघटादेरपि प्रमाण-
प्रमेयव्यवहार इति ॥ १६ ॥

अनवस्थया प्रत्यवस्थानपरं पूर्वपक्षसूत्रम् । प्रमाणानां प्रमाणतः सिद्धेः
स्वीकारे प्रमाणान्तरस्वीकारः स्यात् तथाहि प्रमाणस्य तावन्न स्वतःसिद्धिरात्मा-
श्रयपत्तेरतः प्रमाणान्तरं स्वीकार्यं तयोश्च परस्परसाधकत्वेऽन्योन्याश्रयापत्तिरत-
स्तदपि प्रमाणान्तरमङ्गीकार्यमित्येव मनवस्थेति भावः ॥ १७ ॥

न तु प्रमाणसिद्धिः प्रमाणं विनैव सादित्यत्राह । यदि च प्रमाणविनि-

लब्धावपि प्रमाणान्तरं निवर्त्तयत्वविशेषात् । एवञ्च सर्वप्रमाण-
विलोप इत्यत आह ॥ १८ ॥

न प्रदीपप्रकाशवत् तत्सिद्धेः ॥ १९ ॥

यथा प्रदीपप्रकाशः प्रत्यक्षाङ्गत्वाद्दृश्यदर्शने प्रमाणम्, स च
प्रत्यक्षान्तरेण चक्षुषः सन्निकर्षेण गृह्यते । प्रदीपभावाभावयो-
र्दर्शनस्य तथा भावादृशनहेतुरनुमीयते । तमसि प्रदीपमुपा-
दधीया इत्यासौपदेशेनापि प्रतिपद्यते । एवं प्रत्यक्षादीनां
यथादर्शनं प्रत्यक्षादिभिरेवोपलब्धिः । इन्द्रियाणि तावत्
स्वविषयग्रहणेनैवानुमीयन्ते । अर्थाः प्रत्यक्षतो गृह्यन्ते,
इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तु आवरणेन लिङ्गेनानुमीयते, इन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मसमवायाच्च
सुखादिवद्गृह्यन्ते । एवं प्रमाणविशेषो विभज्य वचनीयः ।
यथा च दृश्यः सन् प्रदीपप्रकाशो दृश्यान्तराणां दर्शनहेतु-
रिति दृश्यदर्शनव्यवस्थां लभते । एवं प्रमेयं सत् किञ्चिदर्थ-
जातमुपलब्धिहेतुत्वात् प्रमाणप्रमेयव्यवस्थां लभते, सेयं प्रत्य-
क्षादिभिरेव प्रत्यक्षादीनां यथादर्शनमुपलब्धिर्न प्रमाणान्तरतो
न च प्रमाणमन्तरेण निःसाधनेति, तेनैव तस्या ग्रहणमिति
चेत् नार्थभेदस्य लक्षणसामान्यात् प्रत्यक्षादीनां प्रत्यक्षादिभि-

वृत्तितः प्रमाणव्यतिरेकात् प्रमाणसिद्धिः स्वीक्रियते तदा तद्देव तत्सिद्धिः
स्वीक्रियतां किं प्रमाणाङ्गीकारेण तथाच अश्ववस्थितमेव जगत्सादिति शून्यतायां
पर्यवसानमिति भावः ॥ १८ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । यथाहि प्रदीपास्त्रिकाहटादिप्रकाशस्तथा प्रमाणानां प्रमेय-
प्रकाशकत्वमन्यथा प्रदीपस्य घटप्रकाशकत्वं प्रदीपप्रकाशकं चक्षुस्तज्ज्ञापकमन्य-
दित्यनवस्थाभयात् प्रदीपोऽपि न घटप्रकाशकः स्यादयदि च घटप्रत्यक्षे तत्तत्प्रका-

रेव ग्रहणमित्युक्तम् । अन्येन ह्यन्यस्य ग्रहणं दृष्टमिति नार्थ-
भेदस्य लक्षणसामान्यात् प्रत्यक्षलक्षणेनानेकोऽर्थः संगृहीतः ।
तत्र केनचित् कस्यचिदुग्रहणमित्यदोषः । एवमनुमानादि-
ष्वपीति, यथोद्धृतेनोदकेनाशयस्यस्य ग्रहणमिति ज्ञातमनसोश्च
दर्शनात् । अहं सुखी अहं दुःखी चेति तेनैव ज्ञात्रा तस्यैव
ग्रहणं दृश्यते, युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति च
तेनैव मनसा तस्यैवानुमानं दृश्यते, ज्ञातुर्ज्ञेयस्य चाभेदो ग्रह-
णस्य ग्राह्यस्य चाभेद इति । निमित्तभेदोऽत्रेति चेत् समानं,
न निमित्तान्तरेण विना ज्ञाताऽत्मानं जानीते न च निमि-
त्तान्तरेण विना मनसा मनो गृह्यत इति समानमेतत्, प्रत्य-
क्षादिभिः प्रत्यक्षादीनां ग्रहणमित्यत्राप्यर्थभेदो न गृह्यत
इति । प्रत्यक्षादीनाञ्चाविषयस्यानुपपत्तेः । यदि स्यात्
किञ्चिदर्थजातं प्रत्यक्षादीनामविषयः । यत् प्रत्यक्षादिभिर्न
शक्यं ग्रहीतं तस्य ग्रहणाय प्रमाणान्तरमुपादीयेत । तत् न
शक्यं केनचिदुपपादयितुमिति । प्रत्यक्षादीनां यथादर्शन-
मेवेदं सच्चासच्च सर्वं विषय इति केचित्तु दृष्टान्तमपरिगृहीतं
हेतुना विशेषहेतुमन्तरेण साध्यसाधनायोपाददते । यथा
प्रदीपप्रकाशः प्रदीपान्तरप्रकाशमन्तरेण गृह्यते, तथा प्रमा-
णानि प्रमाणान्तरमन्तरेण गृह्यन्त इति । स चायं किञ्चि-

शानां नापेक्षेति नानवस्थेत्युच्यते तदा प्रकृतेऽपि तुल्यं नहि प्रमाणात् प्रमेयसिद्धौ
प्रमाणसिद्धिरपेक्षिता यदा च प्रमाणसिद्धिरपेक्षिता तदा तत्रापि प्रमाणमपेक्ष्यतां
तच्चानुमानादिकमेवेति न प्रमाणान्तरकल्पना नवानवस्था सर्वत्र प्रमाणसिद्धे-
रनपेक्षितत्वात् क्वचिद्बीजादुरवदपेक्षापि न चतिकरौति भावः प्रदीपस्य प्रदीपा-
न्तरं विना प्रकाशकत्ववत्प्रमाणानामपि प्रमाणमन्तरेणैव प्रमेयप्रकाशकत्वमिति
सूत्रार्थं केचन मन्यन्ते तान् प्रत्याह भाष्यकारः । क्वचिन्निवृत्तिदर्शनादनिरवृत्ति-

निवृत्तिदर्शनादनिवृत्तिदर्शनाच्च क्वचिदनैकान्तः । यथा चायं प्रसङ्गोऽनिवृत्तिदर्शनात् प्रमाणसाधनायोपादीयते, एवं प्रमेयसाधनायाप्युपादेयो विशेषहेतुत्वात् यथा स्थाव्यादिरूपग्रहणे प्रदीपप्रकाशः प्रमेयसाधनायोपादीयते । एवं प्रमाणसाधनायाप्युपादेयो विशेषहेत्वभावात् सोऽयं विशेषहेतुपरिग्रहमन्तरेण दृष्टाग्र एकस्मिन् पक्षे उपादेयो न प्रतिपक्ष इत्यनेकान्तः एकस्मिंश्च पक्षे दृष्टान्त इत्यनेकान्तो विशेषहेतुत्वाभावादिति । विशेषहेतुपरिग्रहे सति उपसंहाराभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः । विशेषहेतुपरिग्रहीतस्तु दृष्टान्त एकस्मिन् पक्षे उपसंज्ञियमाणो न शक्यो ज्ञातुम् । एवञ्च सत्यनैकान्त इत्ययं प्रतिषेधो न भवति । प्रत्यक्षादीनां प्रत्यक्षादिभिरुपलब्ध्यावनवस्थेति चेत् न संविद्विषयनिमित्तानामुपलब्ध्या व्यवहारोपपत्तेः । प्रत्यक्षेणार्थमुपलभे अनुमानेनार्थमुपलभे उपमानेनार्थमुपलभे आगमेनार्थमुपलभ इति । प्रत्यक्षं मे ज्ञानमानुमानिकं मे ज्ञानमौपमानिकं मे ज्ञानमागमिकं मे ज्ञानमिति संविन्निमित्तञ्चोपलभमानस्य धर्मार्थसुखापवर्गप्रयोजनस्त्वत्यन्तरीकपरिवर्जनप्रयोजनश्च व्यवहार उपपद्यते, सोऽयं तावत्येव निवर्तते, न चास्ति व्यवहारान्तरमनवस्था साधनीयं, येन प्रयुक्तोऽनवस्थामुपाददीतेति । सामान्येन प्रमाणानि परीक्ष्य विशेषेण परीक्ष्यन्ते तत्र ॥ १६ ॥

दर्शनाच्च क्वचिदनैकान्तः क्वचित् प्रदीपादौ प्रमाणान्तरान्निवृत्तिदर्शनात् क्वचिद्वृत्तादौ प्रमाणान्तरादनिवृत्तिदर्शनात् प्रमाणान्तरापेक्षादर्शनात्त्वदीयो हेतुरनैकान्तः अनियतः तथा च प्रदीपदृष्टान्तात् प्रमाणान्तरापेक्षा निवृत्तिः साध्यते घटदृष्टान्तेन प्रमाणान्तरापेक्षैव किं न तत्र साध्यते तथा च दृष्टान्तसमा जातिरियमिति भावः लक्षणाख्याने कथं नानैकान्त इत्यत्राह भाष्यकारः विशेषहेतुपरिग्रहे सत्युप-

प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनात् ॥ २० ॥

आत्ममनः सन्निकर्षो हि कारणान्तरं नोक्तमिति । न चासंयुक्ते द्रव्ये संयोगजन्यस्य गुणस्योत्पत्तिरिति ज्ञानोत्पत्तिदर्शनादात्ममनःसन्निकर्षः कारणम्, मनःसन्निकर्षानपेक्षस्य चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वे युगपदुत्पद्येरन् बुद्ध्य इति मनःसन्निकर्षोऽपि कारणम् । तदिदं सूत्रं पुरस्तात् कृतमाश्रयम् ॥ २० ॥

नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ २१ ॥

आत्ममनसोः सन्निकर्षाभावे नोत्पद्यते प्रत्यक्षम् इन्द्रियार्थसन्निकर्षाभाववदिति, सति चेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् कारणभावं ब्रुवते ॥ २१ ॥

संहाराभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः सन्मते विशेषहेतोः व्याप्तिपक्षधर्मतायस्य परिरुद्धे सत्युपसंहारस्य साध्यसाधनस्याभ्यनुज्ञानादुक्तानैकात्मकः प्रतिषेधो न भवति ॥ १८ ॥

समाप्तं प्रमाणसामान्यपरीक्षा प्रकरणम् ॥ १९ ॥

प्रमाणसामान्यपरीक्षानन्तरं प्रमाणविशेषेषु परीक्षणीयेषु प्रथमोद्दिष्टं प्रत्यक्षं परीक्षणीयं तत्र च फलद्वारकमेव लक्षणं पूर्वमुक्तमतः फललक्षणं यथाश्रुतमाक्षिपति । प्रत्यक्षस्य यल्लक्षणमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वं तन्नोपपद्यतेऽसमग्रवचनात् अयमर्थः प्रत्यक्षस्य कारणघटितं लक्षणमभिहितं तत्र कारणकलापघटितायाः सामग्र्या विनिवेशनमतिव्याप्तिनिरासकं तच्च नाभिहितम् असमग्रम् इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वमात्रं ह्यभिहितम् आत्ममनःसंयोगेन्द्रियमनःसंयोगादिकानु नाभिहितं तथा चात्ममनःसंयोगरूपेन्द्रियार्थसंयोगजन्यतयानुमित्यादावतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ २० ॥

नन्वात्ममनोयोगादेः कारणत्वमेव नास्तीत्याशङ्क्यामाह । शरीरावच्छिन्नस्यात्मनो मनसा यः सन्निकर्षस्तदभावे न प्रत्यक्षोत्पत्तिरित्यतोऽत आत्ममनःसंयोगस्य कारणत्वमावश्यकम् । प्रत्यक्षोत्पत्तिरिति प्रकृतं ज्ञानोत्पत्तिरिति विवक्षितम् ॥ २१ ॥

दिग्देशकालाकाशेष्वप्येवं प्रसङ्गः ॥ २२ ॥

दिगादिषु सत्सु ज्ञानाभावात्तान्यपि कारणानीति ।
अकारणभावेऽपि ज्ञानोत्पत्तिर्दिगादिसन्निधेरवर्जनीयत्वात् ।
यदाप्यकारणं दिगादीनि ज्ञानोत्पत्तौ तदापि सत्सु दिगादिषु
ज्ञानेन भवितव्यम्, न हि दिगादीनां सन्निधिः शक्यः परि-
वर्जयितुमिति तत्र कारणभावे हेतुवचनम् एतस्माद्धेतोर्दिगा-
दीनि ज्ञानकारणानीति । आत्ममनःसन्निकर्षस्तर्ह्यपसङ्गेऽय-
मिति तत्रेदमुच्यते ॥ २२ ॥

ज्ञानलिङ्गत्वादात्मनो नानवरोधः ॥ २३ ॥

ज्ञानमात्मनो लिङ्गं तद्गुणत्वात् न चासंयुक्ते द्रव्ये संयोग-
जस्य गुणस्योत्पत्तिरस्तीति ॥ २३ ॥

तदयौगपद्यलिङ्गत्वाच्च न मनसः ॥ २४ ॥

अनवरोध इति वर्तते, युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्ग-
मित्युच्यमाने सिध्यत्येव मनः सन्निकर्षापेक्ष इन्द्रियार्थसन्निकर्षो
ज्ञानकारणमिति प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य
शब्देन वचनम्, प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दानां निमित्तमात्म-

नन्वेवं दिगादीनामपि कारणत्वं स्यादित्याशङ्कते । यथाकथञ्चित् पौर्वापर्यस्य
तत्त्वापि सत्त्वात्तेषामन्यथा सिद्धिरिति प्रकृतेऽप्येवम् ॥ २२ ॥

अत्रोत्तरमभिधातुमाह । आत्मनो नावरोधोऽसंग्रहः कारणत्वेनेति न कुतः
ज्ञानलिङ्गत्वात् ज्ञानं लिङ्गं यस्य तत्तथा ज्ञानं हि भावकार्यं समवायिकारणं
साधयति तच्च परिशेषादात्मैव दिगादीनाञ्च कारणत्वे न मानमिति भावः
इत्यच्च समवायिकारणस्यात्मनो मनसा संयोगेऽसमवायिकारणमित्यप्यर्थात्
सिद्धम् ॥ २३ ॥

आत्मशरीरादिसंयोगस्य कुतो नासमवायिकारणत्वमित्यतो मनसः प्राधान्ये

२४ अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

८१

मनः सन्निकर्षः प्रत्यक्षस्येवेन्द्रियार्थसन्निकर्ष इत्यसमानो-
ऽसमानत्वात्तस्य ग्रहणं सुप्तव्यासक्तमनसाच्चेन्द्रियार्थयोः सन्नि-
कर्षनिमित्तत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणं नात्ममनसोः
सन्निकर्षस्येति । एकदा खल्वयं प्रबोधकालं प्रणिधाय सुप्तः
प्रणिधानवशात् प्रबुध्यते । यदा तु तीव्रौ ध्वनिस्पर्शौ
प्रबोधकारणम्भवतस्तदा प्रसुप्तस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षनिमित्तं
प्रबोधज्ञानमुत्पद्यते, तत्र न ज्ञातुर्मनसश्च सन्निकर्षस्य प्राधान्यं
भवति, किं तर्हीन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य, न ह्यात्मा
जिज्ञासमानः प्रयत्नेन मनस्तदा प्रेरयतीति एकदा खल्वयं
विषयान्तरासक्तमनाः सङ्कल्पवशाद्विषयान्तरं जिज्ञासमानः
प्रयत्नप्रेरितेन मनसेन्द्रियं संयोज्य तत्तद्विषयान्तरं जानीते ।
यदा तु खल्वस्य निःसङ्कल्पस्य निर्जिज्ञासस्य च व्यासक्तमनसो
वाह्यविषयोपनिपातनाज्ज्ञानमुत्पद्यते तदेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य
प्राधान्यं न ह्यत्रासौ जिज्ञासमानः प्रयत्नेन मनः प्रेरयतीति
प्राधान्याच्चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणं कार्यं, गुणत्वात्, नात्म-
मनसोः सन्निकर्षस्येति प्राधान्ये च हेत्वन्तरम् ॥ २४ ॥

प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य

पृथग्वचनम् ॥ २४ ॥ क

युक्तिमाह । नानवरोध इत्यनुवर्त्तते इन्द्रियमनोयोगद्वारा ज्ञानायौनपयनिया-
मकत्वात्मनसोऽपि हेतुत्वमावश्यकमिति शरीरमनोयोगादेश न तद्वियामकमिति
भावः इत्यच्चात्मनः संयोगस्यासमवायिकारणत्वं युक्तम् ॥ २४ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । प्रत्यक्षनिमित्तत्वात् प्रत्यक्षसाधारणकारणत्वात् अयमर्थः
प्रत्यक्षसूत्रे इन्द्रियार्थसन्निकर्षाभिधानं हि न कारणाभिधित्वया येनात्ममनो-
योगाद्यनभिधानेन न्यूनत्वम् अपि तु लक्षणाभिप्रायेण तत्र च सामयौघटितस्यैवा-

सुप्तव्यासक्तमनसाञ्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्ष-
निमित्तत्वात् ॥ २४ ॥ ख

तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणाम् ॥ २५ ॥

तैरिन्द्रियैरर्थैश्च व्यपदिश्यन्ते ज्ञानविशेषाः, कथम्, घ्राणेन
जिघ्रति, चक्षुषा पश्यति रसनया रसयतीति, घ्राणविज्ञानं,
चक्षुर्विज्ञानं, रसनाविज्ञानमिति, गन्धविज्ञानं, रूपविज्ञानं,
रसविज्ञानमिति च इन्द्रियविषयविशेषाच्च पञ्चधा बुद्धिर्भवति,
अतः प्राधान्यमिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्येति । यदुक्तमिन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षग्रहणं कार्य्यन्मात्ममनसोः सन्निकर्षस्येति कस्मात्
सुप्तव्यासक्तमनसामिन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य ज्ञाननिमित्त-
त्वादिति, सोऽयम् ॥ २५ ॥

साधारणकारणघटितस्यापि लक्षणस्य सुवचत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य चासाधा-
रणत्वात् पृथग्वचनम् आत्ममनः संयोगादिसाधारणकारणादवच्छिद्य लक्षण-
घटकतया वचनं युक्तम् अयं भावः इन्द्रियार्थसन्निकर्षतावच्छिन्नकारणताप्रति-
योगिककार्य्यताशालित्वस्य इन्द्रियत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यताशालि-
त्वस्य वा लक्षणस्य सम्यक्ते कृतमात्ममनोयोगाद्यनुप्रवेशेनेति परिष्कृतं चेदमधस्तात्
इदं न सूत्रं किन्तु भाष्यमिति केचित् । इति वृत्तिसम्मतम् अधिकसूत्रम् ॥ २४ ॥ क

समाध्यन्तरमाह । ज्ञानस्येति शेषः सुप्तानां व्यासक्तमनसाञ्च घनगर्जितादिना
श्रोत्रसन्निकर्षादङ्गादिना त्वक्सन्निकर्षाच्च द्रागेव ज्ञानोत्पत्तेरिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य
प्राधान्यम् । इति वृत्तिसम्मतम् अधिकसूत्रम् ॥ २४ ॥ ख

युक्तान्तरमाह । ज्ञानविशेषाणां तैरिन्द्रियार्थसन्निकर्षैरपदेशोविशेषणं व्यावृत्तिः
आत्ममनोयोगादिकं हि न व्यावर्तकं तज्जन्यत्वस्य ज्ञानान्तरसाधारणत्वात् एव-
मिन्द्रियमनोयोगजन्यत्वमपि न लक्षणं मानसेऽव्याप्तिः परे तु तैरिन्द्रियैर्ज्ञानविशेषाणां
प्रत्यक्षविशेषाणामपदेशीभाषणं यतस्तनेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यं भाष्यते हि
चाक्षुषं प्रत्यक्षं रसनं प्रत्यक्षमितीत्याहुः नव्यास्तु प्रत्यक्षविशेषाणामिन्द्रियैरपदेशो

व्याहतत्वादहेतुः ॥ २६ ॥

यदि तावत् क्वचिदात्ममनसोः सन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं
नेथ्यते तदा युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसोर्लिङ्गमिति व्याहन्येत
तदानीं मनसः सन्निकर्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽपेक्षते, मनः-
संयोगानपेक्षायाञ्च युगपज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गः । अथ मा भूद-
व्याघात इति सर्वविज्ञानानामात्ममनसोः सन्निकर्षः कारण-
मिथ्यते तदवस्थमेवेदं भवति ज्ञानकारणत्वादात्ममनसोः
सन्निकर्षस्य ग्रहणं कार्यमिति ॥ २६ ॥

नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ २७ ॥

नास्ति व्याघातः न ह्यात्ममनःसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं
व्यभिचरति, इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यमुपादीयते अर्थ-
विशेषप्राबल्याद्धि सुप्तव्यासक्तमनसां ज्ञानोत्पत्तिरेकदा भवति,
अर्थविशेषः कश्चिदेवेन्द्रियार्थः तस्य प्राबल्यं तीव्रतापटुते
तच्चार्थविशेषप्राबल्यमिन्द्रियार्थसन्निकर्षविषयं नात्ममनसोः
सन्निकर्षविषयं, तस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रधानमिति, असति
प्रणिधाने सङ्कल्पे चासति सुप्तव्यासक्तमनसां यदिन्द्रियार्थ-

यतोऽतश्चाक्षुषादिघटितविशेषलक्षणान्यपि सम्भवन्ति चाक्षुषवृत्त्यनुमित्यवृत्तिजाति-
मत्वादीनि लक्षणान्तराण्यपि द्रष्टव्यानीत्याशयं वर्णयन्ति ॥ २५ ॥

इन्द्रियार्थसन्निकर्षो न हेतुरन्वयव्यभिचारादित्याशयेन शङ्कते । गीतश्रवणादि-
काले चक्षुर्घटसंयोगादौ विद्यमानेऽपि चाक्षुषादेर्व्याहतत्वे इन्द्रियार्थसंयोगी न
हेतुरित्यर्थः ॥ २६ ॥

समाधत्ते । अर्थविशेषस्य गीतादेः प्राबल्यात् बुभुक्षितलाहरीतादिश्रवणं तथा
च गीतश्रवणादेश्चाक्षुषादिप्रतिबन्धकत्वात् प्रतिबन्धकाभावस्य च कार्याज्जकत्वात्तत्
सङ्कारेण चैन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य हेतुत्वमतः पूर्वपक्षी न युक्त इति परे तु इन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षस्य हेतुत्वमित्यत इन्द्रियमनोयोगादेरहेतुत्वमिति भानः शङ्कते

सन्निकर्षादुत्पद्यते ज्ञानं तत्र मनःसंयोगोऽपि कारणमिति मनसि क्रिया कारणं वाच्यमिति यथैव ज्ञातुः खल्वयमिच्छा-जनितः प्रग्रहो मनसः प्रेरक आत्मगुण एवमात्मनि गुणान्तरं सर्वस्य साधकं प्रवृत्तिदोषजनितमस्ति येन प्रेरितं मन इन्द्रियेण सम्बध्यते तेन ह्यप्रेर्यमाणे मनसि संयोगाभावाज्-ज्ञानानुत्पत्तौ सर्वार्थतास्य निवर्तते, एषितव्यञ्चास्य गुणान्तरस्य द्रव्यगुणकर्मकारणकत्वं अन्यथा हि चतुर्विधानामणूनां भूतसूक्ष्माणां मनसाञ्च ततोऽन्यस्य क्रियाहेतोरसम्भवात् शरीरेन्द्रियविषयाणामनुत्पत्तिप्रसङ्गः ॥ २७ ॥

प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलब्धेः ॥ २८ ॥

यदिदमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पद्यते ज्ञानं वृत्त इत्येतत् किल प्रत्यक्षं तत् खल्वनुमानमेव, कस्मात्, एकदेशग्रहणात् वृत्तस्योपलब्धेरर्वाभागमयं गृहीत्वा वृत्तमुपलभते न चैकदेशो वृत्तः । तत्र यथा धूमं गृहीत्वा वह्निमनुमिनोति तादृगेव तद्वति । किं पुनर्गृह्यमाणदेकदेशादर्थान्तरमनुमेयं मन्यसे अवयवसमूहपक्षे अवयवान्तराणि द्रव्योत्पत्तिपक्षे तानि, चावयवो चेति अवयवसमूहपक्षे तावत् एकदेशग्रहणाद्वृत्तबुद्धेरभावः नागृह्यमाणमेकदेशान्तरं वृत्तो गृह्यमाणैकदेशवदिति, अथैकदेशग्रहणादेशान्तरानुमाने समुदाय-

व्याहतत्वादहेतुः इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यैव हेतुत्वमित्यत्र यो हेतुरुक्तः स न युक्तः कुतः व्याहतत्वात् इन्द्रियमनीयोगादे हेतुताया अभ्युपगमात्तद्व्याघातापत्तेः भ्रमं खल्वयति नार्थविशेषप्राबल्यात् नास्ति व्याघातः कुतः अर्थविशेषस्य इन्द्रियार्थस्य प्राबल्यात् तथा चेन्द्रियार्थसन्निकर्षप्राधान्यार्थं हि पूर्वमुक्तं नन्वितरनिषेधार्थमिति ॥ २७ ॥

ननु सति प्रत्यक्षस्य प्रमाणांतरत्वे तद्वृत्तपरिचासङ्गच्छते तदेव तु नास्तीत्या-

२४ अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

८५

प्रतिसन्धानात् तत्र वृत्तबुद्धिः न तर्हि वृत्तबुद्धिरनुमानमेवं सति भवितुमर्हतीति । द्रव्यान्तरोत्पत्तिपक्षे नावयव्यनुमेयः । अस्यैकदेशसम्बन्धस्याग्रहणात् ग्रहणे चाविशेषादनुमेयत्वाभावः । तस्माद्वृत्तबुद्धिरनुमानं न भवति । एकदेशग्रहणमाश्रित्य प्रत्यक्षस्यानुमानत्वमुपपाद्यते तच्च ॥ २८ ॥

न प्रत्यक्षेण यावत्तावदप्युपलभ्यात् ॥ २९ ॥

न प्रत्यक्षमनुमानं कस्मात् प्रत्यक्षेणैवोपलभ्यात् यत्तदेकदेशग्रहणमाश्रीयते प्रत्यक्षेणासावुपलभः न चोपलभो निर्विषयोऽस्ति यावच्चार्थजातं तस्य विषयस्तावदभ्यनुज्ञायमानं प्रत्यक्षव्यवस्थापकं भवति । किं पुनस्ततोऽन्यदर्थजातमवयवी समुदायो वा न चैकदेशग्रहणमनुमानं भावयितुं शक्यं हेत्वभावादिति । अन्यथापि च प्रत्यक्षस्य नानुमानत्वप्रसङ्गस्तत्पूर्वकत्वात्, प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं, सम्बद्धावग्निधूमौ प्रत्यक्षतो दृष्टवतो धूमप्रत्यक्षदर्शनादग्नावनुमानं भवति यत्र च सम्बद्धयोर्लिङ्गलिङ्गिनोः प्रत्यक्षं यच्च लिङ्गमात्रप्रत्यक्षग्रहणं नैतदन्तरेणानुमानस्य प्रवृत्तिरस्ति न चैतदनुमानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् न चानुमेयस्येन्द्रियेण सन्निकर्षादनुमानं भवति सोऽयं प्रत्यक्षानुमानयोर्लक्षणभेदो महानाश्रयितव्य इति ॥ २९ ॥

शङ्कते । प्रत्यक्षत्वेनाभिमतं घटादिज्ञानमनुमानमनुमितिरेकदेशस्य पुरोभागस्य ग्रहणानन्तरमुपलभं स्याच्चैकदेशग्रहणात्मकलिङ्गज्ञानजन्यत्वादवचादिज्ञानमनुमतिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

समाधत्ते । प्रत्यक्षमनुमानमिति न प्रत्यक्षत्वावच्छेदेनानुमितित्वं नेत्यर्थः । यावत्तावदुपलभ्यात् यावत्तावतीऽपि यस्य कस्यचिद्भागस्य प्रत्यक्षेणेन्द्रियेणोपलभ्या-

न चैकदेशोपलब्धिरवयविसङ्गावात् ॥ ३० ॥

न चैकदेशोपलब्धिमात्रं किं तर्हि चैकदेशोपलब्धिस्तत्सह-
चरितावयव्युपलब्धिश्च, कस्मात् अवयविसङ्गावात् अस्ति ह्यय-
मेकदेशव्यतिरिक्तोऽवयवो तस्यावयवस्थानस्योपलब्धिकारणप्राप्त-
स्यैकदेशोपलब्धावनुपलब्धिरनुपपन्नेति । अकृतस्त्रग्रहणादिति
चेत् न कारणतोऽन्यस्यैकदेशस्याभावात् न चावयवाः कृतस्त्राः
गृह्यन्ते अवयवैरेवावयवान्तरव्यवधानात् नावयवी कृतस्त्रो
गृह्यत इति नायं गृह्यमाणेष्ववयवेषु परिसमाप्त इति, सेय-
मेकदेशोपलब्धिरनिवृत्तेति कृतस्त्रमिति वै खल्वशेषतायां
सत्याश्रयति, अकृतस्त्रमिति शेषे सति, तच्चैतदवयवेषु बहु-
ष्वस्ति । अव्यवधाने ग्रहणात् व्यवधाने चाग्रहणादिति ।
अङ्गत्वं भवान् पृष्टो व्याचष्टां गृह्यमाणस्यावयविनः किम-
गृहीतं मन्यसे येनैकदेशोपलब्धिः स्यादिति न ह्यस्य कारणे-
भ्योऽन्ये एकदेशा भवन्तीति तत्रावयववृत्तं नोपपद्यत इति
इदं तस्य वृत्तम्, येषामिन्द्रियार्थसन्निकर्षादग्रहणमवयवानां
व्यवधानादग्रहणं तैः सह गृह्यते येषामवयवानां व्यवधाना-
दग्रहणं तैः सह न गृह्यते न चैतत्कृतोऽस्ति भेद इति समु-
दायोऽप्यशेषता वा समुदायो वृत्तः स्यात् तस्मात्सिर्वा उभयथा-
ग्रहणभावः । मूलस्कन्धशाखापलाशादीनामशेषता वा
समुदायो वृत्त इति स्यात् प्राप्तिर्वा समुदायिनामिति उभ-
यथा समुदायभूतस्य वृत्तस्य ग्रहणं नोपपद्यत इति अवयवै-

दुपलभस्य त्वयाप्यभ्युपगमात् इदमुपलक्षणं शब्दगन्वादिप्रत्यक्षसाधारणात् न
प्रत्यक्षमात्रं निषेध इत्यपि बोध्यम् ॥ २९ ॥

यदपि वृत्तादिज्ञानस्यानुमितिलमिति तदपि दूषयति । न च नवेत्यर्थः न

स्तावदवयवान्तरस्य व्यवधानादशेषग्रहणं नोपपद्यते प्राप्ति-
ग्रहणमपि नोपपद्यते प्राप्तिमतामग्रहणात् सेयमेकदेशग्रहण-
सहचरिता वृत्तबुद्धिर्द्रव्यान्तरोत्पत्तौ कल्प्यते न समुदायमात्र
इति ॥ ३० ॥

साध्यत्वादवयविनि सन्देहः ॥ ३१ ॥

यदुक्तमवयविसङ्गावात् प्राप्तिमतामयमहेतुः साध्यत्वात्
साध्यन्तावदेतत्कारणेभ्यो द्रव्यान्तरमुत्पद्यत इति अनुपादित-
मेतत्, एवञ्च सति विप्रतिपत्तिमात्रमभवति विप्रतिपत्तेश्चा-
वयविनि संशय इति ॥ ३१ ॥

सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः ॥ ३२ ॥

चैकदेशस्वेवोपलब्धिरित्यपि युक्तम् अवयविसङ्गावात् यतो हि अवयव्यसि अतस्तद-
वयवप्रत्यक्षकालोऽवयविनीऽपि प्रत्यक्षं न व्याहृतं तेनापि सह चक्षुः संयोगादिसत्त्वा-
दिति भावः ॥ ३० ॥

समाप्तं प्रत्यक्षपरीक्षा प्रकरणम् ॥ १४ ॥

अवयविसङ्गावादिति हेतुसाधनायोपीहातसङ्ख्यावयवप्रकरणमारभते । अत्र
चावयविनि सन्देहः साध्यत्वादिति यथा श्रुतार्थो न सङ्गच्छते वङ्गादौ व्यभि-
चारात्तस्मादयमर्थः अवयविनि साध्यत्वादसिद्धत्वात् सन्देहोऽवयविसङ्गावादित्युक्त-
हेतोस्तथाच सन्दिग्धा सिद्धी हेतुरित्यर्थः तत्र च द्रव्यत्वं स्पर्शवत्त्वं वा अणुत्वव्याप्यं न
वेत्यादयो विप्रतिपत्तयः तत्र च सकम्पत्वाकम्पत्वरक्तत्वारक्तत्वावतत्वानावतत्वाद-
लक्षणविरुद्धधर्माध्यासादेकोऽवयवो न सम्भवति तथाहि शाखावच्छेदेन कम्पो
मूलावच्छेदेन तदभावाऽप्युपलभ्यते न चैकस्मिन्नेव द्रव्ये एकदैव विरुद्धधर्मद्वय-
समावेशः सम्भवति तस्मादवयवता एव तथाभूता न त्वयोऽवयवो मानाभावात् एवं
महाराजनरत्नैकदेशस्यांशुकस्य दशावच्छेदेनारक्तत्वोपलब्धादेवं व्राह्मण पृष्ठादेरना-
वतत्वोपलब्धादवसेयम् इति बौद्धानां पूर्वपक्षः अत्र च बौद्धानां पूर्वपक्षं सूत्राणि
वार्तिककृता लिखितानि च विस्तारमयान्न लिख्यन्ते ॥ ३१ ॥

यद्यवयवो नास्ति सर्वस्य ग्रहणं नोपपद्यते किं तत्सर्वम्
द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः । कथं कृत्वा परमाणु-
समवस्थानं तावद्दर्शनविषयो भवतीत्यतिन्द्रियत्वादणूनां द्रव्या-
न्तरञ्चावयविभूतं दर्शनविषयस्याश्चेमे द्रव्यादयो गृह्यन्ते तेन
निरधिष्ठाना न गृह्येरन्, गृह्यन्ते तु कुम्भोऽयं श्याम एको
महान् संयुक्तः सन्दते अस्ति मृण्मयश्चेति, सन्ति चेमे गुणा-
दयो धर्मा इति तेन सर्वस्य ग्रहणात् पश्यामोऽस्ति द्रव्या-
न्तरभूतोऽवयवीति ॥ ३२ ॥

धारणाकर्षणोपपत्तेश्च ॥ ३३ ॥

अवयव्यर्थान्तरभूत इति संग्रहकारिते वै धारणाकर्षणे
संग्रहो नाम संयोगसहचरितं गुणान्तरम् । स्नेहद्रव्यत्व-
कारितमपां संयोगादामे कुम्भे अग्निसङ्गात् पक्वे यदि त्वव-
यविकारिते अभविष्यताम् पांशुराशिप्रभृतिष्वप्यज्ञास्येतां द्रव्या-
न्तरानुत्पत्तौ च तृणोपलकाष्ठादिषु जन्तुसंगृहीतेष्वपि नाभ-
विष्यतामिति । अथावयविनं प्रत्याचक्षाणको मा भूत् प्रत्यक्ष-
लोप इत्यणुसञ्चयं दर्शनविषयं प्रतिजानानः किमनुयोक्तव्य
इति । एकमिदं द्रव्यमित्येकबुद्धेर्विषयं पर्यनुयोज्यः किमेक-
बुद्धिरभिन्नार्थविषया, आहोस्वित् नानार्थविषयेति । अभिन्नार्थ-
विषयेति चेत् अर्थान्तरानुज्ञानादवयविसिद्धिः, नानार्थविष-
येति चेत् भिन्नेष्वेकं दर्शनानुपपत्तिः । अनेकस्मिन्नेक इति
व्याहताबुद्धिर्न दृश्यत इति ॥ ३३ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । अवयविनीऽसिद्धौ तद्गुणकर्मादीनां सर्वेषामग्रहणं तथा च
सकम्पाकम्पत्वरक्तारक्तत्वादिकमपि न सुग्रहं परमाणुगतत्वात् प्रत्यक्षे महत्त्वस्य
हेतुत्वात् ॥ ३४ ॥

हेतुन्तरमाह । अवयवेष्ववयव्यतिरिच्यते तथा सति धारणाकर्षणयोरुप-

सेनावनवद्ग्रहणमिति चेन्नातीन्द्रियत्वा- दणूनाम् ॥ ३४ ॥

यथा सेनाङ्गेषु वनाङ्गेषु च दूरादगृह्यमाणपृथक्त्वेक-
मिदमित्युपपद्यते बुद्धिः, एवं परमाणुषु सञ्चितेष्वगृह्यमाण-
पृथक्त्वेकमिदमित्युपपद्यते बुद्धिरिति, यथाऽगृह्यमाणपृथक्-
त्वानां खलु सेनावनाङ्गानामारात् कारणान्तरतः पृथक्त्वस्या-
ग्रहणं, यथाऽगृह्यमाणजातीनां पलाश इति वा खदिर इति
वा नाराज्जातिग्रहणं भवति, गृह्यमाणप्रसन्दानान्नारात् सन्द-
ग्रहणं, गृह्यमाणे चार्थजाते पृथक्त्वस्याग्रहणादेकमिति भाक्तः
प्रत्ययो भवति, न त्वणूनां गृह्यमाणपृथक्त्वानां कारणतः पृथक्-
त्वस्याग्रहणात् भाक्त एकप्रत्ययोऽतीन्द्रियत्वादणूनामिति । इद-
मेव च परीक्ष्यते किमेकप्रत्ययोऽणुसञ्चयविषय आहोस्विन्नेति ।
अणुसञ्चय एव सेनावनाङ्गानि न च परीक्ष्यमाणमुदाहरण-
मिति युक्तं, साध्यत्वादिति, दृष्टमिति चेन्न तद्विषयस्य परी-
क्ष्योपपत्तेः । यदपि मन्यते दृष्टमिदं सेनावनाङ्गानां पृथक्त्वस्या-
ग्रहणादभेदेनैकमिति ग्रहणं न च दृष्टं शक्यं प्रत्याख्यातु-
मिति, तथा नैवं तद्विषयस्य परीक्ष्योपपत्तेः । दर्शनविषय
एवायं परीक्ष्यते योऽयमेकमिति प्रत्ययो दृश्यते स परीक्ष्यते किं
द्रव्यान्तरविषयो वाऽथाणुसञ्चयविषय इत्यत्र दर्शनमन्यतरस्य
साधकं न भवति नानाभावे चाणूनां पृथक्त्वस्याग्रहणादभेदे-
नैकमिति ग्रहणम् । अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो यथा स्थाणौ

पत्तरेत्यथा परमाणुपञ्चत्वे चैकदेशधारणेन सकलधारणेकदेशाकर्षणेन सकला-
कर्षणञ्च न स्यादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

इदमवयवं नौकाकर्षणेन नौकास्थाकर्षणवत् कुण्डधारणेन कुण्डस्थदधिधारण-

पुरुष इति ततः किमतस्मिंस्तदिति प्रत्ययस्य प्रधानापेक्षित-
त्वात् प्रधानसिद्धिः, स्थाणौ पुरुष इति प्रत्ययस्य किं प्रधानम्,
योऽसौ पुरुषे पुरुषप्रत्ययस्तस्मिन् सति पुरुषसामान्यग्रहणात्
स्थाणौ पुरुषोऽयमिति, एवं नानाभूतेश्वेकमिति प्रामाण्य-
ग्रहणात् प्रधाने सति भवितुमर्हति । प्रधानञ्च सर्वस्याग्रहणा-
दिति नोपपद्यते, तस्मादभिन्न एवायमभेदप्रत्यय एकमिति,
इन्द्रियान्तरविषयेष्वभेदप्रत्ययः प्रधानमिति चेत् न विशेष-
हेत्वभावात् दृष्टान्ताव्यवस्था, श्रोत्रादिविषयेषु शब्दादिष्व-
भिन्नेष्वेकप्रत्ययः प्रधानमनेकस्मिन्नेकप्रत्ययस्येति । एवञ्च सति
दृष्टान्तोपादानं न व्यवतिष्ठते, विशेषहेत्वभावात्, अणुषु सच्चि-
तेषु एकप्रत्ययः किमतस्मिंस्तत्प्रत्ययः स्थाणौ पुरुषप्रत्ययवत्,
अथार्थस्य तथाभावात् तस्मिंस्तदिति प्रत्ययो यथा शब्दस्यैक-
त्वादेकः शब्द इति । विशेषहेतुपरिग्रहमन्तरेण दृष्टान्तौ
संशयमापादयत इति, कुम्भवत् सच्चयमात्रं गन्धादयोऽपीत्यनु-
दाहरणं गन्धादय इति, एवं परिमाणसंयोगस्सन्दर्भातिविशेष-
प्रत्ययानप्यनुयोक्तव्यास्तेषु चैवं प्रसङ्ग इति । एकत्वबुद्धि-
स्तस्मिंस्तदिति प्रत्यय इति विशेषहेतुर्महदिति प्रत्ययेन सामा-
नाधिकरण्यात् एकमिदं महच्चेति एकविषयी प्रत्ययौ समा-
नाधिकरणौ भवतः तेन विज्ञायते यन्महत् तदेकमिति ।
अणुसमूहातिशयग्रहणं महत्प्रत्यय इति चेत् सोऽयममहत्-
स्वणुषु महत्प्रत्ययोऽतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो भवतीति, किञ्चातः
अतस्मिंस्तदितिप्रत्ययस्य प्रधानापेक्षितत्वात् प्रधानसिद्धिरिति
भवितव्यं महत्येव महत्प्रत्ययेनेति । अणुशब्दो महानिति

वक्ष्येपपत्तेर्विजातीयसंयोगवलेनैवावयवावयविभावाभावेऽप्युपपत्तेरतः पूर्वीकतां
युक्तिमेव साधयिष्ये मन्यमानस्तत्र परीकं समाधानमाश्रज्य दूषयति । अतिदूर-

च व्यवसायात् प्रधानसिद्धिरिति चेत् न मन्दतीव्रताग्रहण-
 मित्यन्तानवधारणात् यथा द्रव्येऽणुः शब्दोऽल्पो मन्द इत्येतस्य
 ग्रहणं, महान् शब्दः पटुतीव्र इत्येतस्य ग्रहणम् । कस्मात्
 इत्यन्तानवधारणात् न ह्ययं महान् शब्द इति व्यवसन्नियानय-
 मित्यवधारयति । यथा वदरामलकविल्वादीनि संयुक्ते इमे
 इति च द्वित्वसमानाश्रयं प्राप्तिग्रहणं, द्वौ समुदायावाश्रयः
 संयोगस्येति चेत् कोऽयं समुदायः । प्राप्तिरेकस्याऽनेका वा
 प्राप्तिरेकस्य समुदाय इति चेत् प्राप्तेरग्रहणं प्राप्त्याश्रितायाः
 संयुक्ते इमे वस्तुनौ इति नात्र द्वे प्राप्ती संयुक्ते गृह्यते, अनेक-
 समूहः समुदाय इति चेन्न द्वित्वेन समानाधिकरणस्य ग्रहणात्
 द्वाविमौ संयुक्तावर्थाविति ग्रहणे सति नानेकसमुदायाश्रयः
 संयोगो गृह्यते न च द्वयोरण्वोर्ग्रहणमस्ति तस्मान्महती द्वित्वा-
 श्रयभूते द्रव्यसंयोगस्य स्थानमिति प्रत्यासत्तिः प्रतीक्षा तावता
 संयोगो नार्थान्तरमिति चेत् नार्थान्तरहेतुत्वात् संयोगस्य
 शब्दरूपादिस्यन्दानां हेतुः संयोगो न च द्रव्ययोर्गुणान्तरोपजन-
 नमन्तरेण शब्दे रूपादिषु स्पर्शे च कारणत्वं गृह्यते तस्मादगुणा-
 न्तरं प्रत्ययविषयश्चार्थान्तरं तत्प्रतिषेधो वा कुण्डली गुरुरकुण्ड-
 लच्छात्र इति संयोगबुद्धेश्च यद्यर्थान्तरं न विषयः अर्थान्तरप्रति-
 षेधस्तर्हि विषयस्तत्र प्रतिषिद्धप्रमाणवचनं संयुक्ते द्रव्ये इति यद-
 र्थान्तरमन्यत्र दृष्टमिह प्रतिषिध्यते तद्वक्तव्यमिति द्वयोर्महतो-
 राश्रितस्य ग्रहणान्नाश्रय इति जातिविशेषस्य प्रत्यायानुवृत्ति-
 लिङ्गस्याप्रत्याख्यानं प्रत्याख्याने वा प्रत्ययव्यवस्थानुपपत्तिः ।

स्यैकमनुष्यैकहृत्तादेरप्रत्ययत्वेऽपि सेनावनादि प्रत्ययवदेकपरमाणोरप्रत्ययत्वेऽपि
 तत्समूहरूपघटादेः प्रत्ययं स्यादिति चेन्न तदपि अणूनामतीन्द्रियत्वात् प्रत्यये

व्यधिकरणस्यानभिव्यक्तेरधिकरणवचनम्, अणुसमवस्थानं विषय इति चेत्, प्राप्ताप्राप्तसामर्थ्यवचनम् । किमप्राप्ते अणुसमवस्थाने तदाश्रयो जातिविशेषो गृह्यते अथ प्राप्ते इति, अप्राप्ते ग्रहणमिति चेत् व्यवहितस्याणुसमानंस्थानस्याप्युपलब्धिप्रसङ्गः, अव्यवहितेऽणुसमवस्थाने तदाश्रयो जातिविशेषो गृह्येत, प्राप्ते ग्रहणमिति चेत्, मध्यपरभागयोरप्राप्तावनभिव्यक्तिः, यावत् प्राप्तं भवति तावत्प्रभिव्यक्तिरिति चेत् तावतोऽधिकरणत्वमणुसमवस्थानस्य यावति प्राप्ते जातिविशेषो गृह्यते तावदस्याधिकरणमिति प्राप्तं भवति, तत्रैकसमुदाये प्रतीयमानेऽर्थभेदः । एवञ्च सति योऽयमणुसमुदायो वृत्त इति प्रतीयते तत्र वृत्तबहुत्वं प्रतीयेत । यत्र यत्र ह्यणुसमुदायस्य भागे वृत्तत्वं गृह्यते स स वृत्त इति । तस्मात् समुदिताणुसमवस्थानस्यार्थान्तरस्य जातिविशेषस्याभिव्यक्तिविषयत्वादवयवव्यर्थान्तरभूत इति । परीक्षितं प्रत्यक्षम् । अनुमानमिदानीं परीक्ष्यते ॥३४॥

रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणम् ॥ ३५ ॥

अप्रमाणमिति । एकदाप्यर्थस्य न प्रतिपादकमिति । रोधादपि नदौ पूर्णां गृह्यते तदा चोपरिष्ठादृष्टो देव इति

महत्त्वस्य हेतुत्वात्तत्सत्त्वात् सेनावनादि प्रत्यक्षं युज्यते न लणूनां महत्त्वाभावादिति भावः ॥ ३४ ॥

समाप्तमवयवविपरीक्षा प्रकरणम् ॥ ३५ ॥

अवसरेण क्रमप्राप्तमनुमानं परीक्षितुं पूर्वपक्षयति । अनुमानस्य त्रैविध्यं पूर्वमुक्तं तत्र त्रिविधस्याप्रामाण्ये साधितेऽनुमानमप्रमाणमर्थात् सिद्धमित्याशयेनेदम् अनुमानम् अनुमानत्वेनाभिमतं न प्रमाणं प्रमितिकरणं व्यभिचारिहेतुकत्वात् तत्र

मिथ्यानुमानम् । नौडोपघातादपि पिपीलिकाण्डसञ्चारो
भवति तदा च भविष्यति वृष्टिरिति मिथ्यानुमानमिति ।
पुरुषोऽपि मयूरवासितमनुकरोति तदापि शब्दसादृश्यान्मिथ्या-
नुमानं भवति ॥ ३५ ॥

नैकदेशत्वाससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात् ॥ ३६ ॥

नायमनुमानव्यभिचारः अननुमाने तु खल्वयमनुमानाभि-
मानः, कथं, नाविशिष्टो लिङ्गं भवितुमर्हति । पूर्वोदक-
विशिष्टं खलु वर्षोदकं शीघ्रतरत्वं स्रोतसो बहुतरफेनफलपर्ण-
काष्ठादिबहुलञ्चोपलभमानः पूर्णत्वेन नद्या उपरि वृष्टो देव
इत्यनुमिनोति नोदकवृद्धिमात्रेण । पिपीलिकाप्रायस्याण्ड-
सञ्चारे भविष्यति वृष्टिरित्यनुमीयते न कासाच्चिदिति । नेदं
मयूरवासितं तत्सदृशोऽयं शब्द इति विशेषापरिज्ञानान्मिथ्या-
नुमानमिति यस्तु सदृशात् विशिष्टाच्छब्दाद्विशिष्टं मयूर-
वासितं गृह्णाति तस्य विशिष्टोऽर्थो गृह्यमाणो लिङ्गं यथा

त्रिविधे व्यभिचारं दर्शयति रोधेत्यादिना नदीवृद्ध्या पिपीलिकाण्डसञ्चारेण मयूर-
रुतेन च वृध्यनुमानं त्रिविधमुदाहरणं न सम्भवति नदीरोधाधीननदीवृद्ध्या
आश्रयोपघाताधीनपिपीलिकाण्डसञ्चारेण मनुष्यकर्तृकमयूररुतसदृशरुतेन व्यभि-
चारात् पिपीलिकाण्डसञ्चारस्य वृष्टिहेतुत्वाभिप्रायेणेदम् अथवा लक्षणसूत्रे पूर्ववत्
पूर्वकालीनसाध्यानुमापकं शेषवदुत्तरकालीनसाध्यानुमापकं सामान्यतो वृष्टं
विद्यमानसाध्यसाध्यनुमापकमित्यर्थ इत्याशयः एतेन त्रैकाक्षिकसाध्यानुमापकत्वं
सम्भवति परेतु पिपीलिकाण्डसञ्चारेणान्यन्तीमानुमानं ततश्च महाभूतबीभानुमानं
तस्य च वृष्टिहेतुत्वात्तेन वृध्यनुमानमिति वदन्ति एवमन्यत्रापि व्यभिचारशङ्का-
सम्भवादव्यभिचारनिश्चयस्यानुमितिहेतोरेव दुर्लभत्वात्तत् प्रामाण्यं न सम्भवती-
त्याशयः ॥ ३५ ॥

समाधत्ते । अनुमानाप्रामाण्यं न युक्तम् एकदेशरोधजनदीवृद्धेस्त्रासजपिपी-
लिकाण्डसञ्चारान्मयूररुतसदृशरुताच्च लिङ्गीभूतानां नदीवृद्ध्यादीनां भिन्नताञ्च

सर्पादौनामिति, सोऽयमनुमातुरपराधो नानुमानस्य योऽर्थ-
विशेषेणानुमेयमर्थमविशिष्टार्थदर्शनेन बुभुक्षत इति । त्रिकाल-
विषयमनुमानं त्रैकाल्यग्रहणादित्युक्तमत्र च ॥ ३६ ॥

वर्त्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालो-
पपत्तेः ॥ ३७ ॥

वृन्तात् प्रच्युतस्य फलस्य भूमौ प्रत्यासीदतो यदूहं स
पतितोऽध्वा तत्संयुक्तः कालः, पतितकालः, योऽधस्तात् स
पतितव्योऽध्वा तत् संयुक्तः कालः पतितव्यकालः नेदानीं
द्वितीयोऽध्वा वर्त्तते यत्र पततीति वर्त्तमानः कालो गृह्येत,
तस्माद्वर्त्तमानः कालो न विद्यते इति ॥ ३७ ॥

तयोरप्यभावो वर्त्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् ॥ ३८ ॥

नाध्वव्यञ्जः कालः, किं तर्हि क्रियाव्यञ्जः पततीति यदा
पतनक्रिया व्युपरता भवति स कालः पतितकालः, यदोत्पत्त्यते
स पतितव्यकालः । यदा द्रव्ये वर्त्तमाने क्रिया गृह्यते स
वर्त्तमानः कालः । यदि चायं द्रव्ये वर्त्तमानं पतनं न गृह्णाति

दोषः न च सर्वत्र व्यभिचारशङ्का सत्याच्च तस्यां तर्केण तदपनयनाच्च दोष इत्या-
शयः ॥ ३६ ॥

समाप्तमनुमानपरीक्षा प्रकरणम् ॥ १६ ॥

अनुमानस्य त्रिकालविषयत्वमभिमतं तत्र युक्तं वर्त्तमानाभावेन तदधीन-
ज्ञानयोरतीतानागतयोरभावेन कालत्रयात्मकविषयाभावादित्याशयेन वर्त्तमान-
परीक्षाप्रकरणमारभमाणो वर्त्तमानमाक्षिपते । वर्त्तमानाभावः अतीतानागतभिन्ने
कालत्वाभावः व्युत्पादयति पतत इति पततः फलादेर्वाचावधिकः कश्चन देशः
पतिताध्वा भूम्यवधिकः कश्चन पतितव्याध्वा न तु वर्त्तमानस्य प्रसङ्गोऽपीति
भावः ॥ ३७ ॥

समाधत्ते । वर्त्तमानाभावे तयोरतीतानागतयोरप्यभावः स्वातथ्योक्तद-

२५ अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

८५

कस्योपरममुत्पत्त्यमानतां वा प्रतिपद्यते पतितः काल इति
भूता क्रिया, पतितव्यः काल इति चोत्पत्त्यमाना क्रिया,
उभयोः कालयोः क्रियाहीनं द्रव्यमधःपततीति क्रियासम्बन्धं
सोऽयं क्रियाद्रव्ययोः सम्बन्धं गृह्णाति वर्त्तमानः कालस्तदा-
श्रयौ चेतनौ कालौ तदभावे न स्यातामिति । अथापि ॥ ३८ ॥

नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षा सिद्धिः ॥ ३९ ॥

यद्यतीतानागतावितरेतरापेक्षौ सिद्धेरताम्, प्रतिपद्येमहि
वर्त्तमानविलोपम् । नातीतापेक्षाऽनागतसिद्धिः । नाप्यना-
गतापेक्षा अतीतसिद्धिः कया युक्त्या केन कल्पेनातीताः कथ-
मतीतानागतयोरिति तन्नोपपद्यते विशेषहेत्वभावात् ।
दृष्टान्तवत् प्रतिदृष्टान्तोऽपि प्रसज्यते । यथा रूपस्पर्शौ गन्ध-
रसौ नेतरेतरापेक्षौ सिद्धेरते एवमतीतानागताविति नेतरेतरा-
पेक्षा कस्यचित् सिद्धिरिति । यस्मादेकाभावेऽन्यतराभावा-
दुभयाभावः । यद्येकस्यान्यतरापेक्षासिद्धिरकस्येदानीं किम-
पेक्षा यदन्यतरस्येकापेक्षा सिद्धिरकस्येदानीं किमपेक्षा एव-
मेकस्याभावेऽन्यतरन्न सिद्धरतीत्युभयाभावः प्रसज्यते । अर्थ-
सङ्गावव्यङ्ग्यश्चायं वर्त्तमानः कालः विद्यते द्रव्यं विद्यते गुणः
विद्यते कर्मेति । यस्य चायं नास्ति तस्य ॥ ३९ ॥

वर्त्तमानाभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तेः ॥ ४० ॥

प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं न चाविद्यमानमसदिन्द्रियेण

पेक्षत्वात् वर्त्तमानस्यप्रतियोगित्वं अतीतत्वं वर्त्तमान प्रागभावप्रतियोगित्वं
ज्ञानागतत्वमिति भावः ॥ ३८ ॥

ननु तयोः परस्परापेक्षैव सिद्धेर्न वर्त्तमानापेक्षेत्यत आह । अन्योन्याश्रया-
दिति भावः ॥ ३९ ॥

सन्निकृष्यते न चायं विद्यमानं सत् किञ्चिदनुजानाति प्रत्यक्ष-
निमित्तं प्रत्यक्षविषयः प्रत्यक्षज्ञानं सर्वत्रोपपद्यते प्रत्यक्षानुप-
पत्तौ च तत्पूर्वकत्वात् अनुमानागमयोरनुपपत्तिः । सर्व-
प्रमाणविलोपे सर्वग्रहणं न भवतीति । उभयथा च वर्तमानः
कालो गृह्यते क्वचिदर्थसङ्गावव्यङ्ग्यः यथा द्रव्ये द्रव्यमिति,
क्वचित् क्रियासन्तानव्यङ्ग्यः । यथा पचति क्षिनत्तीति, नाना-
विधा चैकार्था क्रिया क्रियासन्तानः क्रियाभ्यासश्च नानाविधा
चैकार्था क्रिया पचतीति स्थाव्यधिश्रयणमुदकासेचनं तण्डुला-
वपनमेधोपसर्पणमग्न्यभिज्वालनं दर्वीघटनं मण्डसावणमधो-
ऽवतारणमिति । क्षिनत्तीति क्रियाभ्यास उद्यम्योद्यम्य-
परश्वं दारुणि निपातयन् क्षिनत्तीत्युच्यते । यच्चेदं पच्यमानं
च्छिद्यमानञ्च तत्क्रियमाणं तस्मिन् क्रियमाणे ॥ ४० ॥

कृतताकर्तव्यतोपपत्तेस्तूभयथाग्रहणम् ॥ ४१ ॥

क्रियासन्तानोऽनारब्धश्चिकीर्षितोऽनागतः कालः पच्य-
तीति । प्रयोजनावसानः क्रियासन्तानोपरमोऽतीतः कालो-
ऽपाक्षीदिति । आरब्धक्रियासन्तानो वर्तमानः कालः पच-
तीति । तत्र या उपरता सा कृतता, या चिकीर्षिता सा
कर्तव्यता, या विद्यमाना सा क्रियमाणा । तदेवं क्रिया-
सन्तानस्थस्त्रैकाल्यसमाहारः पचति पचत इति वर्तमान-

तयोरप्यभावे का क्षतिरती युक्त्यन्तरमाह । वर्तमानाभावे प्रत्यक्षं नीप-
पद्यते प्रत्यक्षस्य वर्तमानविषयत्वात् अतएवाह सम्बद्धं वर्तमानञ्च गृह्यते चक्षुरा-
दिर्नेति प्रत्यक्षाभावे च सर्वमेव ग्रहणं ज्ञानं न स्यात् प्रत्यक्षमूलकत्वादितरज्ञाना-
नामिति भावः ॥ ४० ॥

ननु यदि वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वमतीतत्वं वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वञ्च
भविष्यत्त्वं तदा वर्तमान एव घटे कथं श्याम आसीदती भविष्यतीति धीरत

२४ अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

८७

अहणेन गृह्यन्ते क्रियासन्तानस्य ह्यत्राविच्छेदो विधीयते
 नारम्भो नोपरम इति सोऽयमुभयथा वर्त्तमानो गृह्यते ।
 अपवृत्तो व्यपवृत्तश्च । अतीतानागताभ्यां स्थितिव्यङ्गो विद्यते
 द्रव्यमिति क्रियासन्तानविच्छेदाभिधायौ च त्रैकाल्यान्वितः
 यचति छिनत्तीति अन्यश्च प्रत्यासत्तिप्रभृतेरर्थस्य विवक्षायां
 तदभिधायौ बहुप्रकारो लोकेषु उत्प्रेक्षितव्यः तस्मादस्ति
 वर्त्तमानः काल इति ॥ ४१ ॥

अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिः ॥ ४२ ॥

अत्यन्तसाधर्म्यादुपमानं न सिद्ध्यति, न चैवं भवति यथा
 गौरिवं गौरिति, प्रायः साधर्म्यादुपमानं न सिद्ध्यति, न हि
 भवति यथानडानिवं महिष इति, एकदेशसाधर्म्यादुपमानं
 न सिद्ध्यति, न हि सर्वेण सर्वमुपमीयत इति ॥ ४२ ॥

प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्यथोक्तदोषानुप-
 पत्तिः ॥ ४३ ॥

न साध्यस्य कृत्स्नप्रायात्यभावमाश्रित्योपमानं प्रवर्त्तते,
 किं तर्हि प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनभावमाश्रित्य प्रवर्त्तते,

आह । वर्त्तमानस्यापि घटादेः श्वाभरत्तरूपादीनां कृतताकर्तव्यतयोरतीतता
 भविष्यतयोरुपपत्तेर्घटादेरप्यतीतानागतत्वेन व्यवहारः परम्परासम्बन्धादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

समाप्तं वर्त्तमानपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १७ ॥

अथावसरेण क्रमप्राप्तोपमानं परीक्षितुं पूर्वपक्षयति । प्रसिद्धसाधर्म्यादुप-
 मानमुक्तं तन्न युक्तं यतः साधर्म्यमात्यन्तिकं प्रायिकसैकदेशिकं वा न सम्भवति न
 हि आत्यन्तिकसाधर्म्येण गौरिव गौरित्युपमानं प्रवर्त्तते न वा प्रायिकसाधर्म्येण
 गौरिव महिष इति न च यत्किञ्चित् साधर्म्येण मेरुरिव सर्प इति साधर्म्यस्य
 चोपलक्षणत्वाच्चैधर्म्योपमानमप्येवं खण्डनीयम् ॥ ४२ ॥

समाधत्ते । प्रसिद्धं प्रकर्षेण महिषादित्यादव्या सिद्धं ज्ञातं यत्साधर्म्यमज-

यत्र चैतदस्ति न तत्रोपमानं प्रतिषेधं शक्यम्, तस्माद्यथोक्त-
दोषो नोपपद्यत इति । अस्तु तर्ह्युपमानमनुमानम् ॥ ४३ ॥

प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः ॥ ४४ ॥

यथा धूमेन प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य वज्रेर्ग्रहणमनुमानमेवं गवा
प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य गवयस्य ग्रहणमिति नेदमनुमानाद्विशि-
ष्यते । विशिष्यत इत्याह, कया युक्त्या ॥ ४४ ॥

नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पश्याम
इति ॥ ४५ ॥

यदा ह्ययमुपयुक्तोपमानो गोदर्शी गवयसमानमर्थं पश्यति,
तदाऽयं गवय इत्यस्य संज्ञाशब्दस्य व्यवस्थां प्रतिपद्यते, न
चैवमनुमानमिति परार्थं चोपमानं यस्य ह्युपमानमप्रसिद्धं
तदर्थं प्रसिद्धोभयेन क्रियत इति परार्थमुपमानमिति चेत्
न स्वयमध्यवसायात् भवति च भोः स्वयमध्यवसायः यथा
गौरिवं गवय इति । नाध्यवसायः प्रतिषिध्यते उपमाने तु
तन्न भवति प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानं न च
यस्योभयं प्रसिद्धं तं प्रति साध्यसाधनभावो विद्यत इति ।
अथापि ॥ ४५ ॥

ज्ञानस्योपमितिकरणत्वात् दोषः साधर्म्यञ्च प्रकरणाद्यनुसारात् क्वचित्
किञ्चिदिति ॥ ४३ ॥

अनुमानेन चरितार्थं नोपमानं प्रमाणान्तरमिति वैशिष्टिकमतमाशङ्कते ।
प्रत्यक्षेण गोसादृश्यविशेषेण अप्रत्यक्षस्य गवयपदवाच्यत्वस्यानुमितेर्नोपमानं माना-
न्तरमिति ॥ ४४ ॥

अत्रोत्तरयति । अप्रत्यक्षे व्याख्यवक्तव्याऽप्रत्यक्षे अनुमानत्वेन प्रमाणार्थं
प्रमाणप्रयोजनमुपमानस्य न पश्याम इत्यर्थः अथवा गवये गवयवृत्तौ अप्रत्यक्षे

तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेषः ॥ ४६ ॥

तथेति समानधर्मोपसंहारादुपमानं सिध्यति नानुमानम् ।
अयञ्चानयोर्विशेष इति ॥ ४६ ॥

शब्दोऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात् ॥ ४७ ॥

शब्दोऽनुमानं न प्रमाणान्तरम्, कस्मात् शब्दार्थस्यानु-
मेयत्वात्, कथमनुमेयत्वम्, प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धे यथाऽनुप-
लब्धमानो लिङ्गी मितेन लिङ्गेन पश्चान्मीयत इति अनुमानम्
एवं मितेन शब्देन पश्चान्मीयतेऽर्थोऽयमनुपलब्धमानं शब्दः ।
इतश्चानुमानं शब्दः ॥ ४७ ॥

उपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात् ॥ ४८ ॥

प्रमाणान्तरभावे द्विप्रवृत्तिरूपलब्धिरन्यथा ह्युपलब्धिरनु-
माने अन्यथोपमाने, तदुपलब्ध्यां शब्दानुमानयोस्तूपलब्धि-

गवयपदवाच्यत्वे उपमानस्य प्रमाणार्थं प्रसाम् उपमानजन्यां प्रसाम् अनुमानत्वेन न
पश्याम इत्यर्थः व्याप्तिज्ञानाभावादिति भावः ॥ ४५ ॥

ननु व्याप्तिज्ञाननियमः कल्पप्रतापित्यनुशयेन युक्त्यन्तरमाह । अनुमानादुप-
मानस्य नाविशेषः तथेत्युपसंहारात् यथा गौक्षया गवय इति ज्ञानादुपमानसिद्धे-
रुपमानाधीनसिद्धेरुपमितेः तथा च व्याप्तिज्ञानानपेक्षसादृश्यज्ञानाधीनोपमिति-
रित्यनुभवसिद्धं किञ्च नानुमिनोमि किन्तूपमिनोमीत्यनुव्यवसायसिद्धोपमिति-
र्नापलपितुं शक्यत इत्याशयः ॥ ४६ ॥

समाप्तमुपमानप्रामाण्यपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १७ ॥

क्रमप्राप्तं शब्दं परीक्षितुं पूर्वपक्षयति । शब्दोऽनुमानमित्यस्य शाब्दबोधो-
ऽनुमितिरिति पथ्यवसितार्थस्तथा च शब्दो लिङ्गविषयानुमितिकरणम् अर्थस्य
शब्द प्रतिपादस्य अनुपलब्धेरप्रत्यक्षत्वात् अनुमेयत्वादिति तथा च शाब्दज्ञानमनु-
मितिरप्रत्यक्षविषयत्वात् प्रत्यक्षभिन्नत्वादेत्यत्र तात्पर्यम् ॥ ४७ ॥

हेतुन्तरमाह । उपलब्धेः शाब्दबोधत्वेनाभिमतया अनुमितित्वेनाभिमत-

रद्विप्रवृत्तिर्यथानुमाने प्रवर्तते तथा शब्देऽपि विशेषाभावा-
दनुमानं शब्द इति ॥ ४८ ॥

सम्बन्धाच्च ॥ ४९ ॥

शब्दोऽनुमानमिति वर्तते, सम्बन्धयोश्च शब्दार्थयोः सम्बन्ध-
प्रसिद्धौ शब्दोपलब्धेरर्थग्रहणम् । यथा सम्बन्धयोर्लिङ्गलिङ्गिनोः
सम्बन्धप्रतीतौ लिङ्गोपलब्धौ लिङ्गिग्रहणमिति । यत्तावदर्थ-
स्यानुमेयत्वादिति तन्न ॥ ४९ ॥

आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दार्थसम्प्रत्ययः ॥ ५० ॥

स्वर्गः अस्मरस उत्तराः कुरवः सप्तद्वीपाः समुद्रो लोक-
सन्निवेश इत्येवमादेरप्रत्यक्षस्यार्थस्य न शब्दमात्रात् प्रत्ययः,
किं तर्हि आप्तैरयमुक्तः शब्द इत्यतः सम्प्रत्ययः । विपर्ययेण
सम्प्रत्ययाभावात् । न त्वेवमनुमानमिति । यत् पुनरुपलब्धे-
रद्विप्रवृत्तित्वादिति, अयमेव शब्दानुमानयोरुपलब्धेः प्रवृत्ति-
भेदः । तत्र विशेषे सत्यहेतुर्विशेषाभावादिति । यत् पुनरिदं
सम्बन्धाच्चेति अस्ति शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽनुज्ञातः अस्ति च
प्रतिषिद्धः । अस्येदमिति षष्ठीविशिष्टस्य वाक्यस्यार्थविशेषोऽनु-
ज्ञातः प्राप्तिलक्षणस्तु शब्दार्थयोः सम्बन्धः प्रतिषिद्धः कस्मात् ॥ ५० ॥

याश्च अद्विप्रवृत्तित्वात् अद्विप्रकारत्वात् अनुमितित्वं शब्दत्वञ्च न जातिद्वयं शब्दस्य-
लिङ्गविधया बोधकत्वाल्लिङ्गान्तरज्ञानवद्विजातीयत्वाभावात् ॥ ४८ ॥

हेलन्तरमाह । सम्बन्धान्नियतसम्बन्धात् ज्ञायमानादिति शेषः शब्दो हि
व्याप्तिग्रहसापेक्षां बोधयति तेन शब्दबोधोऽनुमितिरिति भावः ॥ ४९ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । आप्तस्य समादिशून्यस्य य उपदेशः शब्दस्तत्र यत् सामर्थ्यं
आकाङ्क्षायोग्यतादिमत्त्वं ततः अथवा आप्तं प्राप्तं यदुपदेशसामर्थ्यम् आकाङ्क्षादि-
मत्त्वं ततः तत्सङ्कारात् साधारणार्थाय निर्देशस्तेन व्याप्तिनिरपेक्षादाकाङ्क्षादि-
ज्ञानादर्थे सम्प्रत्ययः शब्दबोधः सम्भवतीति नानुमानान्तर्भावः शब्दस्येत्यर्थः शब्दा-
दनुमर्थं प्रत्येहि नलनुमिनीनीत्यनुभवादिति भावः ॥ ५० ॥

प्रमाणतोऽनुपलब्धेः ॥ ५१ ॥

प्रत्यक्षतस्तावच्छब्दार्थप्राप्ते नोपलब्धिरतीन्द्रियत्वात् येनेन्द्रियेण गृह्यते शब्दस्तस्य विषयभावमतिवृत्तोऽर्थो न गृह्यते । अस्ति चातीन्द्रियविषयभूतोऽप्यर्थः समानेन चेन्द्रियेण गृह्यमाणयोः प्राप्तिसिद्धयत इति प्राप्तिलक्षणे च गृह्यमाणे शब्दार्थयोः शब्दान्तिके वार्थः स्यात्, अर्थान्तिके वाशब्दः स्यात्, उभयं वोभयत्र । अथ खल्वयम् ॥ ५१ ॥

पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च सम्बन्धाभावः ॥ ५२ ॥

स्थानकरणाभावादिति चार्थः । न चायमनुमानतोऽप्युपलभ्यते शब्दान्तिकेऽर्थ इति । एकस्मिन् पक्षेऽप्यस्य स्थानकरणोच्चारणीयः शब्दस्तदन्तिकेऽर्थ इति । अन्नोग्न्यसि शब्दोच्चारणे पूरणप्रदाहपाटनानि गृह्येरन्, न च प्रगृह्यन्ते । अग्रहणान्नानुनेयः प्राप्तिलक्षणः सम्बन्धः अर्थान्तिके शब्द इति । स्थानकरणासम्भवादनुच्चारणम्, स्थानं कण्ठादयः, करणं प्रयत्नविशेषः । तस्यार्थान्तिकेऽनुपपत्तिरिति उभयप्रतिषेधाच्च नोभयम् । तस्मान्न शब्देनार्थः प्राप्त इति ॥ ५२ ॥

शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

शब्दार्थप्रत्ययस्य व्यवस्थादर्शनादनुमीयतेऽस्ति शब्दार्थ-

शब्दार्थयोः सम्बन्धाभाव इत्यप्याह । शब्देन सहार्थस्य सम्बन्धाभावः व्याप्तिभावः हेतुमाह पूरणेति, यदि शब्दस्यार्थेन व्याप्तिः स्यात्तदा नाभिवासीशब्देर्मुखपूरणमुखप्रदाहमुखपाटनानि स्युः शब्दस्य व्याप्यस्य सत्वेनान्नादेरर्थस्यापि सत्त्वात् ॥ ५२ ॥

तत् किंशब्दोऽसम्बन्धमेवार्थं प्रत्याशयति तथा सत्यतिप्रसङ्ग इत्याशङ्कते ।

१०२

न्यायदर्शनम् ।

[२४ अध्यायः ।

सम्बन्धो व्यवस्थाकारणम् । असम्बन्धे हि शब्दमात्रादर्थ-
मात्रे प्रत्ययप्रसङ्गः । तस्मादप्रतिषेधः सम्बन्धस्येति । अत्र
समाधिः ॥ ५३ ॥

न सामयिकत्वाच्छब्दार्थसम्प्रत्ययस्य ॥ ५४ ॥

न सम्बन्धाकारितं शब्दार्थव्यवस्थानं किं तर्हि समय-
कारितं यत्तद्वोचाम । अस्येदमिति षष्ठीविशिष्टस्य वाक्य-
स्यार्थविशेषोऽनुज्ञातः शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति समयं तद-
वोचामेति । कः पुनरयं समयः । अस्य शब्दस्येदमर्थजात-
मभिधेयमित्यभिधानाभिधेयनियमनियोगः । तस्मिन्नुपयुक्ते
शब्दादर्थसम्प्रत्ययो भवति । विपर्यये हि शब्दश्रवणेऽपि
प्रत्ययाभावः, सम्बन्धवादिनापि चायमवर्जनीय इति । प्रयुज्य-
मानग्रहणाच्च समयोपयोगो लौकिकानाम्, समयपालनार्थं
चेदपदलक्षण्या वाचोऽन्वाख्यानं व्याकरणवाक्यलक्षण्या
वाचोऽर्थो लक्षणम् । पदसमूहो वाक्यमर्थपरिसमाप्ताविति ।
तदेवं प्राप्तिलक्षणस्य शब्दार्थसम्बन्धस्यार्थजुषोऽप्यनुमानहेतुर्न
भवतीति ॥ ५४ ॥

जातिविशेषे चानियमात् ॥ ५५ ॥

अप्रतिषेधः शब्दार्थयोः सम्बन्धप्रतिषेधो न शब्दार्थयोर्व्यवस्थितत्वात् कश्चिदेव हि
शब्दः कश्चिदेवार्थं बोधयति न सर्वः सर्वमिति इत्यत्र सम्बन्धे स्वीकृते तेन सम्ब-
न्धेन व्याप्तिरप्यावश्यकौ स च सम्बन्धो न सुखपूरणादिनियामक इति भावः ॥ ५५ ॥

उत्तरयति । मन्त्रेऽपि शब्दार्थयोरव्यवस्था न शब्दाधीनस्यार्थसम्प्रत्ययस्य
सामयिकत्वात् शक्तिग्रहाधीनत्वात् शक्तिरूपसम्बन्धेन न च व्याप्तिस्तस्यावृत्तिनिवृ-
त्तकसम्बन्धाधीनत्वादिति भावः ॥ ५४ ॥

२५ अध्यायः] प्रथमाङ्किकम् ।

१०३

सामयिकः शब्दादर्थसम्प्रत्ययो न स्वाभाविकः । ऋणार्थ-
स्नेच्छानां यथाकामं शब्दविनियोगोऽर्थप्रत्यायनाय प्रवर्तते,
स्वाभाविके हि शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वे यथाकामं न स्यात् ।
यथा तैजसस्य प्रकाशस्य रूपप्रत्ययहेतुत्वं न जातिविशेषे
व्यभिचरतीति ॥ ५५ ॥

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः ॥ ५६ ॥

पुत्रकामेष्टिहवनाभ्यामेषु तस्येति शब्दविशेषमेवाधिकुरुते
भगवानृषिः । शब्दस्य प्रमाणत्वं न सम्भवति, कस्मादनृत-
दोषात् । पुत्रकामेष्टौ पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेति, नेष्टौ
संस्थितायां पुत्रजन्म दृश्यते । दृष्टार्थस्य वाक्यस्यानृतत्वात् अदृ-
ष्टार्थमपि वाक्यमग्निहोतृं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्याद्यनृत-
मिति ज्ञायते । विहितव्याघातदोषाच्च हवने “उदिते होतव्य-
मनुदिते होतव्यं समयाध्युषिते होतव्यम्” इति विधाय
विहितं व्याहन्ति “श्लावीऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते
जुहोति शवलोऽस्या, हुतिमभ्यवहरति योऽनुदिते जुहोति

शब्दस्यार्थेन सह न स्वाभाविकः सम्बन्धः जातिविशेषेऽनियमात् शब्दस्या-
नियतार्थकत्वदर्शनादाव्यां हि यत्रशब्दाद्दीर्घशूकविशेषं प्रतिपद्यन्ति स्नेच्छास्तु
कङ्कुमिति नियमे तु सर्वः सर्वं प्रतीयान् आपाततश्चेदं नानाशक्तावपि यत्र यस्य
शक्तिग्रहस्तस्य तदर्थोपस्थितेः ॥ ५५ ॥

समाप्तं शब्दसामान्यपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १८ ॥

शब्दस्य दृष्टादृष्टार्थकत्वेन द्वैविध्यमुक्तं तत्र चादृष्टार्थकशब्दस्य वेदस्य प्रामाण्यं
परीक्षितुं पूर्वपक्षयति । तस्य दृष्टार्थकव्यतिरिक्तशब्दस्य वेदस्य अप्रामाण्यं कुतः
अनृतत्वाददोषात् तत्र च पुत्रेष्टिकारी यागादौ क्वचित् फलानुत्पत्तिदर्शना-
दनृतत्वं व्याघातः पूर्वापरविरोधः यथा उदिते जुहोति अनुदिते जुहोति
समयाध्युषिते जुहोति श्लावीऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते शवलोऽस्याहुतिमभ्य-

श्यावश्वलो वास्याहुतिमभ्यवहरतो यः समयाध्युषिते
 जुहोति” व्याघाताच्चान्यतरन्मिथ्येति । पुनरुक्तदोषाच्च अभ्यासे
 देश्यमाने “त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुक्तमाम्” इति पुनरुक्तदोषो
 भवति । पुनरुक्तञ्च प्रमत्तवाक्यमिति तस्मादप्रमाणं शब्दो-
 ऽनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति ॥ ५६ ॥

न कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् ॥ ५७ ॥

नानृतदोषः पुत्रकामेष्टौ, कस्मात्, कर्मकर्तृसाधनवै-
 गुण्यात् इष्ट्या पितरौ संयुज्यमानौ पुत्रं जनयत इति इष्टेः
 करणं साधनं पितरौ कर्तारौ संयोगः कर्म त्रयाणां गुण-
 योगात् पुत्रजन्म वैगुण्याद्विपर्ययः । इष्ट्याश्रयं तावत्कर्म-
 वैगुण्यं समीहाभ्रेषः कर्तृवैगुण्यम् अविद्वान् प्रयोक्ता कपूया-
 चरणश्च । साधनवैगुण्यं हविरसंस्कृतमुपहतमिति । मन्त्रा-
 न्यूनाधिकाः स्वरवर्णहीना इति । दक्षिणा दुरागता हीना
 निन्दिता चेति । अथोपयजनाश्रयं कर्मवैगुण्यं मिथ्यासम्प्र-
 योगः । कर्तृवैगुण्यं योनिव्यापादी वीजोपघातश्चेति । साधन-
 वैगुण्यम् इष्टावभिहितं लोके चाग्निकामो दारुणी मथूया-
 दिति विधिवाक्यं, तत्र कर्मवैगुण्यं मिथ्याभिमन्यनं, कर्तृ-

वहरति योऽनुदिते जुहोति श्यावश्वलावस्याहुतिमभ्यवहरतो यः समयाध्युषिते
 जुहोति अत्र चीदितादिवाक्यानां निन्दानुमितानिष्टसाधनतावीषकवाक्येन सह
 विरोधः पौनरुक्त्यादप्रामाण्यं यथा त्रिःप्रथमा मन्वाह त्रिरुक्तमामन्वाहैत्यत्रोक्त-
 मत्वस्य प्रथमतत्त्वपर्यवसानात् त्रिःकथनेन पौनरुक्त्यं एतेषामप्रामाण्ये तददृष्टान्तेन
 तदेककर्तृकत्वेन तदेकजातीयत्वेन वा सर्ववेदाप्रामाण्यं साधनीयमिति भावः ॥ ५६ ॥

सिद्धान्तपूर्वम् । न वेदाप्रामाण्यं कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् फलाभावीपक्षेः
 कर्मणः क्रियायावैगुण्यमयथाविधित्वादि कर्तृवैगुण्यमविद्वत्त्वादि साधनस्य हवि-

२य अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

१०५

वैगुण्यं प्रज्ञाप्रयत्नगतः प्रमादः, साधनवैगुण्यम् आर्द्रं सुषिरं
 दार्विति, तत्र फलं न निष्पद्यत इति नानृतदोषः । गुण-
 योगेन फलनिष्पत्तिदर्शनात् न चेदं लौकिकाद्भिद्यते पुत्रकामः
 पुत्रेष्ट्या यजेतेति ॥ ५७ ॥

अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ॥ ५८ ॥

न व्याघातो हवन इत्यनुवर्त्तते योऽभ्युपगतं हवनकालं
 भिनन्ति ततोऽन्यत्र जुहोति तत्रायमभ्युपगतकालभेदे दोष
 उच्यते श्वावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति तदिदं
 विधिभ्रंशे निन्दावचनमिति ॥ ५८ ॥

अनुवादोपपत्तेश्च ॥ ५९ ॥

पुनरुक्तदोषोऽभ्यासे नेति प्रकृतम् । अनर्थकोऽभ्यासः
 पुनरुक्तः अर्थवानभ्यासोऽनुवादः योऽयमभ्यासस्त्रिः प्रथमा-
 मन्वाह त्रिरुक्तमामित्यनुवाद उपपद्यते अर्थवत्त्वात् । त्रिर्वच-
 नेन हि प्रथमोत्तमयोः पञ्चदशत्वं सामिधेनीनां भवति ।
 तथाच मन्वाभिवादः । इदमहं भ्रातृव्यं पञ्चदशावरेण वाग्व-
 ज्रेण बाधे योऽस्मान् हेष्टि यच्च वयं द्विष्ट इति पञ्चदशसामि-
 धेनीर्वज्रं मन्त्रोऽभिवदति तदभ्यासमन्तरेण न स्यादिति ॥ ५९ ॥

रादिवैगुण्यमप्रोचितत्वादि यथोक्त कर्मणः फलाभावे ह्यनृतत्वं न चैवमस्तीति
 भावः ॥ ५७ ॥

व्याघातं परिहरति । न व्याघात इति शेषः अग्न्याधानकाले उदितहीमा-
 दिकमभ्युपेत्य स्त्रीकृत्यानुदितहीमादिकरणे पूर्वोक्तदोषकथनान्न व्याघात
 इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

पौनरुक्त्यं परिहरति । च पुनरर्थे अनुवादोपपत्तेः पुनर्न पौनरुक्त्यं निष्पृषी-
 जनत्वे हि पौनरुक्त्यं दोष उक्तस्यले त्वनुवादस्य उपपत्तेः प्रयोजनस्य सम्भवात्

वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणात् ॥ ६० ॥

प्रमाणं शब्दो यथा लोके विभागस्य ब्राह्मणवाक्यानां
त्रिविधः ॥ ६० ॥

विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात् ॥ ६१ ॥

त्रिधा खलु ब्राह्मणवाक्यानि विनियुक्तानि विधिवचनानि
अर्थवादवचनानि अनुवादवचनानीति तत्र ॥ ६१ ॥

विधिर्विधायकः ॥ ६२ ॥

यद्वाक्यं विधायकं चोदकं स विधिः । विधिस्तु नियोगी-
अनुज्ञा वा यथाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यादि ॥ ६२ ॥

स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः ॥ ६३ ॥

एकादशसामवेनीनां प्रथमीतमयोः त्रिरभिधानि हि पञ्चदशलं सम्भवति तथा च
पञ्चदशलं श्रूयते इममहं भाटव्यं पञ्चदशावरणं वाग्वक्त्रेण च बाधे योऽभ्यान् वेष्टि
यच्च वयं हिम इति ॥ ५९ ॥

अनुवादस्य सार्थकत्वं लोकासिद्धमित्याह । वाक्यविभागस्य अनुवादत्वेन
विभक्तवाक्यस्यार्थग्रहणात् प्रयोजनस्वीकारात् शिष्टैरिति शेषः शिष्टा हि विधाय-
कानुवादकादिभेदेन वाक्यं विभज्यानुवादकस्यापि सप्रयोजनत्वं मन्यन्ते वेदेऽप्येव-
मिति भावः ॥ ६० ॥

वेदे वाक्यविभागं दर्शयति । मन्त्रब्राह्मणभेदाद्विधा वेदस्तत्र ब्राह्मणस्यायं
विभागः विधिवचनत्वेनार्थवादवचनत्वेनानुवादवचनत्वेन च वेदस्य विनियोगात्
विभजनात् अथवा विनियोगात् भेदात् तथा च विध्यादिभेदाद्ब्राह्मणभागस्त्रिविधेति
शेषः ॥ ६१ ॥

तत्र विधिलक्षणमाह । इष्टसाधनतावीधकप्रत्ययसमभिव्याहृतवाक्यं विधिः
अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यादि अर्थवादः अर्थस्य प्रयोजनस्य वदनं विध्यर्थ-
प्रशंसापरं वचनमित्यर्थः अर्थवादी हि स्तुत्यादिद्वारा विध्यर्थं शीघ्रं प्रवृत्तये
प्रशंसति ॥ ६२ ॥

विधेः फलवादलक्षणा या प्रशंसा सा स्तुतिः सम्प्रत्ययार्थं
 स्तूयमानं अदधीतेति प्रवर्तिका च फलश्रवणात् प्रवर्तते ।
 सर्वजिता वै देवाः सर्वमजयन् सर्वस्याख्यै सर्वस्य जित्यै सर्व-
 मेवेतेनाप्नोति सर्वं जयतीत्येवमादिः । अनिष्टफलवादो निन्दा
 वर्जनार्थं निन्दितं न समाचरेदिति । स एष वा प्रथमो यज्ञो
 यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्ठाऽन्येन यजते गत्ते
 पतत्ययमेवैतज्जीर्यते वा इत्येवमादि । अन्यकर्तृकस्य व्याह-
 तस्य विधेर्वादः परकृतिः । हुत्वावपामेवाग्रेऽभिधारयन्ति अथ
 पृषदाज्यं तदुह चरकाध्वर्यवः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिधारयन्ति ।
 अग्नेः प्राणाः पृषदाज्यं स्तोममित्येवमभिदधतीत्येवमादि ।
 ऐतिह्यसमाचरितो विधिः पुराकल्प इति । तस्माद्वा एतेन
 ब्राह्मणा हविः पवमानं सामस्तोमस्तौषन् योने यज्ञं प्रतन-
 वामह इत्येवमादिः । कथं परकृतिपुराकल्पौ अर्थवादाविति ।
 स्तुतिनिन्दावाक्येनाभिसम्बन्धाद्विध्याश्रयस्य कस्य कस्यचिद-
 र्थस्य द्योतनादर्थवाद इति ॥ ६३ ॥

विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः ॥ ६४ ॥

तत्र स्तुत्यादिभेदादर्थवादं विभजते । स्तुतिः साक्षाद्विध्यर्थस्य प्रशंसार्थकं
 वाक्यं यथा सर्वजिता वै देवाः सर्वमजयन् सर्वस्य आत्तैः सर्वस्य जित्यै सर्वमेवेते
 नाप्नोति सर्वं जयतीत्यादि अनिष्टबोधनद्वारा विध्यर्थः प्रवर्तकं निन्दा एषवाव-
 प्रथमो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमोऽयम् एतेनानिष्ठा अन्येन यजते स गत्ते पतत्ययमेवै-
 तज्जीर्यते प्रवामीयत इत्यादि पुरुषविशेषनिष्ठमिथो विरुद्धकथनं परकृतिः यथा
 हुत्वा वपामेवाग्रेऽभिधारयन्त्यथ पृषदाज्यं तदुह चरकाध्वर्यवः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभि-
 धारयन्त्यग्रेः प्राणाः पृषदाज्यमित्यभिदधतीत्यादि ऐतिह्यसमाचरिततया कीर्तनं
 पुराकल्पः यथा तस्माद्वा एतेन पुरा ब्राह्मणावहिः पवमानसामस्तो मम स्तौषन् यज्ञं
 प्रतनवामह इत्यादि ॥ ६३ ॥

विध्यनुवचनञ्चानुवादो विहितानुवचनञ्च, पूर्वः शब्दानु-
वादोऽपरोऽर्थानुवादः । यथा पुनरुक्तं द्विविधमेवमनुवादो-
ऽपि । किमर्थं पुनर्विहितमनूयते, अधिकारार्थं, विहित-
मधिकृत्य स्तुतिर्विध्यते निन्दा वा विधिषेधो वाभिधीयते ।
विहितानन्तरार्थोऽपि चानुवादो भवति । एवमन्यदप्युक्तं च-
ण्णीयम् । लोकेऽपि च विधिरर्थवादोऽनुवाद इति च त्रिविधं
वाक्यम् । ओदनं पचेदिति विधिवाक्यम् । अर्थवादवाक्य-
मायुर्वर्चो बलं सुखं प्रतिभानञ्चान्ने प्रतिष्ठितम् । अनुवादः
पचतु पचतु भवानित्यभ्यासः क्षिप्रं पचतामिति वा, अङ्ग-
पचतामित्यध्येषणार्थम् । पचतामेवेति वाऽवधारणार्थम् ।
यथा लौकिके वाक्ये विभागेनार्थग्रहणात् प्रमाणत्वमेवं वेद-
वाक्यानामपि विभागेनार्थग्रहणात् प्रमाणत्वं भवितुमर्ह-
तीति ॥ ६४ ॥

नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः ॥ ६५

पुनरुक्तमसाधु, साधुरनुवाद इति अयं विशेषो नोपपद्यते ।
कस्मात् उभयत्र हि प्रतीतार्थः शब्दोऽभ्यस्यते चरितार्थस्य
शब्दस्याभ्यासादुभयमसाध्विति ॥ ६५ ॥

शौघतरगमनोपदेशवदभ्यासान्नाविशेषः ॥ ६६ ॥

अनुवादवचसाह । प्राप्तस्य अनु पश्चात् कथनं स प्रयोजनमनुवाद इति
सामान्यवचनं तद्विशेषो विधिविहितस्येति विध्यनुवादो विहितानुवादश्चेत्यर्थः अयं
चार्थानुवादोऽनुवादविभागे विधिसममित्यङ्गत्ववाक्यानां तेन भूतार्थवादरूपाणां
वेदान्तवाक्यानामपि ग्रहणं न्यूनता ॥ ६४ ॥

शङ्कते । शब्दाभ्यासस्य नोपितार्थकशब्दस्य योऽभ्यासः पुनः प्रयोगस्तस्योप-
पत्तेः सच्चात् अनुवादः पुनरुक्तान्न भिद्यत इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

नानुवादपुनरुक्तयोरविशेषः । कस्मात् । अर्थवेदभ्यासस्या-
नुवादभावात् समानेऽभ्यासे पुनरुक्तमनर्थकम् । अर्थवान-
भ्यासोऽनुवादः । शीघ्रतरगमनोपदेशवत् । शीघ्रं शीघ्रं गम्यतां
शीघ्रतरं गम्यतामिति क्रियातिशयोऽभ्यासेनैवोच्यते । उदा-
हरणार्थञ्चेदम् एवमन्योऽप्यभ्यासः । पचति पचतीति क्रिया-
नुपरमः । ग्रामो ग्रामो रमणीय इति व्याप्तिः । परिपरि-
त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देव इति परिवर्जनम्, अध्यधि कुड्यां निषण्-
मिति सामीप्यम् । तिक्तं तिक्तमिति प्रकारः । एवमनुवादस्य
स्तुतिनिन्दाशेषविधिष्वधिकारार्थता विहितार्थता चेति ।
किं पुनः प्रतिषेधहेतूद्वारादेव शब्दस्य प्रमाणत्वं न
सिद्ध्यति ॥ ६६ ॥

मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रा-
माण्यात् ॥ ६७ ॥

किं पुनरायुर्वेदस्य प्रामाण्यं यदायुर्वेदेनोपदिश्यते इदं
कृत्वैष्टमधिगच्छति इदं वर्जयित्वाऽनिष्टं जहाति तस्यानु-
ष्ठेयमानस्य तथाभावः सत्यार्थताऽविपर्ययः, मन्त्रपदानाञ्च
विषभूताऽशनिप्रतिषेधार्थानां प्रयोगेऽर्थस्य तथाभावः एतत्
प्रामाण्यं किं कृतमेतत् । आप्तप्रामाण्यकृतम् । किं पुन-
राप्तानां प्रामाण्यं साक्षात्कृतधर्मता भूतदया यथाभूतार्थ-

समाधत्ते । अनुवादस्य पुनरुक्तान्नाविशेषः अभ्यासात् अभ्यासस्य सप्रयोजन-
त्वात् तत्र दृष्टान्तमाह शीघ्रेति यथा लोके गम्यतामित्युक्त्वा पुनर्गम्यतां गम्यताम्
इत्यादि कर्माविलम्बादिवोधार्थमुच्यते तथा प्रकृतेऽपीति ॥ ६६ ॥

एवमप्रामाण्यसाधकं निरस्य प्रामाण्यं साधयति । आप्तस्य वेदकर्तुः प्रामा-
ण्यात् यथार्थोपदेशकत्वात् वेदस्य तदुक्तत्वमर्थान्नत्वं तेन हेतुना वेदस्य प्रामाण्य-

चिख्यापयिषेति । आप्ताः खलुः साक्षात्कृतधर्माणः इदं
 हातव्यमयमस्य हानिहेतुरिदमस्याधिगन्तव्यमयमस्याधिगम-
 हेतुरिति भूतान्यनुकम्पन्ते । तेषां खलु वै प्राणभृतां स्वय-
 मनवबुध्यमानानां नान्यदुपदेशादवबोधकारणमस्ति, न
 चानवबोधे समौहा वर्जनं वा, नवाऽकृत्वा स्तस्तिभावः,
 नाप्यस्यान्य उपकारकोऽप्यस्ति । हन्त वयमेभ्यो यथादर्शनं
 यथाभूतमुपदिशाम स्त इमे श्रुत्वा प्रतिपद्यमाना हेयं हास्य-
 न्यधिगन्तव्यमेवाधिगमिष्यन्तीति । एवमाप्तोपदेशः एतेन
 त्रिविधेनाप्तप्रामाण्येन परिगृहीतोऽनुष्ठीयमानोऽर्थस्य साधको
 भवति । एवमाप्तोपदेशः प्रमाणमेवमाप्ताः प्रमाणम् । दृष्टार्थे-
 नाप्तोपदेशेनायुर्वेदेनादृष्टार्थो वेदभागोऽनुमातव्यः प्रमाणमिति
 आप्तप्रामाण्यस्य हेतोः समानत्वादिति, अस्यापि चैकदेशो
 ग्रामकामो यजेतेत्येवमादिदृष्टार्थस्तेनानुमातव्यमिति । लोके
 च भूयानुपदेशाश्रयो व्यवहारः । लौकिकस्याप्युपदेष्टुरूप-
 देष्टव्यार्थं ज्ञानपरानुजिष्टञ्चया यथाभूतार्थचिख्यापयिषया च
 प्रामाण्यम् । तत्परिग्रहादाप्तोपदेशः प्रमाणमिति द्रष्टृप्रवक्तृ-
 सामान्याच्चानुमानम् । य एवाप्ता वेदार्थानां द्रष्टारः प्रव-
 क्ताश्च त एवायुर्वेदप्रभृतीनामित्यायुर्वेदप्रामाण्यवहेदप्रामाण्य-
 मनुमातव्यमिति । नित्यत्वाद्देवाक्यानां प्रमाणत्वे तत्रामा-
 ण्यमाप्तप्रामाण्यादित्युक्तम् शब्दस्य वाचकत्वादर्थप्रतिपत्तौ
 प्रमाणत्वं न नित्यत्वात् नित्यत्वे हि सर्वस्य सर्वेण वचना-
 च्छब्दार्थव्यवस्थानुपपत्तिः । नानित्यत्वे वाचकत्वमिति चेत्

मनुमेयं तत्र दृष्टान्तमाह मन्त्रायुर्वेदवदिति मन्त्रो विषादिनाशकः आयुर्वेदभागश्च
 वेदस्य एव तत्र संवादेन प्रामाण्यगृहात् तददृष्टान्तेन वेदत्वावच्छेदेन प्रामाण्य-

२४ अध्यायः]

द्वितीयाह्निकम् ।

१११

न लौकिकेष्वदर्शनात्, तेऽपि नित्य इति चेत् न अनाप्तोप-
देशादर्थविसंवादोऽनुपपन्नः । नित्यत्वाद्भि शब्दः प्रमाणमिति
अनित्यः स इति चेत् अविशेषवचनम् अनाप्तोपदेशो लौकिको
न नित्य इति कारणं वाच्यमिति । यथानियोगच्चार्थस्य
प्रत्यायनान्नामधेयशब्दानां लोके प्रामाण्यं नित्यत्वान्नामा-
ख्यानुपपत्तिः । यत्रार्थे नामधेयशब्दो नियुज्यते लोके तस्य
नियोगसामर्थ्यात् प्रत्यायको भवति न नित्यत्वात् मन्वन्तर-
युगान्तरेषु चातीतानागतेषु सम्प्रदायाभ्यासप्रयोगाविच्छेदो
वेदानां नित्यत्वम् आप्तप्रामाण्याच्च प्रामाण्यम् लौकिकेषु
शब्देषु चैतत् समानमिति ॥ ६७ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये द्वितीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ।

द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयाह्निकम् ।

अयथार्थः प्रमाणोद्देश इति मत्वाह ।

न चतुष्टमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् ॥१

न चत्वार्येव प्रमाणानि, किं तर्हि, ऐतिह्यमर्थापत्तिः

मनुमेयम् आप्तं गृहीतं प्रामाण्यं यत्र स वेदस्तादृशेन वेदत्वेन प्रामाण्यमनुमेय-
मिति केचित् ॥ ६७ ॥

समाप्तं शब्दविशेषपरीचाप्रकरणम् ॥ १८ ॥

इति श्रीविश्वनाथभट्टाचार्यकृतायां न्यायसूत्रवृत्तौ विभागपरीचा-

निरपेक्षसाङ्गप्रमाणपरीचयं नाम द्वितीयस्याद्य-

माह्निकम् ॥ १ ॥

अथ विभागसापेक्षप्रमाणपरीचयं तदेव चाह्निकार्थः चत्वारि चात्र प्रकरणानि

सम्भवोऽभाव इत्येतान्यपि प्रमाणानि, इति होचुरित्यनिर्दिष्ट-
प्रवक्तृकम्प्रवादपारम्पर्यमैतिह्यम्, अर्थादापत्तिरर्थापत्तिः
आपत्तिः प्राप्तिः प्रसङ्गः । यत्राभिधीयमानेऽर्थे योऽन्योऽर्थः
प्रसज्यते सोऽर्थापत्तिः । यथा मेघेष्वसत्सु वृष्टिर्न भवतीति
किमत्र प्रसज्यते सत्सु भवतीति । सम्भवो नाम अविनाभावि-
नोऽर्थस्य सत्ताग्रहणादन्यस्य सत्ताग्रहणम् । यथा द्रोणस्य
सत्ताग्रहणादाढकस्य सत्ताग्रहणम् आढकस्य सत्ताग्रहणात्
प्रस्थस्येति । अभावो विरोधी अभूतं भूतस्य, अविद्यमानं
वर्षकर्म विद्यमानस्य वायुभ्रसंयोगस्य प्रतिपादकम् विधारके
हि वायुभ्रसंयोगे गुरुत्वादपां पतनकर्म न भवतीति । सत्यमे-
तानि प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराणि प्रमाणान्तरञ्च मन्य-
मानेन प्रतिषेधः उच्यते सोऽयम् ॥ १ ॥

शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादानुमानेऽर्थापत्ति-
सम्भवाभावानर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः ॥ २ ॥

अनुपपन्नः प्रतिषेधः कथम् आप्तोपदेशः शब्द इति न च

तत्रादौ चतुष्टयीचाप्रकरणम् । अन्यानि च तत्र तत्र वक्ष्यन्ते तत्राक्षेपसूत्रम् ।
प्रमाणानां न चतुष्टयं प्रमाणत्वं नोक्तचतुष्कान्वयतमत्वव्याप्यम् उक्तान्वयवृत्तित्वात् तत्रा-
न्यवृत्तित्वं व्युत्पादयति ऐतिह्येत्यादि ऐतिह्यम् इति होचुरित्यनेन प्रकारेण यदुच्यते
तद्धि अनिर्दिष्टप्रवक्तृकं परम्परागतं वाक्यं यथा वटे वटे यच्च इत्यादि तस्य
चाभीकत्वानिश्चयाच्च शब्देऽन्तर्भाव इति भावः अर्थापत्तिरनुपपद्यमानेनार्थेनोप-
पादककल्पनं यथा वृक्षा मेघज्ञानं वृक्षा सह मेघस्य वैयधिकरण्याच्च व्याप्तिरिति
नानुमानेऽन्तर्भावः सम्भवो भूयः सहचराधीनज्ञानं यथा सम्भवति ब्राह्मणे विद्या
सम्भवति सहस्रे शतम् अत्र च व्याप्तिर्नापेक्षितेत्याशयः अभावस्तु विरोध्यभावज्ञाना-
धीनविरोध्यन्तरकल्पनं यथा नकुलाभावज्ञानेन नकुलविरोधिनी व्यालस्य कल्प-
नम् अत्रापि व्याप्तिर्नापेक्षितेत्याशयः अथवा कारणाभावादिना कार्याभावादि-
र्ज्ञानम् अभावः भावनिष्ठव्याप्तिरेवानुमानाङ्गमित्याशयः ॥ १ ॥

शब्दलक्षणमैतिह्यादवावर्तते सोऽयं भेदः सामान्यात् संगृह्यत
 इति । प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य सम्बन्धस्य प्रतिपत्तिरनुमानं, तथा
 चार्थापत्तिसम्भवाभावाः, वाक्यार्थसम्प्रत्ययेनानभिहितस्यार्थस्य
 प्रत्यनीकभावादग्रहणमर्थापत्तिरनुमानमेव, अविनाभाववृत्त्या
 च सम्बन्धयोः समुदायसमुदायिनोः समुदायेनेतरस्य ग्रहणं
 सम्भवः । तदप्यनुमानमेव । अस्मिन् सतीदं नोपपद्यत इति
 विरोधित्वे प्रसिद्धे कार्यानुत्पत्त्या कारणस्य प्रतिबन्धकमनु-
 मीयते सोऽयं यथार्थ एव प्रमाणोद्देश इति सत्यमेतानि प्रमा-
 णानि न तु प्रमाणान्तराणीत्युक्तम् । अत्रार्थापत्तेः प्रमाण-
 भावाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते तथाहीयम् ॥ २ ॥

अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात् ॥ ३ ॥

असत्सु भेषेषु वृष्टिर्न भवतीति सत्सु भवतीत्येतदार्थादाप-
 द्यते सत्सुपि चेकदा न भवति सत्यमर्थापत्तिरप्रमाणमिति ।
 नानैकान्तिकत्वमर्थापत्तेः ॥ ३ ॥

अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात् ॥ ४ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । न प्रमाणचतुष्टयस्य प्रतिषेधः शब्दे ऐतिह्यस्यानर्थान्तर-
 भावादन्तर्भावात् सामान्यत आक्षेपकत्वज्ञानसम्भवादस्तुत आक्षेपकत्वज्ञानं न शब्दे
 कारणं किन्तु आकाङ्क्षादिज्ञानं योग्यताप्रसाधीना च शब्दप्रमेति अर्थापत्त्यादे-
 रनुमानेऽन्तर्भावः उपपादककल्पनं हि विना व्याप्तिज्ञानं न सम्भवति वृष्टिवादा-
 वपि भेषजत्वव्याप्तिरस्यैव सम्भवोऽपि व्याप्तिसूत्रकत्वादनुमानं व्याप्तिरपेक्षिते च
 व्यभिचारादप्रमाणम् एवमभावो व्याप्तिसापेक्षोऽनुमानम् अभावनिष्ठव्याप्तेऽनु-
 मानाङ्गत्वे न विरोध इति भावः ॥ २ ॥

सत्यमर्थापत्तेः प्रामाण्ये वृद्धिर्भावान्तर्भावचिन्ता तदेव तु नास्तीति तटस्थः
 शङ्कते । असति-मेवे वृष्टिर्न भवतीत्यनेन सति मेवे वृष्टिर्भवतीत्यर्थापत्तिविषय-
 सत्र च न प्रामाण्यं सत्यपि मेवे वृद्ध्यभावादनेकान्तिकत्वात् ॥ ३ ॥

असति कारणे कार्यं नोत्पद्यते इति वाक्यात् प्रत्यनीक-
भूतोऽर्थः सति कारणे कार्यमुत्पद्यत इत्यर्थादापद्यते अभा-
वस्य हि भावः प्रत्यनीक इति । सोऽयं कार्योत्पादः सति
कारणेऽर्थादापद्यमानो न कारणस्य सत्तां व्यभिचरति न
खल्वसति कारणे कार्यमुत्पद्यते तस्मान्नानैकान्तिकी यत्तु
सति कारणे निमित्तप्रतिबन्धात् कार्यं नोत्पद्यत इति कारण-
धर्मोऽसौ न त्वर्थापत्तेः प्रमेयं किं तर्ह्यस्याः प्रमेयं सति कारणे
कार्यमुत्पद्यत इति योऽसौ कार्योत्पादः कारणस्य सत्तां न
व्यभिचरति एतदस्याः प्रमेयम् । एवन्तु सति अनर्थापत्ता-
वर्थापत्यभिमानं कृत्वा प्रतिषेध उच्यत इति । दृष्टञ्च कारण-
धर्मो न शक्यः प्रत्याख्यातुमिति ॥ ४ ॥

प्रतिषेधाप्रामाण्यञ्चानैकान्तिकत्वात् ॥ ५ ॥

अर्थापत्तिर्न प्रमाणमनैकान्तिकत्वादिति वाक्यं प्रतिषेधः
तेनानेनार्थापत्तेः प्रमाणत्वं प्रतिषिद्धयते न सङ्गावः एवमनै-
कान्तिको भवति अनैकान्तिकत्वादप्रमाणेनानेन न कश्चिदर्थः
प्रतिषिद्धयते इति । अथ मन्यसे नियतविषयेष्वर्थेषु स्वविषये
व्यभिचारो भवति न च प्रतिषेधस्यासङ्गावो विषयः एवं
तर्हि ॥ ५ ॥

समाधत्ते । अर्थापत्तेर्नानैकान्तिकत्वमिति शेषः असत्सु मेषु न दृष्टिरित्य-
नेन सति मेषु दृष्टिरिति तत्र च दृष्ट्या मेषज्ञानमभिमतं यत्र च मेषे न दृष्टि-
ज्ञानं तद्वानर्थापत्तादर्थोपत्तिधर्मः न चैतावता प्रामाण्यविरोधः व्याप्तादिधर्मात्
धर्मानुमिति दर्शनादनुमानस्याप्यप्रामाण्यापत्तेः नानैकान्तिकत्वमर्थापत्तेरिति
भाष्यस्यावतारणिकां सूत्रादौ केचिन्निखन्ति ॥ ४ ॥

प्रतिबन्धिमप्याह । लदुक्तरीत्या लदीयेप्रतिषेधस्याप्यप्रामाण्यं स्यादनैकान्ति-
कत्वात् यत्र कुत्रचिदनैकान्तिकत्वस्य प्रतिषेधासाधकत्वादनेकान्तिकत्वात् ॥ ५ ॥

तत्प्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् ॥ ६ ॥

अर्थापत्तेरपि कार्योत्पादेन कारणसत्ताया अव्यभिचारो
 विषयः न च कारणधर्मो निमित्तप्रतिबन्धात् कार्यानुत्पादत्व-
 मिति । अभावस्य तर्हि प्रमाणभावाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते कथ-
 मिति ॥ ६ ॥

नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेः ॥ ७ ॥

अभावस्य भूयसि प्रमेये लोकसिद्धेर्वैजात्यादुच्यते नाभाव-
 प्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेरिति अथाऽयमर्थबहुत्वादर्थैकदेश उदा-
 ह्रियते ॥ ७ ॥

लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानां तत्-
 प्रमेयसिद्धेः ॥ ८ ॥

तस्याभावस्य सिद्धरिति प्रमेयं, कथं लक्षितेषु वासस्सु अनु-
 पादेयेषु उपादेयानामलक्षितानां लक्षणलक्षितत्वात् लक्षणा-
 भावेन लक्षितत्वादिति । उभयसन्निधावलक्षितानि वासां-
 स्थानयेति प्रयुक्तो येषु वासस्सु लक्षणानि न भवन्ति तानि

अथ यत्र कुत्रचिदनैकान्तिकत्वं न दोषाय किन्तु स्वविषये इति यदि तदार्था-
 पत्तेरपि नाप्रामाण्यमित्याह । अनैकान्तिकत्वस्य स्वविषये साधकत्वाद्यदि स्वहेतोः
 प्रामाण्यं मन्यसे तदार्थापत्तेरपि स्वविषये प्रामाण्यमिति ॥ ६ ॥

अभावस्य न प्रमाणेऽन्तर्भाव इति तटस्थः शङ्कते । अभावनामकं प्रमाणं
 तदा स्याद्यदि तस्य प्रमेयं सिद्धेऽतदेव तु नास्ति अभावस्य तुच्छत्वान्न तत्र प्रमाण-
 ग्रहत्तिरिति भावः ॥ ७ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । तस्याभावप्रमाणस्य प्रमेयसिद्धिः भावप्रधानी निर्देशः किं
 तत्प्रमेयमित्यत्राह लक्षितेषु इति अलक्षितेषु घटादिषु । लक्षितानां तत्प्रमेयत्व-
 सिद्धिः अलक्षितानां कथं प्रमेयत्वमते आह अलक्षणलक्षितत्वादिति वक्ष्यमाणस्य

लक्षणाभावेन प्रतिपद्यते प्रतिपद्य चानयति प्रतिपत्तिहेतुश्च
प्रमाणमिति ॥ ८ ॥

असत्यर्थे नाभाव इति चेन्नान्यलक्षणोपपत्तेः ॥ ९ ॥

यत्र भूत्वा किञ्चिन्न भवति तत्र तस्याभावः उपपद्यते ।
अलक्षितेषु च वाससु लक्षणानि भूत्वा न भवन्ति तस्मात्
तेषु लक्षणाभावोऽनुपपन्न इति नान्यलक्षणोपपत्तेः यथायम-
न्येषु वासःसु लक्षणानामुपपत्तिं पश्यति नैवमलक्षितेषु सोऽयं
लक्षणाभावं पश्यन्नभावेनार्थं प्रतिपद्यते इति ॥ ९ ॥

तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः ॥ १० ॥

तेषु वासःसु लक्षितेषु सिद्धिर्विद्यमानता येषां भवति न
तेषामभावो लक्षणानाम्, यानि च लक्षितेषु विद्यन्ते लक्ष-
णानि, तेषामलक्षितेष्वभाव इत्यहेतुः । यानि खलु भवन्ति
तेषामभावो व्याहृत इति ॥ १० ॥

न लक्षणावस्थितापेक्षसिद्धेः ॥ ११ ॥

न ब्रूमो यानि लक्षणानि भवन्ति तेषामभाव इति ।

गुणकर्मादिभिर्लक्षणं न सम्भवति तथाप्यलक्षणेनैव तल्लक्षितं भवति अनीलनानथे-
त्युक्ते नीलाभावो हि इतरव्यावर्तकतया लक्षणम् अतोऽभावो नाप्रामाणिक इति
भावः ॥ ८ ॥

आक्षिप्य समाधत्ते । असति प्रतियोगित्यभावे वक्तुं न शक्यते सति च
प्रतियोगिनि कथं तदभाव इति चेन्नान्यत्र लक्षणेन सत्त्वेनार्थात् प्रतियोगिनः
उपपत्तेरभावोपपत्तेः न हि तत्रैव प्रतियोगिनः सत्त्वमपेक्षितम् ॥ ९ ॥

शङ्कते । लक्षितेषु लक्षणस्य तत्सिद्धेः व्यावर्तकत्वसिद्धेरलक्षितेषु अभावेषु
अहेतुः अहेतुत्वं व्यावर्त्यहेतुत्वम् अभावस्य लक्षणाभावान्निःस्वरूपस्य न व्यावर्त-
कत्वमिति भावः ॥ १० ॥

किन्तु केषुचिल्लक्षणान्यवस्थितानि अनवस्थितानि केषुचिदपेक्ष-
माणो येषु लक्षणानां भावं न पश्यति तानि लक्षणाभावेन
प्रतिपद्यत इति ॥ ११ ॥

प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च ॥ १२ ॥

अभावद्वैतं खलु भवति प्राक् चोत्पत्तेरविद्यमानता
उत्पन्नस्य चात्मनो हानादविद्यमानता, तत्रालक्षितेषु वासःसु
प्रागुत्पत्तेरविद्यमानतालक्षणो लक्षणानामभावो नेतर इति ।
आप्तोपदेशः शब्द इति प्रमाणभावे विशेषणं ब्रुवता नाना-
प्रकारः शब्द इति ज्ञाप्यते तस्मिन् सामान्येन विचारः किं
नित्योऽथानित्य इति ॥ १२ ॥

विमर्शहेत्वनुयोगे च विप्रतिपत्तेः संशयः ॥ १३ ॥

आकाशगुणः शब्दो विभुर्नित्योऽभिव्यक्तिधर्मक इत्येके,
गन्धादिसहवृत्तिर्द्रव्येषु सन्निविष्टो गन्धादिवदवस्थितोऽभि-
व्यक्तिधर्मक इत्यपरे, आकाशगुणः शब्द उत्पत्तिनिरोधधर्मको
बुद्धिवदित्यपरे, महाभूतसङ्गोभजः शब्दोऽनाश्रित उत्पत्ति-

समाधत्ते । पूर्वपक्षो न युक्तः प्रतियोगिनो लक्षणस्य यदवस्थितमवस्थानं
तस्यापेक्षाय तादृशसिद्धेः अयमर्थः प्रतियोगिस्वरूपज्ञानादेवाभावस्वरूपनिरूपण-
सम्भवाद्भावलक्षणापेक्षित भावः ॥ ११ ॥

प्रमेयसिद्धिरिति । मण्डूकमुत्यानुवर्त्तते प्रतियोगिन उत्पत्तेः प्राक् अभावस्य
उपपत्तेः उपलब्धात् घटो भविष्यतीत्यादिप्रागभावविषयकप्रत्यक्षस्य सार्वभौकि-
कत्वादिति भावः चकारेण ध्वंसादेरपि प्रत्यक्षसिद्धत्वं समुच्चयते चेष्टाया निर्व्या-
पारत्वेन न प्रामाण्यं वस्तुतो लिप्यादिवत्साङ्केतिकत्वात्तस्याप्यनुमाने शब्द वाक्-
भाव इति ॥ १२ ॥

समाप्तं प्रमाणचतुष्टयप्रकरणम् ॥ २० ॥

धर्मको निरोधधर्मक इत्यन्ये, अतः संशयः किमत्र तत्त्वमिति,
अनित्यः शब्द इत्युत्तरम्, कथम् ॥ १३ ॥

आदिमत्वादैन्यिकत्वात् कृतकवदुपचाराच्च ॥ १४

आदिर्योनिः कारणम्, आदीयतेऽस्मादिति कारणवद-
नित्यं दृष्टम् संयोगविभागजश्च शब्दः कारणवत्त्वादनित्य इति,
का पुनरियमर्थदेशना कारणवदिति उत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः
शब्द इति । भूत्वा न भवति विनाशधर्मक इति, सांशयिक-
मेतत् किमुत्पत्तिकारणं संयोगविभागी शब्दस्य, आहोस्विद-
भिव्यक्तिकारणमित्यत आह । ऐन्द्रियकत्वात् इन्द्रियप्रत्या-
सत्तिग्राह्य ऐन्द्रियः । किमयं व्यञ्जकेन समानदेशोऽभिव्यज्यते
रूपादिवत् । अथ संयोगजाच्छब्दाच्छब्दसन्ताने सति श्रोत्र-
प्रत्यासन्नो गृह्यत इति, संयोगनिवृत्तौ शब्दग्रहणान्न व्यञ्जकेन
समानदेशस्य ग्रहणम् । दारुव्रश्चने दारुपरशुसंयोगनिवृत्तौ
दूरस्थेन शब्दो गृह्यते न च व्यञ्जकाभावे व्यङ्ग्यस्य ग्रहणं
भवति, तस्मान्न व्यञ्जकः संयोगः । उत्पादके तु संयोगे
संयोगजाच्छब्दाच्छब्दसन्ताने सति श्रोत्रप्रत्यासन्नस्य ग्रहण-
मिति । इतश्च शब्द उत्पद्यते नाभिव्यज्यते कृतकवदुपचारात्
तौत्रं मन्दमिति कृतकमुपचर्यते तौत्रं सुखं मन्दं सुखं तौत्रं
दुःखं मन्दं दुःखमिति उपचर्यते च तौत्रः शब्दो मन्दः शब्द
इति । व्यञ्जकस्य तथाभावादग्रहणस्य तौत्रमन्दता रूपव-

वेदस्य प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् सिद्धं न चेदं युज्यते वेदस्य नित्यत्वादित्याशङ्कायां
वर्णानामनित्यत्वात् कथं तत्समुदायरूपस्य वेदस्य नित्यत्वमित्याशयेन शब्दानित्य-
त्वप्रकरणमारभते तत्र सिद्धान्तसूत्रम् । शब्दोऽनित्य इत्यादिः आदिमत्त्वात्
सकारणकत्वात् ननु न सकारणकत्वं कथंतात्वाद्यभिधातादेर्व्यञ्जकत्वेनाप्युपपत्ते-

दिति चेन्न अभिभवोपपत्तेः संयोगस्य व्यञ्जकस्य तीव्रमन्दतया
 शब्दग्रहणस्य तीव्रमन्दता भवति न तु शब्दो भिद्यते यथा
 प्रकाशस्य तीव्रमन्दतया रूपग्रहणस्येति तच्च नैवम् अभि-
 भवोपपत्तेः, तीव्रो भेरीशब्दो मन्दं तन्त्रीशब्दमभिभवति न
 मन्दः, न च शब्दग्रहणमभिभावकं शब्दश्च न भिद्यते शब्दे
 तु भिद्यमाने युक्तोऽभिभवः तस्मादुत्पद्यते शब्दो नाभिव्यज्यत
 इति, अभिभवानुपपत्तिश्च व्यञ्जकसमानदेशस्याभिव्यक्तौ प्राप्त्य-
 भावात् व्यञ्जकेन समानदेशोऽभिव्यज्यते शब्द इत्येतस्मिन्
 पक्षे नोपपद्यतेऽभिभवः, न हि भेरीशब्देन तन्त्रीस्वनः प्राप्त
 इति, अप्राप्ते अभिभव इति चेत् शब्दमात्राभिभवप्रसङ्गः ।
 अथ मन्येताऽसत्यां प्राप्तावभिभवो भवति इति । एवं सति यथा
 भेरीशब्दः कश्चित्तन्त्रीस्वनमभिभवति । एवमन्तिकस्थोपादान-
 मिव दवीयस्थोपादानमपि तन्त्रीस्वनं नाभिभवेत् अप्राप्तेर-
 विशेषात् तत्र कश्चिदेव भेर्यां प्रणादितायां सर्वलोकेषु समान-
 कालास्तन्त्रीस्वना न श्रूयेरन् इति । नानाभूतेषु शब्दसन्तानेषु
 सत्सु श्रोत्रप्रत्यासत्तिभावेन कस्यचिच्छब्दस्य तीव्रेण मन्दस्या-
 भिभवो युक्त इति । कः पुनरयमभिभवो नाम ग्राह्यसमान-
 जातीयग्रहणमभिभवः । यथोक्ताप्रकाशस्य ग्रहणार्हस्यादि-
 त्यप्रकाशेनेति ॥ १४ ॥

रत आह ऐन्द्रियकत्वादिति सामान्यवत्त्वे सति बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्ष-
 विषयत्वादित्यर्थः परे तु ऐन्द्रियकत्वं लौकिकप्रत्यक्षविशेषत्वं सामान्यसमवायेश्च
 न तथात्वं जातित्वादिना विशेषत्वसम्भवेऽपि जातित्वादेरप्रत्यक्षत्वात् व्यभिचारः
 मनस इन्द्रियत्वाभावाच्च नात्मनि व्यभिचार आत्मन ऐन्द्रियकत्वाभावाद्धेत्याहुः
 अप्रयोजकत्वमाशङ्क्याह कृतकैति कृतके घटादौ यथा उपचारो ज्ञानं तथैव
 कृत्यत्वप्रकारकप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः तथाच कार्यत्वेनानाकार्यसार्वलौकिक-

न घटाभावसामान्यनित्यत्वात् नित्येष्वप्य- नित्यवदुपचाराच्च ॥ १५ ॥

न खलु आदिमत्त्वादित्यः शब्दः, कस्मात् व्यभिचारात्
आदिमतः खलु घटाभावस्य दृष्टं नित्यत्वं, कथमादिमान्
कारणविभागेभ्यो हि घटो न भवति कथमस्य नित्यत्वं योऽसौ
कारणविभागेभ्यो न भवति न तस्याभावो भावेन कदाचिन्न-
वर्त्तत इति, यदप्येन्द्रियकत्वात् तदपि व्यभिचरति । ऐन्द्रिय-
कञ्च सामान्यं नित्यञ्चेति, यदपि कृतकवदुपचारादिति तदपि
व्यभिचरति नित्येष्वनित्यवदुपचारो दृष्टः यथा हि भवति
वृक्षस्य प्रदेशः कम्बलस्य प्रदेशः एवमाकाशस्य प्रदेशः आत्मनः
प्रदेश इति भवतीति ॥ १५ ॥

तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वविभागादव्यभिचारः ॥ १६ ॥

नित्यमित्यत्र किं तावत्तत्त्वम् । आत्मान्तरस्यानुत्पत्ति-
धर्मकस्यात्महानानुपपत्तिर्नित्यत्वम् । तच्चाभावे नोपपद्यते,
भाक्तं तु भवति यत्तत्रात्मा न महानासीत् यद्भूत्वा न भवति न
जातु तत् पुनर्भवति तत्रानित्य इव नित्यो घटाभावो इत्यर्थः

प्रत्यक्षवत्त्वादित्यत्वमेव सिध्यति केचित्तु उपचाराद्विनाशित्वात् कृतकवत् इति
दृष्टान्त इति परे तु कृतकवदुपचारात् कृतकसुखदुःखादिवद्भवहारात् यथाहि
सुखादौ तीव्रमन्दादिव्यवहारः शब्देऽप्येवं न तु नित्यं तथेत्याहुः ॥ १४ ॥

यथा मृते हेतूनां व्यभिचारमाशङ्कते । नोक्ता हेतवः घटाभावस्य घटध्वंसस्य
नित्यत्वाद्विनाशित्वादादिमत्त्वं व्यभिचारि ऐन्द्रियकर्तृ सामान्ये व्यभिचारि-
नित्येष्वप्यनित्यवदुपचारात् यथा घटाकाशमुत्पन्नम् अहं सुखीजात इत्यादि ॥ १५ ॥

प्रथमे व्यभिचारं परिहरति । तत्त्वस्य प्रारम्भार्थिकस्य भाक्तस्य च नानात्वस्य
भेदस्य विभागात् विवेकाच्च व्यभिचारः स्यात् हि उत्पत्तिमत्त्ववच्छेदम् आदिमत्त्वं

२४ अध्यायः]

द्वितीयाह्निकम् ।

१२१

इति, तत्र यथाजातीयकः शब्दो न तथाजातीयकं कार्यं
किञ्चिन्नित्यं दृश्यत इत्यव्यभिचारः । यदपि सामान्यनित्यत्वा-
दिति इन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यमैन्द्रियकमिति ॥ १६ ॥

सन्तानानुमानविशेषणात् ॥ १७ ॥

नित्ये व्यभिचार इति प्रकृतम् । नेन्द्रियग्रहणसामर्थ्या-
च्छब्दस्यानित्यत्वं किं तर्हीन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यत्वात् सन्ता-
नानुमानं तेनानित्यत्वमिति यदपि नित्येष्वप्यनित्यत्ववदुप-
चारादिति न ॥ १७ ॥

कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानान्नित्ये-
ष्वप्यव्यभिचार इति ॥ १८ ॥

एवमाकाशप्रदेश आत्मप्रदेश इति नात्राकाशात्मनोः
कारणद्रव्यमभिधीयते यथा कृतकस्य, कथं ह्यविद्यमानमभि-
धीयते अविद्यमानता च प्रमाणतोऽनुपलब्धेः किं तर्हि
तत्राभिधीयते संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वं परिच्छिन्नेन द्रव्येणा-
काशस्य संयोगो नाकाशं व्याप्नोति अव्याप्य वर्तत इति,
तदस्य कृतकेन द्रव्येण सामान्यं न ह्यामलकयोः संयोग आश्रयं
व्याप्नोति सामान्यकृता च भक्तिराकाशस्य प्रदेश इति ।
अनेनात्मप्रदेशो व्याख्यातः संयोगवच्च शब्दनुद्धादीनामव्याप्य-

त्रैकालिकरूपनित्यत्वाभावरूपश्चानित्यत्वमस्यैवाविनाशित्वान्नित्यत्वमप्यव्यभिचारिकमती-
न व्यभिचारः आदिमत्त्वं प्रागभावावच्छिन्नसत्त्वं न चैतदभाव इति वार्थः ॥ १६ ॥

द्वितीये व्यभिचारमुद्धरति । सन्तानस्यानुमानेऽनुमिति करणे लिङ्गे विशे-
षणात् सन्तानः सन्तन्यमानः एकधर्मावच्छिन्नत्वेन ज्ञायमानः तेन सामान्यवत्वे
सतीति विशेषणीयमिति ॥ १७ ॥

तृतीये व्यभिचारं वारयति । आकाशे हेतुर्नास्तीति आकाशे प्रादेशिक-

वृत्तित्वमिति । परीक्षिता च तीव्रमन्दता शब्दतत्त्वं न भक्ति-
कतेति । कस्मात् पुनः सूत्रकारस्यास्मिन्नर्थे सूत्रं न श्रूयत
इति, श्रौतमिदं भगवतः सूत्रकारस्य बहुष्वधिकरणेषु द्वौ पक्षौ
न व्यवस्थापयति तत्र शास्त्रसिद्धान्तात् तत्त्वावधारणं प्रति-
पत्तुमर्हतीति मन्यते शास्त्रसिद्धान्तस्तु न्यायसमाख्यातमनु-
मतं बहुशाखमनुमानमिति । अथापि खल्विदमस्ति इदं
नास्त्येति कुत एतत् प्रतिपत्तव्यमिति प्रमाणत उपलब्धेरनुप-
लब्धेऽप्येति । अविद्यमानस्तर्हि शब्दः ॥ १८ ॥

प्रागुच्चारणाद्यनुपलब्धेरावरणाद्यनुपलब्धेश्च ॥ २६ ॥

प्रागुच्चारणान्नास्ति शब्दः । कस्मात् । अनुपलब्धेः सतो-
ऽनुपलब्धिरावरणादिभ्य एतन्नोपपद्यते कस्मात् आवरणादी-
नामनुपलब्धिकारणानामग्रहणात् । अनेनावृतः शब्दो नोप-
लभ्यते असन्निकष्टचेन्द्रियव्यवधानादित्येवमादि अनुपलब्धि-
कारणं न गृह्यत इति सोऽयमनुच्चारितो नास्त्येति, उच्चारण-
मस्य व्यञ्जकं तदभावात् प्रागुच्चारणाद्यनुपलब्धिरिति ।
किमिदमुच्चारणं नामेति । विवक्षाजनितेन प्रयत्नेन कोष्ठस्य
वायोः प्रेरितस्य कण्ठतात्त्वादिप्रतिघातः । यथास्थानं प्रति-
घाताद्वर्णाभिव्यक्तिरिति । संयोगविशेषो वै प्रतिघातः प्रति-
षिद्धञ्च संयोगस्य व्यञ्जकत्वम् । तस्मान्न व्यञ्जकाभावादग्रहणम्

व्यवहारस्तु गौणः प्रदेशशब्देन कारणद्रव्यस्य कारणवती द्रव्यस्याभिधानान्न
चाकाशं तादृशं तादृशत्वे वा साध्यसत्त्वान्न व्यभिचारः एवं सुखीजात इत्यादौ
सुखाद्युत्पत्तिरेव विषय इति भावः ॥ १८ ॥

न चीकृहेतूनामप्रयोजकत्वं विपक्षबाधकसत्त्वादित्याह । शब्दो यदि निव्यः
स्यादुच्चारणात् प्रागुपलब्धेत श्रीत्र सन्निकर्षसत्त्वान्न चान्न प्रतिबन्धकमस्तीत्याह ।

अपि त्वभावादेवेति सोऽयमुच्चार्यमाणः श्रूयते श्रूयमाणश्च भूत्वा भवतीति अनुमीयते ऊर्ध्वं चोच्चारणाच्छ्रूयते स भूत्वा न भवतीति अभावान्न श्रूयत इति कथम् आवरणाद्यनुपलब्धेरित्युक्तं तस्मादुत्पत्तितिरोभावधर्मकः शब्द इति एवञ्च सति तत्त्वं पांशुभिरिवावाकिरन्निदमाह ॥ १९ ॥

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः ॥ २० ॥

यद्यनुपलम्भादावरणं नास्ति आवरणानुपलब्धिरपि तर्ह्यनुपलम्भान्नास्तीति तस्या अभावादप्रतिषिद्धमावरणमिति कथं पुनर्जानीतेऽभावान्नावरणानुपलब्धिरुपलभ्यत इति किमत्र ज्ञेयं प्रत्यात्मवेदनीयत्वात् समानम् अयं खल्वावरणमनुपलभमानः प्रत्यात्ममेव संवेदयते नावरणमुपलभ इति यथा कुड्येनावृतस्यावरणमुपलभमानः प्रत्यात्ममेव संवेदयते सेयमावरणोपलब्धिवदावरणानुपलब्धिरपि संवेद्यैवेति एवञ्च सत्यपहतविषयमुत्तरवाक्यमस्तीति अभ्यनुज्ञावादेन तूच्यते जातिवादिना ॥ २० ॥

अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसङ्गाववन्नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भात् ॥ २१ ॥

वरणेति आवरणादेः प्रतिबन्धकस्यानुपलब्ध्याऽभावनिर्णयात् देशान्तरगमनस्तु शब्दस्यामूर्तत्वात् सम्भाव्यते अतीन्द्रियानन्तप्रतिबन्धकत्वकल्पनामपेक्ष्य शब्दानित्यत्वकल्पनैव लघीयसीति भावः ॥ १९ ॥

भान्तस्य पूर्वपक्षपरं सूत्रद्वयम् । अनुपलम्भादनुपलब्धिसङ्गाववन्नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भात् यथा त्वया आवरणस्यानुपलब्ध्या अभाव इत्युच्यते तथा आवरणानुपलब्धेरनुपलम्भात्तदभाव आवरणोपलब्धिरेव स्यात् यदि वा आवरणानुपलब्धेरनुपलब्धेऽपि नावरणानुपलब्धेरभावस्तदा आवरणस्यानुपलम्भादपि नावरणस्यानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ २० ॥

यथानुपलभ्यमानाऽप्यावरणानुपलब्धिरस्ति एवमनुपलभ्यमानमप्यावरणमस्तीति यद्यभ्यनुजानाति भवाननुपलभ्यमानाप्यावरणानुपलब्धिरस्ति एवमनुपलभ्यमानमप्यावरणमस्तीति । यद्यभ्यनुजानाति न चानुपलभ्यमाना नावरणानुपलब्धिरस्तीति अभ्यनुज्ञाय च वदति नाख्यावरणमनुपलब्धादिति । एतस्मिन्नप्यभ्यनुज्ञावादे प्रतिपत्तिनियमो नोपपद्यत इति ॥ २१ ॥

अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः ॥ २२ ॥

यदुपलभ्यते तदस्ति यन्नोपलभ्यते तन्नास्तीति अनुपलम्भात्मकमसदिति व्यवस्थितम् उपलब्धभावश्चानुपलब्धिरिति सेयमभावत्वान्नोपलभ्यते सच्च खत्वावरणं तस्योपलब्ध्या भवितव्यम् । न चोपलभ्यते तस्मान्नास्तीति । तच्च यदुक्तं नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भादित्युक्तमिति अथ शब्दस्य नित्यत्वं प्रतिजानानः कस्माद्ध्येयोः प्रतिजानीते ॥ २२ ॥

अस्पर्शत्वात् ॥ २३ ॥

अस्पर्शमाकाशं नित्यं दृष्टमिति तथा च शब्द इति सोऽयमुभयतः सव्यभिचारः स्पर्शवांश्चाणुर्नित्यः अस्पर्शश्च कर्माऽनित्यं दृष्टम् अस्पर्शत्वादित्येतस्य साध्यसाधर्म्योदाहरणम् ॥ २३ ॥

न कर्मानित्यत्वात् ॥ २४ ॥

सिद्धान्तमूत्रम् । आवरणानुपलब्धिरनुपलम्भादावरणोपलब्धिरिति जात्युत्तरम् अहेतुः न मन्मतप्रतिषेधसाधनम् अनुपलब्धिरावरणानुपलब्धिरनुपलम्भात्मकत्वादुपलम्भाभावात्मकत्वात्तस्य च मनसैव मुग्रहत्वात्तदनुपलब्धिरसिद्धेति भावः ॥ २२ ॥ सम्यतिपक्षमाशङ्कते । शब्दो नित्यः अस्पर्शत्वाद्गगनवदिति भावः ॥ २३ ॥

साध्यवैधर्म्येणोदाहरणम् ॥ २४ ॥

नाणुनित्यत्वात् ॥ २५ ॥

उभयस्मिन्नुदाहरणे व्यभिचारान्न हेतुः । अयं तर्हि हेतुः
॥ २५ ॥

सम्प्रदानात् ॥ २६ ॥

सम्प्रदीयमानमवस्थितं दृष्टं, सम्प्रदीयते च शब्द आचार्येणान्तेवासिने तस्मादवस्थित इति ॥ २६ ॥

तदन्तरालानुपलब्धेरहेतुः ॥ २७ ॥

येन सम्प्रदीयते यस्मै च तयोरन्तरालेऽवस्थानमस्य केन लिङ्गेनोपलभ्यते सम्प्रदीयमानो ह्यवस्थितः सम्प्रदातुरपेति सम्प्रदानञ्च प्राप्नोतीत्यवर्जनीयमेतत् ॥ २७ ॥

अध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

अध्यापनं लिङ्गम् असति सम्प्रदानेऽध्यापनं न स्यादिति ॥ २८ ॥

न सत्प्रतिपक्षस्तदीयहेतोरनैकान्तिकत्वादित्याह । अस्यर्थत्वं न शब्दनित्यत्वसाधकं कर्मणि व्यभिचारात् ॥ २४ ॥

अनैकान्तिकमपि साधकं स्यादत्राह । अनैकान्तिकस्य साधकत्वेऽपीः परमाणीर्नित्यत्वं न स्याद्रूपवत्त्वादिना तत्रानित्यत्वानुमानापत्तेरित्यर्थः ॥ २५ ॥

शङ्कते । गुरुणा शिष्याय विद्यायाः सम्प्रदानात् तथा च शब्दस्य प्राक्सत्त्वसिद्धं तथा च तावत्कालं स्थिरं चैनं कः पश्चान्नाभ्यसिष्यतीति न्यायान्नित्यत्वमर्थसिद्धिमिति भावः ॥ २६ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । शिष्ये उपसन्ने गुरुरध्यापयति यदि च शब्दो नित्यः स्यात्तदा शिष्यागमनानन्तरमध्यापनात् पूर्वमपि शब्द उपलभ्येतैत्यनुपलब्ध्या च नास्ति शब्द इत्यतस्त्वदुक्तो न हेतुः ॥ २७ ॥

पूर्वपक्षसूत्रम् । मदीयहेतोः प्रतिषेधो न युक्तः कुतः अध्यापनात् यद्यन्त-

उभयोः पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २६ ॥

समानमध्यापनमुभयोः पक्षयोः संशयानतिवृत्तेः किमाचार्यस्थः शब्दोऽन्तेवासिनमापद्यते तदध्यापनम् । आहोस्त्रिभृत्योपदेशवद्गृहीतस्यानुकरणमध्यापनमिति । एवमध्यापनमलिङ्गं सम्प्रदानस्येति । अयं तर्हि हेतुः ॥ २६ ॥

अभ्यासात् ॥ ३० ॥

अभ्यस्यमानमवस्थितं दृष्टं पञ्चकत्वः पश्यतीति, रूपमवस्थितं पुनः पुनर्दृश्यते, भवति च शब्दोऽभ्यासः, दशकत्वोऽधीतोऽनुवाको किंशतिकत्वोऽधीत इति, तस्मादवस्थितस्य पुनः पुनरुच्चारणमभ्यास इति ॥ ३० ॥

नान्यत्वेऽप्यभ्यासस्योपचारात् ॥ ३१ ॥

अनवस्थानेऽप्यभ्यासस्याभिधानं भवति । द्विर्नृत्यतु भवान्

रालकाले शब्दो न स्यात् कथमध्यापनं घटेत अनुपलब्धस्तु शब्दस्य कण्ठतालाद्यभिघातरूपव्यञ्जकाभावादुपपद्यत इति भावः आचार्यास्तु सूत्रद्वयमेवं प्रचक्षते विभक्तिव्यत्यासाद्वैतीस्तदनन्तरालानुपलब्धिरर्थस्तथा च द्वेतीः स्वत्वस्याभावात्तदनन्तरालस्य स्वत्वध्वंसस्यानुपलब्धिरती न दानमित्यर्थः प्रतिषेधो न युक्तः न हि दानं मनाभिप्रेतं किन्त्वध्यापनं तच्च विद्यमानस्य शब्दस्यैवेति भावः ॥ २८ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । अन्यतरस्य पक्षस्यानित्यत्वसाधकस्याध्यापनाद्यः प्रतिषेधः स न सम्भवति उभयोः पक्षयोरध्यापनस्य समानत्वादिति शेषः अध्यापनं हि गुरुच्चारणानूच्चारणं शिष्योच्चारणानुकूलीच्चारणं वा तच्च स्वीर्य्यास्वीर्य्यपक्षयोस्तुल्यं न शब्दनित्यतायाः साहायकं विधातुमलं न ह्यध्यापनं दानं येन स्वत्वध्वंसपदस्वत्वापादनार्थं तस्य स्वीर्य्यमाशङ्कनीयं न वा सम्भवति बह्वनामेकदा स्वत्वविरोधात्परस्वदानासम्भवाच्च अपि तु नृत्याध्यापनादाविषोपदेशमात्रमिति भावः ॥ २९ ॥

पूर्वपक्षसूत्रम् । यद्वि स्थिरं तदभ्यस्यमानं दृष्टं यथा दशकली रूपं पश्यति एवं शतकलीनुवाकमधीत इत्यभ्यासात् स्वीर्य्यं शब्दस्येति भावः ॥ ३० ॥

त्रिरुत्थत् भवानिति, द्विरुत्थत् त्रिरुत्थत् द्विरग्निहोत्रं
बुहोति द्विर्भुङ्क्ते एवं व्यभिचारात् प्रतिषिद्धहेतावन्यशब्दस्य
प्रयोगः प्रतिषिध्यते ॥ ३१ ॥

अन्यदन्यस्मादनन्यत्वादनन्यदित्यन्यताऽभावः ॥ ३२

यदिदमन्यदिति मन्यसे तत् स्वार्थेनानन्यत्वादन्यन्न
भवति । एवमन्यताया अभावः, तत्र यदुक्तमन्यत्वेऽप्यभ्या-
सोपचारादित्येतदयुक्तमिति शब्दप्रयोगं प्रतिषेधतः शब्दान्तर-
प्रयोगः प्रतिषिध्यते ॥ ३२ ॥

तदभावे नास्त्यनन्यता तयोरितरेतरापेक्ष-
सिद्धेः ॥ ३३ ॥

अन्यस्मादन्यतामुपपादयति भवान् उपपाद्य चान्यत् प्रत्या-
चष्टे अनन्यदिति च शब्दमनुजानाति प्रयुङ्क्ते चानन्यदिति ।
एतत् समासपदमन्यशब्दोऽयं प्रतिषेधेन सह समस्यते यदि
चात्रोत्तरं पदं नास्ति कस्यायं प्रतिषेधेन सह समासः, तस्मा-
त्तयोरनन्यान्यशब्दयोरितरोऽनन्यशब्द इतरमन्यशब्दमपेक्ष-
माणः सिद्धयतीति तत्र यदुक्तमन्यताया अभाव इत्येतदयुक्त-
मिति, अस्तु तर्हीदानीं शब्दस्य नित्यत्वम् ॥ ३३ ॥

उत्तरयति । पूर्वपक्षी न युक्तः कुतः अन्यत्वे भेदेऽपि शब्दानाम् अध्ययनाभ्या-
सस्य उपचारात् सम्भवात् न ह्यभ्यासः स्वैर्यं साधयति द्विर्बुहोति त्रिरुत्थतीत्यादौ
भेदेऽप्यभ्यासदर्शनादिति भावः ॥ ३१ ॥

अन्यतैव जगति नास्तीति कथमन्यत्वेऽप्यभ्यासोपपत्तिरिति तटस्थ आशङ्कते ।
यदन्यस्मादन्यदुच्यते तत्स्वस्मादनन्यादभिन्नं तत्कथमन्यत्वेदामेदयोर्विरोधादिति
भावः स्वाभेदस्यावश्यकत्वमिति हृदयम् ॥ ३२ ॥

समाधत्ते । तदभावेऽन्यत्वस्याभावेऽनन्यतापि नास्ति तयोर्भेदामेदयोः सिद्धेः

विनाशकारणानुपलब्धेः ॥ ३४ ॥

यदनित्यं तस्य विनाशः कारणाद्भवति यथा लोष्टस्य कारणद्रव्यविभागात्, शब्दश्चेदनित्यस्तस्य विनाशो यस्मात् कारणद्भवति तदुपलभ्येत न चोपलभ्यते तस्मान्नित्य इति ॥ ३४ ॥

अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्गः ॥ ३५ ॥

यथा विनाशकारणानुपलब्धेरविनाशप्रसङ्गः । एवमश्रवणकारणानुपलब्धेः सततं श्रवणप्रसङ्गः । व्यञ्जकाभावादश्रवणमिति चेत् प्रतिषिद्धं व्यञ्जकम् । अथाविद्यमानस्य निर्निमित्तं श्रवणमिति विद्यमानस्य निर्निमित्तो विनाश इति समानश्च दृष्टविरोधो निमित्तमन्तरेण विनाशे चाश्रवणे चेति ॥ ३५ ॥

उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनपदेशः ॥ ३६ ॥

अनुमानाच्चोपलभ्यमाने शब्दस्य विनाशकारणे विनाशकारणानुपलब्धेरसत्त्वादित्यनपदेशः । यस्माद्विषाणी तस्मादश्व इति किमनुमानमिति चेत् सन्तानोपपत्तिः उपपादितः शब्दसन्तानः संयोगविभागजाच्छब्दाच्छब्दान्तरं ततोऽप्यन्यत्ततोऽप्यन्यदिति तत्र कार्यः शब्दः कारणशब्दं निरुणद्धि प्रति-

परस्परसापेक्षत्वात् वस्तुतस्तु तयोर्मध्य इतरस्य एकतरस्य अनन्यत्वस्य इतरसापेक्षसिद्धिः इतरत्वस्य भेदस्य ज्ञानापेक्षसिद्धिर्यस्य तादृशत्वादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

शङ्कते । शब्दो नित्य इत्यादिः अनुपलब्धिरप्रत्यक्षमज्ञानं वा ॥ ३४ ॥

आद्ये प्रतिबन्धिसाह । यद्यप्रत्यक्षत्वादभावसिद्धिसादा श्रवणकारणस्याप्रत्यक्षत्वादश्रवणं न स्यादिति सततश्रवणप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

द्वितीये लाह । अनुमानादिना उपलभ्यमाने विनाशकारणे अनुपलब्धे-

घातिद्रव्यसंयोगस्त्वन्यस्य शब्दस्य निरोधकः । दृष्टं हि तिरः
प्रतिकुड्यमन्तिकस्थेनाप्यश्रवणं शब्दस्य श्रवणं दूरस्थेनाप्य-
सति व्यवधान इति । घण्टायामभिहन्यमानायां तारस्तार-
तरो मन्दो मन्दतर इति श्रुतिभेदान्नानाशब्दसन्तानोऽविच्छे-
देन श्रूयते तन्न नित्ये शब्दे, घण्टास्थमन्यगतं वाऽवस्थितं
सन्ताननिवृत्तिरभिव्यक्तिकारणं वाच्यं येन श्रुतिसन्तानो भव-
तीति शब्दभेदश्चासतिश्रुतिभेद उपपादयितव्य इति । अनित्ये
तु शब्दे घण्टास्थं सन्तानवृत्तिसंयोगसहकारिनिमित्तान्तरं
संस्कारभूतं पटुमन्दमिति वर्तते तस्यानुवृत्त्या शब्दसन्तानानु-
वृत्तिः । पटुमन्दभावाच्च तीव्रमन्दता शब्दस्य, तत्कृतश्च श्रुति-
भेद इति न वै निर्निमित्तान्तरं संस्कार उपलभ्यते अनुपलब्धे-
र्नास्तीति ॥ ३६ ॥

पाणिनिमित्तप्रश्लेषाच्छब्दाभावे नानुपलब्धिः ॥३७॥

पाणिकर्मणा पाणिघण्टाप्रश्लेषो भवति तस्मिंश्च सति
शब्दसन्तानो नोपलभ्यते अतः श्रवणानुपपत्तिः । तत्र प्रति-
घातिद्रव्यसंयोगः शब्दस्य निमित्तान्तरं संस्कारभूतं निरुणङ्गी-
त्यनुमीयते । तस्य च निरोधाच्छब्दसन्तानो नोत्पद्यते अनु-
त्पत्तौ श्रुतिविच्छेदः । यथा प्रतिघातिद्रव्यसंयोगादिषोः

रभावात्त्वदीयो हेतुरनुपदेशः असाधकः असिद्धत्वात् जन्यभावत्वेन विनाशकत्वन-
मिति भावः ॥ ३६ ॥

सिद्धान्तिनः सूत्रान्तरम् । शब्दायमाने कांसादौ पाणिरूपनिमित्तस्य
प्रश्लेषात् संयोगाच्छब्दाभावे उपलभ्यमाने शब्दाभावकारणस्य नानुपलब्धिरिति
यथा श्रुतानुयायिनः परे तु पाणिरूपनिमित्तस्य प्रश्लेषः सत्त्वन्मौ यत्र स पाणिजः
शब्दः अर्थात् उत्तरशब्दः ततः शब्दाभावे शब्दध्वंसे सति न विनाशकारणानुप-
लब्धिरित्यर्थं इत्याहुः अन्ये तु पूर्वसूत्रे शब्दस्य तावद्देगात्मकः संस्कारविशेषो हेतुस्तस्य

क्रियाहेतौ संस्कारे निरुद्धे गमनाभाव इति कम्पसन्तानस्य
स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यस्य चोपरमः कांस्यपात्रादिषु पाणिसंश्लेषो
लिङ्गं संस्कारसन्तानस्येति, तस्मान्निमित्तान्तरस्य संस्कारभूतस्य
नानुपलब्धिरिति ॥ ३७ ॥

विनाशकारणानुपलब्धेऽवस्थाने तन्नित्य-
त्वप्रसङ्गः ॥ ३८ ॥

यदि यस्य विनाशकारणं नोपलभ्यते तदवतिष्ठते अव-
स्थानाच्च तस्य नित्यत्वं प्रसज्यते । एवं यानि खल्विमानि
शब्दश्रवणानि शब्दाभिव्यक्तय इति मतं न तेषां विनाश-
कारणं भवतोपपाद्यते अनुपपादनादनवस्थानमनवस्थानात्
तेषां नित्यत्वं प्रसज्यत इति । अथ नैवन्तर्हि विनाशकार-
णानुपलब्धेः शब्दस्यावस्थानान्नित्यत्वमिति । कम्पसमाना-
श्रयस्य च नादस्य पाणिप्रश्लेषात् कम्पवत् कारणीपरमाद-
भावः वैयधिकरण्ये हि प्रतिघातिद्रव्यप्रश्लेषात् समानाधि-
करणस्यैवोपरमः स्यादिति ॥ ३८ ॥

अस्पर्शत्वादप्रतिषेधः ॥ ३९ ॥

यदिदमाकाशगुणः शब्द इति प्रतिषिध्यते अयमनुपपन्नः

तीव्रतीव्रतरमन्दमन्दतरत्वाच्छब्दोऽपि तादृशः तत्र चोत्तरीत्तरशब्दानां पूर्वपूर्व-
शब्दनाशकत्वं कल्प्यत इत्यर्थः ननु तादृशसंस्कार एव नास्तीत्यत्राह पाणौति ।
नानुपलब्धिः संस्कारस्येति शेषः पाणेर्निमित्तस्य प्रश्लेषात् घण्टादिसंयोगात् संस्कार-
रूपकारणाभावद्वारा शब्दाभावे शब्दानुत्पत्तौ नानुपलब्धः संस्कारस्येत्यर्थ
इत्याहुः ॥ ३७ ॥

ननु घण्टादिपाणिसंयोगस्य शब्दनिवर्तकत्वे घण्टाद्याश्रय एव शब्दः स्यादित्या-

२५ अध्यायः]

द्वितीयाह्निकम् ।

१३१

प्रतिषेधः अस्पर्शत्वाच्छब्दाश्रयस्य रूपादिसमानदेशस्याग्रहणे
शब्दसन्तानोपपत्तेरस्पर्शव्यापिद्रव्याश्रयः शब्द इति ज्ञायते
न च कम्पसमानाश्रय इति प्रतिद्रव्यं रूपादिभिः सह सन्नि-
विष्टः शब्दसमानदेशो व्यज्यत इति नोपपद्यते कथम् ॥ ३९ ॥

विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समासे ॥ ४० ॥

सन्तानोपपत्तेश्चेति चार्थः, तद्व्याख्यातम् । यदि रूपा-
दयः शब्दाश्च प्रतिद्रव्यं समस्ताः समुदितास्तस्मिन् समुदाये
यो यथाजातीयकः सन्निविष्टस्तस्य तथाजातीयस्यैव ग्रहणेन
भवितव्यं शब्दे रूपादिवत् तत्र योऽयं विभाग एकद्रव्ये नाना-
रूपाभिन्नश्रुतयो विधर्माणः शब्दा अभिव्यज्यमाना श्रूयन्ते ।
यच्च विभागान्तरं सरूपाः समानश्रुतयः सधर्माणः शब्दा-
स्त्रीव्रमन्दधर्मतया भिन्नाः श्रूयन्ते तदुभयं नोपपद्यते नाना-
भूतानामुत्पद्यमानानामयं धर्मो नैकस्य व्यज्यमानस्येति ।
अस्ति चायं विभागो विभागान्तरञ्च तेन विभागोपपत्तेर्मन्या-
महे न प्रतिद्रव्यं रूपादिभिः सह शब्दः सन्निविष्टो व्यज्यत
इति । द्विविधश्चायं शब्दो वर्णात्मको ध्वनिमात्रश्च, तत्र वर्णा-
त्मनि तावत् ॥ ४० ॥

विकारादेशोपदेशात् संशयः ॥ ४१ ॥

शङ्कायामाह । उक्तः प्रतिषेधो न सम्भवति अस्पर्शत्वात् शब्दाश्रयस्येति शेषः
शब्दो हि न स्पर्शवद्विशेषगुणः अग्निसंयोगासमवायिकारणकलाभाववदकारणं
गुणपूर्वककार्यत्वादित्याशयः ॥ ३९ ॥

एतदेव व्युत्पादयितुमाह । समासे स्पर्शादिसमुदाये साहित्येन शब्दो वर्तत
इति न युक्तं विभक्त्यन्तरस्य विभागान्तरस्य तारमन्दादेरुपपत्तेः अयमर्थः एकस्मि-
न्नेव शङ्कादौ तारमन्दादि नानाशब्दा जायन्ते गन्धादयस्तु विनाग्निसंयोगं न
परावर्तन्त इति भावः ॥ १०५ ॥ समासं शब्दानित्यलप्रकरणम् ॥ ४० ॥

दध्यत्रेति । केचिदिकार इत्वं हित्वा यत्वमापद्यते इति विकारं मन्यन्ते । केचिदिकारस्य प्रयोगे विषयकृते यदिकारः स्थानं जहाति तत्र यकारस्य प्रयोगं ब्रुवते । संहितायां विषये इकारो न प्रयुज्यते तस्य स्थाने यकारः प्रयुज्यते स आदेश इति । उभयमिदमुपदिश्यते तत्र न ज्ञायते किं तत्त्वमिति । आदेशोपदेशस्तत्त्वम् । विकारोपदेशे ह्यन्वयस्याग्रहणादिकारानुमानं सत्यन्वये किञ्चिन्निवर्तते किञ्चिदुपजायत इति शक्येत विकारोऽनुमातुम्, न चान्वयो गृह्यते, तस्माद्विकारो नास्त्येति, भिन्नकरणयोश्च वर्णयोरप्रयोगे प्रयोगोपपत्तिः । विवृत्तकरण इकारः ईषत्सृष्टकरणो यकारः । ताविमौ पृथक् करणाख्येन प्रयत्नोच्चारणीयौ तयोरेकस्याप्रयोगेऽन्यतरस्य प्रयोग उपपन्न इति अविकारे चाविशेषः । यत्रेमाविकारयकारौ न विकारभूतौ यतते यच्छति प्रायंस्त इति । इकार इदमिति । यत्र च विकारभूतौ इदं व्याहरति उभयत्र प्रयोक्तुरविशेषो यत्रः, श्रोतुश्च श्रुतिरित्यादेशोपपत्तिः । प्रयुज्यमानाग्रहणाच्च न खल्विकारः प्रयुज्यमानो यकारतामापद्यमानो गृह्यते । किं तर्हि इकारस्य प्रयोगे यकारः प्रयुज्यते तस्मादविकार इति । अविकारे च न शब्दान्वाख्यानलोपः । न विक्रियन्ते वर्णा इति न चैतस्मिन् पक्षे शब्दान्वाख्यानस्यासम्भवो येन वर्णविकारं प्रतिपद्येमहीति न खलु वर्णस्य वर्णान्तरं कार्यं नहीकाराद्यकार उत्पद्यते

प्रसङ्गाच्छब्दपरिणामवादं दूषयितुं संशयं प्रदर्शयति । इको यणचौत्यादिना इकारादेर्विकारो यकारादिति केचित् सारं वा व्याचक्षते परंतु इकारे प्रयोक्तव्यं यकारः प्रयोक्तव्य इत्यादेशमादिशन्ति अतश्च वर्णविकारिणी न वेति संशयः विकारश्च स्वरूपस्य विनाशेऽविनाशे वा द्रव्यान्तरारम्भकत्वं यथा दुग्धादेर्द्व्यारम्भ-

२४ अध्यायः]

द्वितीयाह्निकम् ।

१३३

यकारादिकारः । पृथक्स्थानप्रयत्नोत्पाद्या हीमे वर्णास्तेषामन्योन्यस्य स्थाने प्रयुज्यत इति युक्तम् । एतावच्चैतत् परिणामो विकारः स्यात् कार्यकारणभावो वा उभयञ्च नास्ति तस्मान्न सन्ति वर्णविकारा वर्णसमुदायविकारानुपपत्तिवच्च वर्णविकारानुपपत्तिः अस्तेर्भूः ब्रुवो वचिरिति यथा वर्णसमुदायस्य धातुलक्षणस्य क्वचिद्विषये वर्णान्तरसमुदायो न परिणामो नाकार्यं शब्दान्तरस्य स्थाने शब्दान्तरं प्रयुज्यते तथा वर्णस्य वर्णान्तरमिति इतश्च न सन्ति वर्णविकाराः ॥ ४१ ॥

प्रकृत्यविवृद्धौ विकारविवृद्धेः ॥ २४ ॥

प्रकृत्यनुविधानं विकारेषु दृष्टम् । यकारे ऋस्वदीर्घानुविधानं नास्ति येन विकारत्वमनुमीयत इति ॥ ४२ ॥

न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतुः ॥ ४३ ॥

द्रव्यविकारा न्यूनाः समा अधिकाश्च गृह्यन्ते तद्वदयं विकारो न्यूनः स्यादिति द्विविधस्यापि हेतोरभावादसाधनं दृष्टान्तः । अत्र नोदाहरणसाधर्म्याद्धेतुरस्ति न वैधर्म्यात्

कलं वीणादेर्हृद्याधारभक्तलक्ष सुवर्णादेरपि लौहाघातजन्यावयवसंयोगनाशादवयविनो नमश्च सत्येव कुण्डलारभक्तलं कपालादेश स्वरूपाविनाशेन घंटाधारभक्तलम् ॥ ४१ ॥

तत्र विकारनिराकरणाय सूत्रम् । न वर्णा विकारिणस्तथा सति तत्प्रकृतेरुपादानत्वाभिमतस्यविवृद्ध्या विकारस्यापि विवृद्ध्यापत्तेः महदव्यावयवारव्यावयविनो महदव्यवत् ऋस्वेकारारभ्यकारापेक्षया दीर्घेकारारभ्यकारस्य विवृद्धिः स्यादित्यर्थः तस्मादादेशपक्षः श्रेयानिति भावः ॥ ४२ ॥

आक्षिपति । उक्ती हेतुर्न युक्तः विकाराणां प्रकृत्यपेक्षया न्यूनत्वस्य समत्वसाधिकस्य चोपपत्तेर्दर्शनात् यथा तूष्णकपरिमाणापेक्षया तद्विकारस्यनुरत्यपरि-

अनुपसंहृतश्च हेतुना दृष्टान्तो न साधक इति प्रतिदृष्टान्ते चानियमः प्रसज्येत । यथाऽनडुहस्थानेऽश्वो वोढुं नियुक्तो न तद्विकारो भवति, एवमिवर्णस्थ स्थाने यकारः प्रयुक्तो न विकार इति, न चात्र नियमहेतुरस्ति दृष्टान्तः साधको न प्रतिदृष्टान्त इति, द्रव्यविकारोदाहरणञ्च ॥ ४३ ॥

नातुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पात् ॥ ४४ ॥

अतुल्यानां द्रव्याणां प्रकृतिभावो विकल्पते विकारश्च प्रकृतीरनुविधीयते, न तु इवर्णमनुविधीयते यकारः, तस्मादनुदाहरणं द्रव्यविकार इति ॥ ४४ ॥

द्रव्यविकारे वैषम्यवद्वर्णविकारविकल्पः ॥ ४५ ॥

यथा द्रव्यभावेन तुल्यायाः प्रकृतेर्विकारवैषम्यम्, एवं वर्णभावेन तुल्यायाः प्रकृतेर्विकारविकल्प इति ॥ ४५ ॥

न विकारधर्मानुपपत्तेः ॥ ४६ ॥

अयं विकारधर्मो द्रव्यसामान्ये, यदात्मकं द्रव्यं नृदा सुवर्णं

माणः यथा वा न्यथोषवीजादुत्कृष्टे न नारिकेलीबीजेन न्यथोषादलो नारिकेली-तरुर्जन्यते कनकादिसमपरिमाणं कटकादि च यथा वा न्यूनाधिकनारिकेली-बीजाभ्यां समौ वृक्षौ न्यूनपरिमाणाच्च वटबीजात् महान् वटतरुरिति ॥ ४३ ॥

समाधत्ते । नोक्तं समाधानं युक्तम् अतुल्यप्रकृतीनां भिन्नप्रकृतीनां हि विकाराणां विकल्पः वैलक्षण्यं मयामिद्धितं न हि बीजादेर्जासवद्वज्रादिना वृक्षादेर्जासवद्वज्रादिकं प्रकृतान्सदुक्तवैलक्षण्यन्तु तत्राप्यस्ति तथा च तदुक्तमुपचार-कल्पमिति भावः ॥ ४४ ॥

शङ्कते । द्रव्यत्वेन न्यथोषादिप्रकृतीनां तुल्यत्वेऽपि विकारवैषम्यं यथा एव-मेव वर्णत्वेन तुल्ययोरपि रजसुदीर्घयोरीं विकारो यकारस्तस्य अविकल्प ऐकरूप्यं नानुपपन्नमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

२य अध्यायः]

द्वितीयाह्निकम् ।

१३५

वा तस्यात्मनोऽन्वये पूर्वं व्यूहो निवर्तते, व्यूहान्तरञ्चोपजायते
तं विकारमाचक्ष्महे । न वर्णसामान्ये कश्चिच्छब्दात्मान्वयी
य इत्वं जहाति यत्त्वञ्चापद्यते तत्र यथा सति द्रव्यभावे
विकारवैषम्ये नाऽनडुहोऽश्वो विकारो विकारधर्मानुपपत्तेः,
एवमिवर्णस्य न यकारो विकारो विकारधर्मानुपपत्तेरिति ।
इतश्च न सन्ति वर्णविकाराः ॥ ४६ ॥

विकारप्राप्तानामपुनरावृत्तेः ॥ ४७ ॥

अनुपपन्ना पुनरापत्तिः । कथम् । पुनरापत्तेरननुमाना-
दिति । इकारो यकारत्वमापन्नः पुनरिकारो भवति न पुन-
रिकारस्य स्थाने यकारस्य प्रयोगोऽप्रयोगश्चेत्यनुमानं
नास्ति ॥ ४७ ॥

सुवर्णादीनां पुनरापत्तेरहेतुः ॥ ४८ ॥

अननुमानादिति न इदं ह्यनुमानं, सुवर्णं कुण्डलत्वं
हित्वा रुचकत्वमापद्यते रुचकत्वं हित्वा पुनः कुण्डलत्वमाप-
द्यते, एवमिकारोऽपि यकारत्वमापन्नः पुनरिकारो भवतीति
व्यभिचारादननुमानं, यथा पयो दधिभावमापन्नं पुनः पयो
भवति किम्, एवं वर्णानां न पुनरापत्तिः । अथ सुवर्णवत्पुन-
रापत्तिरिति सुवर्णोदाहरणोपपत्तिश्च न ॥ ४८ ॥

समाधत्ते । नात्र द्रव्यविकारतुल्यता विकाराणां हि अयं धर्मो प्रकृत्यनुविधानं
तद्भेदे भेद इति प्रकृते तदनुपपत्तिः ऋक्षत्वदीर्घत्वादिना प्रकृतिभेदेऽपि कार्य-
भेदाभावात् ॥ ४६ ॥

इतश्च न विकार इत्याह । विकारप्राप्तस्य न पुनः प्रकृतिरूपता दृष्टा न
खलु दधि चौरतां पुनरापद्यते इकारस्तु यकारतां प्राप्तः पुनरिकारतामापद्यते
दध्यन्नेत्युक्ता पुनरपि दधि अन्नेत्युच्यत एवेति भावः ॥ ४७ ॥

आचिपत्ति । उक्तो हेतुर्न युक्तः सुवर्णादिकं हि कटकौभावं विहाय कुण्ड-
लतामापन्नं पुनः कटकतामापद्यत एवेति भावः ॥ ४८ ॥

तद्विकाराणां सुवर्णभावाव्यतिरेकात् ॥ ४९ ॥

अवस्थितं सुवर्णं हीयमानेनोपजायमानेन धर्मेण धर्मि
भवति नैवं कश्चिच्छब्दात्मा हीयमानेनेत्वेनोपजायमानेन
यत्त्वेन धर्मि गृह्यते । तस्मात् सुवर्णोदाहरणं नोपपद्यत
इति ॥ ४९ ॥

वर्णत्वाव्यतिरेकाद्वर्णविकाराणामप्रतिषेधः ॥ ५० ॥

वर्णविकारा अपि वर्णत्वं न व्यभिचरन्ति । यथा सुवर्ण-
विकारः सुवर्णत्वमिति ॥ ५० ॥

सामान्यवतो धर्मयोगो न सामान्यस्य ॥ ५१ ॥

कुण्डलरुचकौ सुवर्णस्य धर्मौ न सुवर्णत्वस्य एवमिकार-
यकारौ कस्य वर्णात्मनो धर्मौ वर्णत्वं सामान्यं न तस्येसौ वर्णौ
भवेतुमर्हतः । न च निवर्त्तमानो धर्म उपजायमानस्य
प्रकृतिः । तत्र निवर्त्तमान इकारो न यकारस्योपजायमानस्य
प्रकृतिरिति । इतश्च वर्णविकारानुपपत्तिः ॥ ५१ ॥

नित्यत्वे विकारादनित्यत्वे चानवस्थानात् ॥ ५२ ॥

नित्या वर्णा इत्येतस्मिन् पक्षे इकारयकारौ वर्णौ इत्यु-
भयोर्नित्यत्वाद्विकारानुपपत्तिः । अनित्यत्वे विनाशित्वात्कः
कस्य विकार इति । अथानित्या वर्णा इति पक्षः एवमप्यन-

निराकरोति । सुवर्णविकारस्थले हि सुवर्णत्वादिना प्रकृतिता न तु कटक-
त्वादिना तत्रोभयमपि सुवर्णभावं न जहाति यदि हि सुवर्णतामप्रहाय कटकता-
मापन्नं पुनः सुवर्णता तदा व्यभिचारः शक्येत न चैवं प्रकृते तु इकारतां हित्वा
यकारतां प्राप्तस्यापीकारतापत्तिरस्येति दोषो दुःपरिहर इति भावः ॥ ४९ ॥

२५ अध्यायः]

द्वितीयाह्निकम् ।

१३७

वस्थानं वर्णानां, किमिदमनवस्थानं वर्णानाम् उत्पद्य निरोधः । उत्पद्य निरुद्धे इकारे यकार उत्पद्यते यकारे चोत्पद्य निरुद्धे इकार उत्पद्यते इति कः कस्य विकारः तदेतदवगृह्य सन्धाने सन्धाय चावग्रहे वेदितव्यमिति नित्यपक्षे तु तावत्समाधिः ॥ ५२ ॥

नित्यानामतीन्द्रियत्वात्तद्धर्मविकल्पाच्च वर्ण-
विकाराणामप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

नित्या वर्णा न विक्रियन्त इति विप्रतिषेधः यथा नित्यत्वे सति किञ्चिदतीन्द्रियं किञ्चिदिन्द्रियग्राह्यामिन्द्रियग्राह्याश्च वर्णा एवं नित्यत्वे सति किञ्चिन्न विक्रियते वर्णास्तु विक्रियन्त इति विरोधादहेतुस्तद्धर्मविकल्पः, नित्यं नोपजायते नापैति अनुपजनापायधर्मकम्, अनित्यं पुनरुपजनापाययुक्तं, न चान्तरेणोपजनापायौ विकारः सम्भवति, तद्यदि वर्णा विक्रियन्ते नित्यत्वमेषां निवर्तते । अथ नित्या विकारधर्मत्वमेषां निवर्तते सोऽयं विरुद्धो हेत्वाभासो धर्मविकल्प इति, अनित्यपक्षे समाधिः ॥ ५३ ॥

अनवस्थायित्वे च वर्णोपलब्धिवत्तद्विकारोपपत्तिः ॥ ५४ ॥

अविकारे मूलयुक्तिमाह । वर्णानां नित्यत्वे विकारासम्भवादनित्यत्वे चाचिरस्थायित्वेनेकारप्रत्यक्षानन्तरमिकारनाशाद्विकारानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ५२ ॥

अत्र विकारवादी नित्यत्वमतमालम्ब्य परिहरति । विकाराणां प्रतिषेधो न युक्तः नित्यानां धर्मविकल्पाद्धर्मस्य नानाविधत्वादतीन्द्रियत्वात् चकारैरेन्द्रियकत्वं समुच्चीयते यथा हि नित्यानामाकाशादीनामतीन्द्रियत्वेऽपि गीत्वादीनां नित्यत्वमेवमन्येषां नित्यानामविकारित्वेऽपि वर्णानां विकारित्वं स्यादिति ॥ ५३ ॥

यथाऽनवस्थायिनां वर्णानां श्रवणं भवति एवमेषां विकारो भवतीति असम्बन्धादसमर्था अर्थप्रतिपादिका वर्णोपलब्धिर्न विकारेण सम्बन्धादसमर्था या गृह्यमाणा वर्णविकारमनुपपादयेदिति । तत्र यादृगिदं गन्धगुणा पृथिवी एवं शब्द-सुखादिगुणापीति तादृगेतद्भवतीति । न च वर्णोपलब्धिर्वर्णनिवृत्तौ वर्णान्तरप्रयोगस्य निवर्त्तिका योऽयमिवर्णनिवृत्तौ यकारस्य प्रयोगो यद्ययं वर्णोपलब्ध्या निवर्त्तते तदा ततोपलभमान इवर्णो यत्वमापद्यत इति गृह्यते । तस्माद्वर्णोपलब्धिहेतुर्वर्णविकारस्येति ॥ ५४ ॥

विकारधर्मित्वे नित्यत्वाभावात्कालान्तरे
विकारोपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ ५५ ॥

तद्वर्णविकल्पादिति न युक्तः प्रतिषेधः, न खलु विकारधर्मकं किञ्चित् नित्यमुपलभ्यत इति वर्णोपलब्धिवदिति न युक्तः प्रतिषेधः अवग्रहे हि दधि अत्रेति प्रयुज्य चिरं स्थित्वा ततः संहितायां प्रयुङ्क्ते दध्यत्रेति, चिरनिवृत्ते चायमिवर्णो यकारः प्रयुज्यमानः कस्य विकार इति प्रतीयते कारणाभावात् कार्याभाव इत्यनुयोगः प्रसज्यत इति । इतश्च वर्णविकारानुपपत्तिः ॥ ५५ ॥

अनित्यत्वमालम्ब्य आह । अनवस्थायित्वेऽपि वर्णानां यथाप्रत्यक्षं भवत्येवं विकारोऽपि स्यादिति भावः ॥ ५४ ॥

उभयद्वीतरयति । उक्तः प्रतिषेधो न युक्तः विकारधर्मित्वे नित्यत्वासम्भवात् विकारो ह्यत्र स्वरूपपरित्यागेन रूपान्तरापत्तिः तथाहि च नित्यत्वविरोधात् न हि घटादेः कपालाद्युपादेयत्ववत्प्रकृतेः सम्भवति यकारकाले इकारानुपलब्धेः अनित्यत्वमेवऽपि प्रतिषेधो न युक्तः प्रत्यक्षं हि वर्णस्य द्वितीयचक्षुः प्रयुज्यते विकारस्तु

प्रकृत्यनियमाद्वर्णविकाराणाम् ॥ ५६ ॥

इकारस्थाने यकारः श्रूयते यकारस्थाने खल्विकारो विधीयते, विध्यति, तद्यदि स्यात् प्रकृतिविकारभावो वर्णानां तस्य प्रकृतिनियमः स्यात् दृष्टो विकारधर्मित्वे प्रकृतिनियम इति ॥ ५६ ॥

अनियमे नियमान्नानियमः ॥ ५७ ॥

योऽयं प्रकृतेरनियम उक्तः स नियतो यथाविषयं व्यवस्थितः, नियतत्वान्नियम इति भवति, एवं सत्यनियमो नास्ति तत्र यदुक्तं प्रकृत्यनियमादित्येतदयुक्तमिति ॥ ५७ ॥

नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चा- प्रतिषेधः ॥ ५८ ॥

नियम इत्यत्रार्थाभ्यनुज्ञा, अनियम इति तस्य प्रतिषेधः । अनुज्ञातनिषिद्धयोश्च व्याघातादनर्थान्तरत्वं न भवति । अनियमश्च नियतत्वान्नियमो न भवतीति नात्रार्थस्य तथाभावः प्रतिषिध्यते किं तर्हि तथाभूतस्यार्थस्य नियमशब्देनाभिधीय-

कालान्तरो यो न युज्यते दधीति शब्दानन्तरमन्वेत्यादि शब्देन तस्य नाशादिति भावः ॥ ५५ ॥

इतश्च विकारानुपपत्तिरित्याह । विकाराणां हि प्रकृतिनियमो यथा चीर-दध्नीः प्रकृतिविकारभावी न तु वैपरीत्यं प्रकृते तु दध्यन्वेत्यादौ विकारी यकार-प्रकृतिर्विध्यतीत्यादौ तु यकार इकारप्रकृतिरिति भावः ॥ ५६ ॥

अत्र क्लृप्तादौ शङ्कते । अनियमो य उक्तः स न युक्तः कुतः अनियतत्वस्य नियमादित्यर्थः ॥ ५७ ॥

समाधत्ते । अनियमे नियमात् यस्तथा नियमप्रतिषेधः कृतः स न युक्तः

मानस्य नियतत्वान्नियमशब्द एवोपपद्यते सोऽयं नियमाद-
नियमे प्रतिषेधो न भवतीति न चेयं वर्णविकारोपपत्तिः परि-
णामात्कार्यकारणभावाद्वा, किं तर्हि ॥ ५८ ॥

गुणान्तरापत्त्युपमर्दक्रासवृद्धिलेशश्लेषेभ्यस्तु
विकारोपपत्तेर्वर्णविकारः ॥ ५९ ॥

स्थान्यादेशभावादप्रयोगे प्रयोगो विकारशब्दार्थः स
भिद्यते गुणान्तरापत्तिः उदात्तस्यानुदात्त इत्येवमादिः ।
उपमर्दो नाम एकरूपनिवृत्तौ रूपान्तरोपजनः । क्रासो
दीर्घस्य ऋस्वः, वृद्धिर्ऋस्वस्य दीर्घः, तयोर्वा श्रुतः । लेशो
लाघवं स्त इत्यस्तेर्विकारः । श्लेष आगमः प्रकृतेः प्रत्ययस्य
वा । एत एव विशेषा विकारा इति । एत एवादेशा एते
चेद्विकारा उपपद्यन्ते तर्हि वर्णविकारा इति ॥ ५९ ॥

ते विभक्त्यन्ताः पदम् ॥ ६० ॥

यथादर्शनं विक्लता वर्णा विभक्त्यन्ताः पदसंज्ञा भवन्ति ।

कुतः नियमानियमयोर्विरीधात् अनियमो हि नियमाभावस्तस्मिन् सति नियमा-
सम्भवादिति भावः ॥ ५८ ॥

तदेवं वर्णानां प्रकृतिविकारभावं निरस्य स्वपक्षे विकारव्यवहारमुपपादयति ।
तुशब्दः पुनरर्थे एतेभ्यः पुनर्वर्णविकारोपपत्तेर्वर्णविकारस्य एकवर्णप्रयोगेण वर्ण-
ान्तरप्रयोगस्य उपपत्तेर्वर्णविकार इति व्यवक्रियते तानेवाह गुणान्तरेति गुणान्तरा-
पत्तिर्धर्मिणि सत्येव धर्मान्तरापत्तिः यथोदात्तेऽनुदात्तत्वम् उपमर्दो धर्मि निवृत्तौ
धर्म्यन्तरप्रयोगः यथास्तेभूः क्रासो दीर्घस्य ऋस्वत्वं वृद्धिः ऋस्वस्य दीर्घत्वं लेशः अल्पत्वं
यथाऽस्तेरकारलोपः श्लेष आगमः एतैः कारणैर्विकारव्यवहार इति ॥ ५९ ॥

समाप्तं शब्दपरिणामप्रकरणम् ॥ २२ ॥

शब्दबोधे पदजन्यपदार्थोपस्थितेहेतुत्वात्तदुपपादनाय पदार्थे निरूपणीये

विभक्तिर्द्वयी नामिक्याख्यातिकी च, ब्राह्मणः पचतीत्युदाहरणम्, उपसर्गनिपातास्तर्हि न पदसंज्ञाः लक्षणान्तरं वाच्यमिति, शिष्यते च खलु नामिक्या विभक्तेरव्ययान्नोपः तयोः पदसंज्ञार्थमिति पदेनार्थसम्प्रत्यय इति प्रयोजनं नामपदञ्चाधिकृत्य परोक्षा गौरिति पदं खल्विदमुदाहरणम् ॥ ६० ॥

तदर्थं व्यक्ताकृतिजातिसन्निधावुपचारात्
संशयः ॥ ६१ ॥

अविनाभाववृत्तिः सन्निधिः अविनाभावेन वर्तमानासु व्यक्ताकृतिजातिषु गौरिति प्रयुज्यते तत्र न ज्ञायते किमन्यतमः पदार्थः उत सर्वं इति । शब्दस्य प्रयोगसामर्थ्यात् पदार्थावधारणं तस्मात् ॥ ६१ ॥

या शब्दसमूहत्यागपरिग्रहसंख्यावृद्ध्युपचय-
वर्णसमासानुबन्धानां व्यक्तावुपचाराद्व्यक्तिः ॥ ६२ ॥

पदमादौ निरूपयति । ते वर्णा विभक्त्यन्ताः पदं बहुलमविवक्षितं विभक्तेश्च सत्त्वमनपेक्षितं विभक्त्यश्च सुप्तिङरूपा वस्तुतस्तु नेदं पदं शब्दबोधोपयोगि किन्तु इदमाकाङ्क्षास्वरूपमथवा विभक्तिर्वाचिरन्तःसम्बन्धसेन वृत्तिमत्त्वं पदत्वमिति इत्यथ पदं निरूप्य तदर्थनिरूपणं सङ्गच्छते यत् प्रसङ्गात् पदार्थनिरूपणमिति तत्र पदनिरूपणस्यासङ्गतत्वापत्तेः एकसूत्रस्य प्रकरणत्वाभावात् ॥ ६० ॥

तत्र पदे निरूपिते तद्वाच्यत्वं पदार्थत्वं निरूपितं तत्रापि धात्वाद्यर्थस्य निर्विवादत्वाद्भादिपदार्थं निरूपयितुमाह । व्यक्तिर्गवादिः जातिः गोत्वादिराकृतिरत्रयवसंस्थानविशेषः तेषां सन्निधिः सामीप्यं मिलनं तत्र सति उपचारात् ज्ञानात् तथा च त्रयाणां युगपत्प्रत्ययात् किमेतेषां प्रत्येकं पदार्थं उत सप्तमिति संशय इत्यर्थः इदं भाष्यमिति केचित् वस्तुतस्तु दुर्बोधादिखरसात् सूत्रमेव तदर्थं इत्यंशस्तु भाष्यकृतः पूरणमिति प्रतिभाति ॥ ६१ ॥

व्यक्तिः पदार्थः कस्मात् याशब्दप्रभृतीनां व्यक्तावुपचारा-
दुपचारः प्रयोगः । या गौस्तिष्ठति या गौर्निषस्येति नेदं
वाक्यं जातेरभिधायकमेवेदात् द्रव्याभिधायकं, गवां समूह
इति मेदात् द्रव्याधानं न जातेरमेदात्, वैद्याय गां ददातीति
द्रव्यस्य त्यागो न जातेरमूर्तत्वात् प्रतिक्रमानुक्रमानुपपत्तेश्च
परिश्रमः स्वत्वेनाभिसम्बन्धः, कौण्डिन्यस्य गौर्ब्राह्मणस्य
गौरिति द्रव्याभिधाने द्रव्यमेदात् सम्बन्धमेद इति उपपन्न-
मभिन्ना तु जातिरिति, सङ्ख्या दश गावो विंशतिर्गाव इति
भिन्नं द्रव्यं सङ्ख्यायते न जातिरमेदादिति, वृद्धिः कारणवतो
द्रव्यस्यावयवोपचयः अवर्द्धत गौरिति निरवयवा तु जाति-
रिति, एतेनापचयो व्याख्यातः, वर्णः शुक्ला गौः कपिला
गौरिति द्रव्यस्य गुणयोगो न सामान्यस्य, समासः गीर्हितं
गोसुखमिति द्रव्यस्य सुखादियोगो न जातेरिति । अनुबन्धः
सरूपप्रजननसन्तानो गौर्गां जनयतीति तदुत्पत्तिधर्मत्वाद्भवे
युक्तं न जातौ विपर्ययादिति । द्रव्य व्यक्तिरिति हि नार्था-
न्तरम्, अस्य प्रतिषेधः ॥ ६२ ॥

न तदनवस्थानात् ॥ ६३ ॥

न व्यक्तिः पदार्थः । कस्मादनवस्थानात् याशब्दप्रभृति-

तत्र व्यक्तिशक्तिवादिनो मतमाह । पदार्थ इति शेषः उक्तानाम् उप-
चारात् व्यवहारात् अनुबन्धः प्रजननं या गौर्गच्छतीत्यादि व्यवहारात् व्यक्तावेव
जात्याकृत्योरमूर्तत्वात् एवं गवां समूहः गां ददाति गां प्रतिगृह्णाति दश गावः
गीर्वर्द्धते कश्चा गौः कपिला गौः गौर्गीर्हितं गौः प्रसूत इत्यादिव्यवहाराणां व्यक्ता-
वेव सम्भवात् समासः सम्यगासनं सम्बन्धीऽनुबन्ध इत्यर्थे गौरास्ते गोर्मुखमित्युदाहर-
णीयम् ॥ ६२ ॥

२५ अध्यायः]

द्वितीयाह्निकम् ।

१४३

भिर्यो विशेष्यते स गोशब्दार्थो या गौस्तिष्ठति या गौर्निषस्येति
न द्रव्यमात्रमविशिष्टं जात्याविनाऽभिधीयते, किं तर्हि जाति-
विशिष्टं, तस्मान्न व्यक्तिः पदार्थः, एवं समूहादिषु द्रष्टव्यम् ।
यदि न व्यक्तिः पदार्थः कथं तर्हि व्यक्तावुपचार इति ।
निमित्तादतद्भावेऽपि तदुपचारो दृश्यते खलु ॥ ६३ ॥

सहचरणस्थानतादर्थ्यावृत्तमानधारणसामीप्य-
योगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमञ्चकटराजशक्तु-
चन्दनगङ्गाशाटकान्न पुरुषेष्वतद्भावेऽपि तदुपचारः
॥ ६४ ॥

अतद्भावेऽपि तदुपचार इत्येतच्छब्दस्य तेन शब्देनाभिधान-
मिति, सहचरणाव्यष्टिकां भोजयेति यष्टिकासहचरितो
ब्राह्मणोऽभिधीयत इति, स्थानात् मञ्चाः क्रोशन्तीति मञ्चस्थाः
पुरुषा अभिधीयन्ते, तादर्थ्यात् कटार्थेषु वीरणेषु व्यूह्यमानेषु
कटङ्करोतीति, वृत्तात् यमो राजा कुबेरो राजेति तद्वृत्तं
इति, मानात् आढकेन मिताः शक्तवः आढकशक्तव इति,

तदद्रूपयति । न व्यक्तौ शक्तिर्व्यक्तिमात्रस्यानवस्थानात् अव्यवस्थानात् ॥ ६३ ॥

व्यक्तिमात्रस्य शक्यत्वे हि गवादिपदाव्यक्त्विद्व्यक्तिरुपस्थितिः स्यादतो गोल-
विशिष्टाव्यक्तिर्वाच्या तथा च नागद्वीतविशेषणान्यायात् जातावेव शक्तिरस्तु
कथं तर्हि व्यक्तिबोध इत्यग्निमसूत्रम् । अतद्भावेऽपि तत्पदाशक्यत्वेऽपि तदुपचारः
तच्छब्दव्यपदेशो यथा सहचरणादितो ब्राह्मणादौ यथादिपदप्रयोगः सह चरणात्
संयोगविशेषाव्यष्टिं भोजयेत्यत्र यष्टिधरब्राह्मणे यष्टिशब्दप्रयोग एवं स्थानान्मञ्चाः
क्रोशन्तीति मञ्चस्थपुरुषे तादर्थ्यात् कटं करोतीति कटार्थकवीरणे कटस्यासिद्धत्वेन
कारकत्वायोगात् यमस्य वृत्तादनुशासनादितो राजनि यम इति मानात् आढ-
केन मिताः शक्तव आढकशक्तव इति धारणासुख्या वृत्तं चन्दनं तुषाचन्दनमिति

धारणात् तुलयां धृतं चन्दनं तुलाचन्दनमिति, सामीप्यात्
गङ्गायां गावश्चरन्तीति देशोऽभिधीयते सन्निकष्टः, योगात्
क्षणेन रागेन युक्तः शाटकः क्षण इत्यभिधीयते, साधनात्
अन्नं प्राणा इति । आधिपत्यात् अयं पुरुषः कुलम् अयं
गोत्रमिति तत्रायं सहचरणाद्योगाद्वा जातिशब्दो व्यक्ती प्रयु-
ज्यत इति यदि गौरित्यस्य पदस्य न व्यक्तिरर्थोऽस्तु तर्हि ॥६४॥

आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः ॥६५॥

आकृतिः पदार्थः कस्मात् तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थान-
सिद्धेः । सत्त्वावयवानां तदवयवानां च नियतोव्यूह आकृतिः
तस्यां गृह्यमाणायां सत्त्वव्यवस्थानं सिध्यति अयं गौरयमश्व
इति नागगृह्यमाणायां, यस्य ग्रहणात् सत्त्वव्यवस्थानं सिध्यति
तं शब्दोऽभिधातुमर्हति सोऽस्यार्थ इति नैतदुपपद्यते यस्य
जात्या योगस्तदत्र जातिविशिष्टमभिधीयते गौरिति । न
चावयवव्यूहस्य जात्या योगः, कस्य तर्हि नियतावयवव्यूहस्य
द्रव्यस्य, तस्मान्नाकृतिः पदार्थः । अस्तु तर्हि जातिः पदार्थः ॥६५॥

सामीप्याद्गङ्गायां गावश्चरन्तीति क्षणद्रव्ययोगात् शकटे क्षणः एकट इत्युदाहर-
णीयं प्राणसाधनादन्नं प्राणा इति आधिपत्याद्वाजैवास्य कुलमिति कुलाधिपतिः
प्रतीयते तथा च यथा गङ्गादिपदाद्गङ्गातीरत्वादिना बोधस्तथा गोपदादितो
गोत्वविशिष्टस्य लक्षणया बोध एतेन युगपद्वक्तव्यविरोध एकपदार्थयोः पर-
स्परानन्वयश्च प्रत्युक्तः गोत्वत्वेन रूपेण शक्तिग्रहात्तथैवोपस्थितिरतो निष्कारक-
पदार्थोपस्थितिरपि नास्तीति मन्तव्यम् ॥ ६४ ॥

आकृतिरेव शक्येति मन्तुमन्यस्यति । आकृतिः पदार्थः कुतः सत्त्वस्य
प्राणिनी गवादीर्व्यवस्थानं सिद्धेर्व्यवस्थितत्वसिद्धेस्तदपेक्षत्वादाकृतपेक्षत्वादयमर्थो
गौरयमिन्द्रादिव्यवहारस्याकृत्यपेक्षत्वादाकृतिरेव शक्येत्यर्थः ॥ ६५ ॥

व्यक्ताकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात्प्रोक्षणादीनां मृद्व-
वके जातिः ॥ ६६ ॥

जातिः पदार्थः कस्मात् व्यक्त्याकृतियुक्तेऽपि मृद्ववके प्रोक्ष-
णादीनामप्रसङ्गादिति । गां प्रोक्षय गामानय गां देहीति
नैतानि मृद्ववके प्रयुज्यन्ते कस्मात् जातेरभावात् । अस्ति हि
तत्र व्यक्तिरस्याकृतिः यदभावात् तत्रासम्प्रत्ययः स पदार्थ
इति ॥ ६६ ॥

नाकृतियव्यक्तापेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः ॥ ६७ ॥

जातेरभिव्यक्तिराकृतियव्यक्ती अपेक्षते नागृह्यमाणायामा-
कृतौ व्यक्ती जातिमात्रं शुद्धं गृह्यते तस्मान्न जातिः पदार्थः
इति । न वै पदार्थेन न भवितुं शक्यं कः खल्विदानीं पदार्थ
इति ॥ ६७ ॥

व्यक्ताकृतिजातयस्तु पदार्थः ॥ ६८ ॥

तुशब्दो विशेषणार्थः । किं विशिष्यते प्रधानाङ्गभावस्या-

फलतस्तद् दूषयति । मृद्ववके व्यक्त्याकृतियुक्तेऽपि प्रोक्षणादीनामप्रसङ्गाद-
प्रसङ्गनाज्जातिः पदार्थ इतरथा मृद्ववकस्यापि व्यक्तित्वाद्भावाकृतिसत्त्वाच्च वैध प्रोक्ष-
णादिप्रसङ्गादिति भावः ॥ ६६ ॥

केवलव्यक्त्याकृतिशक्तिपक्षं निराकृत्य केवलजातिपक्षं निराकरोति । न
जातिमात्रं पदार्थः जात्यभिव्यक्तेर्जातिशब्दोपस्य आकृतियव्यक्तापेक्षत्वादाकृति-
व्यक्तिविषयकत्वनियमात्तयोरपि वाच्यत्वमावश्यकं शक्तिं विना तज्ज्ञानासम्भवात्
न च गोलप्रकारकतादृशाकृतिविशिष्टशब्दत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वात्तद्ज्ञानमिति
वाच्यं तथा सति गवादिपदस्य घटत्वादावपि शक्तिप्रसङ्गसत्त्वात्पदं स्ववाच्यमेवोप-
स्थापयति ॥ ६७ ॥

इत्यत्र त्रयाणामपि वाच्यत्वं सिद्धमित्याह । तुशब्देनैकैकमात्रपदार्थत्वम्-

नियमेन पदार्थत्वमिति । यदा हि भेदविवक्षा विशेषगतिश्च तदा व्यक्तिः प्रधानमङ्गन्तु जात्याकृतौ । यदा तु भेदोऽविवक्षितः सामान्यगतिस्तदा जातिः प्रधानमङ्गन्तु व्यक्त्याकृतौ स्वीकृते तदेतदबहुलं प्रयोगेष्वकृतेस्तु प्रधानभाव उत्प्रेक्षितव्यः । कथं पुनर्ज्ञायते नानाव्यक्त्याकृतिजातय इति लक्षणभेदात् तत्र तावत् ॥ ६८ ॥

व्यक्तिगुणविशेषाश्रयो मूर्तिः ॥ ६९ ॥

व्यत्यत इति व्यक्तिरिन्द्रियग्राह्येति न सर्वं द्रव्यं व्यक्तिः । यो गुणविशेषाणां स्पर्शान्तानां गुरुत्वघनत्वद्रवत्वसंस्काराणामव्यापिनः परिमाणस्याश्रयो यथासम्भवं तद्रव्यम्, मूर्तिः मूर्च्छितावयवत्वादिति ॥ ६९ ॥

आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या ॥ ७० ॥

यथा जातिर्जातिलिङ्गानि च प्रख्यायन्ते तामाकृतिं

च्छेदः पदार्थः इत्येकवचनन्तु तिसृष्वप्येकैव शक्तिरिति सूचनाय विभिन्नशक्तौ कदाचित् कस्यचिदुपस्थितिः स्यात् शक्तेस्तुल्यत्वेऽपि व्यक्तेर्विशेषत्वात् प्राधान्यं तथैव शक्तियद्वात् न चाकृत्यादिसाधारणशक्ततावच्छेदकाभावान्न शक्त्येक्यमिति वाच्यं तथा नियमे मानाभावात् इदं गवादिपदमभिप्रेत्य तेन पञ्चादिपदस्य जात्यवाचकत्वेऽपि न चतिः जातिपदं वा धर्मपरं तथैव लक्षणस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ६८ ॥

तत्र के व्यक्त्यादय इत्याकाङ्क्षायामाह । यद्यपि जात्यादेरपि व्यक्तित्वात् प्रमेयत्वमेव व्यक्तित्वं तथापि जात्याकृतिशक्तिविषयव्यक्तेरिदं लक्षणं तथा च गुणविशेषो जात्याकृतिसमानाधिकारणो गुणः संख्यादिभिन्नस्तदाश्रयः मूर्तिर्व्यक्तिरिति समानार्थकमित्यर्थः परे तु गुणा रूपादयः विशेषाविशेषकाः उत्प्रेक्षणादयस्तेषाम् आश्रयो द्रव्यं तेन जात्याश्रयो व्यक्तिरित्याश्रयः विशेषलक्षणमाह मूर्तिरिति मूर्तिः संख्यानविशेषस्तदानीत्याहुः अत्र च मध्यपदलोपो समास इत्याश्रयः अन्येतु व्यक्तेर्लक्षणं मूर्तिरिति सैव केल्याह गुणविशेषाश्रय इति गुणविशेषस्यावच्छिन्नपरिमाणस्याश्रय इत्यर्थ इत्याहुः ॥ ६९ ॥

२५ अध्यायः]

द्वितीयाह्निकम् ।

१४७

विद्यात् । सा च नानासत्त्वानां तदवयवानाञ्च नियता-
हूहादिति नियतावयवव्यूहाः खलु सत्त्वावयवा जातिलिङ्गं
शिरसा पादेन गामनुमिन्वन्ति । नियते च सत्त्वावयवानां
व्यूहे सति गोत्वं प्रख्यायत इति । अनाकृतिव्यूहायां जातौ
मृत्सुवर्णं रजतमित्येवमादिष्वाकृतिर्निवर्तते जहाति पदार्थ-
त्वमिति ॥ ७० ॥

समानप्रसवात्मिका जातिः ॥ ७१ ॥

या समानां बुद्धिं प्रसूते भिन्नेष्वधिकरणेषु यया बह्वनीत-
रैतरतो न व्यावर्तन्ते योऽर्थोऽनेकत्र प्रत्ययानुवृत्तिनिमित्तं
तत् सामान्यम् । यच्च केषाञ्चिद्भेदं कुतश्चिद्भेदं करोति तत्
सासान्यविशेषो जातिरिति ॥ ७१ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तञ्चायं द्वितीयोऽध्यायः ।

आकृतिं लक्षयति । जातिलिङ्गमित्याख्या यस्याजातेर्गोत्वादिर्हि साक्षादि
संस्थानविशेषो लिङ्गं तस्य च परस्परया द्रव्यवृत्तित्वं जातिर्द्रव्यासमवायिकारणता-
वच्छेदिका लिङ्गं धर्मो यस्याः सेत्यर्थ इति कथित् ॥ ७० ॥

जातिं लक्षयति । समानाकारकः प्रसवो बुद्धिजननम् आत्मा स्वरूपं यस्याः
सा तथा च समानाकारबुद्धिजननयोग्यत्वमर्थः समानाकारबुद्धिजननयोग्यधर्म-
विशेषो नित्यानेकसमवेतरूपार्थ इत्यपि वदन्ति इदं तु बोध्यम् एवं सव्याकृत्यविष-
यको गवादिपदात् न शब्दबोधः अनुभवबलेन तथैव कार्यकारणभावकल्पना-
दन्यथावाघवाद्गोपदस्य गोलविशिष्टे शक्तिरेव स्यादिति ॥ ७१ ॥

समाप्तं शब्दशक्तिपरीक्षाप्रकरणम् ॥ २३ ॥

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

विभागपरीक्षाद्वारकसारङ्गप्रमाणपरीक्षणं नाम । इति श्रीविश्वनाथभट्टा-
चार्यकृता न्यायसूत्रवृत्तौ द्वितीयाध्यायवर्तिनः समाप्ता ॥ २ ॥

तृतीयाध्यायस्य

प्रथमाह्निकम् ।

परीक्षितानि प्रमाणानि, प्रमेयमिदानीं परीक्ष्यते तच्चात्मादीत्यात्मा विविच्यते । किं देहेन्द्रियमनोबुद्धिवेदनासङ्घातमात्रमात्मा आहोस्वित्तदव्यतिरिक्त इति, कुतः संशयः व्यपदेशस्योभयथासिद्धेः क्रियाकरणयोः कर्त्रा सम्बन्धस्याभिधानं व्यपदेशः स द्विविधः अवयवेन समुदायस्य मूलैर्ब्रह्मस्तिष्ठति स्तम्भैः प्रासादो ध्रियत इति । अन्येनान्यस्य व्यपदेशः परशुना वृश्चति प्रदीपेन पश्यति । अस्ति चायं व्यपदेशः चक्षुषा पश्यति मनसा विजानाति बुद्ध्या विचारयति शरीरेण सुखदुःखमनुभवतीति तत्र नावधार्यते किमवयवेन समुदायस्य देहादिसङ्घातस्य अथान्येनान्यस्य तदव्यतिरिक्तस्य वेति अन्येनायमन्यस्य व्यपदेशः कस्मात् ॥

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् ॥ १ ॥

दर्शनेन कश्चिदर्थो गृहीतः स्पर्शनेनापि सोऽर्थो गृह्यते यमहमद्राक्षन्नक्षुषा तं स्पर्शनेनापि स्पृशामीति यच्चास्याक्षं स्पर्शनेन तं चक्षुषा पश्यामीति, एकविषयाविमौ प्रत्ययावेककर्तृकौ प्रतिसन्धीयते न च सङ्घातकर्तृकौ नेन्द्रियैक-

तरुप्रभृतितुल्यता भवति यत्कृपामलरा ।

यदीयकरुणाकणात्तरति मीहजालं जनः ।

विधाय हृदयाम्बुजं रुचिरवाक्प्रचाराय तां

नमामि परदेवतां सततमेव वाणीमहम् ॥

अथावसरतः प्रमेयेषु परीक्षणीयेषु प्रथमोद्दिष्टमात्मादिषट्कं तृतीये परीक्षणीयं तेनात्मादिषट्कं परीक्षैवाध्यायार्थः तत्रात्मादिचतुष्परीक्षा प्रथमाह्निकार्थः

कर्तृकौ । तयोऽसौ चक्षुषा त्वगिन्द्रियेण चैकार्थस्य सङ्ग-
हीता भिन्ननिमित्तावनन्यकर्तृकौ प्रत्ययौ समानविषयौ
प्रतिसन्दधाति सोऽर्थान्तरभूत आत्मा । कथं पुनर्नेन्द्रियेणैक-
कर्तृकौ इन्द्रियं खलु स्वं स्वं विषयग्रहणमनन्यकर्तृकं प्रति-
सन्धातुमर्हति नेन्द्रियान्तरस्य विषयान्तरग्रहणमिति । कथं
न सङ्घातकर्तृकौ एकः खल्वयं भिन्ननिमित्तौ स्वात्मकर्तृकौ
प्रत्ययौ प्रतिसंहितौ वेदयते न सङ्घातः कस्मात् अनिवृत्तं हि
सङ्घाते प्रत्येकं विषयान्तरग्रहणस्याप्रतिसन्धानमिन्द्रियान्तरे-
नैवेति ॥ १ ॥

न विषयव्यवस्थानात् ॥ २ ॥

न देहादिसङ्घातादन्यच्चेतनः, कस्मात् विषयव्यवस्थानात्
व्यवस्थितविषयाणीन्द्रियाणि चक्षुष्यसति रूपं न गृह्यते सति
च गृह्यते । यच्च यस्मिन्नसति न भवति सति भवति तस्य
तदिति विज्ञायते । तस्माद्रूपग्रहणं चक्षुषः चक्षू रूपं पश्यति
एवं घ्राणादिष्वपीति तानीन्द्रियाणीमानि स्वस्वविषयग्रहणा-
च्चेतनानि इन्द्रियाणां भावाभावयोर्विषयग्रहणस्य तथाभावात्
एवं सति किमन्येन चेतनेन सन्दिग्धत्वाद्देहेतुः योऽयमिन्द्रि-
याणां भावाभावयोर्विषयग्रहणस्य तथाभावः स किं चेतन-

तत्र च नवप्रकरणानि तत्रादाविन्द्रियभेदप्रकरणं तत्रेन्द्रियं ज्ञानवन्न वेति
संशये करणत्वेन सिद्धानामिन्द्रियाणां चैतन्यमस्तु खाषवात्तथा चात्मशब्दस्य
नानार्थत्वादिन्द्रियानामभौतिकत्वाद्वा न साङ्ख्यमितीन्द्रियचैतन्यवादिनस्तन्निरा-
करणाय सूत्रम् । एकस्त्रैव दर्शनस्पर्शनाभ्यामर्थस्य ग्रहणात् दर्शनस्पर्शने ज्ञान-
विशेषौ तृतीया च प्रकारे तेन चाक्षुषस्पर्शनीभयवत्त्वेनैकस्य धर्मिणः प्रतिसन्धा-
नादित्यर्थः तथा च योऽहं घटमद्राचं सोऽहं सृशामीत्यनुभवादात्मेन्द्रियव्यतिरिक्त
एक इति ॥ १ ॥

त्वादाहोस्त्रिचैतनोपकरणानां ग्रहणनिमित्त्वादिति सन्दिह्यते,
चैतनोपकरणत्वेऽपीन्द्रियाणां ग्रहणनिमित्तत्वाद्भवितुर्हति
यच्चीत्तं विषयव्यवस्थानादिति ॥ २ ॥

तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावादप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

यदि खल्वेकमिन्द्रियमव्यवस्थितविषयं सर्वज्ञं सर्वविषयग्रा-
हि चेतनं स्यात्, कस्ततोऽन्यं चेतनमनुमातुं शक्नुयात् ।
यस्मात्तु व्यवस्थितविषयाणीन्द्रियाणि तस्मात्तेभ्योऽन्यश्चेतनः
सर्वज्ञः सर्वविषयग्राही विषयव्यवस्थितितोऽनुमीयते । तत्रेद-
मभिज्ञानमप्याख्येयं चेतनवृत्तमुदाह्रियते रूपदर्शी खल्वयं रसं
गन्धं वा पूर्वगृहीतमनुमिनोति । गन्धप्रतिसंवेदी च रूप-
रसावनुमिनोति । एवं विषयशेषेऽपि वाच्यम् । रूपं दृष्ट्वा
गन्धं जिघ्रति घ्रात्वा च गन्धं रूपं पश्यति । तदेवमनियत-
पर्यायं सर्वविषयग्रहणमेकचेतनाधिकारमनन्यकर्तृकं प्रति-
सन्धत्ते प्रत्यक्षानुमानागमसंशयप्रत्ययांश्च नानाविषयान् स्वात्म-
कट्टकान् प्रतिसन्धाय वेदयते सर्वार्थविषयञ्च शास्त्रं प्रति-
पद्यते । अर्थमविषयभूतं श्रोत्रस्य क्रमभाविनो वर्णान् श्रुत्वा
पदवाक्यभावं प्रतिसन्धाय शब्दार्थव्यवस्थाञ्च बुध्यमानोऽनेक-
विषयमर्थजातग्रहणौयमेकैकेनेन्द्रियेण गृह्णाति । सेयं सर्व-
ज्ञस्य ज्ञेया व्यवस्थाऽनुपदं न शक्या परिक्रामितुम् । आकृति-

अत्र शङ्कते । चक्षुस्सर्गादीनां रूपस्यार्थादनियतविषयत्वाच्चक्षुरादेश्चाक्षुषादि-
समवायित्वमित्युक्तमिदप्रत्ययो भान इति भावः ॥ २ ॥

समाधत्ते । उक्तप्रतिषेधी न युक्तः उक्तविषयव्यवस्थानादेवात्मसद्भावादिति-
रिक्तात्मकल्पनादित्यर्थः अयं भावः तच्चदिन्द्रियाणां तच्चविषयकप्रत्यक्षं प्रति
समवायित्वं वाच्यं न तु प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति अनुमित्वादिति जनकत्वे तु विनि-
बन्धकाभावः तेन जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नजनकत्वावच्छेदकमात्मत्वं चक्षुरादेरनित्यत्वा-

मात्रन्तुदाहृतम् । तत्र यदुक्तमिन्द्रियचैतन्ये सति किमन्येन
चेतनेन तदयुक्तं भवति । इतश्च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा न
देहादिसङ्घातमात्रम् ॥ ३ ॥

शरीरदाहे पातकाभावात् ॥ ४ ॥

शरीरग्रहणेन शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनासङ्घातः प्राणिभूतो
गृह्यते प्राणिभूतं शरीरं दहृतः प्राणिहिंसाकृतं पापं पातक-
मित्युच्यते तस्याभावः तत्फल्येन कर्तुरसम्बन्धात् अकर्तुश्च
सम्बन्धात् शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाप्रबन्धे खल्वन्यः सङ्घात उत्प-
द्यतेऽन्यो निरुध्यते उत्पादननिरोधसन्ततीभूतः प्रबन्धो नान्यत्वं
बाधते, देहादिसङ्घातस्यान्यत्वाधिष्ठानत्वात् । अन्यत्वाधिष्ठानो
ह्यसौ प्रख्यायत इति एवं सति यो देहादिसङ्घातः प्राणिभूतो
हिंसां करोति नासौ हिंसाफलेन सम्बध्यते, यश्च सम्बध्यते
न तेन हिंसा कृता, तदेवं सत्त्वभेदे कृतज्ञानमकृताभ्यागमः
प्रसज्यते सति तु सत्त्वोत्पादे सत्त्वनिरोधे चाकर्मनिमित्तः
सत्त्वसर्गः प्राप्नोति । तत्र मुक्त्यर्थो ब्रह्मचर्यवासो न स्यात् ।
तद्यदि देहादिसङ्घातमात्रं स्यात् शरीरदाहे पातकं न
भवेत् अनिष्टञ्चेतत् तस्माद्देहादिसङ्घातव्यतिरिक्त आत्मा
नित्य इति ॥ ४ ॥

दात्मनश्च नित्यताया वक्ष्यमाणत्वाच्चक्षुरादिनाशेऽपि अरणाचक्षुरहमित्याद्यप्रतीतिश्च
नेन्द्रियात्मवादी युज्यत इति ॥ ३ ॥

समाप्तमिन्द्रियभेदप्रकरणम् ॥ १४ ॥

ननु गौरीऽहं जानामीत्यादि प्रतीतिरस्तु शरीरमात्रेत्याशङ्क्य दूषयति ।
पातकाभावात् पातकादेरभावप्रसङ्गात् तथा चीत्तरकालिकं दुःखादिकं न
आदिति यद्वा दाहो नाशः तथा च शरीरनाशे कृते कर्त्तरि शरीरे विनष्टे पातकं

तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात् ॥ ५ ॥

यस्यापि नित्येनात्मना सात्मकं शरीरं दह्यते तस्यापि शरीरदाहे पातकं न भवेद्दग्धुः, कस्मात् नित्यत्वादात्मनः न जातु कश्चिन्नित्यं हिंसितुमर्हति अथ हिंस्यते नित्यत्वमस्य न भवति, सेयमेकस्मिन् पक्षे हिंसा निष्फला अन्यस्मिंस्त्वनुपपन्नेति ॥ ५ ॥

न कार्याश्रयकर्तृबधात् ॥ ६ ॥

न ब्रूमो नित्यस्य सत्त्वस्य बधो हिंसा, अपित्वनुच्छित्ति-धर्मकस्य सत्त्वस्य कार्याश्रयस्य शरीरस्य स्वविषयोपलब्धेश्च कर्तृणामुपघातः षोडा वेलकल्यलक्षणः प्रबन्धोच्छेदो वा प्रमापणलक्षणो वा बधो हिंसेति, कार्यन्तु सुखदुःखसंवेदनं तस्यायतनमधिष्ठानमाश्रयः शरीरम् । कार्याश्रयस्य शरीरस्य स्वविषयोपलब्धेश्च कर्तृणामिन्द्रियाणां बधो हिंसा न नित्यस्यात्मनः । तत्र यदुक्तं तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वादित्येतदयुक्तम् । यस्य सत्त्वोच्छेदो हिंसा तस्य कृतहानमकृताभ्यागमश्च दोषः । एतावच्चैतत् स्यात् । सत्त्वो-

न सादित्यर्थः । यद्यपि भूतचैतन्यवादिना पातकादिकं नोपेयते तथापि तस्य प्रसाध्याङ्गकलादेकदेशिनः पूर्वपक्षिलाहा न दोष इति भावः ॥ ४ ॥

तवापि तुल्यदोष इत्याशङ्कते । तदभावः पातकाभावः सात्मकशरीरस्य प्रदाहेऽपि प्रसक्तः तन्नित्यत्वात् तस्य आत्मनो नित्यत्वात् नित्यत्वेन निर्विकारत्वं तेन जन्यधर्मानाश्रयत्वमभिमतमिति केचित् तन्नित्यत्वात् शरीरनाशे शरीर-विशिष्टात्मनाशस्य नियतत्वादित्यपि कश्चित् किञ्च सात्मकशरीरनाशेऽपि हन्तुः पातकाभावः स्यात् तस्यात्मनो नित्यत्वेन तन्नाशकलाभावात् ॥ ५ ॥

परिहरति । कार्याश्रयस्य चेष्टाश्रयस्य कर्तुः कृत्यवच्छेदकस्य शरीरस्यैव नाशो न लाभ्यते इति न पातकाभावः यदा न हन्तुः पातकाभावः कार्याश्रय-

च्छेदो वा हिंसा अनुच्छित्तिधर्मकस्य सत्वस्य कार्याश्रय
कर्तृबधो वा न कल्पान्तरमन्यदस्ति सत्वोच्छेदश्च प्रतिषिद्धः
तत्र किमन्यच्छेषं यथाभूतमिति । अथवा कार्याश्रय
कर्तृबधादिति कार्याश्रयो देहेन्द्रियबुद्धिसङ्घातो नित्यस्यात्मन-
स्तत्र सुखदुःखप्रतिसंवेदनं तस्याधिष्ठानमाश्रयस्तदायतनं
तद्भवति न ततोऽन्यदिति स एव कर्त्ता तन्निमित्ताहि सुख-
दुःखसंवेदनस्य निर्वृतिः न तमन्तरेणेति वस्य बध उपघातः
पीडा प्रमापं वा हिंसा न नित्यत्वेनात्मोच्छेदः । तत्र यदुक्तं
तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वादेतन्नेति । इदञ्च देहा-
दिव्यतिरिक्त आत्मा ॥ ६ ॥

सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् ॥ ७ ॥

पूर्वापरयोर्विज्ञानयोरेकविषये प्रतिसम्बिज्ञानं प्रत्यभि-
ज्ञानम् । तमेवैतर्हि पश्यामि यमज्ञासिषं स एवायमर्थ
इति । सव्येन चक्षुषा दृष्टमथेतरेणापि चक्षुषा प्रत्यभि-
ज्ञानात् । यमद्राक्षं तमेवैतर्हि पश्यामौति । इन्द्रियचैतन्ये
तु नान्यदृष्टमन्यः प्रत्यभिज्ञानातीति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः
अस्ति त्विदं प्रत्यभिज्ञानं तस्मादिन्द्रियव्यतिरिक्तश्चेतनः ॥ ७ ॥

कर्तृवधात् शरीरस्य नाशात् ब्राह्मणत्वादेः शरीरवृत्तित्वात्तन्नाशादेव पापीवृत्ति-
रिति भावः वस्तुतस्तु पूर्वशरीरावच्छिन्नप्राणविनाशिनी बन्धनसुखनिरोधादेर्हिंसात्वं
न स्यात् पातकानभ्युपगन्तृचार्याकादिमते शरीरभेदसाधनन्तु वक्ष्यमाणयुक्तिभिरिति
ध्येयम् ॥ ६ ॥

समाप्तं देहभेदप्रकरणम् ॥ २५ ॥

प्रसङ्गाच्चक्षुरद्वैतप्रकरणमारभते । वामेन चक्षुषा दृष्टस्य दक्षिणेन चक्षुषा
प्रत्यभिज्ञानात् स्थिरात्मसिद्धिरिति केषाञ्चिन्मतं तन्निराकरणायेतदुपन्यासः ॥ ७ ॥

नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानात् ॥ ८ ॥

एकमिदं चक्षुर्मध्ये नासास्थिव्यवहितं तस्यान्तौ गृह्य-
माणौ द्वित्वाभिमानं प्रयोजयतः मध्यव्यवहितस्य दीर्घ-
स्येव ॥ ८ ॥

एकविनाशे द्वितीयाविनाशान्नैकत्वम् ॥ ९ ॥

एकस्मिन्नुपहृते चोद्धृते वा चक्षुषि द्वितीयमवतिष्ठते चक्षु-
र्विषयग्रहणलिङ्गं तस्मादेकस्य व्यवधानानुपपत्तिः ॥ ९ ॥

अवयवनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः ॥ १० ॥

एकविनाशे द्वितीयाविनाशादित्यहेतुः कस्मात् वृक्षस्य
हि कासुचिच्छाखासु छिन्नासूपलभ्यत एव वृक्षः ॥ १० ॥

दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

न कारणद्रव्यस्य विभागे कार्यद्रव्यमवतिष्ठते नित्यत्व-
प्रसङ्गात् बहुष्ववयविषु यस्य कारणानि विभक्तानि तस्य
विनाशः । येषां कारणान्यविभक्तानि तान्यवतिष्ठन्ते अथवा
दृश्यमानार्थविरोधो दृष्टान्तविरोधः सृतस्य हि शिरःकपाले

एतद्दूषयति । मध्यस्थसेतुना तडागस्येव नासास्थिव्यवहितगीलकान्तराव-
च्छिन्नतया द्वैतप्रत्ययो सम इत्यर्थः ॥ ८ ॥

आक्षिपति । चक्षुरेकं एकचक्षुर्नाशेऽन्वत्वं स्यादिति भावः ॥ ९ ॥

अत्रैकदेशी परिहरति । अवयवस्य शाखादीर्णशेऽप्यवयविनो वृक्षस्य प्रत्यभि-
शामान्नावयवनाशे सर्वत्रावयविनाशनियमस्तथा चैकनाशेऽपि नाशत्वमिति ॥ १० ॥

एकदेशिमतस्य पूर्वोक्ताक्षेपस्य च समाधानाय सिद्धान्तिनः सूत्रम् । उक्त-
प्रतिषेधो न युक्तः दृष्टान्तस्य विरोधादयुक्तत्वात् न हि शाखाच्छेदे वृक्षसिष्ठति
तथा सति वृक्षस्यानाशप्रत्यङ्गादतोऽवस्थितावयवैस्तत्र खण्डवृक्षोत्पत्तेर्नैकदेशिमतं

इय अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

१५५

हाववटौ नासास्थिव्यवहितौ चक्षुषः स्थाने भेदेन गृह्येते न चैतदेकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते सम्भवति अथवैकविनाशस्यानियमाद्वाविमावयौ तौ च पृथगावरणोपघातौ अनुमीयेते विभिन्नाविति अवपीडनाच्चैकस्य चक्षुषो रश्मिविषयसन्नि-
कर्षस्य भेदाद् दृश्यभेद इव गृह्यते तच्चैकत्वे विरुद्धते अव-
पीडननिवृत्तौ चाभिन्नप्रतिसम्भानमिति तस्मादेकस्य व्यवधा-
नानुपपत्तिः अनुमीयते चायं देहादिसङ्घातव्यतिरिक्तश्चेतन
इति ॥ ११ ॥

इन्द्रियान्तरविकारात् ॥ १२ ॥

कस्यचिदक्षतफलस्य गृहीतसाहचर्यं रूपे गन्धे वा केन-
चिदिन्द्रियेण गृह्यमाणे रसनस्येन्द्रियान्तरस्य विकारः
रसानुसृतौ रसगर्द्धिप्रवर्तितो दन्तोदकसंभवभूतो गृह्यते तस्ये-
न्द्रियचैतन्येऽनुपपत्तिः, नान्यदृष्टमन्यः स्मरति ॥ १२ ॥

न स्मृतेः स्मर्त्तव्यविषयत्वात् ॥ १३ ॥

स्मृतिर्नाम धर्मो निमित्तादुत्पद्यते तस्याः स्मर्त्तव्यो विषयः
तत्कृत इन्द्रियान्तरविकारो नात्मकत इति ॥ १३ ॥

युक्तम् एतेनैकनाशे द्वितीया विनाशाद्भेदसाधनमपि प्रत्युक्तं चक्षुर्नाशेऽपि गोलका-
नरावच्छिन्नावयवैः खण्डचक्षुः संभवात् इत्यत्र लाघवाच्चक्षुरद्वैतमिति टीका-
स्वरसिद्धं परे तु चक्षुर्द्वैतमेव सूत्रार्थं मन्यमाना व्याचक्षते सिद्धान्तिनः एवं
संय्येति शङ्कते नैकस्मिन्निति समाधत्ते एकेतिशङ्कते अवयवेति निराकरोति दृष्टा-
नैति शाखानाशे वचनाशावश्यकालात् दृष्टान्तो न युक्तः यद्वा दृष्टान्तस्य गोलक-
भेदविरोधादन्यथा अनुपपन्नत्वाददृष्टं हि स्रवस्य चक्षुरधिष्ठानगोलकद्वयं भेदेनैवोप-
स्रव्यत इति वदन्ति ॥ ११ ॥

आत्मन इन्द्रियभेदे युक्त्यन्तरमाह । चिरविल्लास्यम्रव्ये दृष्टे तद्वरसस्वरणा-
दन्तोदकसंभवरूपरसनैन्द्रियविकारादिन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा सिद्ध्यति ॥ १२ ॥

चाक्षिपति । स्मृतिर्हि स्मर्त्तव्यविषयिणीति नियमसंज्ञाय दर्शनादिना

तदात्मगुणसद्भावादप्रतिषेधः ॥ १४ ॥

तस्या आत्मगुणत्वे सति सद्भावादप्रतिषेध आत्मनः यदि स्मृतिरात्मगुणः एवं सति स्मृतिरूपपद्यते नान्यदृष्टमन्यः स्मर-
तौति, इन्द्रियचैतन्ये तु नानाकर्तृकाणां विषयग्रहणानाम-
प्रतिसम्भानम् । अप्रतिसम्भाने वा विषयव्यवस्थानुपपत्तिः,
एकस्तु चेतनोऽनेकार्थदर्शी भिन्ननिमित्तः पूर्वदृष्टमर्थं स्मर-
तौति एकस्यानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसम्भानात् स्मृतेरात्म-
गुणत्वे सति सद्भावः विपर्यये चानुपपत्तिः । स्मृत्याश्रया
प्राणभृतां सर्वे व्यवहाराः आत्मलिङ्गमुदाहरणमात्रमिन्द्रिया-
न्तरविकार इति ॥ १४ ॥

अपरिसङ्ख्यानान्न स्मृतिविषयस्य ॥ १५ ॥

अपरिसङ्ख्याय च स्मृतिविषयमिदमुच्यते न स्मृतेः स्मर्तव्य-
विषयत्वादिति येयं स्मृतिरगृह्यमाणेऽर्थे अज्ञासिषमहममु-
मर्थमिति । एतस्याज्ञातज्ञानविशिष्टः पूर्वज्ञातोऽर्थो विषयो
नार्थमात्रं ज्ञातवानहममुमर्थमसावर्थो मया ज्ञातः ज्ञात-
मस्मिन्नर्थे मम ज्ञानमभूदिति चतुर्विधमेतद्वाक्यं स्मृतिविषय-
ज्ञापकं समानार्थम् सर्वत्र खलु ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयं च गृह्यते
अथ प्रत्यक्षेऽर्थे या स्मृतिस्तया त्रीणि ज्ञानान्येकस्मिन्नर्थे प्रति-

---

सामानाधिकरण्ये मानाभावात् अस्तु वा विषयतयैव सामानाधिकरण्यमिति
भावः ॥ १३ ॥

समाधत्ते । उक्तप्रतिषेधो न युक्तः धर्मिणाहकमानेन स्मृतेरात्मगुणत्वात्परि-
शेषेणात्मगुणत्वसिद्धेरहं स्मरामीत्यनुभवात् विषयनिष्ठकार्यकारणभावे चैतस्य
ज्ञानान्नैतस्य स्मरणापत्तेरिति भावः ॥ १४ ॥

विषयाणां अर्चव्यानां स्मृतिसमवायित्वं सादित्याग्रह्य समाधत्ते । अपरि-

इथ अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

१५७

सन्धीयन्ते समानकर्तृकाणि न नानाकर्तृकाणि नाकर्तृ-
काणि किं तर्हि एककर्तृकाणि अद्राक्ष्यममुमर्थं यमेवैतर्हि
पश्यामि अद्राक्ष्यमिति दर्शनं दर्शनसंविच्च, न खल्वसंविदिते
स्वे दर्शने स्यादेतदद्राक्ष्यमिति, ते खल्वेते हे ज्ञाने यमेवैतर्हि
पश्यामीति तृतीयं ज्ञानमेवमेकोऽर्थस्त्रिभिर्ज्ञानैर्युज्यमानो
नाकर्तृको न नानाकर्तृकः किं तर्हि एककर्तृक इति, सोऽयं
स्मृतिविषयोऽपरिसङ्ख्ययमानो विद्यमानः प्रज्ञातोऽर्थः प्रति-
षिध्यते नास्त्यात्मा स्मृतेः स्मर्तव्यविषयत्वादिति न चेदं स्मृति-
मात्रं स्मर्तव्यमात्रविषयं वा इदं खलु ज्ञानप्रतिसन्धानवत्
स्मृतिप्रतिसन्धानमेकस्य सर्वविषयत्वात् एकोऽयं ज्ञाता सर्व-
विषयः खानि ज्ञानानि प्रतिसन्धत्ते अमुमर्थं ज्ञास्याम्यमुमर्थं
विजानाम्यमुमर्थमज्ञासिषममुमर्थं जिज्ञासमानश्चिरमज्ञात्वा-
ऽध्यवस्यत्यज्ञासिषमिति एवं स्मृतिमपि त्रिकालविशिष्टां
सुखपूर्णाविशिष्टाञ्च प्रतिसन्धत्ते संस्कारसन्ततिमात्रे तु सत्त्वे
उत्पद्योत्पद्य संस्कारास्तिरो भवन्ति स नास्त्येकोऽपि संस्कारो
यस्त्रिकालविशिष्टं ज्ञानं स्मृतिञ्चानुभवेत् । न चानुभव-
मन्तरेण ज्ञानस्य स्मृतेश्च प्रतिसन्धानमहं ममेति चोत्पद्यते
देहान्तरवत् अतोऽनुमीयते अस्त्येकः सर्वविषयः प्रतिदेहं
स्वज्ञानप्रबन्धं स्मृतिप्रबन्धञ्च प्रतिसन्धत्ते इति यस्य देहान्तरेषु
वृत्तेरभावाच्च प्रतिसन्धानं भवतीति ॥ १५ ॥

नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् ॥ १६ ॥

सङ्ख्यानात् ज्ञानन्यात् तथा च बाधवादतिरिक्ताकसिद्धिः इदं न सत् किन्तु
भाष्यमिति केचित् ॥ १५ ॥

समाप्तं चक्षुरहं तत्प्रकरणम् ॥ १६ ॥

न देहादिसङ्घातव्यतिरिक्त आत्मा कस्मात् आत्मप्रति-
पत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् । दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रह-
णादित्येवमादीनामात्मप्रतिपादकानां हेतूनां मनसि सम्भवो
यतः मनो हि सर्वविषयमिति तस्मान्न शरीरेन्द्रियमनोबुद्धि-
सङ्घातव्यतिरिक्त आत्मेति ॥ १६ ॥

ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम् ॥ १७ ॥

ज्ञातुः खलु ज्ञानसाधनान्युपपद्यन्ते चक्षुषा पश्यति घ्राणेन
जिघ्रति स्पर्शनेन स्मृशति एवमन्तुः सर्वविषयस्य मतिसाधन-
मन्तःकरणभूतं सर्वविषयं विद्यते येनायं मन्यत इति । एवं
सति ज्ञातर्यात्मसंज्ञा न मृष्यते मनःसंज्ञाऽभ्यनुज्ञायते मनसि
च मनःसंज्ञा न मृष्यते मतिसाधनं त्वभ्यनुज्ञायते तदिदं
संज्ञाभेदमात्रं नार्थे विवाद इति प्रत्याख्यानं वा सर्वेन्द्रिय-
विलोपप्रसङ्गः, अथ मन्तुः सर्वविषयस्य मतिसाधनं सर्वविषयं
प्रत्याख्यायते नास्तीति । एवं रूपादिविषयग्रहणसाधना-
न्यपि न सन्तीति सर्वेन्द्रियविलोपः प्रसज्यत इति ॥ १७ ॥

नियमश्च निरनुमानः ॥ १८ ॥

योऽयं नियम इष्यते रूपादिग्रहणसाधनान्यस्य सन्ति
मतिसाधनं सर्वविषयं नास्तीति, अयं निरनुमानो नात्रानु-

ननु मनसो नियमादात्मत्वमस्त्वित्याशङ्कते । नातिरिक्त आत्मा आत्मसाधक-
मानानां मनसार्थान्तरमिति भावः ॥ १६ ॥

समाधत्ते । यदि मनसो ज्ञातृत्वं तदा व्यासङ्गाद्युपपादनाय करणान्तर-
मवश्यं वाच्यं तथा त्रैकी ज्ञाता ज्ञानसाधनं त्रैकं सिद्धं मन आत्मास्त्विति संज्ञा-
मात्रं किञ्च व्यासङ्गीपपादकतया मनसोऽणुत्वं सिद्धमात्मनश्च प्रत्यक्षीपपादकतया
मङ्गलमिति भेद आवश्यक इति भावः ॥ १७ ॥

मानमस्ति येन नियमप्रतिपद्यामह इति । रूपादिभ्यश्च विषया-
न्तरं सुखादयस्तदुपलब्धौ करणान्तरसंज्ञावः, यथा चक्षुषा
गन्धो न गृह्यत इति करणान्तरं घ्राणम्, एवञ्चक्षुर्ग्राणाभ्यां
रसो न गृह्यत इति करणान्तरं रसनम् एवं शेषेषु तथा चक्षु-
रादिभिः सुखादयो न गृह्यन्ते इति करणान्तरेण भवितव्यम्
तच्च ज्ञानायौगपद्यलिङ्गम् । यच्च सुखाद्युपलब्धौ करणं
तच्च ज्ञानायौगपद्यलिङ्गम् तस्येन्द्रियमिन्द्रियं प्रति सन्निधे-
रसन्निधेन युगपज्ज्ञानान्युत्पद्यन्ते तत्र यदुक्तमात्मप्रतिपत्ति-
हेतूनां मनसि सम्भवादिति तदयुक्तम् किं पुनरयं देहादि-
सङ्घातादन्यो नित्य उतानित्य इति कुतः संशयः उभयथा
दृष्टत्वात् संशयः । विद्यमानमुभयथा भवति नित्यमनित्यञ्च
प्रतिपादिते चात्मसंज्ञावे संशयानिवृत्तेरिति आत्मसंज्ञावे हेतु-
भिरेवास्य प्राग्देहभेदादवस्थानं सिद्धम् ऊर्ध्वमपि देहभेदादव-
तिष्ठते कुतः ॥ १८ ॥

पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धात् जातस्य हर्षभय-
शोकसम्प्रतिपत्तेः ॥ १९ ॥

जातः खल्वयं कुमारकाऽस्मिन् जन्मन्यगृहीतेषु हर्षभय-
शोकहेतुषु हर्षभयशोकान् प्रतिपद्यते लिङ्गानुमेयान् ते च
स्मृत्यनुबन्धादुत्पद्यन्ते नान्यथा स्मृत्यनुबन्धश्च पूर्वाभ्यासमन्त-

ननु रूपादिप्रत्यक्षं सकरणकमसु न तु सुखादिप्रत्यक्षं एवं परमाखनरस्याती-
न्द्रियत्वेऽपि मनसः प्रत्यक्षं स्यादत्राह । उक्तो नियमविशेषो निरनुमानः निष्प्रमा-
णकः गौरवाद्दैपरीत्ये च विनागमकाभावाच्चेति भावः ॥ १८ ॥

समाप्तं मनोभेदप्रकरणम् ॥ २७ ॥

एवं साधितेऽपि देहादिभिर्न आत्मनि विना तन्नित्यतां न परलीकाधिः
प्रवृत्तिरत आत्मनित्यताप्रतिपादनाय सूत्रम् । जातस्य बालस्य एतज्जन्माननुभूते-

रेण न भवति पूर्वाभ्यासश्च पूर्वजन्मनि सति नान्यथेति
सिद्धप्रत्येतत्, अवतिष्ठतेऽयमूर्ध्वं शरीरभेदादिति ॥ १८ ॥

पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकारवत्तद्विकारः ॥ २० ॥

यथा पद्मादिष्वनित्येषु प्रबोधसम्मीलनं विकारो भवति
एवमनित्यस्यात्मनो हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तिर्विकारः स्यात्
हेत्वभावादयुक्तम् अनेन हेतुना पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलन-
विकारवदनित्यस्यात्मनो हर्षादिसम्प्रतिपत्तिरिति, नात्रोदा-
हरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनहेतुर्न वैधर्म्यादस्ति हेत्वभावाद-
सम्बद्धानर्थकमपार्थक्यमुच्यते इति । दृष्टान्ताच्च हर्षादिनिमित्त-
तस्यानिवृत्तिः या चेयमासेवितेषु विषयेषु हर्षादिसम्प्रतिपत्तिः
स्मृत्यनुबन्धकता प्रत्यात्मं गृह्यते सेयं पद्मादिसम्मीलनदृष्टान्तेन
न निवर्तते यथा चेयं न निवर्तते तथा जातस्यापीति, क्रिया-
जातश्च पर्णविभागः संयोगप्रबोधः, सम्मीलने क्रियाहेतुश्चानु-
मेयः । एवञ्च सति किं दृष्टान्तेन प्रतिषिध्यते । अथ
निर्निमित्तः पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकार इति मतम् एव-
मात्मनोऽपि हर्षादिसम्प्रतिपत्तिरिति तच्च ॥ २० ॥

नोष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मक-
विकाराणाम् ॥ २१ ॥

अपि हर्षादिहेतुषु सत्सु हर्षादीनां सम्प्रतिपत्तिः उत्पत्तिलस्याः पूर्वपूर्वानुभवा-
धीन स्मृतिसम्बन्धादेव सम्भवात् इत्थं चेदानीन्तनस्यात्मनः पूर्वपूर्वसिद्धौ तस्या-
नादित्वमनादेश भावश्च न नाश इति नित्यत्वसिद्धिरिति भावः ॥ १९ ॥

अत्रं शङ्कते । बालस्य हर्षादयो सुखविकासाद्यनुमेया न च तत्सम्भवः पद्मा-
दीनां प्रबोधादिवददृष्टविशेषाधीनक्रियावशादेव तदुपपत्तिरिति भावः ॥ २० ॥

उष्णादिषु सत्सु भावात् असत्सुभावात् तन्निमित्ताः
पञ्चभूतानुग्रहेण निर्वृत्तानां पद्मादीनां प्रबोधसम्मीलन-
विकारा निमित्ताद्भवितुमर्हन्ति न निमित्तमन्तरेण, न चान्यत्
पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धात् निमित्तमस्तीति । न चोत्पत्तिनिरोध-
कारणानुमानमात्मनो दृष्टान्तात् न हर्षादीनां निमित्तमन्त-
रेणोत्पत्तिः नोष्णादिवन्निमित्तान्तरोपादानं हर्षादानं तस्माद्-
युक्तमेतत् इतश्च नित्य आत्मा ॥ २३ ॥

प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्वन्याभिलाषात् ॥२२॥

जातमात्रस्य वत्सस्य प्रवृत्तिलिङ्गः स्वन्याभिलाषो गृह्यते
स च नान्तरेणाहाराभ्यासम् । कया युक्त्या, दृश्यते हि
शरीरिणां क्षुधापीड्यमानानामाहाराभ्यासकृतात् स्मरणानु-
बन्धादाहाराभिलाषः, न च पूर्वशरीरमन्तरेणासौ जातमात्र-
स्योपपद्यते, तेनानुमीयते भूतपूर्वं शरीरं यत्रानेनाहारोऽभ्यस्त
इति । स खल्वयमात्मा पूर्वशरीरात् प्रेत्य शरीरान्तरमापन्नः
क्षुत्पीडितः पूर्वाभ्यस्तमाहारमनुस्मरन् स्वन्यमभिलाषति तस्मा-
न्न देहभेदादात्मा भिद्यते भवत्येवोर्ध्वं देहभेदादिति ॥ २२ ॥

अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम् ॥२३॥

यथा खलु अयोऽभ्यासमन्तरेणायस्कान्तमुपसर्पति, एव-

सिद्धान्तसूत्रम् । उक्तं न युक्तं यतः पञ्चात्मकानां पाञ्चभौतिकानां पद्मादीनां
ये विकारास्तेषाम् उष्णकालादिनिमित्तत्वात् मनुष्यादीनानु हर्षादिनिमित्तका
सुखविकासादय इति न तुल्यतेति भावः ॥ २१ ॥

आत्मनित्यत्वे हेतुनरमाह । प्रेत्य मृत्वा जातमात्रस्य यः स्वन्याभिलाषः स
तावदाहाराभ्यासजनितः जन्मान्तरीयाहारेष्टसाधनताधीनजन्यजीवनादृष्टोद्बोधित-
संस्काराधीनेष्टसाधनता स्मरणेन हि बालः स्नपनेन प्रवर्तत इत्यनादित्वमिति ॥२२॥

माहाराभ्यासमन्तरेण बालः स्तन्यमभिलाषति, किमिदमयसो-
ऽयस्कान्ताभिसर्पणं निर्निमित्तमथ निमित्तादिति निर्निमित्तं
तावत् ॥ २३ ॥

नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात् ॥ २४ ॥

यदि निर्निमित्तं लोछादयोऽप्ययस्कान्तमुपसर्पेयुर्न जातु
नियमे कारणमस्तीति अथ निमित्तात् तत्केनोपलभ्यत इति
क्रियालिङ्गः क्रियाहेतुः क्रियानियमलिङ्गश्च क्रियाहेतुनियमः
तेनान्यत्र प्रवृत्त्यभावः बालस्यापि नियतमुपसर्पणं क्रियोप-
लभ्यते न च स्तन्याभिलाषलिङ्गमन्यदाहाराभ्यासकृतात् स्मर-
णानुबन्धात् । निमित्तं दृष्टान्तेनोपपाद्यते न चासति निमित्ते
कस्यचिदुत्पत्तिः, न च दृष्टान्तो दृष्टमभिलाषहेतुं बाधते,
तस्मादयसोऽयस्कान्ताभिगमनमदृष्टान्त इति, अयसः खल्वपि
नान्यत्र प्रवृत्तिर्भवति न जात्वयो लोछमुपसर्पति किं कृतो-
ऽस्यानियम इति यदि कारणनियमाः सर्वक्रियानियमलिङ्गः
एवं बालस्यापि नियतविषयोऽभिलाषः कारणनियमाद्भवितु-
मर्हति तच्च कारणमभ्यस्तस्मरणमन्यवेति दृष्टेन विशिष्यते
दृष्टो हि शरीरिणामभ्यस्तस्मरणादाहाराभिलाष इति । इतश्च
नित्य आत्मा कस्मात् ॥ २४ ॥

वीतरागजन्मादर्शनात् ॥ २५ ॥

शङ्कते । अथायस्कान्तसन्निहितस्यायसोऽयस्कान्ताभिमुखतयागमनं तथैव वत्स-
स्यापि स्तनोपसर्पणं न त्विष्टाधनताज्ञानाधीनप्रवृत्तिजन्यचेष्टेयमित्यर्थः ॥ २३ ॥

समाधत्ते । स्तनप्राप्त एव बालः प्रवर्तते न त्वन्यत्वेति नियमः कथं स्यात्
वस्तुनस्तु अन्यत्र अयसि प्रवृत्त्यभावात् प्रवृत्तिर्हि चेष्टानुमिता लिङ्गं न तु
क्रियामात्रमती न व्यभिचार इति भावः ॥ २४ ॥

इय अध्यायः]

प्रथमाङ्गिकम् ।

१६३

स रागो जायत इत्यर्थादापद्यते अयं जायमानो रागानु-
बन्धो जायते रागस्य पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनं योनिः पृथानु-
भवश्च विषयाणामन्यस्मिन् जन्मनि शरीरमन्तरेण नोपपद्यते,
सोऽयमात्मा पूर्वशरीरानुभूतान् विषयाननुरस्मन् तेषु तेषु
रज्यते तथा चायं द्वयोर्जन्मनोः प्रतिसन्धिः, एवं पूर्वशरीरस्य
पूर्वतरेण पूर्वतरस्य पूर्वतमेनेत्यादिनाऽनादिद्येतनस्य शरीर-
योगः अनादिश्च रागानुबन्ध इति सिद्धं नित्यत्वमिति ।
कथं पुनर्ज्ञायते पूर्वविषयानुचिन्तनजनितो जातस्य रागो न
पुनः ॥ २५ ॥

सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्तदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥

यथोत्पत्तिधर्मकस्य द्रव्यस्य गुणाः कारणत उत्पद्यन्ते
यथोत्पत्तिधर्मकस्यात्मनो रागः कुतश्चिदुत्पद्यते, अत्रायमुदि-
तानुवादो निदर्शनार्थः ॥ २६ ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्वागादीनाम् ॥ २७ ॥

न खलु सगुणद्रव्योत्पत्तिवदुत्पत्तिरात्मनो रागस्य च,
कस्मात् सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्वागादीनाम् । अयं खलु प्राणिनां
विषयानासेवमानानां सङ्कल्पजनितो रागो गृह्यते सङ्कल्पश्च

हेत्वन्तरमाह । वीतरागो रागशून्यत्वावन्नोत्पद्यतेऽपि तु सरागस्तत्र च जन्मा-
न्तरीयेष्टसाधनताज्ञानाधीनस्मरणं हेतुरिति पूर्वं स्तन्याभिलाष उक्तः सम्प्रति तु
पतगादीनां कणादिभक्षणाभिलाषसाधारणं रागमात्रमित्यपौनरुक्त्यम् ॥ २५ ॥

शङ्कते । द्रव्यस्य घटादिर्यथा सगुणस्य रूपादिविशिष्टस्योत्पत्तिर्यथा घटादिः
स्वत एव रूपादिमान् भवति तथैवात्मापि स्वत एव सरागो भक्तीत्यप्रयोजकत्वं
त्वदीयहेतूनामिति भावः ॥ २६ ॥

समाधत्ते । सङ्कल्पो ज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानम् इति यावत् तन्निमित्तका हि

माहाराभ्यासमन्तरेण बालः स्तन्यमभिलाषति, किमिदमयसो-
ऽयस्कान्ताभिसर्पणं निर्निमित्तमथ निमित्तादिति निर्निमित्तं
तावत् ॥ २३ ॥

नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात् ॥ २४ ॥

यदि निर्निमित्तं लोछादयोऽप्ययस्कान्तमुपसर्पेयुर्न जातु
नियमे कारणमस्तीति अथ निमित्तात् तत्केनोपलभ्यत इति
क्रियालिङ्गः क्रियाहेतुः क्रियानियमलिङ्गश्च क्रियाहेतुनियमः
तेनान्यत्र प्रवृत्त्यभावः बालस्यापि नियतमुपसर्पणं क्रियोप-
लभ्यते न च स्तन्याभिलाषलिङ्गमन्यदाहाराभ्यासकृतात् स्मर-
णानुबन्धात् । निमित्तं दृष्टान्तेनोपपाद्यते न चासति निमित्ते
कस्यचिदुत्पत्तिः, न च दृष्टान्तो दृष्टमभिलाषहेतुं बाधते,
तस्मादयसोऽयस्कान्ताभिगमनमदृष्टान्त इति, अयसः खल्वपि
नान्यत्र प्रवृत्तिर्भवति न जात्वयो लोछमुपसर्पति किं कृतो-
ऽस्यानियम इति यदि कारणनियमाः सर्वक्रियानियमलिङ्गः
एवं बालस्यापि नियतविषयोऽभिलाषः कारणनियमाद्भवितु-
मर्हति तच्च कारणमभ्यस्तस्मरणमन्यदेति दृष्टेन विशिष्यते
दृष्टो हि शरीरिणामभ्यस्तस्मरणादाहाराभिलाष इति । इतश्च
नित्य आत्मा कस्मात् ॥ २४ ॥

वीतरागजन्मादर्शनात् ॥ २५ ॥

शङ्कते । यथायस्कान्तसन्निहितस्यायसोऽयस्कान्ताभिसुखतयागमनं तथैव वत्स-
स्यापि स्तनोपसर्पणं न लिष्टसाधनताज्ञानाधीनप्रवृत्तिजन्यचेष्टेयमित्यर्थः ॥ २३ ॥

समाधत्ते । स्तनपान एव बालः प्रवर्तते न त्वन्यदेति नियमः कथं स्यात्
वस्तुनस्तु अन्यत्र अयसि प्रवृत्त्यभावात् प्रवृत्तिर्हि चेष्टानुमिता लिङ्गं न तु
क्रियामात्रमती न व्यभिचार इति भावः ॥ २४ ॥

स रागो जायत इत्यर्थादापद्यते अयं जायमानो रागानु-
बन्धो जायते रागस्य पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनं योनिः पूर्वानु-
भवश्च विषयाणामन्यस्मिन् जन्मनि शरीरमन्तरेण नोपपद्यते,
सोऽयमात्मा पूर्वशरीरानुभूतान् विषयाननुरस्मन् तेषु तेषु
रज्यते तथा चायं द्वयोर्जन्मनोः प्रतिसन्धिः, एवं पूर्वशरीरस्य
पूर्वतरेण पूर्वतरस्य पूर्वतमेनेत्यादिनाऽनादिश्वेतनस्य शरीर-
योगः अनादिश्च रागानुबन्ध इति सिद्धं नित्यत्वमिति ।
कथं पुनर्जायते पूर्वविषयानुचिन्तनजनितो जातस्य रागो न
पुनः ॥ २५ ॥

सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्तदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥

यथोत्पत्तिधर्मकस्य द्रव्यस्य गुणाः कारणत उत्पद्यन्ते
यथोत्पत्तिधर्मकस्यात्मनो रागः कुतश्चिदुत्पद्यते, अत्रायमुदि-
तानुवादो निदर्शनार्थः ॥ २६ ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनाम् ॥ २७ ॥

न खलु सगुणद्रव्योत्पत्तिवदुत्पत्तिरात्मनो रागस्य च,
कस्मात् सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनाम् । अयं खलु प्राणिनां
विषयानासेवमानानां सङ्कल्पजनितो रागो गृह्यते सङ्कल्पश्च

हेत्वन्तरमाह । वीतरागो रागशून्यत्वावबोध्यतेऽपि तु सरागसत्त्वं च जन्मा-
न्तरीयेष्टसाधनताज्ञानाधीनस्मरणं हेतुरिति पूर्वं सन्याभिलाष उक्तः सम्प्रति तु
पतगादीनां कणादिभक्षणाभिलाषसाधारणं रागमात्रमित्यपौनरुक्त्यम् ॥ २५ ॥

शङ्कते । द्रव्यस्य घटादेर्यथा सगुणस्य रूपादिविशिष्टस्योत्पत्तिर्यथा घटादिः
स्वत एव रूपादिमान् भवति तथैवात्मापि स्वत एव सरागो भक्तीत्यप्रयोजकत्वं
त्वदीयहेतूनामिति भावः ॥ २६ ॥

समाधत्ते । सङ्कल्पो ज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानम् इति यावत् तन्निमित्तका हि

पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनयोनिः, तेनानुमीयते जातस्यापि
 पूर्वानुभूतार्थचिन्तनकृतो राग इति । आत्मोत्पादाधिकारणात्
 रागोत्पत्तिर्भवन्ती सङ्कल्पादन्यस्मिन् रागकारणे सति वाच्या
 कार्यद्रव्यगुणवत् न चात्मोत्पादः सिद्धो नापि सङ्कल्पादन्य-
 द्रागकारणमस्ति । तस्मादयुक्तं सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्तयोरुत्पत्ति-
 रिति, अथापि सङ्कल्पादन्यद्रागकारणं धर्माधर्मलक्षणमदृष्ट-
 मुपादीयते तथापि पूर्वशरीरयोगोऽप्रत्याख्येयः । तत्र हि
 तस्य निर्वृत्तिः नास्मिन् जन्मनि तन्मयत्वाद्वाग इति विषया-
 भ्यासः खल्वयं भावनाहेतुः तन्मयत्वमुच्यत इति जातिविशे-
 षाच्च रागविशेष इति, कर्म खल्विदं जातिविशेषनिवर्त्तकं
 तादर्थ्यात्ताच्छब्दं विज्ञायते, तस्मादनुपपन्नं सङ्कल्पादन्य-
 द्रागकारणमिति, अनादिद्येतनस्य शरीरयोग इत्युक्तं, स्वकृत-
 कर्मनिमित्तं चास्य शरीरं सुखदुःखाधिष्ठानं तत् परीक्ष्यते
 किं प्राणादिवदेकप्रकृतिकम् उत नानाप्रकृतौति, कुतः संशयः,
 विप्रतिपत्तेः संशयः, पृथिव्यादीनि भूतानि सङ्ख्याविकल्पेन
 शरीरप्रकृतिरिति प्रतिजानत इति किं तत्र तत्त्वम् ॥ २७ ॥

पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः ॥ २८ ॥

तत्र मानुषं शरीरं पार्थिवम् । कस्मात् गुणान्तरोपलब्धेः
 गन्धवतौ पृथिवी गन्धवच्छरीरम् अवादीनामगन्धत्वात् तत्
 प्रकृत्यगन्धं स्यात् न त्विदमवादिभिरसंपृक्तया पृथिव्यारब्धं

रागादयस्तथा चेष्टसाधनताज्ञानत्वेनेच्छात्वादिना कार्यकारणभावात् प्रवृत्तिलेन
 चेष्टालेन च कार्यकारणभावान्नाप्रयोजकत्वमिति भावः ॥ २७ ॥

समाप्तमनादिनिधनप्रकरणम् ॥ २८ ॥

क्रमप्राप्ते शरीरपरौक्षणे मानुषादिशरीरं पाञ्चभौतिकमित्येके तत्र सिद्धान्त-

३५ अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

१६५

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयभावेन कल्पत इत्यतः पञ्चानां भूतानां संयोगे सति शरीरं भवति भूतसंयोगो हि मिथः पञ्चानां न निषिद्ध इति, आप्यतैजसवायव्यानि लोकान्तरे शरीराणि, तेष्वपि भूतसंयोगः पुरुषार्थतन्त्र इति स्थाव्यादिद्रव्यनिष्पत्तावपि निःसंशयो नावादिसंयोगमन्तरेण निष्पत्तिरिति । पार्थिवाप्यतैजसं तद्गुणोपलब्धेः, निश्वासीच्छ्वासीपलब्धेः स्वातुर्भौतिकं, गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकं, त इमे सन्दिग्धा हेतव इत्युपेक्षितवान् सूत्रकारः, कथं सन्दिग्धाः सति च प्रकृतिभावे भूतानां धर्मोपलब्धिरसति च संयोगाप्रतिषेधात् सन्निहितानामिति । यथा स्थाव्यामुदकतेजोवायुकाशानामिति तदिदमनेकभूतप्रकृतिशरीरमगन्धमरसमरूपमस्पर्शञ्च प्रकृत्यनुविधानात् स्यात् न त्विदमित्यं भूतं तस्मात् पार्थिवगुणान्तरोपलब्धेः ॥ २८ ॥

पार्थिवाप्यतैजसं तद्गुणोपलब्धेः ॥ २८ ॥ क ॥

निश्वासीच्छ्वासीपलब्धेः स्वातुर्भौतिकम् ॥ २८ ॥ ख ॥

गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकम् ॥ २८ ॥ ग ॥

सूत्रम् । मानुषादिशरीरं पार्थिवं पृथिवीसमवायिकारणकं गुणान्तरस्य गन्धनीलादिरूपकाठिन्यादिरुपलब्धेरिति ॥ २८ ॥

मतान्तराभिधानाय त्रिसूत्री । तद्गुणानां पृथिव्यग्नेजोगुणानां गन्धस्पर्शहीनस्पर्शानामुपलब्धेः एतावता त्रिभौतिकत्वे सिद्धे निःश्वासादितत्त्वातुर्भौतिकत्वं निःश्वासीच्छ्वासी प्राणवायोर्व्यापारविशेषौ क्लेदो जलविशेषो जलविशिष्टपृथिवी वेत्युभयथापि जलमावश्यकं पाकस्य तेजः संयोगाधीनत्वात्तेजः सिद्धिर्व्यूहो निःश्वासादिः अवकाशदानं छिद्रम् एतानि मतानि सूत्रकृता तुच्छत्वाद् दूषितानि

श्रुतिप्रामाण्याच्च ॥ २९ ॥

सूर्यन्ते चक्षुर्गच्छतादित्यत्र मन्त्रे पृथिवीन्ते शरीरमिति श्रूयते तदिदं प्रकृतौ विकारस्य प्रलयाभिधानमिति सूर्यं ते चक्षुः सृणोमीत्यत्र मन्त्रान्तरे पृथिवीन्ते शरीरमिति श्रूयते सेयं कारणाद्विकारस्य स्मृतिरभिधीयत इति, स्थाव्यादिषु च तुल्यजातीयानामेककार्यारम्भदर्शनाद्भिन्नजातीयानामेककार्यारम्भानुपपत्तिः । अथेदानीमिन्द्रियाणि प्रमेयक्रमेण विचार्यन्ते किमाव्यक्तिकान्याहोस्त्रिद्वीतिकानीति कुतः संशयः ॥ २९ ॥

कृष्णसारे सत्युपलम्भाद्व्यतिरिच्य चोपलम्भात् संशयः ॥ ३० ॥

कृष्णसारं भौतिकं तस्मिन्ननुपहते रूपोपलब्धिः उपहते

तथाहि एकस्मिन् शरीरे पृथिवीलादि नानाजातेः सङ्करापत्तेरसम्भवात् नवानामोपादानकलं विजातीयानामनारम्भकत्वात् तथाहि वा जलाद्यारम्भस्य न पृथिवीलं व्यभिचारात् नवाचित्रद्रव्यं गन्धवत्त्वविरीधात् गन्धादीनामानाश्रमनपायाश्च पार्थिवत्वमित्युक्तप्रार्थं यद्वा पार्थिवत्वे कथं जलादिसम्बन्ध इत्याशङ्कायां जलादिनिमित्तवशात्त्रैभीतिकत्वादिव्यपदेश इत्याशयेन त्रिसूत्री । इति वृत्तिसम्मतानि अधिकसूत्रानि ॥ २८ ॥ क ॥ ख ॥ ग ॥

पार्थिवत्वे युक्त्यन्तरमाह । सूर्यन्ते चक्षुः सृणोमीति मन्त्रान्ते पृथिव्यान्ते शरीरमित्यभिधानादेवं प्रकृतौ विकारस्य लयाभिधाने सूर्यन्ते चक्षुर्गच्छतादि मन्त्रान्ते पृथिव्यान्ते शरीरमिति इमां चतुःसूत्रीं केचन भाष्यतया वर्णयन्ति तन्न तथा सत्येकसूत्रस्य प्रकरणलानुपपत्तेः अतएव चतुर्थं सूत्रमेवेत्यपरे अन्ये तूक्तयैवानुपपत्त्या आप्यतैजसवायव्यानि लोकान्तरशरीराणि तेष्वपि भूतसंयोगः पुरुषार्थतन्म इति भाष्यं सूत्रतया वर्णयन्ति तदर्थस्तु आप्यादीनि लोकान्तरेषु वरुणलोकदिषु प्रसिद्धानि शरीराणि जलादिरूपत्वे कथमुपभोग्यमनेत्यत्र तेष्वपीति भूतसंयोगः पृथिव्युपलम्भः पुरुषार्थतन्म उपभोगसम्पादकः ॥ २९ ॥

समाप्तं शरीरपरीक्षाप्रकरणम् ॥ २९ ॥

इय अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

१६७

चानुपलब्धिरिति व्यतिरिच्य कृष्णसारमवस्थितस्य विषय-
स्योपालब्धो न कृष्णसारप्राप्तस्य, न चाप्राप्यकारित्वमिन्द्रि-
याणां तदिदमभौतिकत्वे विभुत्वात् सम्भवति, एवमुभय-
धर्मोपलब्धेः संशयः, अभौतिकानि इत्याह कस्मात् ॥ ३० ॥

महदणुग्रहणात् ॥ ३१ ॥

महदिति महत्तरं महत्तमं चोपलभ्यते यथा न्यग्रोध-
पर्वतादि, अखिल्यणुतरमणुतमञ्च गृह्यते न्यग्रोधधानादि,
तदुभयमुपलभ्यमानं चक्षुषो भौतिकत्वं बाधते भौतिकं हि
यावत् तावदेव व्याप्नोति अभौतिकन्तु विभुत्वात् सर्वव्यापक-
मिति न महदणुग्रहणमात्रादभौतिकत्वं विभुत्वचेन्द्रियाणां
शक्यं प्रतिपत्तुम् इदं खलु ॥ ३१ ॥

रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषात् तद्ग्रहणम् ॥ ३२ ॥

तयोर्महदण्वोर्यहणं चक्षुरश्मेरर्थस्य च सन्निकर्षविशेषा-
द्भवति यथा प्रदीपरश्मेरर्थस्य चेति रश्म्यर्थसन्निकर्षावरण-

अधेन्द्रियं परीक्षणीयं तत्र लक्षणसूत्रीक्त भौतिकत्वमिन्द्रियाणां परीक्षितुं
संशयमाह कृष्णसारे चक्षुर्गोलके सति घटाद्युपलब्धान्नगोलकस्येन्द्रियत्वमिति बौद्धाः
व्यतिरिच्य विषयं प्राप्य उपलब्धत्वात् उपलब्धजननाग्नौलकातिरिक्तानौत्यपरे तत्र
इन्द्रियाणि गोलकातिरिक्तानि नवेति संशयो गोलकातिरिक्तानौति त्रैयायिका-
दयः तत्राप्यभौतिकान्याहङ्कारिकाणीति सांख्याः भौतिकानौत्यपरे ॥ ३० ॥

तत्र साङ्ख्यमतेन बौद्धमतमुदस्यन्नाह । गोलकं नेन्द्रियम् अप्राप्यकारित्वेऽति-
प्रसङ्गात् इत्यस्य गोलकातिरिक्तं भौतिकमिति वाच्यं तदप्यसङ्गतं चक्षुषा हि
न्यूनपरिमाणं महत्परिमाणञ्च गृह्यते न च न्यूनं महती व्यापनं सम्भवति
नवाऽव्याप्यग्रहणमतीऽभौतिकानौन्द्रियाण्याहङ्कारिकाणीति ॥ ३१ ॥

सांख्यं निरस्यति । रश्मिर्गोलकावच्छिन्नं तेजः तेजोऽर्थस्य घटादर्थः सन्निक-
र्षविशेषः संयोगविशेषसत्त्वात् महदण्वोर्यहणमुपपद्यते भौतिकेऽपि प्रदीप्रादौ

लिङ्गः चाक्षुषो हि रश्मिः कुब्जादिभिरावृतमर्थं न प्रकाशयति
यथा प्रदीपरश्मिरिति आवरणानुमेयत्वे सतीदमाह ॥ ३२ ॥

तदनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३३ ॥

रूपस्य र्शवद्भि तेजो महत्त्वाद्नेकद्रव्यवत्त्वाच्चोपलब्धिरिति
प्रदीपवत् प्रत्यक्षत उपलभ्येत चाक्षुषो रश्मिर्यदि स्यादिति ॥ ३३ ॥

नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरभावहेतुः ॥ ३४ ॥

सन्निकर्षप्रतिषेधार्थेनावरणेन लिङ्गेनानुमीयमानस्य
रश्मेर्या प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिर्नासावभावं प्रतिपादयति । यथा
चन्द्रमसः परभागस्य पृथिव्याश्चाधोभागस्य ॥ ३४ ॥

द्रव्यगुणधर्मभेदाच्चोपलब्धिनियमः ॥ ३५ ॥

भिन्नः खल्वयं द्रव्यधर्मो गुणधर्मश्च महद्नेकद्रव्यवच्च विष-
त्त्वावयवमाप्य द्रव्यं प्रत्यक्षतो नोपलभ्यते स्पर्शस्तु शीतो गृह्यते
तस्य द्रव्यस्यानुबन्धात् हेमन्तशिशिरौ कल्पेते । तथाविध-
मेव च तैजसं द्रव्यमनुद्भूतरूपं सह रूपेण नोपलभ्यते स्पर्श-
स्त्वस्योष्ण उपलभ्यते तस्य द्रव्यस्यानुबन्धात् ग्रीष्मवसन्तौ
कल्पेते यत्र त्वेषा भवति ॥ ३५ ॥

महदस्य प्रकाशकत्वं दृष्टम् अभौतिकत्वे तु पुरः पञ्चादितिनां सर्वेषामेव ग्रहः
स्यात् ॥ ३२ ॥

तैजसे चक्षुष्यनुपलब्धिर्बाधं बौद्धः शङ्कते । रश्मिर्यसन्निकर्षो न हेतुर्गोलाकाति-
रिक्तस्य रश्मेरनुपलब्धिः ॥ ३३ ॥

समाधत्ते । रूपोपलब्धिः सकरणकलादिनानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुप-
लब्धिर्नाभावनिर्णायिकेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

कथं तर्हि नोपलभ्य इत्यव आह । द्रव्यस्य धर्मभेदो महत्त्वादिगुणस्य धर्म-
भेदः उद्भूतत्वं तदधीनत्वात् प्रत्यक्षस्य द्रव्यमात्रे उपलब्धेर्न नियमः यद्वीद्भूतरूपं
महत्त्वादिकं तस्य प्रत्यक्षं तदभावाच्चक्षुरादेरप्रत्यक्षम् ॥ ३५ ॥

३५ अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

१६८

अनेकद्रव्यसमवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥ ३६ ॥

यत्र रूपञ्च द्रव्यञ्च तदाश्रयः प्रत्यक्षतः उपलभ्यते रूप-
विशेषस्तु यद्भावात् क्वचिद्रूपोपलब्धिः यदभावाच्च द्रव्यस्य क्वचि-
दनुपलब्धिः स रूपधर्मोऽयमुद्भवसमाख्यात इति, अनुद्भूतरूप-
श्चायं नायनो रश्मिः, तस्मात्प्रत्यक्षतो नोपलभ्यत इति दृष्टञ्च
तेजसो धर्मभेदः उद्भूतरूपस्पर्शं प्रत्यक्षं तेजो यथादित्यरश्मयः,
उद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शञ्च प्रत्यक्षम् यथा प्रदीपरश्मयः । उद्भूत-
स्पर्शमनुद्भूतरूपमप्रत्यक्षम् यथावादिसंयुक्तं तेजः । अनुद्भूत-
रूपस्पर्शोऽप्रत्यक्षश्चाक्षुषो रश्मिरिति ॥ ३६ ॥

कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः ॥ ३७ ॥

यथा चेतनस्यार्थो विषयोपलब्धिभूतः सुखदुःखोपलब्धि-
भूतश्च कल्प्यते तथेन्द्रियाणि व्यूढानि विषयप्राप्त्यर्थञ्च रश्मे-
श्चाक्षुषस्य व्यूहः, रूपस्पर्शानभिव्यक्तिश्च व्यवहारप्रकृत्यर्थं
द्रव्यविशेषे च प्रतीघातादावरणोपपत्तिर्व्यवहारार्था सर्व-
द्रव्याणां विश्वरूपो व्यूह इन्द्रियवत्कर्मकारितः पुरुषार्थतन्त्रः ।
कर्म तु धर्माधर्मभूतं चेतनस्योपभोगार्थमिति ॥ ३७ ॥

अव्यभिचाराच्च प्रतीघातो भौतिकधर्मः ॥ ३८ ॥

यश्चावरणोपलम्भादिन्द्रियस्य द्रव्यविशेषे प्रतीघातः स
भौतिकधर्मो न भूतानि व्यभिचरति नाभौतिकं प्रतिघात-
धर्मकं दृष्टमिति । अप्रतिघातस्तु व्यभिचारो भौतिकाभौति-

चक्षुरादावुद्भूतरूपमेव न कुत इत्याशङ्क्यां भाव्यम् । अदृष्टविशेषाधीन
इन्द्रियाणां व्यूही रचनाविशेष उपभोगसाधनमिति सूत्रमेवेदमिति केचित् ॥ ३७ ॥

१७०

न्यायदर्शनम् ।

[३५ अध्यायः ।

कयोः समानत्वादिति । यदपि मन्यते प्रतिघाताद्भौतिकानौ-
न्द्वियाणि अप्रतिघातादभौतिकानौति प्राप्तम् दृष्ट्वाप्रतिघातः
काचाभ्र पटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः तन्न युक्तम् कस्मात्
यस्माद्भौतिकमपि न प्रतिहन्यते काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरित-
प्रकाशात् प्रदीपरश्मीनां, स्थाव्यादिषु पाचकस्य तेजसोऽप्रति-
घातः उपपद्यते चानुपलब्धिः कारणभेदात् ॥ ३८ ॥

मध्यन्दिनोल्काप्रकाशानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धिः ३९

यथाऽनेकद्रव्येण समवायाद्रूपविशेषाच्चोपलब्धिरिति सत्यु-
पलब्धिकारणे मध्यन्दिनोल्काप्रकाशो नोपलभ्यते आदित्य-
प्रकाशेनाभिभूतः, एवं महदनेकद्रव्यवत्त्वाद्रूपविशेषाच्चोपलब्धि-
रिति, सत्युपलब्धिकारणे चाक्षुषो रश्मिर्नोपलभ्यते निमित्ता-
न्तरतः, तच्च व्याख्यातमनुद्भूतरूपस्पर्शद्रव्यस्य प्रत्यक्षतोऽनुप-
लब्धिरिति, अत्यन्तानुपलब्धिश्चाभावकारणम्, यो हि ब्रवीति
लोष्टप्रकाशो मध्यन्दिने आदित्यप्रकाशाभिभवान्नोपलभ्यत
इति तस्यैतत् स्यात् ॥ ३९ ॥

न रात्रावप्यनुपलब्धेः ॥ ४० ॥

अप्यनुमानतोऽनुपलब्धिरिति एवमत्यन्तानुपलब्धेर्लोष्ट-
प्रकाशो नास्ति न त्वेवं चाक्षुषो रश्मिरिति उपपन्नरूपा
चैयम् ॥ ४० ॥

महती रूपवतीऽनुपलब्धी दृष्टान्तमाह । महती रूपवतीऽल्काप्रकाशस्य
सौराष्ट्रीकेनाभिभवान्मध्यन्दिनेऽनुपलब्धिवदनुद्भूतरूपवत्त्वाच्चक्षुषोऽप्यनुपलब्धः सम्भव-
तीति भावः ॥ ३९ ॥

नन्वेवं घटादेरपि रश्मिः स्यात् सौराष्ट्रीकेनाभिभवान् पुनरयच्च इत्यत्राह ।
नेत्यस्य घटादौ रश्मिरिति शेषः ॥ ४० ॥

वाङ्मयप्रकाशानुग्रहाद्विषयोपलब्धेरनभिव्यक्ति-
तोऽनुपलब्धिः ॥ ४१ ॥

वाङ्मयेन प्रकाशेनानुगृहीतं चक्षुर्विषयग्राहकम्, तदभावे-
ऽनुपलब्धिः, सति च प्रकाशानुग्रहे शीतस्पर्शोपलब्धौ च सत्यां
तदाश्रयस्य द्रव्यस्य चक्षुषाऽग्रहणम् रूपस्यानुद्भूतत्वात् सेयं
रूपानभिव्यक्तितो रूपाश्रयस्य द्रव्यस्यानुपलब्धिर्दृष्टा तत्र
यदुक्तं तदनुपलब्धेरहेतुरित्येतदयुक्तम्, कस्मात् पुनरभिभवो-
ऽनुपलब्धिकारणम् चाक्षुषस्य रश्मेर्नोच्यत इति ॥ ४१ ॥

अभिव्यक्तौ चाभिभवात् ॥ ४२ ॥

वाङ्मयप्रकाशानुग्रहनिरपेक्षतायाच्चेति चार्थः, यद्रूपमभिव्यक्त-
मुद्भूतं वाङ्मयप्रकाशानुग्रहं च नापेक्षते तद्विषयोऽभिभवो विष-
य्येऽभिभवाभावात् अनुद्भूतरूपत्वाच्चानुपलभ्यमानं वाङ्म-
यप्रकाशानुग्रहाच्चोपलभ्यमानं नाभिभूयत इति एवमुपपन्नम्
अस्ति चाक्षुषो रश्मिरिति ॥ ४२ ॥

नन्वनुद्भूतरूपत्वाच्चक्षुषोऽनुपलब्धिर्न त्वभिभवादित्यत्र किं विनिगमकमिति
तटस्थशङ्कायामाह । अनभिव्यक्तितोऽनुद्भूतरूपवत्त्वाच्चक्षुषोऽनुपलब्धिः कुतः वाङ्म-
यप्रकाशानुग्रहात् सौरालोकादिसाहित्याद्विषयोपलब्धिः तस्योद्भूतरूपत्वे वाङ्मयप्रकाश-
पेक्षा न स्यात् अभिभूतत्वे च तत्साहित्येनापि प्रत्यक्षजननं न स्यादभिभूतस्य
कार्याचमत्वादिति भावः ॥ ४१ ॥

ननु चक्षुषो नाभिभवः किन्तु तद्रूपस्य तस्य च प्रत्यक्षजनकत्वे मानाभावः
किञ्चाभिभवात्तस्य न प्रत्यक्षमितरप्रत्यक्षजनने च विरोधाभाव इत्याशङ्कायामाह ।
रूपस्य अभिव्यक्तौ प्रत्यक्षे उद्भूतत्वं इति यावत् उद्भूतरूपस्य प्रत्यक्षाभावे ह्यभि-
भवकल्पना न त्वेवं प्रकृते सुवर्णादिवत् सर्वदाभिभावकद्रव्यानन्तरकल्पने च गौरव-
मिति भावः ॥ ४२ ॥

नक्तञ्चरनयनरश्मिदर्शनाच्च ॥ ४३ ॥

दृश्यन्ते हि नक्तं नयनरश्मयो नक्तञ्चराणां वृषदंशप्रभृती-
नाम्, तेन शेषस्यानुमानमिति, जातिभेदवन्द्रियभेद इति
चेत् धर्ममात्रं चानुपपन्नम् आवरणस्य प्राप्तिप्रतिषेधार्थस्य
दर्शनादिति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वानुपपत्तिः
कस्मात् ॥ ४३ ॥

अप्राप्यग्रहणम् काचाभ्रपटलस्फटिकान्त-
रितोऽपलब्धेः ॥ ४४ ॥

दृष्टादिसर्पद्वयं काचेऽभ्रपटले वा प्रतिहतं दृष्टमव्यव-
हितेन सन्निकृष्यते व्यवहृत्यते वै प्राप्तिर्व्यवधानेनेति यदि च
रश्मयर्थसन्निकर्षो ग्रहणहेतुः स्यात् न व्यवहितस्य सन्निकर्ष
इत्यग्रहणं स्यात् अस्ति चेयं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोप-
लब्धिः सा ज्ञापयत्यप्राप्यकारीणि इन्द्रियाणि अत एवाभीति-
कानि प्राप्यकारित्वं हि भौतिकधर्म इति ॥ ४४ ॥

न कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेधः ॥ ४५ ॥

अप्राप्यकारित्वे सतीन्द्रियाणां कुड्यान्तरितस्यानुपलब्धिर्न

चक्षुषि प्रमाणान्तरमाह । नक्तञ्चराणां वृषदंशादीनां गोलके रश्मिदर्शनात्
तद्दृष्टान्तेन परेषामपि रश्मयनुमानमिति भावः अन्यथा तमसि तस्य प्रत्यक्षं न
स्यादिति हृदयम् ॥ ४३ ॥

अप्राप्यकारित्वं चक्षुषः स्यादित्याशङ्कते ॥ ४४ ॥

समाधत्ते । परेतु उक्तसूत्रस्य पूर्वपक्षपरत्वं मन्यमानस्य भाष्यकारस्यावतार-
णिका अप्राप्यग्रहणमिति वस्तुतः सिद्धान्तसूत्रमेव तत्प्रदीपदृष्टान्तेन काचाद्यन्त-

इय अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

१७३

स्यात् प्राप्यकारित्वेऽपि तु काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोप-
लब्धिर्न स्यात् ॥ ४५ ॥

अप्रतिघातात् सन्निकर्षोपपत्तिः ॥ ४६ ॥

न च काचाभ्रपटलं वा नयनरश्मिं विष्टन्नाति सोऽप्रति-
हन्यमानः सन्निकृष्यत इति, यच्च मन्यते न भौतिकस्याप्रती-
घात इति तन्न ॥ ४६ ॥

आदित्यरश्मेः स्फटिकान्तरेऽपि दाह्येऽवि-
घातात् ॥ ४७ ॥

आदित्यरश्मेरविघातात् स्फटिकान्तरितेऽप्यविघातात्
दाह्येऽविघातात् अविघातादिति च पदाभिसम्बन्धभेदाद्वाक्य-
भेद इति यथा वाक्यं चार्थभेद इति प्रतिवाक्यं वाक्यार्थभेदः
आदित्यरश्मिः कुम्भादिषु न प्रतिहन्यते अविघातात् कुम्भ-
स्थमुदकन्तपति प्राप्नोति हि द्रव्यान्तरगुणस्य उष्णस्पर्शस्य
ग्रहणम् तेन च शीतस्पर्शाभिभव इति, स्फटिकान्तरितेऽपि
प्रकाशनीये प्रदीपरश्मीनामप्रतिघातः अप्रतिघातात् प्राप्तस्य
ग्रहणमिति भर्जनकपालादिस्थञ्च द्रव्यमाग्नेयेन तेजसा दह्यते
तन्नाविघातात् प्राप्तिः प्राप्नोति तु दाहो नाप्राप्यकारि तेज इति

रितप्रकाशकत्वेन तेजसत्वं सिध्यतीति नन्वप्राप्यकारित्वं किं न स्यादत्राह कुञ्जोति
उक्तस्य तेजसत्वं प्रतिषेधो गोलकात्मकत्वं न सम्भवति कुड्यान्तरितस्यानुपलब्धे-
रित्याहुः ॥ ४५ ॥

ननु कृद्यान्तरित इव काचान्तरितेऽपि सन्निकर्षो न सम्भवतीति कथं प्राप्य-
कारित्वमित्याशङ्क्यामाह । काचादिना खच्छद्रव्येणाप्रतिघातादप्रतिवम्भात् सन्नि-
कर्षोऽपपद्यत इति भावः ॥ ४६ ॥

अविघातादिति च केवलं पदमुपादीयते कोऽयमविघातो
नाम अव्यूह्यमानावयवेन व्यवधायकेन द्रव्येणासर्वतो द्रव्य-
स्याविष्टम्भः क्रियाहेतोरप्रतिबन्धः प्राप्तेरप्रतिषेध इति, दृष्टं
हि कलशनिषक्तानामपां वह्निः शीतस्पर्शस्य ग्रहणम्, न च
इन्द्रियेणासन्निकृष्टस्य द्रव्यस्य स्पर्शोपलब्धिः दृष्टौ च प्रस्यन्द-
परिस्रवौ तत्र काचाभ्रपटलादिभिर्नयनरश्मेरप्रतिघातादिभि-
द्यार्थेन सह सन्निकर्षादुपपन्नं ग्रहणमिति ॥ ४७ ॥

नेतरेतरधर्मप्रसङ्गात् ॥ ४८ ॥

काचाभ्रपटलादिवद्वा कुड्यादिभिरप्रतिघातः कुड्यादि-
वद्वा काचाभ्रपटलादिभिः प्रतिघात इति नियमे कारणं
वाच्यमिति ॥ ४८ ॥

आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपलब्धि-
वत्तदुपलब्धिः ॥ ४९ ॥

आदर्शोदकयोः प्रसादो रूपविशेषः स्त्री धर्मो नियमदर्श-
नात् प्रसादस्य वा स्त्री धर्मो रूपोपलम्भनम् यथादर्शप्रतिहतस्य
परावृत्तस्य नयनरश्मेः स्वेन सुखेन सन्निकर्षे सति स्वमुखोप-
लम्भनं प्रतिविम्बग्रहणाख्यमादर्शरूपानुग्रहात्तन्निमित्तं भवति

तत्र दृष्टान्तमाह । दाह्य इति वस्तुमात्रोपलक्षणं परितु दाह्ये कपालादौ
वज्रादेरविघातपरं तदित्याहुः ॥ ४७ ॥

आचिपति । अप्रतिघातो न युक्त इतरस्य स्फटिकादेरितरस्य कुड्यादीर्धो
धर्मः प्रतिघातकालं तत्प्रसङ्गात् स्फटिकादिकमपि कुड्यादिवत्प्रतिबन्धकं भवेदि-
त्यर्थः ॥ ३८ ॥

समाधत्ते । आदर्शे उदके च प्रसादस्वाभाव्यात् स्वच्छस्वभावत्वात् सुखादि-
रूपोपलब्धिर्न तु भित्तादावेवं स्फटिकाद्यन्तरितस्त्रीपलम्भिर्न तु कुड्याद्यन्तरितस्त्रेति

इय अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

१७५

आदर्शरूपोपघाते तदभावात् कुड्यादिषु च प्रतिविम्बग्रहणं न भवति एवं काचाभ्रपटलादिभिरविघातश्चक्षुरग्नेः कुड्यादिभिश्च प्रतिघातो द्रव्यभावनियमादिति ॥ ४९ ॥

दृष्टानुमितानां नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ ५० ॥

प्रमाणस्य तत्त्वविषयत्वात् न खलु भोः परीक्षमाणेन दृष्टानुमिता अर्थाः शक्या नियोक्तुमेवं भवतेति नापि प्रतिषेधुमेवं स भवतेति न हीदमुपपद्यते रूपवद्भूतोऽपि चानुषो भवत्विति गन्धवद्वा रूपश्चानुषं मा भूदिति अग्निप्रतिपत्तिवद्भूमेनोदकप्रतिपत्तिरपि भवत्विति उदकाप्रतिपत्तिवद्वा धूमेनाग्निप्रतिपत्तिरपि मा भूदिति किं कारणम् यथा खल्वर्था भवन्ति य एषां स्वीभावः स्वीधर्म इति तथाभूताः प्रमाणेन प्रतिपद्यन्त इति तथाभूतविषयकं हि प्रमाणमिति इमौ खलु नियोगप्रतिषेधौ भवतादेशितौ काचाभ्रपटलादिवद्वा कुड्यादिभिरप्रतिघातो भवतु कुड्यादिवद्वा काचाभ्रपटलादिभिरप्रतिघातो माभूदिति न दृष्टानुमिताः खल्विमे द्रव्यधर्माः प्रतिघाताप्रतीघातयोर्द्व्युपलब्ध्यानुपलब्धौ व्यवस्थापिके व्यवहितानुपलब्ध्याऽनुमीयते कुड्यादिभिः प्रतिघातः, व्यवहितोपलब्ध्याऽनुमीयते काचाभ्रपटलादिभिरप्रतिघात इति अथापि खल्वेकमिदमिन्द्रियं बह्वनीन्द्रियाणि वा कुतः संशयः ॥ ५० ॥

स्वाभाव्यान्न दीपः एतेन वज्रादेर्घटादिनाऽप्रतिघातवच्चक्षुषोऽपि प्रतिघातो न स्यादिति प्रत्युक्तं वज्राद्यप्रतिवम्बेऽपि दीपालोकादेः प्रतिवम्बवत्सम्भवादिति भावः ॥ ४९ ॥

चक्षुषस्तादृशत्वकल्पने किं मानमित्यत्राह । हि यस्मात् दृष्टानामनुमितानां वा पदार्थानां दृष्टेनानुमितानामिति वार्थः तेषामेवं भवितेति नियोग एवं मा भवितेति प्रतिषेधो वा नोपपद्यते युक्त्यनुसारिणी हि कल्पनेति भावः ॥ ५० ॥

समाप्तमिन्द्रियपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ३० ॥

स्थानान्यत्वे नानात्वादवयविनानात्वादव-
यविनानास्थानत्वाच्च संशयः ॥ ५१ ॥

बहूनि द्रव्याणि नानास्थानानि दृश्यन्ते नानास्थानश्च
सन्नेकोऽवयवी चेति तेनेन्द्रियेषु भिन्नस्थानेषु संशय इति एक-
मिन्द्रियम् ॥ ५१ ॥

त्वगव्यतिरेकात् ॥ ५२ ॥

त्वगेकमिन्द्रियमित्याह कस्मात् अव्यतिरेकात् न त्वचा
किञ्चिदिन्द्रियाधिष्ठानं न प्राप्तं न चासत्या त्वचि किञ्चि-
द्विषयग्रहणं भवति यथा सर्वेन्द्रियस्थानानि व्याप्तानि यस्याश्च
सत्यां विषयग्रहणं भवति सा त्वगेकमिन्द्रियमिति ॥ ५२ ॥

नेन्द्रियान्तरार्थानुपलब्धेः ॥ ५३ ॥

स्पर्शोपलब्धिलक्षणायां सत्यां त्वचि गृह्यमाणे त्वगि-
न्द्रियेण स्पर्शेन्द्रियान्तरार्था रूपादयो न गृह्यन्ते अम्बादिभिः
न स्पर्शग्राहकादिन्द्रियान्तरमस्तीति स्पर्शवदम्बादिभिर्गृह्येरन्
रूपादयो न च गृह्यन्ते तस्मान्नैकमिन्द्रियं त्वगिति ॥ ५३ ॥

त्वगवयवविशेषेण धूमीपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥ ५४ ॥

यथा त्वचोऽवयवविशेषः कश्चिच्चक्षुषि सन्निकृष्टो धूमस्पर्शं

दर्शदस्पर्शनाभ्यामित्यादिकमिन्द्रियनानाले युज्यते इत्युपीवातेनेन्द्रियनानालं
परीक्षणीयं तत्र संशयमाह । स्थानान्यत्वे स्थानभेदे घटपटादीनां नानालदर्श-
नान्नानावयवस्थितस्यावयविन एकत्वदर्शनाच्च इन्द्रियाणां नानालमेकत्वं वेति
संशयः ॥ ५१ ॥

पूर्वपक्षसूत्रम् । सर्वेन्द्रियप्रदेशेष्वव्यतिरेकात् सत्तात्वगेवैकमिन्द्रियमस्य ॥ ५२ ॥

इय अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

१७७

मृच्छति नान्यः एवं त्वचोऽवयवविशेषो रूपादिग्राहकस्तेषा-
मुपघातादभ्यादिभिर्न मृच्छन्ते रूपादय इति ॥ ५४ ॥

आहतत्वादहेतुः ॥ ५५ ॥

त्वगव्यतिरेकादेकमिन्द्रियमित्युक्त्वा त्वगवयवविशेषेण
धूमोपलब्धिवद्रूपलब्धिरित्युच्यते एवं च सति नानाभूतानि
विषयग्राहकाणि विषयव्यवस्थानात् तद्भावे विषयग्रहणस्य
भावात्तदुपघाते चाभावात् तथा च पूर्वोवाद उत्तरेण वादेन
व्याहन्यत इति, सन्दिग्धस्याव्यतिरेकः पृथिव्यादिभिरपि भूतै-
रिन्द्रियाधिष्ठानानि व्याप्तानि न च तेष्वसत्सु विषयग्रहणं भव-
तीति तस्मान्न त्वगव्यद्वा सर्वविषयमेकमिन्द्रियमिति ॥ ५५ ॥

न युगपदर्थानुपलब्धेः ॥ ५६ ॥

आत्मा मनसा सम्बध्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियं सर्वाग्निः
सन्निकृष्टमिति आत्मेन्द्रियमनोऽर्थं सन्निकर्षेभ्यो युगपदग्रह-
णानि स्युः, न च युगपदरूपादयो मृच्छन्ते, तस्मान्नैकमिन्द्रियं
सर्वविषयमस्तीति असाहचर्याच्च विषयग्रहणानां नैकमिन्द्रियं
सर्वविषयकं, साहचर्यं हि विषयग्रहणानामभ्याद्यनुपपत्ति-
रिति ॥ ५६ ॥

विप्रतिषेधाच्च न त्वगेका ॥ ५७ ॥

न खलु त्वगेकमिन्द्रियं व्याघातात् त्वचा रूपाण्यप्राप्तानि

उत्तरयति । युगपत् एकदा अर्थानां गन्धरूपादीनाम् अनुपलब्धेर्न त्वगे-
वैकमिन्द्रियम् अन्यथा तस्य व्यापकत्वाच्चाक्षुषादिकाले घ्राणनादिकमपि स्यादिति
भावः ॥ ५६ ॥

गृह्यन्ते इति अप्राप्यकारित्वे स्पर्शादिष्वप्येवं प्रसङ्गः, स्पर्शादीनाञ्च प्राप्तानां ग्रहणादूपादीनामप्राप्तानामग्रहणमिति प्राप्तं, प्राप्याप्राप्यकारित्वमिति चेत् आवरणानुपपत्तेर्विषयमात्रस्य ग्रहणम्, अथापि मन्येत प्राप्ताः स्पर्शादयस्त्वचा गृह्यन्ते रूपाणि त्वप्राप्तानीति, एवं सति नाख्यावरणम् आवरणानुपपत्तेश्च रूपमात्रस्य ग्रहणं व्यवहितस्य चाव्यवहितस्य चेति । दूरान्तिकानुविधानं च रूपोपलब्ध्यानुपलब्धयोर्न स्यात् अप्राप्तं त्वचा गृह्यते रूपमिति दूरे रूपस्याग्रहणमन्तिके च ग्रहणमित्येतन्न स्यादिति एकत्वप्रतिषेधाच्च नानात्वसिद्धौ स्थापनाहेतुरप्युपादीयते ॥ ५७ ॥

इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् ॥ ५८ ॥

अर्थः प्रयोजनं तत् पञ्चविधमिन्द्रियाणां, स्पर्शनेनेन्द्रियेण स्पर्शग्रहणे सति न तेनैव रूपं गृह्यत इति रूपग्रहणप्रयोजनं चक्षुरनुमीयते, स्पर्शरूपग्रहणे च ताभ्यामेव गन्धो न गृह्यत इति गन्धग्रहणप्रयोजनं घ्राणमनुमीयते, त्रयाणां ग्रहणे न तैरेव रसो गृह्यत इति रसग्रहणप्रयोजनं रसनमनुमीयते, न चतुर्णां ग्रहणे तैरेव शब्दः श्रूयत इति शब्दग्रहणप्रयोजनं श्रोत्रमनुमीयते, एवमिन्द्रियप्रयोजनस्यानितरेतरसाधनसाध्यत्वात् पञ्चैवेन्द्रियाणि ॥ ५८ ॥

न तदर्थबहुत्वात् ॥ ५९ ॥

इन्द्रियाणां नानाले कार्यभेदमानमाह । इन्द्रियार्थानामिन्द्रिययाज्ञाणां रूपादीनां पञ्चत्वात् पञ्चविधत्वात् रूपादीनां हि चक्षुराद्येकैकेन्द्रियमात्रयाज्ञत्वात्तैलक्ष्यः तच्चैकेन्द्रियपञ्चे न सम्भवति अस्मादीनां रूपाद्युपलब्धिप्रसङ्गयेति भावः ॥ ५९ ॥

इय अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

१७८

न खल्विन्द्रियार्थपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणीति सिद्ध्यति,
कस्मात् देशामर्थानां बहुत्वात्, बहवः खल्विमे इन्द्रियार्थाः,
स्पर्शास्तावच्छीतोष्णानुष्णशीता इति, रूपाणि शक्तहरिता-
दीनि, गन्धा इष्टानिष्टोपेक्षणीयाः रसाः कटुकादयः शब्दा
वर्णात्मानो ध्वनिमात्राश्च भिन्नाः, तद्यस्येन्द्रियाणि तस्येन्द्रि-
यार्थबहुत्वाद्गन्धीन्द्रियाणि प्रसज्यन्त इति ॥ ५८ ॥

गन्धत्वादयव्यतिरेकां गन्धादीनामप्रतिषेधः ॥६०॥

गन्धत्वादिभिः स्वसामान्यैः कृतव्यवस्थानां गन्धादीनां
यानि गन्धादिग्रहणानि तान्यसमानसाधनसाध्यत्वाद्ग्राह-
कान्तराणि न प्रयोजयन्ति, अर्थसमूहोऽनुमानमुक्तो नार्थैक-
देशः अर्थैकदेशश्चाश्रित्य विषयपञ्चत्वमात्रं भवान् प्रतिषेधति,
तस्मादयुक्तोऽयं प्रतिषेध इति, कथं पुनर्गन्धत्वादिभिः स्वसा-
मान्यैः कृतव्यवस्था गन्धादय इति । स्पर्शः खल्वयं त्रिविधः
शीत उष्णाऽनुष्णशीतश्च स्पर्शत्वेन स्वसामान्येन संगृहीतः
गृह्यमाणे च शीतस्पर्शं नोष्णस्यानुष्णा शीतस्य वा ग्रहणम्
ग्राहकान्तरं प्रयोजयति, स्पर्शभेदानामेकसाधनसाध्यत्वात् ।
येनैव शीतस्पर्शो गृह्यते तेनैवेतरावपीति । एवं गन्धत्वेन
गन्धानां रूपत्वेन रूपाणां रसत्वेन रसानां शब्दत्वेन शब्दाना-
मिति, गन्धादिग्रहणानि पुनरसमानसाधनसाध्यात्वाद्ग्राह-
कान्तराणां प्रयोजकानि, तस्मादुपपन्नमिन्द्रियार्थपञ्चत्वात् पञ्चे-
न्द्रियाणीति, यदि सामान्यं संग्राहकं प्राप्तमिन्द्रियाणाम् ॥६०॥

ब्रूते । इन्द्रियार्थानां नीलपीतादीनां बहुत्वादिन्द्रियाणां बहुतरल-
प्रसङ्गादिन्द्रियार्थपञ्चत्वादिन्द्रियभेदो न युक्तः ॥ ५९ ॥

समाधत्ते । उक्तप्रतिषेधो न गन्धादीनां सौरभादीनां गन्धत्वादयव्यतिरेकाद्-

विषयत्वाव्यतिरेकादेकत्वम् ॥ ६१ ॥

विषयत्वेन हि सामान्येन गन्धादयः संगृहीता इति ॥ ६१ ॥

न बुद्धिलक्षणाधिष्ठानगत्याकृति जातिपञ्च-
त्वेभ्यः ॥ ६२ ॥

न खलु विषयत्वेन सामान्येन कृतव्यवस्था विषया ग्राह-
कान्तरनिरपेक्षा एकसाधनग्राह्या अनुमीयन्ते, अनुमीयन्ते
च पञ्च गन्धादयो गन्धत्वादिभिः स्वसामान्यैः कृत व्यवस्था
इन्द्रियान्तरग्राह्यास्तस्मादसम्बद्धमेतत् । अयमेव चार्थोऽनूद्यते
बुद्धिलक्षणपञ्चत्वादिति, बुद्ध्य एव लक्षणानि विषयग्रहण-
लिङ्गत्वादिन्द्रियाणाम्, तदेतदिन्द्रियार्थपञ्चत्वादित्येतस्मिन्
सूत्रे कृतमायमिति, तस्माद्बुद्धिलक्षणपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणि,
अधिष्ठानान्यपि खलु पञ्चेन्द्रियाणाम् सर्वशरीराधिष्ठानं
स्पर्शनं स्पर्शग्रहणलिङ्गम्, कृष्णसाराधिष्ठानं चक्षुर्वर्हिर्निःसृतं
रूपग्रहणलिङ्गम्, नासाधिष्ठानं घ्राणम्, जिह्वाधिष्ठानं रसनम्,
कर्णछिद्राधिष्ठानं श्रोत्रम्, गन्धरसरूपस्पर्शशब्दग्रहणलिङ्गत्वा-
दिति । गतिभेदादपीन्द्रियभेदः, कृष्णसारोपनिवद्धं चक्षुर्वर्हि-
र्निःसृत्य रूपाधिकरणानि द्रव्याणि प्राप्नोति, स्पर्शनादीनि

गन्धत्वादिसत्त्वात् तथा च विभाजकगन्धत्वावच्छिन्नग्राहकत्वमभिप्रेतं न त्वान्तर-
धर्मावच्छिन्नग्राहकत्वमिति भावः ॥ ६० ॥

यदि गन्धत्वादिना सुरभ्यादीनामैक्यं तदा विषयत्वेन गन्धरसादीनामप्येकादि-
न्द्रियैक्यं स्यादिति ।

शङ्कते । विषयत्वाव्यतिरेकाविषयत्वेनैक्यात् ॥ ६१ ॥

उत्तरयति । इन्द्रियाणामैक्यं न हेतुमाह बुद्धीत्यादि बुद्धेश्चाद्युपादेयं लक्षणं
चानुपत्तादि तत्पञ्चत्वेन तदवच्छिन्नकरणानां पञ्चत्वम् एवमधिष्ठानं रूपादि-

इव अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

१८१

त्विन्द्रियाणि विषया एवाश्रयोपसर्पणात् प्रत्यासीदन्ति, सन्नानवृत्त्या शब्दस्य श्रोत्रप्रत्यासत्तिरिति आकृतिः खलु परिमाणमियत्ता सा पञ्चधा स्वस्थानमात्राणि घ्राणरसनस्पर्शनानि विषयग्रहणे नानुमेयानि, चक्षुः कृष्णसाराश्रयं वह्निर्निःसृतं विषयव्यापि, श्रोत्रं नान्यदाकाशात्, तच्च विभु शब्दमात्रानुभवानुमेयं पुरुषसंस्कारोपग्रहाच्चाधिष्ठाननियमेन शब्दस्य व्यञ्जकमिति । जातिरिति योनिं प्रचक्षते, पञ्च खल्विन्द्रिययोनयः पृथिव्यादीनि भूतानि, तस्मात् प्रकृतिपञ्चत्वादपि पञ्चेन्द्रियाणीति सिद्धम्, कथं पुनर्ज्ञायते भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणि नाव्यक्तप्रकृतीनीति ॥ ६२ ॥

भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् ॥ ६३ ॥

दृष्टो हि वाह्यादीनां भूतानां गुणविशेषाभिव्यक्तिनियमः, वायुः स्पर्शव्यञ्जकः, अपो रसव्यञ्जिकाः, तेजो रूपव्यञ्जकं, पार्थिवं किञ्चिद्द्रव्यं कस्यचिद्द्रव्यस्य गन्धव्यञ्जकम् । अस्ति चायमिन्द्रियाणां भूतगुणविशेषोपलब्धिनिियमः, तेन भूतगुणविशेषोपलब्धेर्मन्यामहे भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणि नाव्यक्तप्रकृतीनीति, गन्धागयः पृथिव्यादिगुणा इत्युपदिष्टम् उद्देशश्च पृथिव्यादीनामेकगुणत्वे समान इत्यत आह ॥ ६३ ॥

विषयस्तत्पञ्चत्वात् गतिः दूरादौ गमनम् इदं चक्षुरधिकृत्य यद्वा गतिः प्रकारस्तथा च प्रकाराणां पञ्चत्वात् चक्षुर्हि गत्वा गृह्णाति त्वग्देहावच्छेदेन श्रोत्रं कर्णावच्छेदेनेत्यादिप्रकारभेदात् आकृतिर्गोलकानां संस्थानविशेषः जातिः पृथिवीत्वादिवस्तुतो जातिः धर्मस्तेन श्रोत्रत्वसंग्रहः ॥ ६२ ॥

घ्राणादेः पृथिवीत्वादिसत्त्वे मानमाह । भूतानां पृथिव्यादीनां ये गुणविशेषा गन्धादयस्तदुपलम्भकत्वात् कुक्षुमगन्धाभिव्यञ्जकघृतादिदृष्टान्तेन पृथिवीत्वादि साधनमिति भावः ॥ ६३ ॥

समाप्तमिन्द्रियनानात्वप्रकरणम् ॥ ३१ ॥

१६

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः
पृथिव्याः अग्नेजो वायूनां पूर्वं पूर्वमपोह्याकाश-
स्योत्तरः ॥ ६४ ॥

स्पर्शपर्यन्तानामिति विभक्तिविपरिणामः, आकाशस्योत्तरं
शब्दः स्पर्शपर्यन्तेभ्य इति कथन्तरन्निर्देशः स्वतन्त्रविनियोग-
सामर्थ्यात्, तेनोत्तरशब्दस्य परार्थाभिधानं विज्ञायते, उद्देशसूत्रे
हि स्पर्शपर्यन्तेभ्यः परशब्द इति तन्त्रं वा स्पर्शस्य विवक्षित-
त्वात् स्पर्शपर्यन्तेषु नियुक्तेषु योऽन्यस्तदुत्तरः शब्द इति ॥ ६४ ॥

न सर्वगुणानुपलब्धिः ॥ ६५ ॥

नायं गुणनियोगः साधुः, कस्मात् यस्य भूतस्य ये गुणा
न ते तदात्मकेनेन्द्रियेण सर्वे उपलभ्यन्ते पार्थिवेण हि घ्राणेन
स्पर्शपर्यन्ता न गृह्यन्ते गन्ध एवैको गृह्यते एवं शेषेष्वपीति
कथं तर्हीमे गुणा, विनियोक्तव्या इति ॥ ६५ ॥

एकैकस्थैवोत्तरो गुणसङ्गावादुत्तरोत्तराणां तद-
नुपलब्धिः ॥ ६६ ॥

गन्धादीनामेकैको यथाक्रमं पृथिव्यादीनामेकैकस्य गुणः
अतस्तदनुपलब्धिः तेषां तयोस्तस्य चानुपलब्धिः, घ्राणेन रस-

क्रमप्राप्तार्थपरिचयाय सिद्धान्तसूत्रम् । स्पर्शपर्यन्तेषु सध्ये पूर्वपूर्वं त्यक्त्वा
अग्नेजो वायूनां गुणा ज्ञातव्याः उत्तरः शब्द आकाशस्य गुणः तथा च स्पर्शानां
पृथिव्या रसरूपस्पर्श जलस्य रूपस्पर्शौ तेजसः स्पर्शो वायोः शब्द आकाशस्य ॥ ६४ ॥

आक्षिपति । उक्तो गुणनियमो न युक्तः पृथिव्यादेर्गुणत्वाभिमतानां सर्वेषां
घ्राणादियाद्यत्वाभावात् पार्थिवत्वादिकं घ्राणेन पृथिव्या रसाद्यग्रहणात् बहि-
रिन्द्रियाणां स्वप्रकृतिवृत्तियोग्याशेषगुणाद्वक्तव्यनियमो भज्यतेति भावः ॥ ६५ ॥

३थ अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

१८३

रूपस्पर्शानां रसेन रूपस्पर्शयोः, चक्षुषा स्पर्शस्येति, कथं
तर्ह्यनेकगुणानि भूतानि गृह्यन्ते इति ॥ ६६ ॥

संसर्गाच्चानेकगुणग्रहणम् ॥ ६७ ॥

अवादिसंसर्गाच्च पृथिव्यां रसादयो गृह्यन्ते एवं शेषेष्व-
पीति नियमस्सर्हि न प्राप्नोति संसर्गस्यानियमाच्चतुर्गुणा
पृथिवी त्रिगुणा आपो द्विगुणं तेज एकगुणो वायुरिति
नियमश्चोपपद्यते कथम् ॥ ६७ ॥

विष्टं ह्यपरम्परेण ॥ ६८ ॥

पृथिव्यादीनां पूर्वं पूर्वमुत्तरेणोत्तरेण विष्टमतः संसर्ग-
नियम इति तच्चैतद्भूतसृष्टौ वेदितव्यन्नैतर्हीति ॥ ६८ ॥

न पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् ॥ ६९ ॥

नेति तिसूत्रीं प्रत्याचष्टे, कस्मात् पार्थिवस्य द्रव्यस्याप्यस्य
च प्रत्यक्षत्वात् महत्त्वानेकद्रव्यत्वादूपाच्चोपलब्धिरिति तेजस-
मेव द्रव्यं प्रत्यक्षं स्यात् न पार्थिवमाप्यं वा रूपाभावात्
तेजसवत्तु पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् न संसर्गादनेकगुणग्रहणं
भूतानामिति । भूतान्तररूपकृतान्तश्च पार्थिवाप्ययोः प्रत्य-
क्षत्वं ब्रुवतः प्रत्यक्षो वायुः प्रसज्यते नियमे वा कारणमुच्यता-

इत्यच्च पृथिव्यादावुपलभ्यमानानां रसादीनां का गतिरित्यत्र स्वमतमाह ।
उत्तरोत्तराणाम् अवादीनाम् एकैकस्यैव एकैकक्रमेण तदुत्तरोत्तरगुणसङ्गावात्
रसादिगुणसङ्गावात् तदनुपलब्धिलेखां रसादीनां प्राणादिनानुपलब्धिरित्यर्थः ॥ ६६ ॥

तर्हि कथं पृथिव्यादौ रसादियहणं तत्राह । अपरं पृथिव्यादिपरेण जला-
दिना हि यस्मात् विष्टं सम्बद्धं तथा च पृथिव्याद्यवच्छिन्न जलादिना रसना-
संयोगाद्रसादियह इति भावः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

मिति, रसयोर्वा पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् पार्थिवो रसः षड्विधः, आप्यो मधुर एव न चैतत् संसर्गाद्भवितुमर्हति, रूपयोर्वा पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् तैजसरूपानुगृहीतयोः संसर्गे हि व्यञ्जकमेव रूपं न व्यङ्ग्यमस्तीति एकानेकविधत्वे च पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् रूपयोः, पार्थिवं हरितलोहितपीताद्यनेकविधं रूपम्, आप्यन्तु शुक्लमप्रकाशम् । न चैतदेकगुणानां संसर्गे सत्युपलभ्यत इति । उदाहरणमात्रञ्चैतत् अतः परं प्रपञ्चः, स्पर्शयोर्वा पार्थिवतैजसयोः प्रत्यक्षत्वात् पार्थिवोऽनुष्णाशीतः स्पर्शः, उष्णस्तैजसः प्रत्यक्षो, न चैतदेकगुणानामनुष्णाशीतस्पर्शेन वायुना संसर्गेणोपपद्यत इति, अथवा पार्थिवाप्ययोर्द्रव्ययोर्व्यवस्थितगुणयोः प्रत्यक्षत्वात् चतुर्गुणं पार्थिवं द्रव्यं त्रिगुणमाप्यं प्रत्यक्षं तेन तत्कारणमनुमीयते, तथाभूतमिति तस्य कार्यं लिङ्गं कारणभावाद्वा कार्यभाव इति, एवं तैजसवायव्ययोर्द्रव्ययोः प्रत्यक्षत्वादगुणव्यवस्थायास्तत्कारणे द्रव्ये व्यवस्थानुमानमिति । दृष्टञ्च विवेकः पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् पार्थिवं द्रव्यमवादिभिर्वियुक्तं प्रत्यक्षतो गृह्यते आप्यञ्च पराभ्यां तैजसञ्च वायुना न चैकैकगुणं गृह्यत इति निरनुमानन्तु विष्टं ह्यपरं परेणेत्येतदिति नात्रलिङ्गमनुमापकं गृह्यत इति येनैतदेवं प्रतिपद्येमहि यच्चोक्तं विष्टं ह्यपरं परेणेति भूतसृष्टौ वेदितव्यं न साम्प्रतमिति नियमकारणाभावादयुक्तं दृष्टञ्च साम्प्रतमपरम्परेण विष्टमिति वायुना च विष्टं तेज इति । विष्टत्वं संयोगः स च द्वयोः समानो वायुना च विष्टत्वात् स्पर्शवत्तेजो न तु तेजसा-

सिद्धान्तसूत्रम् । उक्ती गुणनियमो न युक्तः कृतः पार्थिवस्याप्यस्य च द्रव्यस्य

विष्टत्वादूपवान् वायुरिति नियमकारणं नास्तीति । दृष्टञ्च
तैजसेन स्पर्शेन वायव्यस्पर्शस्याभिभवादग्रहणमिति न च तेनैव
तस्याभिभव इति । तदेवं न्यायविरुद्धं प्रवादं प्रतिषिध्यन्
सर्वगुणानुपलब्धेरिति चोदितं समाधीयते ॥ ६९ ॥

पूर्वपूर्वगुणोत्कर्षात्तत्प्रधानम् ॥ ७० ॥

तस्मान्न सर्वगुणोपलब्धिः प्राणादीनां पूर्वं पूर्वं गन्धादे-
र्गुणोत्कर्षात्तत्प्रधानं का प्रधानता विषयग्राहकत्वं, को
गुणोत्कर्षः अभिव्यक्तौ समर्थत्वं, यथा वाह्यानां पार्थिवाम्बु-
तैजसानां द्रव्याणां चतुर्गुणत्रिगुणद्विगुणानां न सर्वगुणव्यञ्ज-
कत्वं, गन्धरसरूपोत्कर्षात्तु यथाक्रमं गन्धरसरूपव्यञ्जकत्वम्,
एवं प्राणरसनचक्षुषां चतुर्गुणत्रिगुणद्विगुणानां सर्वगुणग्राहक-
त्वम् । गन्धरसरूपोत्कर्षात्तु यथाक्रमं गन्धरसरूपग्राहकत्वं
तस्मात् प्राणादिभिर्न सर्वेषां गुणानामुपलब्धिरिति । यस्तु
प्रतिजानीते गन्धगुणत्वादुद्गाणं गन्धग्राहकम् एवं रसनादिष्व-
पीति तस्य यथागुणयोगं प्राणादिभिर्गुणग्रहणं प्रसज्यत इति
किं कृतं पुनर्व्यवस्थानं किञ्चित् पार्थिवमिन्द्रियं न सर्वाणि
कानिचिदाप्यतैजसवायव्यानीन्द्रियाणि न सर्वाणीति ॥ ७० ॥

तद्व्यवस्थानन्तु भूयस्त्वात् ॥ ७१ ॥

प्रत्यक्षत्वादूपस्पर्शसिद्धेस्तस्य रूपस्पर्शशून्यत्वे चक्षुषा त्वचा च ग्रहणं न स्यादुपादेन
क्वचिन्नाच्चात्मन्वेन क्वचिच्च परम्परया हेतुले गौरवमिति भावः ॥ ६९ ॥

रसादेः पृथिव्यादिगुणले प्राणादिनापि तदग्रहणप्रसङ्ग इत्यत्र नियामकमाह ।
पूर्वपूर्वं प्राणादितत्तत्प्रधानं गन्धादिप्रधानं प्राधान्ये बीजमाह गुणोत्कर्षाद्गुणस्य
गन्धादेरुत्कर्षात्तद्व्यवस्थापकत्वात् तथा च गन्धादिषु मध्ये स्वव्यवस्थापकगुणस्यैव
ग्राहकत्वं प्राणादीनामिति ॥ ७० ॥

अर्थनिर्वृत्तिसमर्थस्य प्रविभक्तस्य द्रव्यस्य संसर्गः पुरुष-
संस्कारकारितो भूयस्त्वम्, दृष्टो हि प्रकर्षे भूयस्त्वशब्दः
प्रकृत्यो यथा विषयो भूयानित्युच्यते । यथा पृथगर्थक्रिया-
समर्थानि पुरुषसंस्कारवशाद्विषीषधिमणिप्रभृतीनि द्रव्याणि
निर्वर्त्यन्ते न सर्वं सर्वार्थम्, एवं पृथग्विषयग्रहणसमर्थानि
प्राणादीनि निर्वर्त्यन्ते न सर्वविषयग्रहणसमर्थानीति
स्वगुणान्नोपलभन्ते इन्द्रियाणि कस्मादिति चेत् ॥ ७१ ॥

सगुणानामिन्द्रियभावात् ॥ ७२ ॥

स्वान् गन्धादीन्नोपलभन्ते प्राणादीनि केन कारणेनेति
चेत् स्वगुणैः सह प्राणादीनामिन्द्रियभावात् प्राणं स्वेन गन्धेन
समानार्थकारिणा सह बाह्यं गन्धं गृह्णाति तस्य स्वगन्ध-
ग्रहणं सहकारिवैकल्यात् न भवति, एवं शेषाणामपि यदि
पुनर्गन्धः सहकारी च स्यात् प्राणस्य ग्राह्यत्वे तत आह ॥ ७२ ॥

तेनैव तस्याग्रहणाच्च ॥ ७३ ॥

न गुणोपलब्धिरिन्द्रियाणाम् । यो ब्रूते यथा बाह्यद्रव्यं
चक्षुषा गृह्यते तथा तेनैव चक्षुषा तदेव चक्षुर्गृह्यतामिति
तादृगिदं तुल्यो ह्युभयत्र प्रतिपत्तिहेत्वभाव इति ॥ ७३ ॥

ननु पृथिव्यन्तरस्यापि गन्धप्राधान्यात् किमिन्द्रियं किमिन्द्रियमित्यत्राह ।
भूयस्त्वात् जलाद्यविशिष्टपृथिव्याद्वारब्धत्वात्तद्व्यवस्थानं प्राणादीन्द्रियत्वव्यव-
स्थितिः ॥ ७१ ॥

प्राणादीनां गन्धादिगुणवत्त्वे मानमाह । सगुणानां गन्धादिविशिष्टानां
प्राणादीनामिन्द्रियभावात् गन्धादिसाक्षात्कारकारणत्वात् कुङ्कुमगन्धाभिव्यक्त-
वृत्तादौ तथैव दर्शनात् ॥ ७२ ॥

न शब्दगुणोपलब्धेः ॥ ७४ ॥

स्वगुणान्नोपलभन्ते इन्द्रियाणीत्येतत् न भवति उपलभ्यते
हि स्वगुणः शब्दः श्रोत्रेणेति ॥ ७४ ॥

तदुपलब्धिरितरेतरद्रव्यगुणवैधर्म्यात् ॥ ७५ ॥

न शब्देन गुणेन सगुणमाकाशमिन्द्रियं भवति न शब्दः
शब्दस्य व्यञ्जकः न च घ्राणादीनां स्वगुणग्रहणं प्रत्यक्षं नाप्य-
नुमीयते अनुमीयते तु श्रोत्रेणाकाशेन शब्दस्य ग्रहणं शब्दगुण-
त्वच्चाकाशस्येति, परिशेषश्चानुमानं वेदितव्यम्, आत्मा तावत्
श्रोता न करणं मनसः श्रोत्रत्वे वधिरत्वाभावः पृथिव्यादीनां
घ्राणादिभावे सामर्थ्यं श्रोत्रभावे चासामर्थ्यम् अस्ति चेदं
श्रोत्रमाकाशश्च शिष्यते परिशेषादाकाशं श्रोत्रमिति ॥ ७५ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये तृतीयाध्यायस्याव्यवसायिकम् ।

इत्यत्र गन्धादिसिद्धावप्रत्यक्षत्वादनुद्भूतत्वकल्पनमित्याशयेनाह । तेन इन्द्रियेण
तस्य सगुणस्येन्द्रियस्याग्रहणादनुद्भूतकल्पनमिति ॥ ७३ ॥

नन्विन्द्रियगुणानामप्रत्यक्षत्वनियमो नेत्याशङ्कते । उक्तनियमो न युक्तः शब्दस्य
श्रोत्रगुणोपलब्धेः ॥ ७४ ॥

समाधत्ते । द्रव्यगुणानां रूपशब्दादीनां परस्परं वैधर्म्याच्छब्दोपलब्धिर्न
चक्षुरुपादीनां शब्दाश्रयस्य लाघवेनैक्यसिद्धेरिति भावः ॥ ७५ ॥

समाप्तमर्थपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ३२ ॥

इति तृतीयाध्यायस्याव्यवसायिकम् आत्मादिप्रमेयचतुष्कपरीक्षणं नाम ।

तृतीयाध्यायस्य

द्वितीयाह्निकम् ।

परौक्षितानीन्द्रियाण्यर्थाश्च बुद्धेरिदानीं परीक्षाक्रमः सा
किमनित्या नित्या वेति कुतः संशयः ।

कर्माकाशसाधर्म्यात् संशयः ॥ १ ॥

अस्य सर्वत्वं ताभ्यां समानो धर्म उपलभ्यते । बुद्धौ विशेष-
श्चोपजनापायधर्मवत्त्वं विपर्ययश्च यथास्वमनित्ययोस्तस्यां बुद्धौ
नोपलभ्यते तेन संशयः । अनुपपन्नरूपः खल्वयं संशयः, सर्व-
शरीरिणां हि प्रत्यात्मवेदनीयाऽनित्या बुद्धिः सुखादिवत्,
भवति च संवित्तिर्ज्ञास्यामि जानामि अज्ञासिषमिति न
चोपजनापायौ अन्तरेण त्रैकात्म्यव्यक्तिः, ततश्च त्रैकात्म्यव्यक्ते-
रनित्या बुद्धिरित्येतत् सिद्धम्, प्रमाणसिद्धश्चेदम् शास्त्रेऽप्युक्तम्
इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्ग-
मित्येवमादि, तस्मात् संशयप्रक्रियानुपपत्तिरिति । दृष्टि-
प्रवादोपालभ्यार्थान्तु प्रकरणम् । एवं हि पश्यन्तः प्रवदन्ति
साङ्ख्याः पुरुषस्यान्तःकरणभूता नित्याः बुद्धिरिति साधनं
प्रचक्षते ॥ १ ॥

अथ क्रमप्राप्ततया बुद्धेर्मनसश्च परीक्षा सप्तभिः प्रकरणैस्तत्परौक्षैव चाह्निकार्थः
परितु शरीरावच्छेदव्याप्यभोगानुकूलसम्बन्धवत्परौक्षा शरीरान्तर्वर्तिप्रमेय परौक्षे-
वाह्निकार्थ इति तदसत् इन्द्रियपरीक्षायामतिव्याप्तिः तत्र च बुद्धिपरीक्षा पञ्चभिः
प्रकरणैः तत्रादौ बुद्धयनित्यताप्रकरणं तत्र संशय दर्शनाय सूत्रम् । कर्मण
आकाशस्य च साधर्म्यान्निष्पन्नत्वाद्बुद्धिपदार्थे नित्यत्वसंशयः बुद्धिपदं नित्यशक्तं
न वेति संशयपर्यवसन्नः ॥ १ ॥

विषयप्रत्यभिज्ञानात् ॥ २ ॥

किं पुनरिदं प्रत्यभिज्ञानं यं पूर्वमज्ञासिषमर्थं तमिमं जानामीति ज्ञानयोः समानेऽर्थे प्रतिसन्धिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम् एतच्चावस्थिताया बुद्धेरुपपन्नम्, नानात्वे तु बुद्धिभेदेषूत्पन्नापवर्गिषु प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिः नान्यज्ञातमन्यः प्रत्यभिज्ञानातीति ॥ २ ॥

साध्यसमत्वादहेतुः ॥ ३ ॥

यथा खलु नित्यत्वं बुद्धेः साध्यमेवं प्रत्यभिज्ञानमपीति किं कारणम् चेतनधर्मस्य कारणेऽनुपपत्तिः पुरुषधर्मः खल्वयं ज्ञानं दर्शनमुपलब्धिर्बोधः प्रत्ययोऽध्यवसाय इति, चेतनो हि पूर्वज्ञातमर्थं प्रत्यभिज्ञानातीति तस्यैतस्माद्वेतोर्नित्यत्वं युक्तमिति, कारणचैतन्याभ्युपगमे तु चेतनस्वरूपं वचनीयं नानिर्दिष्टस्वरूपमात्मान्तरं शक्यमस्तीति प्रतिपत्तुम्, ज्ञानच्चेदबुद्धेरन्तःकरणस्याभ्युपगम्यते, चेतनस्येदानीं किं स्वरूपं को धर्मः किं तत्त्वम् ज्ञानेन च बुद्धौ वर्तमानेनायं चेतनः किं करोतीति, चेतयत इति चेत् न ज्ञानादर्थान्तरवचनम् । पुरुषश्चेतयते बुद्धिर्जानातीति नेदं ज्ञानादर्थान्तरमुच्यते चेतयते जानीते बुध्यते पश्यत्युपलभ्यत इत्येकोऽयमर्थ इति, बुद्धिर्ज्ञापयतीति चेत् अज्ञा जानीते पुरुषो बुद्धिर्ज्ञापयतीति सत्यमेतत् एव आभ्युपगमे ज्ञानं पुरुषस्येति सिद्धं भवति न बुद्धेरन्तःकरण-

तत्र बुद्धेर्नित्यत्वं साध्यः साधयति । बुद्धिर्नित्येति शेषः योऽहं घटमद्राक्षं सोऽहं घटं स्पृशामीति प्रत्यभिज्ञानमेकं वृत्तिमन्तं विषयीकरोति न चात्मा तथा तस्य जन्यधर्मानधिकरणस्य कूटस्थत्वात् तस्माद् वृत्तिमती बुद्धिरेव वृत्तिस्तु तस्याः परिणामः बुद्धेरप्याविर्भावतिरोभावावेव न तूपादविनाशाविति ॥ २ ॥

स्येति प्रतिपुरुषश्च शब्दान्तरव्यवस्था प्रतिज्ञाने प्रतिषेधहेतु-
वचनम् । यश्च प्रतिजानीते कश्चित् पुरुषश्चेतयते कश्चिद्-
बुध्यत्वे कश्चिदुपलभते कश्चित् पश्यतीति पुरुषान्तराणि
खल्विमानि चेतनो बोधोपलब्ध्या द्रष्टेति नैकस्यैते धर्मा इति,
अत्र कः प्रतिषेधहेतुरिति, अर्थस्याभेद इति चेत् समान-
मभिन्नार्था एते शब्दा इति तत्र व्यवस्थानुपपत्तिरित्येवं चेन्न-
न्यसे समानं भवति पुरुषश्चेतयते बुद्धिर्जानीते इत्यत्राप्यर्थो
न भिद्यते तत्रोभयोश्चेतनत्वादन्तरलोप इति यदि पुन-
र्बुध्यतेऽनयेति बोधनं बुद्धिर्मन एवोच्यते तच्च नित्यम् अस्वेत-
देवं न तु मनसो विषयप्रत्यभिज्ञानान्नित्यत्वात् । दृष्टं हि
करणभेदे ज्ञातुरेकत्वात् प्रत्यभिज्ञानं सव्यदृष्टस्येतरेण
प्रत्यभिज्ञानादिति चक्षुर्वत् प्रदीपवच्च प्रदीपान्तरदृष्टस्य
प्रदीपान्तरेण प्रत्यभिज्ञानमिति तस्माज्ज्ञातुरयं नित्यत्वे
हेतुरिति । यच्च मन्यते बुद्धेरवस्थिताया यथाविषयं वृत्तयो
ज्ञानानि निश्चरन्ति वृत्तिश्च वृत्तिमतो नान्येति ॥ ३ ॥

न युगपदग्रहणात् ॥ ४ ॥

वृत्तिवृत्तिमतोरनन्यत्वे वृत्तिमतोऽवस्थानाद् वृत्तीनामव-
स्थानमिति यानीमानि विषयग्रहणानि तान्यवतिष्ठन्त इति
युगपद्विषयाणां ग्रहणं प्रसज्यत इति ॥ ४ ॥

परिहरति । साध्यसमत्वात् असिद्धत्वात् प्रतिसम्बाद्धत्वं न हेतुः अहं
नामामौल्यादिना आत्मन एव प्रतिसम्बाद्धप्रत्ययात् अनादिनिघनत्वमेव तस्य
कौटस्थ्यम् अन्यादृशं तसिद्धमिति भावः ॥ ३ ॥

बुद्धेरिव स्थायिन्या यथाविषयं ज्ञानात्मिका वृत्तयो वृत्तिमदभिन्ना वज्जेरिव
स्रुल्लिङ्गा निःसरन्तीति सांख्यमतं निरस्यति । वृत्तिवृत्तिमतोरभेदे वृत्तिमदवस्थित्या

अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

अतीते च प्रत्यभिज्ञाने वृत्तिमानप्यतीत इत्यन्तःकरणस्य विनाशः प्रसज्यते विपर्यये च नानात्वमिति । अविभुः चैकं मनः पर्यायेणेन्द्रियैः संयुज्यत इति ॥ ५ ॥

क्रमवृत्तित्वादयुगपद्ग्रहणम् ॥ ६ ॥

इन्द्रियार्थानां वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वमिति, एकत्वे च प्रादुर्भावतिरोभावयोरभाव इति ॥ ६ ॥

अप्रत्यभिज्ञानञ्च विषयान्तरव्यासङ्गात् ॥ ७ ॥

अप्रत्यभिज्ञानमनुपलब्धिः, अनुपलब्धिश्च कस्यचिदर्थस्य विषयान्तरव्यासक्ते मनस्युपपद्यते वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वात् एकत्वे ह्यनर्थको व्यासङ्गः इति । विभुत्वे चान्तःकरणस्य पर्यायेणेन्द्रियैः संयोगः ॥ ७ ॥

न गत्यभावात् ॥ ८ ॥

प्राप्तानीन्द्रियाण्यन्तःकरणेनेति प्राप्त्यर्थस्य गमनस्या-

वृत्तेरप्यवस्थितिर्वाच्या तथा च सर्वपदार्थग्रहणं युगपत् स्यात् न चवं तस्मान्नामेद इति ॥ ४ ॥

अथ वृत्तीनामनवस्थायित्वमुच्यते तत्राह । अप्रत्यभिज्ञाने प्रत्यभिज्ञानस्य अभावे विनाशे वृत्तिमतोऽपि विनाशः स्यादती न द्वयोरैक्यम् ॥ ५ ॥

अयुगपद्ग्रहणं स्वमते व्युत्पादयति मनस इत्यादि मनसोऽणत्वादिन्द्रियैः सह क्रमेण सम्बन्धात् ज्ञानानां क्रमिकत्वं तथा च अविभुः चैकं मनः पर्यायेण सर्वैरिन्द्रियैः सम्बध्यत इत्यवतारमायं तत्तदिन्द्रियमनःसंयोगे सति ज्ञानमुपपद्यते ॥ ६ ॥

तत्रातिरेके ज्ञानाभावमुपपादयति । अप्रत्यभिज्ञानं तत्तदिन्द्रियजज्ञानाभावः विषयान्तरेण इन्द्रियान्तरेण मनसः सम्बन्धादित्यर्थः ॥ ७ ॥

भावः । तत्र क्रमवृत्तित्वाभावादयुगपदग्रहणानुपपत्तिरिति गत्यभावाच्च प्रतिषिद्धं विभुनोऽन्तःकरणस्यायुगपदग्रहणं न लिङ्गान्तरेणानुमीयते । यथा चक्षुषो गतिः प्रतिषिद्धा सन्नि-
कष्टविप्रकष्टयोस्तुल्यकालग्रहणात् पाणिचन्द्रमसोर्व्यवधानप्रती-
घातेनानुमीयत इति सोऽयं नान्तःकरणे विवादो न तस्य नित्यत्वे सिद्धं हि मनोऽन्तःकरणं नित्यञ्चेति, क्व तर्हि विवादः तस्य विभुत्वे तच्च प्रमाणतोऽनुपलब्धे, प्रतिषिद्धमिति एक-
ञ्चान्तःकरणं नाना चैता ज्ञानात्मिका वृत्तयः चक्षुर्विज्ञानं घ्राणविज्ञानं रूपविज्ञानं गन्धविज्ञानमेतच्च वृत्तिमतोरेकत्वे-
ऽनुपपन्नमिति । एतेन विषयान्तरव्यासङ्गः प्रत्युक्तः । विषया-
न्तरग्रहणलक्षणो विषयान्तरव्यासङ्गः पुरुषस्य नान्तःकरण-
स्येति केनचिदिन्द्रियेण सन्निधिः केनचिदसन्निधिरिति । अयं
तु व्यासङ्गोऽनुज्ञायते मनस इति । एवमन्तःकरणं नाना
वृत्तय इति सत्यभेदे वृत्तेरिदमुच्यते ॥ ८ ॥

स्फटिकान्यत्वाभिमानवत्तदन्यत्वाभिमानः ॥ ९ ॥

तस्यां वृत्तौ नानात्वाभिमानः यथा द्रव्यान्तरोपहिते स्फटिके अन्यत्वाभिमानो नीलो लोहित इति । एवं विषया-
न्तरोपधानादिति ॥ ९ ॥

त्वन्मते चेदन्नोपपद्यत इत्याह । त्वन्मते मनसः क्रमेणैन्द्रियसम्बन्धो न मनसो विभुत्वेन गत्यभावात् परेतु नकारो न सूत्रान्तर्गतः किन्तु विभुत्वे चान्तःकरणस्य पर्यायेणैन्द्रियैः संयोगो नेति भाष्यावतरणिकायाम् इत्याहुः ॥ ८ ॥

वृत्तिवृत्तिमतोर्वस्तुतोऽभेदेऽपि भेदप्रत्ययप्रतिपादनाय शङ्कते । यथा जवा-
कुमुमादिसन्निधानादेकस्यापि स्फटिकस्य तत्तद्रूपाभिमानस्तथावृत्तिमदभिन्नापि
वृत्तिसत्तद्विषयसन्निकर्षवशान्नानेव प्रतिभासत इति ॥ ९ ॥

इय अध्यायः]

द्वितीयाह्निकम् ।

१८३

न हेत्वभावात् ॥ १० ॥

स्फटिकान्यत्वाभिमानवदयं ज्ञानेषु नानात्वाभिमानो
 गौणो न पुनर्गन्धान्यत्वाभिमानवदिति हेतुर्नास्ति हेत्व-
 भावादनुपपन्न इति, समानो हेत्वभाव इति चेत् न ज्ञानानां
 क्रमेणोपजननापायदर्शनात् क्रमेण हीन्द्रियार्थेषु ज्ञानान्युप-
 जायन्ते चापयन्ति चेति दृश्यते तस्माद्गन्धान्यत्वाभिमानवदयं
 ज्ञानेषु नानात्वाभिमान इति। स्फटिकान्यत्वाभिमानवदित्येत-
 दमृष्यमाणः क्षणिकवाद्याह ॥ १० ॥

स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद्द्वयत्वी-
 नामहेतुः ॥ ११ ॥

स्फटिकस्याभेदेनावस्थितस्योपधानभेदान्नानात्वाभिमान
 इत्ययमविद्यमानहेतुः पक्षः, कस्मात् स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः,
 स्फटिकेऽप्यन्याव्यक्तय उत्पद्यन्ते अन्य निरुध्यन्त इति, कथं
 क्षणिकत्वाद्द्वयत्वीनां क्षणस्याल्पीयान् कालः, क्षणस्थितिकाः
 क्षणिकाः कथं पुनर्गम्यते क्षणिकाव्यक्तय इति, उपचयापचय-
 प्रबन्धदर्शनाच्छरीरादिषु पक्तिनिर्वृत्तस्याहाररसस्य शरीररुधि-
 दादिभावेनोपचयोऽपचयश्च प्रबन्धेन प्रवर्त्तते उपचयाद्द्वयत्वीनाः

दूषयति । भसत्वे साधकाभावाग्नीकं युक्तमित्यर्थः केचित्तु न हेत्वभावादिति
 भाष्यमिति टीकादर्शनमिदं सूत्रं किन्तु वृत्ततया सूत्रकृताऽदूषणाश्रयतापरि-
 हाराय भाष्यकृता तदुक्तमिति मन्यन्ते ॥ १० ॥

समाप्तं बुद्धान्वित्युपपत्तिप्रकरणम् ॥ ३३ ॥

स्फटिके इव नानात्वधर्म इत्यसद्विमानः सौगतः शङ्कते । स्फटिकान्यत्वाभि-
 मानवदित्येतुः कुतः स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः विलक्षणविलक्षणस्फटिकोत्पत्तेः

सुत्पादः अपचयाद्व्यक्तिनिरोधः, एवं च सत्यवयवपरिणाम-
भेदेन द्विः शरीरस्य कालान्तरे गृह्यते इति सोऽयं व्यक्तिमात्रे
वेदितव्य इति ॥ ११ ॥

नियमहेत्वभावाद्व्यथादर्शनमभ्यनुज्ञा ॥ १२ ॥

पदार्थानां सर्वासु व्यक्तिप्रूपचयापचयप्रबन्धः शरीरवदिति
नायं नियमः, कस्मात् हेत्वभावात्, नात्र प्रत्यक्षमनुमानं वा
प्रतिपादकमस्तीति, तस्माद्व्यथादर्शनमभ्यनुज्ञा यत्र यत्रोप-
चयापचयप्रबन्धो दृश्यते तत्र तत्र व्यक्तीनाम-परापरोत्पत्ति-
रूपचयापचयप्रबन्धदर्शनेनाभ्यनुज्ञायते यथा शरीरादिषु, यत्र
यत्र न दृश्यते तत्र तत्र प्रत्याख्यायते यथा श्रावप्रभृतिषु,
स्फटिकेऽप्युपचयापचयप्रबन्धो न दृश्यते तस्मादयुक्तं स्फटिके-
ऽप्यपरापरोत्पत्तिरिति, यथा चार्कस्य कटुकिन्ना सर्वद्रव्याणां
कटुकिमानमापादयेत्, तादृगेतदिति । यथाशेषनिरोधेनापूर्वो-
त्पादन्निरन्वयं द्रव्यसन्ताने क्षणिकानां मन्यते तस्यैतत् ॥ १२ ॥

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ १३ ॥

उत्पत्तिकारणं तावदुपलभ्यते अवयवोपचयो वल्लीकादी-

तत्र मानमाह व्यक्तीनां भावानां क्षणिकत्वात् तत्साधनाय भाव्यम् उपचयापचय-
प्रबन्धदर्शनाच्छरीरेषु प्रतिक्षणं शरीरेषूपचयापचयदर्शनान्नानात्वं न ह्येकस्मिन्नवय-
विनि परिमाणद्वयसमावेश इति भावः इदं सूत्रमेवेति केचित् ॥ ११ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । पदार्थानां विनाशसामग्रीवैशिष्ट्यनियमे मानाभावात्
अभ्युपेक्षाह यथा दर्शनमिति यदि कस्यचिद्विनाशसामग्रीवैशिष्ट्यं मानं स्यात्तदा
क्षणिकत्वं तस्याभ्यनुज्ञायत एव यथाऽन्यथश्च इति ॥ १२ ॥

युक्त्यन्तरमाह । न स्फटिकादिः क्षणिकत्वं यत्र उत्पत्तिविनाशकारणान्युप-

३४ अध्यायः]

द्वितीयाह्निकम् ।

१८५

नाम्, विनाशकारणञ्चोपलभ्यते घटादीनामवयवविभागः ।
यस्य त्वनपचितावयवं निरुध्यते अनुपचितावयवञ्चोत्पद्यते
तस्याशेषनिरोधे निरन्वये वा पूर्वोत्पादे न कारणमुभयत्राप्युप-
लभ्यत इति ॥ १३ ॥

क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद्ध्युत्पत्तिवच्च
तदुपपत्तिः ॥ १४ ॥

यथानुपलभ्यमानं क्षीरविनाशकारणं दध्युत्पत्तिकारणञ्चा-
भ्यनुज्ञायते तथा स्फटिकेऽपरापरासु व्यक्तिषु विनाशकारण-
मुत्पत्तिकारणं चाभ्यनुज्ञेयमिति ॥ १४ ॥

लिङ्गतो ग्रहणान्नानुपलब्धिः ॥ १५ ॥

क्षीरविनाशलिङ्गं क्षीरविनाशकारणं दध्युत्पत्ति लिङ्गं
दध्युत्पत्तिकारणञ्च गृह्यतेऽतो नानुपलब्धिः । विपर्ययस्तु
स्फटिकादिषु द्रव्येषु अपरापरोत्पत्तौ व्यक्तीनां न लिङ्गमस्ती-
त्यनुवृत्तिरेवेति, अत्र कश्चित् परिहारमाह ॥ १५ ॥

न पयसः परिणामगुणान्तरप्रादुर्भावात् ॥ १६ ॥

पयसः परिणामो न विनाश इत्येक आह । परिणाम-

लब्ध्या निर्णीतान्यवयवोपचयापचयादीनि न च स्फटिके विनाशकारणमुपलभ्यते
येन पूर्वविनाशोऽपरोत्पत्तिश्च स्यादिति भावः ॥ १३ ॥

आक्षिपति । दध्युत्पत्तिवद्ध्युत्पत्तिकारणानुपलब्धिवत् तदुपपत्तिः पूर्वस्फटिक-
विनाशकारणानुपलब्धेरुत्तरस्फटिकोत्पत्तिकारणानुपलब्धेऽपि स्यादिति भावः
॥ १४ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । दध्नः क्षीरविनाशस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वात्कारणं कल्प्यते
न त्वेवं स्फटिकविनाशोत्पादावपलभ्येते येन तत्कारणकल्पनम् ॥ १५ ॥

स्थावस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्तिरिति ।
गुणान्तरप्रादुर्भाव इत्यपर आह गुणान्तरप्रादुर्भावश्च सतो
द्रव्यस्य पूर्वगुणनिवृत्तौ गुणान्तरमुत्पद्यत इति स खल्वेकपक्षी-
भाव इव, अत्र तु प्रतिषेधः ॥ १६ ॥

ब्रूहान्तराद्द्रव्यान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्य-
निवृत्तेरनुमानम् ॥ १७ ॥

सम्पूर्चनलक्षणादवयवव्यूहाद्ब्रूहान्तरे दध्नात्यन्ते गृह्य-
माणे पूर्वं पयोद्रव्यमवयवविभागेभ्यो निवृत्तमित्यनुमीयते यथा
सृदवयवानां व्यूहान्तराद्ब्रूहान्तरे स्थाव्यामुत्पन्नायां पूर्वं
सृत्पिण्डद्रव्यं सृदवयवविभागेभ्यो निवर्तत इति सृद्वहावयवा-
न्वयः पयोदध्नोर्नाशेषनिरोधे निरन्वयो द्रव्यान्तरोत्पादो घटत
इति अभ्यनुज्ञाय च निष्कारणं क्षीरविनाशं दध्युत्पादश्च
प्रतिषेध उच्यते इति ॥ १७ ॥

क्वचिद्विनाशकारणानुपलब्धेः क्वचिन्नोपलब्धे-
रनेकान्तः ॥ १८ ॥

क्षीरदधिवन्निष्कारणौ विनाशोत्पादौ स्फटिकादिव्यक्ती-
नामिति नायमेकान्त इति, कस्मात् हेत्वभावात् नात्रहेतु-
रस्ति अकारणौ विनाशोत्पादौ स्फटिकादि व्यक्तीनां क्षीर-

सौगतमते सांख्यदूषणमुपन्यसति । न क्षीरस्य नाशो दध्नोत्पत्तिः किन्तु
क्षीरस्य परिणामः परिणामशब्दार्थो गुणान्तरप्रादुर्भावः विद्यमानस्य क्षीरस्य पूर्व-
रसतिरोभावोऽस्मरसात्मकगुणान्तरस्याविर्भावादित्यर्थः ॥ १६ ॥

एतन्निराकरोति सूत्रकारः । व्यूहान्तराद्वचनान्तरात् पूर्वावयवसंशोयनाशो
द्रव्यान्तरोत्पादश्चाविवक्षित इति भावः ॥ १७ ॥

३४ अध्यायः]

द्वितीयाह्निकम् ।

१८७

दधिवत् न पुनर्विनाशकारणाभावात् कुम्भस्य विनाशः उत्पत्ति-
कारणाभावाच्चेत्युक्तिः एवं स्फटिकादिव्यक्तीनां विनाशोत्पत्ति-
कारणाभावाद्दिनाशोत्पत्तिभाव इति निरधिष्ठानञ्च दृष्टान्त-
वचनं गृह्यमाणयोर्विनाशोत्पादयोः स्फटिकादिषु स्यादय-
माश्रयवान् दृष्टान्तः क्षीरविनाशकारणानुपलब्धिवद्ध्युपलब्धि-
वच्चेति तौ तु न गृह्येते तस्मान्निरधिष्ठानोऽयं दृष्टान्त इति,
अभ्यनुज्ञाय च स्फटिकस्योत्पादविनाशौ योऽत्र साधकस्तस्या-
भ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः । कुम्भवन्न निष्कारणौ विनाशोत्पादौ
स्फटिकादीनामित्यभ्यनुज्ञेयोऽयं दृष्टान्तः प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात्
क्षीरदधिवत्तु निष्कारणौ विनाशोत्पादाविति शक्योऽयं प्रति-
षेद्धुं कारणतो विनाशोत्पत्तिदर्शनात् क्षीरदधौर्विनाशोत्पत्तौ
पश्यता तत्कारणमनुमेयम्, कार्यलिङ्गं हि कारणमित्युपपन्न-
मनित्या बुद्धिरिति । इदन्तु चिन्त्यते कस्येयं बुद्धिः आत्मे-
न्द्रियमनोऽर्थानां गुण इति प्रसिद्धोऽपि च खल्वयमर्थः परीक्षा-
शेषं प्रवर्त्तयामीति प्रक्रियते सोऽयं बुद्धौ सन्निकर्षोत्पत्तेः संशयः
विशेषस्याग्रहणादिति । तत्रायं विशेषः ॥ १८ ॥

नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानात् ॥ १९ ॥

नेन्द्रियाणामर्थानां वा गुणो ज्ञानं तेषां विनाशे ज्ञानस्य
भावात्, भवति खल्विदमिन्द्रियेऽर्थे च विनष्टे ज्ञानमद्राक्ष-

दीधानराभिधानाय सिद्धान्तिनः सूत्रम् । क्वचिच्चोपलब्धेरनैकान्तः क्षीरदधि-
दृष्टान्तेन विनाशोत्पादावकारणकावेवेति न युक्तं घटादौ सकारणकलोपलब्धेर्व्यभि-
चारात् वस्तुतः क्षीरविनाशेऽस्मद्द्रव्यसंयोगस्य हेतुत्वादस्तरसवत् परमाणुभिश्च दध-
भारभान्नाकारणकौ क्षीरविनाशदध्युत्पादाविति ॥ १८ ॥

समाप्तं क्षणभङ्गप्रकरणम् ॥ ३४ ॥

मिति न च ज्ञातरि विनष्टे ज्ञानं भवितुमर्हति अन्यत् खलु
 चैतदिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं ज्ञानं यदिन्द्रियार्थविनाशे न
 भवति, इदमन्यदात्ममनःसन्निकर्षजं तस्य युक्तोभाव इति,
 स्मृतिः खल्वियमद्राक्षमिति पूर्वदृष्टविषया न च विज्ञातरि
 नष्टे पूर्वोपलब्धेः स्मरणं युक्तम्, न चान्यदृष्टमन्यः स्मरति, न
 च मनसि ज्ञातव्यभ्युपगम्यमाने शक्यमिन्द्रियार्थयोर्ज्ञातृत्वं
 प्रतिपादयितुम्, अस्तु तर्हि मनो गुणोज्ञानम् ॥ १८ ॥

युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्च न मनसः ॥ २० ॥

युगपज्ज्ञेयानुपलब्धिरन्तःकरणस्य लिङ्गम्, तत्र युगपज्-
 ज्ञेयानुपलब्ध्यानुमीयते अन्तःकरणं न तस्य गुणोज्ञानम्, कस्य
 तर्हि ज्ञस्य वशित्वात्, वशी ज्ञाता, वश्यं करणं, ज्ञानगुणत्वे
 च करणभावनिवृत्तिः प्राणादिसाधनस्य च ज्ञातुर्गन्धादिज्ञाना-
 भावादनुमीयते अन्तःकरणसाधनस्य सुखादिज्ञानं स्मृतिश्चेति
 तत्र यज्ज्ञानगुणं स आत्मा, यत्तु सुखाद्युपलब्धिसाधनमन्तः-
 करणं मनस्तदिति संज्ञाभिदमात्रन्नार्थभेद इति युगपज्ज्ञेया-
 नुपलब्धेश्चायोगिन इति चार्थः योगी खलु ऋद्धौ प्रादुर्भूतायां
 विकरणधर्मा निर्माय सेन्द्रियाणि शरीरान्तराणि तेषु तेषु
 युगपज्ज्ञेयानुपलभते, तच्चैतद्भिभौ ज्ञातव्युपपद्यते नाणी
 मनसैति, विभुत्वे वा मनसो ज्ञानस्य नात्मगुणत्वप्रतिषेधः,

बुद्धेरात्मगुणत्वं यद्यप्यात्मपरीक्षात एव सिद्धप्रायं तथापि विशिष्य व्युत्पाद-
 नाय बुद्ध्यात्मगुणत्वप्रकरणं तत्र चेन्द्रियार्थसन्निकर्षाधीनत्वादिन्द्रियादिनिष्ठत्व-
 मेवास्तु मेर्याकाशसंयोगाधीनशब्दस्याकाशनिष्ठत्ववदिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रम् ।
 बुद्धिर्नेन्द्रियस्य न वार्थस्य गुणसन्नाशेऽपि ज्ञानस्य स्मरणस्यावस्थानाद् उत्पत्तेः
 न ह्यनुभवितुरभावे स्मरणमुपपद्यतेऽतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ १९ ॥

३५ अध्यायः]

द्वितीयाह्निकम् ।

१६६

विभु । मनस्तदन्तःकरणभूतमिति तस्य सर्वेन्द्रियैर्युगपत्
संयोगाद्युगपज्ज्ञानान्युत्पद्येरन्निति ॥ २० ॥

तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यम् ॥ २१ ॥

विभुरात्मा सर्वेन्द्रियैः संयुक्तः इति युगपज्ज्ञानोत्पत्ति-
प्रसङ्ग इति ॥ २१ ॥

इन्द्रियैर्मनसः सन्निकर्षाभावात् तदनुत्पत्तिः ॥ २२ ॥

गन्धाद्युपलब्धेरिन्द्रियार्थसन्निकर्षवदिन्द्रियमनःसन्निकर्षो-
ऽपि कारणं तस्य चायौगपद्यमणुत्वात् मनसः अयौगपद्या-
दनुत्पत्तिर्युगपज्ज्ञानानात्मात्मगुणत्वेऽपीति । यदि पुनरात्मे-
न्द्रियार्थसन्निकर्षमात्रादगन्धादिज्ञानमुत्पद्यते ॥ २१ ॥

नोत्पत्तिकारणानपदेशात् ॥ २३ ॥

आत्मेन्द्रियसन्निकर्षमात्रादगन्धादिज्ञानमुत्पद्यत इति नात्रो-
त्पत्तिकारणमपदिश्यते येनैतत् प्रतिपद्येमहीति ॥ २३ ॥

मनोगुणत्वं निरस्यति । युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेर्हेतोः सिद्धस्य मनसो न कर्तृत्वं
धर्मिणाहकमानेन कारणत्वेनैव सिद्धेः वस्तुतो युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेरित्यनेन मनसो-
ऽणत्वं सूचितं तथा च तद्गतसुखाद्यप्रत्यक्षता स्यात् एवं कायव्यूहे तत्तद्देहावच्छेदेन
ज्ञानादिकं न स्यादिति ॥ २० ॥

शङ्कते । तस्या बुद्धेरात्मगुणत्वेऽपि ज्ञानयौगपद्यं तुल्यम् आत्मनः सर्वेन्द्रिय-
संयोगात्तथा च सदीपस्तदवस्थ एवेति कथं तथा युक्त्या मनःसिद्धिरिति
भावः ॥ २१ ॥

उत्तरयति । युगपन्नानेन्द्रियैः सह मनसः सन्निकर्षाभावान्न युगपन्नानाविषयो-
पलब्धिरिति भावः ॥ २२ ॥

आक्षिपति । बुद्धुत्पत्तौ कारणस्यानपदेशात् शक्यतान् नात्मगुणो बुद्धि-
आत्ममनःसंयोगस्य कारणत्वे ज्ञानस्य सार्वदिकत्वप्रसङ्ग इति भावः ॥ २३ ॥

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्व-
प्रसङ्गः ॥ २४ ॥

तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यमित्येतदनेन समुच्चीयते । द्विविधो
हि गुणनाशहेतुः, गुणानामाश्रयाभावो विरोधी च गुणः,
नित्यत्वादात्मनोऽनुपपन्नः विरोधी च बुद्धेर्गुणो न गृह्यते
तस्मादात्मगुणत्वे सति वृद्धेर्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ २४ ॥

अनित्यत्वग्रहाद्बुद्धेर्बुद्धान्तराद्विनाशः शब्दवत् ॥ २५ ॥

अनित्या बुद्धिरिति सर्वशरीरिणां प्रत्यात्मवेदनोपमेतत्
गृह्यते च बुद्धिसन्तानस्तत्र बुद्धेर्बुद्धान्तरं विरोधी गुण इत्यनु-
मीयते, यथा शब्दसन्ताने शब्दः शब्दान्तरविरोधीति, असंख्ये-
येषु ज्ञानकारितेषु संस्कारेषु स्मृतिहेतुत्वात्ममनसोश्च सन्निकर्षे
समाने स्मृतिहेतौ सति न कारणस्यायौगपद्यमस्तीति युगपत्
स्मृतयः प्रादुर्भवेयुः यदि बुद्धिरात्मगुणः स्यादिति । तत्र कश्चित्
सन्निकर्षस्यायौगपद्यमुपपादयिष्यन्नाह ॥ २५ ॥

ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्युत्-
पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥

बुद्धेरात्मगुणत्वे दीपमप्याह । बुद्धेरात्मन्यवस्थाने विनाशकारणस्याश्रयनाशादे-
रनुपलब्धेश्च बुद्धेर्नित्यतः प्रसङ्गः ॥ २४ ॥

उत्तरयति । बुद्धेरनित्यत्वस्य ग्रहणात् उत्पादनाशयोरानुभविक्तात्तत्कारणे
कल्पनीये आत्ममनोयोगादेरुत्पादकत्वमनन्तरीत्यन्नबुद्धेः संस्कारादेर्वा नाशकत्वं
कल्पयति परमबुद्धेस्तु अदृष्टनाशात् कालाद्वा नाशः बुद्धेर्बुद्धान्तरनाशत्वेऽनुरूपं
दृष्टान्तमाह शब्दवदिति शब्दस्य यथा शब्दान्तरान्नाशश्चरमशब्दस्य निमित्तनाश-
नाशकत्वं तथा प्रकृतेऽप्येति भावः ॥ २५ ॥

ज्ञानसाधनः संस्कारो ज्ञानमित्युच्यते ज्ञानसंस्कृतैरात्म-
प्रदेशैः पर्यायेण मनः सन्निकष्यते आत्ममनःसन्निकर्षात्
स्मृतयोऽपि पर्यायेण भवन्तीति ॥ २६ ॥

नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनसः ॥ २७ ॥

सदेहस्यात्मनो मनसा संयोगो विपच्यमानकर्माशय-
सहितो जीवनमिष्यते । तत्रास्य प्राक् प्रापणादन्तःशरीरे
वर्तमानस्य मनसः शरीराद्वह्निज्ञानसंस्कृतैरात्मप्रदेशैः संयोगो
नोपपद्यत इति ॥ २७ ॥

साध्यत्वादहेतुः ॥ २८ ॥

विपच्यमानकर्माशयमात्रं जीवनम्, एवञ्च सति साध्य-
मन्तःशरीरवृत्तित्वं मनस इति ॥ २८ ॥

स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २९ ॥

सुस्मर्षया खल्वयं मनः प्रणिदधानः चिरादपि कश्चिदर्थं
स्मरति स्मरतश्च शरीरधारणं दृश्यते आत्ममनःसन्निकर्षजश्च

ननु बुद्धेरात्मगुणत्वे संस्कारात्ममनीयोगयोः सत्त्वात् स्मृतीनां यौगपद्यं
स्यादत्रैकदेशिनः परिहारमाशङ्कते । ज्ञानं संस्कारकारणं समवेतं यदवच्छेदेन
तदवच्छेदेन मनःसन्निकर्षस्य स्मृत्युत्पादकत्वात्तस्य च क्रमिकत्वान्न स्मृतिर्यौगपद्य-
मित्यर्थः ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानपदं संस्कार परमित्यन्ये ॥ २६ ॥

तन्मत्तं दूषयति । उक्तं न युक्तं मनसः अन्तःशरीरवृत्तित्वात् अन्तःशरीरे
वृत्तिज्ञानजनकौभूतो व्यापारी यस्य तत्त्वात् शरीरातिरिक्तावच्छेदेनात्ममनीयोगस्य
ज्ञानाहेतुत्वाच्छरीरावच्छिन्नस्य हेतुत्वे तद्दोषतादवस्थमिति भावः ॥ २७ ॥

एकदेशी शङ्कते । शरीरावच्छिन्नात्ममनीयोगो न हेतुः साध्यत्वात् असिद्ध-
त्वात् मानाभावादिति भावः ॥ २८ ॥

३०२

न्यायदर्शनम् ।

[३य अध्यायः ।

प्रयत्नो द्विविधः धारकः प्रेरकश्च, निःसृते च शरीराद्वह्निर्मनसि
धारकस्य प्रयत्नस्याभावादगुरुत्वात्पतनं स्यात् शरीरस्य
स्मरत इति ॥ २९ ॥

न तदाशुगतित्वान्मनसः ॥ ३० ॥

आशुगति मनस्तस्य वह्निः शरीरादात्मप्रदेशेन ज्ञानसंस्क-
तेन सन्निकर्षः प्रत्यागतस्य च प्रयत्नोत्पादनमुभयं युज्यत
इति, उत्पाद्य वा धारकं प्रयत्नं शरीरान्निःसरणं मनसो-
ऽतस्तत्रोपपन्नं धारणमिति ॥ ३० ॥

न स्मरणकालानियमात् ॥ ३१ ॥

किञ्चित् क्षिप्रं स्मर्यते किञ्चिच्चिरेण, यदा चिरेण तदा
सुसूक्ष्मया मनसि धार्यमाणे चिन्ताप्रबन्धे सति कस्यचिदर्थस्य
लिङ्गभूतस्य चिन्तनमाराधितं स्मृतिहेतुर्भवति तत्रैतच्चिरनिश्च-
रिते मनसि नोपपद्यते इति, शरीरसंयोगानपेक्षयात्मनः
संयोगो न स्मृतिहेतुः शरीरस्य भोगायतनत्वात् उपभोगायतनं
पुरुषस्य ज्ञातुः शरीरं न ततो निश्चरितस्य मनस आत्मसंयोग-
मात्रं ज्ञानसुखादीनामुत्पत्तौ कल्प्यते, कृतौ वा शरीरवैयर्थ्य-
मिति ॥ ३१ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । उक्तप्रतिषेधेन युक्तः स्मरतः शरीरधारणरूपाया उपपत्ते-
र्युक्तेरन्यथा मनसो वह्निर्भावे शरीरावच्छिन्नात्ममनोयोगाभावेन प्रयत्नाभावे शरीर-
धारणं न स्यादिति भावः ॥ २९ ॥

पुनःशङ्कते । शरीराधारणं न मनसः आशुगतित्वाच्छीघ्रमेव शरीरे
परावृत्तेः ॥ ३० ॥

दूषयति । मनसः शीघ्रमागमनं न युक्तं स्मरणे कालनियमाभावात् कदा-
चिच्छीघ्रं स्मर्यते कदाचित्प्रणिधानादिलब्धेनापीति न च प्रणिधानं शरीरान्तः-

आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेषः ३२

आत्मप्रेरणेन वा मनसो वह्निः शरीरात् संयोगविशेषः स्यात्, यदृच्छया वाकस्मिकतया, ज्ञतया वा मनसः सर्वथा चानुपपत्तिः, कथं स्मर्त्तव्यत्वादिच्छातः स्मरणज्ञानासम्भवाच्च, यदि तावदात्माऽमुष्णार्थस्य स्मृतिहेतुः संस्कारः अमुस्मिन्नात्म-प्रदेशे समवेतस्तेन मनः संयुज्यतामिति मनः प्रेरयति तदा स्मृत एवासावर्थो भवति न स्मर्त्तव्यः । न चात्मप्रत्यक्ष आत्म-प्रदेशः संस्कारो वा तत्रानुपपन्नात्मप्रत्यक्षेण संवित्तिरिति, सुस्मूर्षया चायं मनः प्रणिदधानश्चिरादपि कश्चिदर्थं स्मरति नाकस्मात्, ज्ञत्वञ्च मनसो नास्ति ज्ञानप्रतिषेधादिति, एतच्च ॥ ३२ ॥

व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानम् ॥ ३३ ॥

यदा खल्वयं व्यासक्तमनः कचिद्देशे शर्करया कण्टकेन वा पादव्यथनमाप्नोति तदात्ममनःसंयोगविशेष एषितव्यः, दृष्टं हि दुःखं दुःखवेदनञ्चेति तत्रायं समानः प्रतिषेधः, यदृच्छया

स्थितमनस एव वह्निर्निगमस्तु स्मरणव्यवहितपूर्वमेवेति वाच्यं वह्निर्निर्गमान्तः-प्रवेशानुकूलक्रियाविभागादिकालकक्षापं यावच्छरीरधारणं न स्यादिति भावः ॥ ३१ ॥

एकदेशिमतमन्य एकदेशी दूषयति । वह्निः प्रदेशविशेषे मनः संयोगविशेषो न सम्भवति स हि न व्यर्थमात्मप्रेरणेन तस्य स्मरणीयज्ञानपूर्वकतया प्रागेव स्मृत्या-पत्तेः नापि यदृच्छया अकस्मात् आकस्मिकतया निषेधात् नापि मनसो ज्ञतया-ज्ञातया मनसो ज्ञाद्वैतानुपपत्त्यात् प्रेरणयदृच्छाज्ञताभिः प्रयत्नेच्छाज्ञानैरित्यर्थः इति कश्चित्तत्र प्रयत्नेनैव चरितार्थत्वापत्तेः ॥ ३२ ॥

तु विशेषो नाकस्मिकी क्रिया, नाकस्मिकः संयोगः इति, कर्मादृष्टमुपभोगार्थं क्रियाहेतुरिति चेत् समानं, कर्मादृष्टं पुरुषस्यं पुरुषोपभोगार्थं मनसि क्रियाहेतुरेवं दुःखं दुःख-संवेदनञ्च सिध्यतीत्येवञ्चेन्नन्यसे समानं स्मृतिहेतावपि संयोग-विशेषो भवितुमर्हति । तत्र यदुक्तमात्मप्रेरणयदृच्छाज्ञाता-भिश्च न संयोगविशेष इत्ययमप्रतिषेध इति पूर्वस्तु प्रतिषेधो नान्तःशरीरवृत्तित्वात्मानस इति कः खल्विदानीं कारण-यौगपद्यसङ्गावे युगपदस्मरणस्य हेतुरिति ॥ ३३ ॥

प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावाद्-
युगपदस्मरणम् ॥ ३४ ॥

यथा खल्व्वात्ममनसोः सन्निकर्षः संस्कारश्च स्मृतिहेतुरेवं प्रणिधानं लिङ्गादिज्ञानानि तानि च न युगपद्भवन्ति तत्-कृता स्मृतीनां युगपदनुत्पत्तिरिति ॥ ३४ ॥

प्रातिभवत्तु प्रणिधानाद्यनपेक्षे स्मार्त्ते यौग-
पद्यप्रसङ्गः ॥ ३५ ॥

एतन्निराकरोति । वृत्त्यादिकं पश्यतः कण्टकादिना पादव्यथनेन तदव-च्छेदेन मनःसंयोगो यथा जायते तथैतदपीति भावः इतरथा तत्र मनःसंयोगे-ऽप्युक्तदोषाः स्युः अदृष्टविशेषाधीनकर्मवशादसाविति चेत्तुल्यं प्रकृतेऽपीति भावः ॥ ३३ ॥

स्मरणायौगपद्यं स्वयमुपपादयति । प्रणिधानं चित्तैकाग्रं सुखं चेति यावत् लिङ्गज्ञानम् उद्बोधकम् उद्बोधकानामानन्यादादिपदं ज्ञानात्परतो योजनीयं तस्य क्रमात् स्मरणक्रमः यदि च युगपदुद्बोधकानि तदा तावद्विषयकस्मरणमिष्यत एव यथा पदज्ञानादाविति मन्यम् ॥ ३४ ॥

यत् खल्विदं प्रातिभमिव ज्ञानं प्रणिधानाद्यनपेक्षं स्मार्त्त-
 मुत्पद्यते कदाचित्तस्य युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गो हेत्वभावात् सतः
 स्मृतिहेतोरसंवेदनात् प्रातिभेन समानाभिमानः, बह्वर्थविषये
 वै चिन्ताप्रबन्धे कश्चिदेवार्थः कस्यचित् स्मृतिहेतुः तस्यानु-
 चिन्तनात् तस्य स्मृतिर्भवति, न चायं स्मार्त्ता सर्वं स्मृतिहेतुं
 संवेदयते, एवं मे स्मृतिरुत्पन्नेत्यसंवेदनात्, प्रातिभमिव
 ज्ञानमिदं स्मार्त्तमिति । प्रातिभे कथमिति चेत् पुरुषकर्म-
 विशेषादुपभोगवन्नियमः । प्रातिभमिदानीं ज्ञानं युगपत्
 कस्मात् नोत्पद्यते यथोपभोगार्थं कर्म युगपदुपभोगं न करोति ।
 एवं पुरुषकर्मविशेषः प्रतिभाहेतुर्न युगपदनेकं प्रातिभं ज्ञान-
 मुत्पादयति, हेत्वभावादयुक्तमेतदिति चेत् न करणस्य प्रत्यय-
 पर्याये सामर्थ्यात्, उपभोगवन्नियम इत्यस्ति दृष्टान्तः, हेतु-
 र्नास्तीति चेन्नन्यसे न करणस्य प्रत्ययपर्याये सामर्थ्यात् नैक-
 स्मिन् ज्ञेये युगपदनेकं ज्ञानमुत्पद्यते, न चानेकस्मिंस्तदिदं
 दृष्टेन प्रत्ययपर्यायेणानुमेयं करणसामर्थ्यमित्यभूतमिति न
 ज्ञातुर्विकरणधर्मिणो देहनानात्वे प्रत्यययोगपद्यादिति,
 अयञ्च द्वितीयः प्रतिषेधः अवस्थितशरीरस्य चानेकज्ञानसम-
 वायादेकप्रदेशे युगपदनेकार्थस्मरणं स्यात् क्वचिदेवावस्थित-
 शरीरस्य ज्ञातुरिन्द्रियार्थप्रबन्धेन ज्ञानमनेकमेकस्मिन्नात्मप्रदेशे
 समवैति तेन यदा मनःसंयुज्यते तदा ज्ञातपूर्वस्थानेकस्य
 युगपत् स्मरणं प्रसज्यते प्रदेशस्य संयोगपर्यायाभावादिति
 आत्मप्रदेशानामद्रव्यान्तरत्वादेकार्थसमवायस्याविशेषे स्मृति-
 योगपद्यप्रतिषेधानुपपत्तिः, शब्दसन्ताने तु श्रोत्राधिष्ठान-
 प्रत्यासत्त्या शब्दश्रवणवत् संस्कारप्रत्यासत्त्या मनसः स्मृत्युत्पत्ते-
 र्न युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गः, पूर्वं एव तु प्रतिषेधो नानेकज्ञानसम-

वायादेकप्रदेशे युगपत् स्मृतिप्रसङ्ग इति यत् पुरुषधर्मो ज्ञान-
मन्तःकरणस्येच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखानि धर्मा इति कस्य-
चिद्दर्शनं तत् प्रतिषिध्यते ॥ ३५ ॥

ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः ॥ ३६ ॥

अयं खलु जानीते तावत् इदं मे सुखसाधनमिदं मे दुःख-
साधनमिति, ज्ञातं सुखसाधनमाप्तुमिच्छति दुःखसाधनं हातु-
मिच्छति, प्राप्तुम् इच्छाप्रयुक्तस्यास्य सुखसाधनावान्तये समीहा-
विशेष आरम्भः जिहासाप्रयुक्तस्य दुःखसाधनपरिवर्जनं निवृत्ति-
रेव ज्ञानेच्छाप्रयत्नसुखदुःखानामेकेनाभिसम्बन्धः एककर्तृकत्वं
ज्ञानेच्छाप्रवृत्तीनां समानाश्रयत्वञ्च, तस्माज्ज्ञस्येच्छा-
द्वेषप्रयत्नसुखदुःखानि धर्माः नाचेतनस्येति, आरम्भनिवृत्त्योश्च
प्रत्यगात्मनि दृष्टत्वात् परवानुमानं वेदितव्यमिति । अत्र
भूतचेतनिक आह ॥ ३६ ॥

तस्मिन्निष्ठादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः ॥ ३७ ॥

आरम्भनिवृत्तिलिङ्गाविच्छाद्वेषाविति यस्यारम्भनिवृत्ती
तस्येच्छाद्वेषौ तस्य ज्ञानमिति प्राप्तं पार्थिवाप्यतैजसवाय-

ननिष्ठादीनां मनीषमत्वात्तेषां ज्ञानजन्यत्वात् सामानाधिकरण्येन च तत्र
कार्यकारणभावात् कथं ज्ञानस्यात्मगुणत्वमित्याशङ्कायां सिद्धान्तसूत्रम् । ज्ञस्य
ज्ञानवत् आत्मन इच्छादयः हेतुमाह आरम्भनिवृत्त्योरिच्छाद्वेषनिमित्तत्वादिति
अवृत्तिनिवृत्त्योरिच्छाद्वेषजन्यत्वात्तत्र सामानाधिकरण्येन ज्ञानस्य हेतुत्वमिति
भावः यद्वा ज्ञस्य ज्ञानवतो याविच्छाद्वेषौ तन्निमित्तत्वादित्यर्थः तथा च ज्ञानेच्छा-
प्रयत्नानां सामानाधिकरण्यं नासिद्धम् ॥ ३६ ॥

नन्वस्य तेषां सामानाधिकरण्यं परन्तु तेषामधिकरणं कार्याकारः पार्थि-

३५ अध्यायः]

द्वितीयाह्निकम् ।

२०७

वीयानां शरीराणामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानैर्योग
इति चैतन्यम् ॥ ३७ ॥

परश्वादिष्वारम्भनिवृत्तिदर्शनात् ॥ ३८ ॥

शरीरे चैतन्यनिवृत्तिरारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानै-
र्योग इति प्राप्तं परश्वादेः करणास्यारम्भनिवृत्तिदर्शनाच्चैतन्य-
मिति । अथ शरीरस्येच्छादिभिर्योगः परश्वादेस्तु करणस्या-
रम्भनिवृत्तौ व्यभिचरतः न तर्ह्युभयं हेतुः पार्थिवाप्यतैजसवाय-
वीयानां शरीराणामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानैर्योग
इति । अयं तर्ह्यन्योऽर्थः तल्लिङ्गत्वाद्विच्छाद्वेषयोः पार्थिवा-
द्येष्वप्रतिषेधः पृथिव्यादीनां भूतानामारम्भस्तावत् त्रसस्थावर-
शरीरेषु तदवयवव्यूहलिङ्गः प्रवृत्तिविशेषः, लोष्टादिषु च
लिङ्गाभावात् प्रवृत्तिविशेषाभावो निवृत्तिः आरम्भनिवृत्ति-
लिङ्गाविच्छाद्वेषाविति पार्थिवाप्येष्वणुषु तद्दर्शनादिच्छा-
द्वेषयोस्तद्योगाज्ज्ञानयोग इति सिद्धं भूतचैतन्यमिति ॥ ३८ ॥

कुम्भादिष्वनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३९ ॥

कुम्भादिमृदवयवानां व्यूहलिङ्गः प्रवृत्तिविशेष आरम्भः,
सिकतादिषु प्रवृत्तिविशेषाभावो निवृत्तिः, न च मृत्सिकता-

वादिपरमाणुपुत्र एवेति चार्वाकः शङ्कते । पार्थिवाद्येषु देहेषु ज्ञानादेर्न प्रति-
षेधः कुतः इच्छाद्वेषयोस्तल्लिङ्गत्वादारम्भनिवृत्तिलिङ्गकलाचयोः चेष्टाविशेषलिङ्ग-
कलाचेष्टायाश्च शरीरे प्रत्यक्सिद्धत्वादिति भावः ॥ ३७ ॥

समाधित्सुः प्रतिबन्धिमाह । आरम्भनिवृत्त्यनुमापकक्रियाविशेषदर्शनात्
परश्वादिषु ज्ञानादिसिद्धिप्रसङ्गः तस्मात् क्रियाविशेषाणां प्रयत्नादिजन्यत्वं सम्बन्धान-
रेण न तु समवायेन व्यभिचारादिति भावः ॥ ३८ ॥

नामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषप्रयत्नज्ञानैर्वोगः तस्मात्
तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोरित्यहेतुरिति ॥ ३९ ॥

नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ ॥ ४० ॥

तयोरिच्छाद्वेषयोर्नियमानियमौ विशेषकौ भेदकौ
ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्ते प्रवृत्तिनिवृत्तौ न स्वाश्रये किं तर्हि
प्रयोज्याश्रये, तत्र प्रयुज्यमानेषु भूतेषु प्रवृत्तिनिवृत्तौ स्तः न
सर्वेषु इत्यनियमोपपत्तिः । यस्य तु ज्ञानाद्भूतानामिच्छा-
द्वेषनिमित्ते आरम्भनिवृत्तौ स्वाश्रये तस्य नियमः स्यात् । यथा
भूतानां गुणान्तरनिमित्ता प्रवृत्तिर्गुणप्रतिबन्धाच्च निवृत्ति-
र्भूतमात्रे भवति नियमेन एवं भूतमात्रे ज्ञानेच्छाद्वेषनिमित्ते
प्रवृत्तिनिवृत्तौ स्वाश्रये स्याताम् । तस्मात् प्रयोजकाश्रिता-
ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नाः प्रयोज्याश्रये तु प्रवृत्तिनिवृत्तौ इति
सिद्धम् । एकशरीरे तु ज्ञातवहुत्वं निरनुमानम् । भूतचैत-
निकस्यैकशरीरे बह्वनि भूतानि ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नगुणानीति
ज्ञातवहुत्वं प्राप्तम्, ओमिति ब्रुवतः प्रमाणं नास्ति । यथा
नानाशरीरेषु नाना ज्ञातारो बुद्ध्यादिगुणव्यवस्थानात्, एव-
मेकशरीरेऽपि बुद्ध्यादिव्यवस्थानुमानं स्यात् ज्ञातवहुत्वस्येति
दृष्टश्चान्यगुणनिमित्तः प्रवृत्तिविशेषो भूतानाम् सोऽनुमान-
मन्यत्रापि दृष्टः कारणलक्षणेभ्यः भूतेषु परश्वादिषूपदानलक्षणेभ्यः
च सृष्टप्रभृतिष्वन्यगुणनिमित्तः प्रवृत्तिविशेषः सोऽनुमानम् ।
अन्यत्रापि च । त्रसस्थावरशरीरेषु तदवयवव्यूहलिङ्गः प्रवृत्ति-

समते व्युत्पादयति । तद्विशेषकौ तयोश्चेतनाचेतनयोर्विशेषकौ इतरव्याव-
र्तकौ नियमानियमौ समवायेन अन्यतानियमतदभावी समवायेन ज्ञानेच्छादीनां

विशेषो भूतानामन्यगुणनिमित्त इति स च गुणः प्रयत्न-
समानाश्रयः संस्कारो धर्माधर्मसमाख्यातः सर्वार्थः पुरुषार्था-
राधनाय प्रयोजको भूतानां प्रयत्नवदिति । आत्मास्त्व-
हेतुभिरात्मनित्यत्वहेतुभिश्च भूतचैतन्यप्रतिषेधः कृतो वेदि-
तव्यः, नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानादिति च
समानः प्रतिषेध इति, क्रियामात्रं क्रियोपरममात्रञ्च प्रवृत्ति-
निवृत्तौ इत्यभिप्रेत्योक्तं तल्लिङ्गत्वादिच्छादेषयोः पार्थिवाद्येष्व-
प्रतिषेधः, अन्यथा त्विमे आरम्भनिवृत्तौ आख्याते न च तथा-
विधे पृथिव्यादिषु दृश्येते, तस्मादयुक्तं तल्लिङ्गत्वादिच्छादेषयोः
पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेध इति । भूतेन्द्रियमनसां समानः प्रति-
षेधो मनस्तूदाहरणमात्रम् ॥ ४० ॥

यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च
न मनसः ॥ ४१ ।

इच्छादेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमित्यतः प्रभृति
यथोक्तं संगृह्यते तेन भूतेन्द्रियमनसाच्चैतन्यप्रतिषेधः । पार-
तन्त्र्यात् परतन्त्राणि भूतेन्द्रियमनानां धारणप्रेरणव्यूहन-
क्रियासु प्रयत्नवशात् प्रवर्तन्ते चैतन्ये पुनः स्वतन्त्राणि
स्युरिति । अकृताभ्यागमाच्च प्रवृत्तिर्वागबुद्धिशरीरारम्भ इति
चैतन्ये भूतेन्द्रियमनसां परकृतं कर्म पुरुषेण भुज्यत इति स्यात्

चेतनधर्मत्वादवच्छेदकतया च शरीरे तेषां जन्यजनकभावः परश्चादौ यत्रविषय-
तया क्रिया वस्तुतस्तु चेष्टैव परश्चादिक्रियाननिका यत्रादेस्तद्हेतुत्वे माना-
भावः ॥ ४० ॥

इच्छादीनां मनीगुणलाभावे युक्त्यनरसाह । इच्छादय इति शेषः यथोक्त-

अचैतन्ये तु तत्साधनस्य स्वकृतकर्मफलोभोगः पुरुषस्येत्युप-
पद्यत इति, अथायं सिद्धोपसंग्रहः ॥ ४१ ॥

परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्च ॥ ४२ ॥

आत्मगुणो ज्ञानमिति प्रकृतम्, परिशेषो नाम प्रसक्तप्रति-
षेधेऽन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाणे सम्प्रत्ययः, भूतेन्द्रियमनसां प्रति-
षेधे द्रव्यान्तरं न प्रसज्यते शिष्यते चात्मा तस्य गुणो ज्ञानमिति
ज्ञायते, यथोक्तहेतूपपत्तेश्चेति दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणा-
दित्येवमादीनामात्मप्रतिपत्तिहेतूनामप्रतिषेधादिति परिशेष-
ज्ञापनार्थं प्रकृतस्थापनादिज्ञानार्थञ्च यथोक्तहेतूपपत्तिवचन-
मिति । अथवोपपत्तेश्चेति हेत्वन्तरमेवेदं नित्यः स्वत्वय-
मात्मा यस्मादेकस्मिन् शरीरे धर्मश्चरित्वा कायभेदात् स्वर्गे

हेतुत्वात् ज्ञानेच्छादीनां सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावात् पारतन्त्र्यात्
मनसश्चेतन सहकारित्वादिकादयो न तद्वृणाः वस्तुतस्तु इच्छादीनां पारतन्त्र्यात्
पराधीनविषयताशालित्वात् इच्छादीनां हि सामानाधिकरण्यजनकज्ञानविषय-
तैव विषयता ज्ञानवैयधिकरण्ये च तन्न स्यादिति भावः स्वकृतात् स्वयंकृतात् कर्मणः
अभ्यागमो भोगः स मनसो यदादिसत्त्वेन स्यान्नृण्यकृतात्कर्मणो भोगः नवा भोगो-
ऽपि मनसः भोक्तुर्वन्धमीचादिभागिन एवात्मत्वात्तद्विन्नः आत्मनि मानाभावात्
आत्मनः सुखादिसाक्षात्कारानुरोधान्यद्वत्त्वं मनसश्च धर्मिग्राहकमानादणुत्व-
मतोऽपि नैक्यं न च मनसः परमाणुत्वात्तावच्च नित्यत्वं तन्मत्तं तथाचात्ममनसो-
र्नित्यत्वात् सदाज्ञानादिप्रसङ्गादनिर्मोचः स्यादतोऽन्तः करणस्यानित्यत्वं तन्नाशश्च
मोच इति वाच्यम् अदृष्टाद्यभावेन नित्ययोरपि वन्ध्ययोरिव फलाजनकत्वात् न च
ज्ञानादिकं प्रक्रम्य इत्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुतेर्मनस एव ज्ञानादिकं अभेदमुखेनो-
पादानोपादेयभावकथनादिति वाच्यं अन्नं वै प्राणा इत्यादौ निमित्तेऽपि दर्शनात्
कारणत्वमात्रे तात्पर्यादिति तत्त्वम् ॥ ४१ ॥

आत्मगुणत्वमुपसंहरति । इच्छादिकमात्मगुण इत्यादि हेतुमाह परिशेषात्

देवेषूपपद्यते अधर्मश्चरित्वा देहभेदान्नरकेषूपपद्यत इति उप-
पत्तिः शरीरान्तरप्राप्तिलक्षणा, सा सति सत्ये नित्ये चाश्रय-
वती बुद्धिप्रबन्धमात्रे तु निरात्मके निराश्रया नोपपद्यत इति ।
एकसत्त्वाधिष्ठानश्चानेकशरीरयोगः संसार उपपद्यते । शरीर-
बन्धोच्छेदश्चापवर्गो मुक्तिरित्युपपद्यते, बुद्धिसन्ततिमात्रे त्वेक-
सत्त्वानुपपत्तेर्न कश्चिद्दीर्घमध्वानं सन्धावति न कश्चिच्छरीर-
प्रबन्धादिमुच्यत इति संसारापवर्गानुपपत्तिरिति बुद्धिसन्तति-
मात्रे च सत्वभेदात् सर्वमिदं प्राणिव्यवहारजातमप्रतिसंहित-
मव्यावृत्तमपरिनिष्ठनञ्च स्यात्, ततः स्मरणाभावान्नान्यदृष्ट-
मन्यः स्मरतीति, स्मरणञ्च खलु पूर्वज्ञातस्य समानेन ज्ञाता
ग्रहणम् अज्ञासिषममुमर्थं ज्ञेयमिति, सोऽयमेको ज्ञाता
पूर्वज्ञातमर्थं गृह्णाति तच्चास्य ग्रहणं स्मरणमिति, तदबुद्धि-
प्रबन्धमात्रे निरात्मके नोपपद्यते ॥ ४२ ॥

स्मरणन्त्वात्मनोज्ञस्वाभाव्यात् ॥ ४३ ॥

उपपद्यत इति, आत्मन एव स्मरणं न बुद्धिसन्ततिमात्र-
स्येति, तुशब्दोऽवधारणे, कथं ज्ञस्वभावत्वात् ज्ञ इत्यस्य
स्वभावः स्वोऽधर्मः । अयं खलु ज्ञास्यति जानाति अज्ञासी-
दिति त्रिकालविषयेणानेकेन ज्ञानेन सम्बध्यते तच्चास्य
त्रिकालविषयं ज्ञानं प्रत्यात्मवेदनीयं ज्ञास्यामि जानामि

शरीरादिहेतुनिरासात् यथोक्तहेतूनां दर्शनस्यर्शनाभ्यामीकार्थग्रहणादित्यादीनां
उपपत्तेः उपपन्नत्वात् ॥ ४२ ॥

सृतेरात्मगुणत्वमर्थसिद्धमपि शिष्यबुद्धिवैश्याय पृथग्व्युत्पादयति । तुरप्यर्थे
ज्ञस्वाभाव्यात् ज्ञानवत्स्वाभाव्यात् ज्ञानत्वावच्छिन्नवत्त्वं ज्ञात्मनः स्वभावः सृतेषु
ज्ञानत्वावच्छिन्नलान्नद्धर्मत्वमर्थात् सिद्धं यद्वा ज्ञस्वाभाव्यात् सृतिहेतुज्ञानस्यात्म-

अज्ञासिषमिति वर्तते तदस्यायं स्त्रो धर्मस्तस्य स्मरणं न बुद्धि-
प्रबन्धमात्रस्य निरात्मकस्येति । स्मृतिहेतूनामयोगपद्याद्युग-
पदस्मरणमित्युक्तम्, अथ केभ्यः स्मृतिरुत्पद्यते इति, स्मृतिः
खलु ॥ ४३ ॥

प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरि-
ग्रहाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्यवियोगैककार्यविरो-
धातिशयप्राप्तिव्यवधानमुखदुःखेच्छाद्वेषभयाऽर्थि-
त्वक्रियारागधर्माधर्मनिमित्तेभ्यः ॥ ४४ ॥

सुस्मूर्षया मनसो धारणं प्रणिधानं, सुस्मूर्षितलिङ्गचिन्तन-
च्चार्यस्मृतिकारणम्, निबन्धः खल्वेकग्रन्थोपयमोऽर्थानाम् एक
ग्रन्थोपयताः खल्वर्था अन्योऽन्यस्मृतिहेतव आनुपूर्व्येतरथा
वा भवन्तीति । धारणाशास्त्रकृतो वा, प्रज्ञातेषु वस्तुषु स्मर्त्तव्या-
नामुपनिक्षेपो निबन्ध इति, अभ्यासस्तु समाने विषये ज्ञाना-
नामभ्यावृत्तिरभ्यासजनितः संस्कार आत्मगुणोऽभ्यासशब्दे-
नोच्यते स च स्मृतिहेतुः समान इति, लिङ्गं पुनः संयोगिसम-
वाय्येकार्थसमवायिविरोधि चेति, संयोगी यथा धूमोऽग्नेः,
गोर्विषाणं, पाणिः पादस्य, रूपं स्पर्शस्य, अभूतं भूतस्येति ।

वृत्तिले सिद्धः स्मृतेरात्मवृत्तिलमपि सिद्धं परे तु ज्ञानस्याश्रयिणाश्रितत्वात्कथं स्मृति-
हेतुनेत्यत्राह स्मरणमित्यादि ज्ञानवतः स्वभावः संस्कारः तच्चादित्यर्थः
इत्याहुः ॥ ४३ ॥

स्मृतेर्योगपदसमाधानाय प्रणिधानादीनामुद्बोधकानां क्रमो हेतुरुक्तसर्व
प्रणिधानादीनि दर्शयति । स्मरणमित्यनुवर्तते निमित्तशब्दस्य इत्यात्यरं श्रुतस्य
प्रत्येकमभेदेनान्वयः प्रणिधानं मनसो विषयान्तरसञ्चारवारणं निबन्ध एकग्रन्थोप-

लक्षणं पञ्चवयवस्थं गोत्रस्य स्मृतिहेतुः विदानामिदं गर्गाणा-
 मिदमिति, सादृश्यं चित्रगतं प्रतिरूपकं देवदत्तस्येत्येवमादि,
 परिग्रहात् स्वेन वा स्वामी स्वामिना वा स्वं स्मर्यते, आश्र-
 यात् ग्रामण्या तदधीनं स्मरति । आश्रितात् तदधीनेन ग्रामण्य-
 मिति, सम्बन्धात् अन्तेवासिना गुरुं स्मरति ऋत्विजा याज्य-
 मिति, आनन्तर्यात् इति करणीयेष्वर्थेषु, वियोगात् येन विप्र-
 युज्यते तद्वियोगप्रतिसंवेदौ भृशं स्मरति, एककार्यात् कर्त्तृन्तर-
 दर्शनात् कर्त्तृन्तरे स्मृतिः, विरोधात् विजिगीषमाणयोरन्यतर-
 दर्शनादन्यतरः स्मर्यते, अतिशयात् येनातिशय उत्पादितः,
 प्राप्ते, यतो येन किञ्चित् प्राप्तमाप्तव्यं वा भवति तमभीक्ष्णं
 स्मरति, व्यवधानात् कोशादिभिरसिप्रभृतीनि स्मर्यन्ते, सुख-
 दुःखाभ्यां तद्वेतुः स्मर्यते, इच्छाद्वेषाभ्यां यमिच्छति यच्च
 द्वेष्टि तं स्मरति, भयात् यतो विभेति, अर्थित्वात् येनार्थी
 भोजनेनाच्छादनेन वा, क्रियाया रथेन रथकारं स्मरति, रागात्
 यस्यां स्त्रियां रक्तो भवति तामभीक्ष्णं स्मरति धर्मात् जात्य-
 न्तरस्मरणमिह चाधीतश्रुतावधारणमिति, अधर्मात् प्राग-
 नुभूतदुःखसाधनं स्मरति, न चैतेषु निमित्तेषु युगपत्संवेदनानि
 भवन्तीति युगपदस्मरणमिति, निदर्शनञ्चेदं स्मृतिहेतूनां न
 परिसङ्ख्यानमिति, अनित्यायाच्च बुद्धानुत्पन्नापवर्गित्वात् काला-

निबन्धनं यथा प्रमाणेन प्रमेयादिस्मरणम् अभ्यासः संस्कारवाङ्मूल्यं एतस्य यद्यपि
 नीदोषकत्वं तथापि तादृशे शीघ्रसुदोषकसमवधानं स्यादित्याशयेन तदुपन्यासः
 अभ्यासो दृढतरसंस्कार उदोषकत्वेनोक्त इति केचित् लिङ्गं व्याप्यं व्यापकस्य
 स्मारकं लक्षणं यथा कपिध्वजादि अर्जुनादेः सादृश्यं देहादेः परिग्रहः स्वीकार-
 स्य स्वस्वामिभावोऽर्थः तदेकतरेणान्यतरस्मरणम् आश्रयाश्रितौ राजादितत्परिजनौ

न्तरावस्थानाच्चानित्यानां संशयः । किमुत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिः
शब्दवत् आहोस्वित् कालान्तरावस्थायिनी कुम्भवदिति,
उत्पन्नापवर्गिणीति पक्षः परिगृह्यते कस्मात् ॥ ४४ ॥

कर्मानवस्थायिग्रहणात् ॥ ४५ ॥

कर्मणोऽनवस्थायिनी ग्रहणादिति क्षिप्तस्वेषोरापतनात्
क्रियासन्तानो गृह्यते प्रत्यर्थनियमाच्च बुद्धीनां क्रियासन्तान-
वद्बुद्धिसन्तानोपपत्तिरिति अवस्थितग्रहणे च व्यवधीयमानस्य
प्रत्यक्षनिवृत्तेः अवस्थिते च कुम्भे गृह्यमाणेन सन्तानेनैव बुद्धि-
वर्तते प्राग्व्यवधानात् तेन व्यवहिते प्रत्यक्षं ज्ञानं निवर्तते
कालान्तरावस्थाने तु बुद्धेर्दृश्यव्यवधानेऽपि प्रत्यक्षमवतिष्ठे-
तेति, स्मृतिश्चालिङ्गं बुद्ध्यावस्थाने संस्कारस्य बुद्धिजस्य स्मृति-
हेतुत्वात् यच्च मन्येतावतिष्ठते बुद्धिः दृष्टाहि बुद्धिविषये स्मृतिः
सा च बुद्ध्यावनित्यायां कारणाभावान्न स्यादिति, तदिदमलिङ्गं

परस्परस्मारकौ सत्त्वन्वी गुरुशिष्यभावादिः गोवृषन्यायात् पृथगुक्तः आनन्तर्यं
प्रोक्षणावघातादेः वियोगी यथा दारादेः एककार्या अन्तेवासिप्रभृतयः परस्पर-
स्मारकाः विरोधादहिनकुलादेरन्यतरेणापरस्मरणम् अतिशयः संस्कार उपनयनादि-
राचार्यादिस्मारकः प्राप्तिर्धनादेर्दातारं स्मारयति व्यवधानमावरणं यथा खड्गादेः
कीषादि सुखदुःखयोरन्यतरेणापरस्य ताभ्यां तत्प्रयोजकस्य वा स्मरणं इच्छाहेतौ
यद्विषयकतया गृहीतौ तस्य स्मारकौ भयं मरणदिर्भयहेतौवां स्मारकम् अर्थित्वं
दातुः शाखादेः क्रिया वायुादीरागात् प्रीतिः पुत्रादेः स्मरणं धर्माधर्माभ्यां जन्मा-
न्तरागभूतसुखदुःखसाधनयोः प्रागुभूतसुखादेश्च स्मरणमिति उक्तेषु च किञ्चित्-
स्वरूपं सत्किञ्चिच्च ज्ञातमुदबोधकं शिष्यव्युत्पादनाय चायं प्रपञ्चः ॥ ४४ ॥

समाप्तं बुद्ध्यात्मगुणत्वप्रकरणम् ॥ ३५ ॥

बुद्धेर्बुद्ध्यान्तरादिनाश्च उक्तः स च तृतीयक्षणवर्तिध्वंसप्रतियोगित्वसिद्धौ
स्यादती बुद्धेरुत्पन्नापवर्गित्वं व्युत्पादनीयं तत्र सिद्धान्तसूत्रम् । शरीरादिकर्म-

इय अध्यायः]

द्वितीयान्धिकम् ।

੨੧੫

कस्मात् बुद्धिजो हि संस्कारो गुणान्तरं स्मृतिहेतुर्न बुद्धिरिति
हेत्वभावादयुक्तमिति चेत् ॥ ४५ ॥

बुद्धावस्थानात् प्रत्यक्षत्वे स्मृत्यभावः ॥ ४६ ॥

यावदवतिष्ठते बुद्धिस्तावदसौ बोद्धव्योऽर्थः प्रत्यक्षः, प्रत्यक्षे
च स्मृतिरनुपपन्नेति ॥ ४६ ॥

अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वात् विद्युत्सम्पाते
रूपाव्यक्त ग्रहणवत् ॥ ४७ ॥

यद्युत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिः प्राप्तमव्यक्तं बोद्धव्यस्य ग्रहणं,
यथा विद्युत्सम्पाते वैद्युतस्य प्रकाशस्थानवस्थानादव्यक्तं रूप-
ग्रहणमिति व्यक्तान्तद्रव्याणां ग्रहणं तस्मादयुक्तमेतदिति ॥४७॥

हेतूपादानात् प्रतिषेधव्याभ्यनुज्ञा ॥ ४८ ॥

उत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिरिति प्रतिषेधव्यन्तदेवाभ्यनुज्ञायते
वियुक्तम्याते रूपाव्यक्तग्रहणवदिति यत्राव्यक्तं ग्रहणं तत्रोत्प-
न्नापवर्गिणी बुद्धिरिति ग्रहणहेतुविकल्पाद्ग्रहणविकल्पो न
बुद्धिविकल्पात्, यदिदं कचिदव्यक्तं ग्रहणमयं विकल्पो ग्रहण-
हेतुविकल्पात्, यत्रानवस्थितो ग्रहणहेतुस्तत्राव्यक्तं ग्रहणं

धाराया अनवस्थायित्वाः प्रत्यक्षधारापि वाच्या न चाद्यबुद्धेरुत्तरीत्तरयाहकत्वं
विरम्य व्यापाराभावात् पूर्वपूर्वस्य च परपरतोऽननुभवादिनाशसिद्धावाश्रयनाशदे-
रभावाद्दिरोधिगुणस्यैव नाशकत्वमिति कर्मवदबुद्धेरनवस्थायित्वग्रहणादिति
वार्थः ॥ ४५ ॥

शङ्कते । बुद्धिर्यद्वाशुविनाशिनी स्याद्योग्याशेषविशेष चर्मविशिष्ट चर्मि-
ग्राहिणी न स्याद्विद्यत्सम्प्रातःकालीनवस्तुग्रहणवत् न चैवं तस्मान्न तथेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

यत्रावस्थितस्तत्र व्यक्तं न तु बुद्धेरस्थानानवस्थानाभ्यामिति,
 कस्मात् अर्थग्रहणं हि बुद्धिः यत्तदर्थग्रहणमव्यक्तं व्यक्तं वा
 बुद्धिः सेति विशेषाग्रहणे च सामान्यग्रहणमात्रमव्यक्तग्रहणं
 तत्र विषयान्तरे बुद्ध्यन्तरानुत्पत्तिर्निमित्ताभावात्, यत्र
 समानधर्मयुक्तश्च धर्मी गृह्यते विशेषधर्मयुक्तश्च तद्व्यक्तं ग्रहणं,
 यत्र तु विशेषेऽगृह्यमाणे सामान्यग्रहणमात्रं तदव्यक्तं ग्रहणं,
 समानधर्मायोगाच्च विशिष्टधर्मयोगो विषयान्तरं तत्र यद्-
 ग्रहणं न भवति तद्ग्रहणनिमित्ताभावात् न बुद्धेरनवस्थाना-
 दिति यथाविषयश्च ग्रहणं व्यक्तमेव प्रत्यर्थनियतत्वाच्च बुद्धीनां
 सामान्यविषयश्च ग्रहणं स्वविषयं प्रत्यव्यक्तं विशेषविषयश्च
 ग्रहणं स्वविषयं प्रत्यव्यक्तं विशेषविषयश्च ग्रहणं स्वविषयं प्रति
 व्यक्तम्, प्रत्यर्थनियताहि बुद्ध्यः, तदिदमव्यक्तग्रहणं देशितं
 क्व विषये बुद्ध्यनवस्थानकारितं स्यादिति धर्मिणस्तु धर्मभेदे
 बुद्धिनानात्वस्य भावाभावाभ्यां तदुपपत्तिः धर्मिणः खल्वर्थस्य
 समानाश्च धर्माविशिष्टाश्च तेषु प्रत्यर्थनियता नानाबुद्ध्यस्ता
 उभयो यदा धर्मिणि वर्तन्ते तदा व्यक्तं ग्रहणं धर्मिणमभि-
 प्रेत्य यदा तु सामान्यग्रहणमात्रं तदाऽव्यक्तं ग्रहणमिति, एवं
 धर्मिणमभिप्रेत्य व्यक्ताव्यक्तयोर्ग्रहणयोरुपपत्तिरिति, न वेद-
 मव्यक्तं ग्रहणं बुद्धेर्बोद्धव्यस्य वाऽनवस्थायित्वादुपपद्यत इति
 इदं हि न ॥ ४८ ॥

प्रदीपार्चिः सन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत्तद्ग्रहणम् ॥ ४९ ॥

उत्तरयति । प्रतिषेद्धव्यस्य बुद्धेरशुविनाशित्वाभ्यनुज्ञा त्वया कृता
 विद्युत्सम्पातदृष्टान्तरूपस्य हेतोः साधकस्योपादानात् तथा चांशतोबाध इति
 भावः ॥ ४८ ॥

इय अध्यायः]

द्वितीयाह्निकम् ।

२१७

अनवस्थायित्वेऽपि बुद्धेस्तेषां द्रव्याणां प्रतिपत्तव्यम्, कथं
प्रदीपार्चिः सन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत् प्रदीपार्चिषां सन्तत्या
वर्त्तमानानां ग्रहणानवस्थानं ग्राह्यानवस्थानञ्च प्रत्यर्थनियत-
त्वात् बुद्धीनां यावन्ति प्रदीपार्चींषि तावन्त्यो बुद्ध्य इति
दृश्यते चात्र व्यक्तं प्रदीपार्चिषां ग्रहणमिति, चेतना शरीर-
गुणः सति शरीरे भावादसति चाभावादिति ॥ ४९ ॥

द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेः संशयः ॥ ५० ॥

सांशयिकः सति भावः स्वगुणोऽस्तु द्रवत्वमुपलभ्यते परगुण-
श्लोणता, तेनायं संशयः किं शरीरगुणश्चेतना शरीरे गृह्यते
अथ द्रव्यान्तरगुण इति न शरीरगुणश्चेतना कस्मात् ॥ ५० ॥

यावच्छरीरभावित्वादूपादीनाम् ॥ ५१ ॥

न रूपादिहीनं शरीरं गृह्यते चेतनाहीनन्तु गृह्यते ।
यथोष्णताहीना आपः, तस्मान्न शरीरगुणश्चेतनेति, संस्कार-
वदिति चेन्न कारणानुच्छेदात् यथाविधे द्रव्ये संस्कारस्तथा-
विधे एवोपरमो न तत्र कारणोच्छेदादत्यन्तं संस्कारानुपपत्ति-

अस्तु तर्हि तददृष्टान्तेनान्यासां बुद्धीनामनवस्थायित्वमित्याह । यथा
प्रदीपार्चिषां सन्तत्यमानानामनवस्थायित्वेऽप्यभिव्यक्तग्रहणं तथान्यत्रापि स्यात्
विद्युत्सम्पातस्थले या बुद्धिरुत्पन्ना सा स्वविषये व्यक्तैवेति भावः ॥ ४९ ॥

समाप्तं बुद्धेरुत्पन्नापवर्गित्वप्रकरणम् ॥ ३६ ॥

अथ बुद्धेः शरीरगुणत्वाभावप्रकरणं न च प्रागेव तत्सिद्धेरनारम्भणीयमेतत्
गौरीऽहं जानामीत्याद्यनुभवेन तत्साधकानामाभासीकरणादतो विशिष्यं तद्व्यु-
त्पादनाय संशयबीजमाह । द्रव्ये चन्दनादी स्वगुणस्य रूपादेः परगुणस्य शैत्यादेश
ग्रहादेवं शरीरे रूपादेरौष्णस्य च ग्रहाद् बुद्ध्यादिः शरीरगुणो न वेति
संशयः ॥ ५० ॥

तत्र सिद्धान्तसूत्रम् । न शरीरगुणश्चेतनेति आदौ भाष्यकृतः पूरणं न

भवति यथाविधे शरीरे चेतना गृह्यते तथाविध एवात्यन्तो-
परमश्चेतनाया गृह्यते, तस्मात् संस्कारवदित्यसमः समाधिः
अथापि शरीरस्थश्चेतनोत्पत्तिकारणं स्यात् द्रव्यान्तरस्थं
बोभयस्थं वा, तत्र नियमहेत्वभावात् शरीरस्थेन कदाचि-
श्चेतनोत्पद्यते कदाचिन्नेति नियमहेतुर्नास्तीति द्रव्यान्तर-
स्थेन शरीर एव चेतनोत्पद्यते न लोष्टादिषु इत्यत्र न नियम-
हेतुरस्तीति उभयस्य निमित्तत्वे शरीरसमानजातीये द्रव्ये
चेतना नोत्पद्यते शरीर एव चोत्पद्यते इति नियमहेतु-
र्नास्तीति, यच्च मन्येत सति श्यामादिगुणे द्रव्ये श्यामाद्यु-
परमो दृष्टः एवं चेतनोपरमः स्यादिति ॥ ५१ ॥

न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः ॥ ५२ ॥

नात्यन्तं रूपोपरमो द्रव्यस्य श्यामे रूपे निवृत्ते पाकजं
गुणान्तरं रक्तं रूपमुत्पद्यते शरीरे तु चेतनामात्रोपरमोऽत्यन्त-
मिति, अथापि ॥ ५२ ॥

प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

शरीरविशेषगुण इत्यर्थः अयं तर्काकारः बुद्ध्यादिकं शरीरविशेषगुणः स्याद्याव-
च्छरीरभावि स्यात् रूपादिवत् तत्परिष्कार्ये चानुमानं बुद्ध्यादिकं न शरीरविशेष-
गुणः अथावद्द्रव्यभावित्वात् शब्दवत् व्यतिरेके रूपवद्वा अथावद्द्रव्यभावित्वं च आश्र-
यत्वाभिमतकालीननाशप्रतियोगित्वम् ॥ ५१ ॥

पिठरपाकमते व्यभिचारमाशङ्कते । शरीरे पाकाधीनरूपादिना व्यभिचारा-
न्नोक्तं साधनं युक्तमित्यर्थः परे तु सिद्धान्तसूत्रमेवेदं तथा हि पाकजरूपेण
व्यभिचारः शङ्कनीयः पाकजगुणान्तरस्य रूपान्तरस्योत्पत्तः तथा च स्वसमानाधि-
करणस्वसमानजातीयासमानकालीनत्वं पूर्वोक्तहेतौ नाशप्रतियोगित्वे विशेषणीय-
मित्यर्थ इत्याहुः ॥ ५२ ॥

यावत्सु द्रव्येषु पूर्वगुणप्रतिबन्धिसिद्धिस्तावत्सु पाकजो-
त्पत्तिर्दृश्यते पूर्वगुणैः सह पाकजानामवस्थानस्याग्रहणात्,
न च शरीरे चेतनाप्रतिबन्धिसिद्धौ सहानवस्थायिगुणान्तरं
गृह्यते येनानुमीयेत तेन चेतनाया विरोधः, तस्मादप्रति-
षिद्धा चेतना यावच्छरीरं वर्तते न तु वर्तते तस्मान्न शरीर-
गुणश्चेतना इति, इतश्च न शरीरगुणश्चेतना ॥ ५३ ॥

शरीरव्यापित्वात् ॥ ५४ ॥

शरीरं शरीरावयवाश्च सर्वे चेतनोत्पत्त्या व्याप्ता इति न
क्वचिदनुत्पत्तिश्चेतनायाः, शरीरवच्छरीरावयवाश्चेतना इति
प्राप्तं चेतनबहुत्वम्, तत्र यथा प्रतिशरीरं चेतनबहुत्वे सुख-
दुःखज्ञानानां व्यवस्थालिङ्गमेवमेकशरीरेऽपि स्यात् न तु
भवति तस्मान्न शरीरगुणश्चेतनेति, यदुक्तं न क्वचिच्छरीरावयवे
चेतनाया अनुत्पत्तिरिति सा न ॥ ५४ ॥

केशनखादिष्वनुपलब्धेः ॥ ५५ ॥

सिद्धान्तसूत्रं पाकजानां प्रतिबन्धिनि पूर्वशरीरप्रतिरूपके शरीरान्तरे सिद्धेः
घटादौ पाकजरूपसम्भवेऽपि शरीरे न तत्सम्भवः शरीरावयवानाश्चर्मादीनामग्नि-
संयोगविशेषेण नाश्रावश्चक्षत्वात् परे तु पाकजानां प्रतिबन्धिनोऽग्निसंयोगात् सिद्धेः
तथा च तादृशाग्निसंयोगासमानाधिकरणत्वमर्थसंज्ञेनाग्निसंयोग नाश्लेऽग्निसंयोग-
जन्ये च न व्यभिचार इत्याहुः अन्ये तु शरीरगुणत्वाभावे हेलन्तरमाह प्रतिबन्धीति
पाकजानां * पूषरूपादिकं प्रतिबन्धिविरोधि एकस्मिन् रूपे विद्यमाने रूपान्तरा-
भावात् प्रकृते त्वेकस्मिन् ज्ञाने सत्यपि द्वितीयक्षणे ज्ञानान्तरीत्यनेर्ज्ञानादिकं न
शरीरविशेषगुण इत्यर्थे इत्याहुः ॥ ५३ ॥

हेलन्तरमाह । शरीरविशेषगुणानामिति शेषः ज्ञानसुखादिकन्तु न शरीर-
व्यापकं हृदयाद्यवच्छेदेन तदानुभविक्त्वादिति भावः ॥ ५४ ॥

केशेषु नखादिषु चानुत्पत्तिश्चेतनाया इति । अनुपपन्नं
शरीरव्यापित्वमिति ॥ ५५ ॥

त्वक्पर्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादिष्वप्रसङ्गः ॥ ५६ ॥

इन्द्रियाश्रयत्वं शरीरलक्षणं त्वक्पर्यन्तं जीवमनःसुख-
दुःखसंविधायतनभूतं शरीरम्, तस्मान्न केशादिषु चेतनो-
त्पद्यते । अर्थकारितस्तु शरीरोपनिबन्धः केशादीनामिति,
इतश्च न शरीरगुणश्चेतना ॥ ५६ ॥

शरीरगुणवैधर्म्यात् ॥ ५७ ॥

द्विविधश्च शरीरगुणः अप्रत्यक्षश्च गुरुत्वम् इन्द्रियग्राह्यश्च
रूपादिः, विधान्तरन्तु चेतना प्रत्यक्षा संवेद्यत्वात् नेन्द्रिय-
ग्राह्या मनोविषयत्वात्, तस्मात् द्रव्यान्तरगुण इति ॥ ५७ ॥

न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात् ॥ ५८ ॥

यथेतरेतरविधर्माणो रूपादयो न शरीरगुणत्वं जहति
एवं रूपादिवैधर्म्याच्चेतना शरीरगुणत्वं न हास्यतीति ॥ ५८ ॥

देशयति । शरीररूपादेराश्रयव्यापकत्वं न शरीरस्य गौरुप्रत्यक्षादिः केश-
नखादावनुपलब्धेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

दूषयेति । स्पष्टम् अन्ये तु चेतना न शरीरगुणः शरीरव्यापित्वात् शरीरे
तदवयवेषु सर्वेष्वेकेन सम्बन्धेन सत्त्वात् शरीरगुणस्तु न स्वावयववृत्तिः शङ्कते न
केशेति चैतन्यस्यानुपलब्धेः समाधत्ते त्वगितीत्याहुः ॥ ५६ ॥

हैलन्तरमाह । बुद्धिर्न शरीरगुणः शरीरगुणवैधर्म्यात् वहिरिन्द्रियावेद्यत्वे
सति वेद्यत्वात् ॥ ५७ ॥

आक्षिपति । नीक्तं युक्तं रूपादीनां परस्परवैधर्म्यात् तथाच तद्गीत्या
स्पर्शादीनां शरीरगुणत्वं न सादृचाद्युपलक्षणमाक्षिप्योक्तमप्रयोजकमिति भावः ॥ ५८ ॥

ऐन्द्रियकत्वाद्व्यापादीनामप्रतिषेधः ॥ ५८ ॥

अप्रत्यक्षत्वाच्चेति । यद्येतेतरविधर्माणो रूपादयो न द्वैविध्यमतिवर्त्तन्ते यदि शरीरगुणः स्यादिति, अतिवर्त्तन्ते तु, तस्मान्न शरीरगुण इति । भूतेन्द्रियमनसां ज्ञानप्रतिषेधात् सिद्धे सत्यारम्भो विशेषज्ञापनार्थं बहुधा परीक्षमाणं तत्त्वं सुनिश्चिततरं भवतीति परीक्षिता बुद्धिः, मनस इदानीं परीक्षाक्रमः तत् किं प्रतिशरीरमेकमनेकमिति विचारे ॥ ५८ ॥

ज्ञानायौगपद्यादेकं मनः ॥ ६० ॥

अस्ति खलु वै ज्ञानायौगपद्यमेकैकस्येन्द्रियस्य यथा-विषयं कारणस्यैकप्रत्ययनिर्द्दत्तौ सामर्थ्यान्न तदेकत्वे मनसो लिङ्गं, यत्तु खल्विदमिन्द्रियान्तराणां विषयान्तरेषु ज्ञानायौगपद्यमिति तल्लिङ्गं कस्मात् सम्भवति खलु वै बहुषु मनःसु इन्द्रियमनःसंयोगयौगपद्यमिति ज्ञानयौगपद्यं स्यात् न तु भवति तस्माद्विषये प्रत्ययपर्यायादेकं मनः ॥ ६० ॥

न युगपदनेकक्रियोपलब्धेः ॥ ६१ ॥

समाधत्ते । रूपादीनां न शरीरगुणत्वप्रतिषेधः कुतः ऐन्द्रियकत्वात् तत्तदिन्द्रियाग्राह्यत्वलक्षणतत्तद्गुणवैधर्म्येऽपि शरीरगुणत्वावच्छिन्नवैधर्म्यस्य बहिरिन्द्रियाग्राह्यत्वे सति ग्राह्यत्वस्याभावात् बुद्धौ च तत्सत्त्वादिति भावः ॥ ५८ ॥

समाप्तं बुद्धेः शरीर-गुणभेद प्रकरणम् ॥ ३७ ॥

अथ क्रमप्राप्ता मनःपरीक्षा तत्र प्रतिशरीरमेकं मनश्चक्षुरादिसङ्गकारितया मनःपञ्चकं वेति संशये मनःपञ्चकमेवोचितं तेन च प्रत्येकं सकलमनःसम्बन्धादग्रासङ्गयौगपद्ये उपपद्येते इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रम् । प्रतिशरीरं मनी नानाले व्यासङ्गस्त्वपि यौगपद्यं स्यादती न मनी नानालमिति भावः ॥ ६० ॥

अयं खल्वध्यापकोऽधीते व्रजति कमण्डलुं धारयति
पथानं पश्यति शृणोत्यरण्यजान् शब्दान् विभ्यत् व्याल-
लिङ्गानि बुभुक्षते स्मरति च गन्तव्यं स्थानीयमिति क्रमस्या-
ग्रहणाद्युपदेताः क्रियाः इति प्राप्तं मनसो बहुत्वमिति ॥६१॥

अलातचक्रदर्शनवत्तदुपलब्धिराशुसञ्चारात् ॥६२॥

आशुसञ्चारादलातस्य सम्भ्रमतो विद्यमानः क्रमो न
गृह्यते क्रमस्याग्रहणादविच्छेदबुद्ध्या चक्रवदबुद्धिर्भवतीति
तथा बुद्धीनां क्रियाणाञ्चाशुवृत्तित्वाद्विद्यमानः क्रमो न
गृह्यते क्रमस्याग्रहणाद्युपत्क्रिया भवन्तीत्यभिमानो भवति ।
किं पुनः क्रमस्याग्रहणाद्युपत् क्रियाभिमानः अथ युग-
पद्भावादेव युगपदनेकक्रियोपलब्धिरिति नात्रविशेष प्रतिपत्तेः
कारणमुच्यते इति उक्तमिन्द्रियान्तराणां विषयान्तरेषु पर्या-
येण बुद्ध्यो भवन्तीति तच्चाप्रत्याख्येयमात्मप्रत्यक्षत्वात् ।
अथापि दृष्टश्रुतानर्थान्श्चिन्तयतः क्रमेण बुद्ध्यो वर्तन्ते न युग-
पदनेनानुमातव्यमिति वर्णपदवाक्यबुद्धीनां तदर्थबुद्धीनाञ्चाशु-
वृत्तित्वात् क्रमस्याग्रहणं कथं वाक्यस्थेषु खलु वर्णेषूच्चरत्सु
प्रतिवर्णं तावत् अवर्णं भवति श्रुतं वर्णमेकमनेकं वा पदभावेन
स प्रतिसन्धत्ते प्रतिसन्धाय पदं व्यवस्यति पदव्यवसायेन
स्मृत्या पदार्थं प्रतिपद्यते पदसमूहप्रतिसन्धानाच्च वाक्यं
व्यवस्यति सम्बन्धांश्च पदार्थान् गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते

दीर्घशृङ्गुलीभक्षणादौ ज्ञानयोगपद्यान्नानात्वं सादित्याशङ्कते । न एकं मनः
अनेकक्रियाणाम् अनेकज्ञानानामुपलब्धेरित्यर्थः ॥ ६१ ॥

समाधत्ते । क्रमिकेऽपि तदुपलब्धिर्योग्योपलब्धिराशुसञ्चारात् शीघ्रसञ्चा-

न चासां क्रमेण वर्त्तमानानां बुद्धीनामाशुवृत्तित्वात् क्रमो
 गृह्यते तदेतदनुमानमतन्त्रं बुद्धिकियायोगपद्याभिमानस्येति
 न चास्ति सुक्तसंशया युगपदुत्पत्तिर्बुद्धीनां यया मनसां बहुत्व-
 मेकशरीरेऽनुमीयत इति ॥ ६२ ॥

यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु ॥ ६३ ॥

अणु मन एकश्चेति धर्मसमुच्चयो ज्ञानायौगपद्यात् महत्त्वे
 मनसः सर्वेन्द्रियसंयोगाद्युगपद्विषयग्रहणं स्यादिति मनसः
 खलु भोः सेन्द्रियस्य शरीरे वृत्तिलाभो नान्यत्र शरीरात्
 ज्ञातुश्च पुरुषस्य शरीरायतना बुद्ध्यादयो विषयोपभोगो
 जिहासितहानमीप्सितावाप्तिश्च सर्वे च शरीराश्रया व्यव-
 हाराः, तत्र खलु विप्रतिपत्तेः संशयः किमयं पुरुषकर्म-
 निमित्तः शरीरसर्गः आहोस्वित् भूतमात्रादकर्मनिमित्त इति
 अयूयते खल्वत्र विप्रतिपत्तिरिति तत्रेदं तत्त्वम् ॥ ६३ ॥

पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिः ॥ ६४ ॥

पूर्वशरीरे या प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भलक्षणा तत्
 पूर्वकृतं कर्मोक्तं तस्य फलं तज्जनितौ धर्माधर्मौ तत्फलस्यानु-
 बन्धः आत्मसमवेतस्यावस्थानं तेन प्रयुक्तोभ्यो भूतेभ्यस्तस्यो-
 त्पत्तिः शरीरस्य न स्वतन्त्रेभ्य इति यदधिष्ठानोऽयमात्मा

रात्मकदोषात् यथा अलातचक्रे वेगातिशयेन आत्मसाधे क्रियासन्तानस्य भेदे-
 नानुपलब्धिरिति ॥ ६२ ॥

ननु यौगपद्योपपादकतया मनसो वैभवं स्यादवाह । मन इति शेषः
 यथोक्तस्य ज्ञानायौगपद्यस्य हेतुत्वान्मनोऽणुत्वसाधकत्वादित्यर्थः ॥ ६३ ॥

समाप्तं मनःपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ३८ ॥

यमहमिति मन्यमानो यत्राभियुक्तो यत्नोपभोगदृष्ट्या
विषयानुपलभमानो धर्माधर्मो संस्करोति तदस्य शरीरं, तेन
संस्कारेण धर्माधर्मलक्षणेन भूतसहितेन पतितेऽस्मिन् शरीरे
उत्तरं निष्पाद्यते निष्पन्नस्य चास्य पूर्वशरीरवत् पुरुषार्थक्रिया
पुरुषस्य च पूर्वशरीरवत् प्रवृत्तिरिति कर्मापेक्षेभ्यो भूतेभ्यः
शरीरसर्गे सत्येतदुपपद्यत इति । दृष्टा च पुरुषगुणेन प्रयत्नेन
प्रयुक्तेभ्यो भूतेभ्यः पुरुषार्थक्रियासमर्थानां द्रव्याणां रथ-
प्रभृतीनामुत्पत्तिः तथानुमातव्यं शरीरमपि पुरुषार्थक्रिया-
समर्थमुत्पद्यमानं पुरुषस्य गुणान्तरापेक्षेभ्यो भूतेभ्य उत्पद्यते
इति । अत्र नास्तिक आह ॥ ६४ ॥

भूतेभ्यो मूर्त्युपादानवत् तदुपादानम् ॥ ६५ ॥

यथा कर्मनिरपेक्षेभ्यो भूतेभ्यो निर्हृता मूर्त्ययः सिकता-
शर्करापाषाणगैरिकाञ्चनप्रभृतयः पुरुषार्थकारित्वादुपादीयन्ते
तथा कर्मनिरपेक्षेभ्यो भूतेभ्यः शरीरमुत्पन्नं पुरुषार्थकारित्वा-
दुपादीयत इति ॥ ६५ ॥

न साध्यसमत्वात् ॥ ६६ ॥

यथा शरीरोत्पत्तिरकर्मनिमित्ता साध्या तथा सिकता-

अथ प्रसङ्गाच्छरीरस्य तत्पुरुषादृष्टनिष्पाद्यताप्रकरणम् अथवा एकत्रैव शरीरे
मनसः सर्वेरात्मभिः सह संयोगात् सर्वत्रैव मनसा ज्ञानं जन्यतामतस्तददृष्टजन्यता-
प्रतिपादनप्रकरणं तत्र शरीरं तत्पुरुषसमवेतादृष्टनिमित्तकं नवेति विप्रतिपत्तौ
निषेधकोटिस्त्रिधा अदृष्टाभावात् तस्य शरीरहेतुत्वाभावात् अदृष्टस्य पुरुषसमवाया-
भावाद्वा तत्राद्यं पक्षं निरखति । पूर्वकृतस्य यागदानहिंसादेः फलस्य धर्मा-
धर्मरूपस्य अनुवत्त्वात् सहकारिभावाच्चस्य शरीरस्योत्पत्तिः ॥ ६४ ॥

श कंरापाषाणगैरिकाञ्चनप्रभृतीनामप्यकर्मनिमित्तः सर्गः
साध्यः साध्यसमत्वादसाधनमिति । भूतेभ्यो मूर्त्युपादानवत्
तदिति चानेन साध्यम् ॥ ६६ ॥

नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मातापित्रोः ॥ ६७ ॥

विषमश्चायमुपन्यासः कस्मात् निर्वीजाः इमाः मूर्त्तयः
उत्पद्यन्ते बीजपूर्विका तु शरीरोत्पत्तिः, मातापितृशब्देन
लोहितरेतसौ बीजभूते गृह्येते, तत्र सत्वस्य गर्भवासानु-
भवनीयं कर्म पितृश्च पुत्रफलानुभवनीये कर्मणी मातुर्गर्भा-
शये शरीरोत्पत्तिं भूतेभ्यः प्रयोजयन्तीत्युपपन्नं बीजानु-
विधानमिति ॥ ६७ ॥

तथाहारस्य ॥ ६८ ॥

उत्पत्तिनिमित्तत्वादिति प्रकृतं, भुक्तं पीतमाहारस्तस्य
पत्तिनिर्वृत्तं रसद्रव्यं मातृशरीरे चोपचीयते बीजे गर्भा-
शयस्थे बीजसमानपाकं मात्रया चोपचयो बीजे यावद्गूह-

आक्षिपति । भूतेभ्य इति सावधारणं तथाचादृष्टनिरपेक्षेभ्यो मूर्तेभ्यः
परमाणुभ्यो मूर्तेर्बृदादेरुपादानमारम्भो यथा तथैव तस्य शरीरस्य उपादानमारम्भः
परमाणुभ्योऽदृष्टनिरपेक्षेभ्य इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

समाधत्ते । नीकं युक्तं दृष्टान्तस्य साध्यसमत्वात् पक्षसमत्वात् बृदादेरप्य-
दृष्टसापेक्षपरमाणुभ्य एवीत्येतेरुपगमात्तदजन्यत्वस्य तत्रासिद्धेरिति भावः ॥ ६६ ॥

न बृदादिसाम्यमित्याह सूत्राभ्याम् । शरीरे न बृदादिसाम्यं मातापित्रोः
कर्मणः शरीरोत्पत्तिनिमित्तत्वात् पुत्रदर्शनादिजन्यसुखानुभावकादृष्टस्य देवारा-
धनादिजन्यस्य पुत्रादिनिमित्तत्वात् एवं मातापित्रोराहारस्य शरीरोत्पत्तिनिमित्त-
त्वाददृष्टसहकारेणाहारस्य शुक्रशोणितादिद्वारा कललादिजनकत्वात् आहारस्य
पितामहपिण्डभोजनादेरदृष्टद्वारा पुत्रजनकत्वादित्यर्थः इत्यन्ये ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

समर्थः सञ्चय इति सञ्चितं चार्तुदमांसपेशीकललकण्डरा-
शिरःपाणिपादादिना च व्यूहेनेन्द्रियाधिष्ठानभेदेन व्यूह्यते
व्यूहे च गर्भनाद्यावतारितं रसद्रव्यमुपचीयते यावत्प्रसवसमर्थ-
मिति, न चायमन्नपानस्य स्थाव्यादिगतस्य कल्पप्रत इति एत-
स्मात् कारणात् कर्मनिमित्तत्वं शरीरस्य विज्ञायत इति ॥६८॥

प्राप्तौ चानियमात् ॥ ६९ ॥

न सर्वो दम्पत्योः संयोगो गर्भाधानहेतुर्दृश्यते तत्रासति
कर्मणि न भवति सति च भवतीत्यनुपपन्नो नियमाभाव इति,
कर्मनिरपेक्षेषु भूतेषु शरीरोत्पत्तिहेतुषु अनियमः स्यात् न ह्यत्र
कारणाभाव इति, अथापि ।

शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं
कर्म ॥ ७० ॥

यथा खल्विदं शरीरं धातुप्राणसंवाहिनीनां नाडीनां
शुक्रान्तानां धातूनाञ्च स्नायुस्थिशिरापेशीकललकण्डराणाञ्च
शिरोवाहदराणां शक्थ्याञ्च कोष्ठगानां वातपित्तकफानाञ्च
मुखकण्ठहृदयामाशयपक्वाशयाधःस्रोतसाञ्च परमदुःखसम्पा-
दनीयेन सन्निवेशेन व्यूहनमशक्यं पृथिव्यादिभिः कर्मनिर-
पेक्षैरुत्पादयितुमिति कर्मनिमित्ता शरीरोत्पत्तिरिति विज्ञा-
यते, एवञ्च प्रत्यात्मनियतस्य निमित्तस्याभावान्निरतिशयै-

आहारसादृष्टसहकारित्वे विपक्षे बाधकमाह । प्राप्तौ दम्पत्योः सम्प्रयोगे
तु गर्भधारणस्य यतो न नियमस्ततोऽदृष्टस्य सहकारित्वमावश्यकमिति
भावः ॥ ६९ ॥

नन्वदृष्टनिरपेक्षैरेव भूतैः कैश्चित् स्वभावविशिष्टाश्चरीरं जन्यतां स्वभावानभ्युप-

इय अध्यायः]

द्वितीयाह्निकम् ।

२२७

रात्मभिः सम्बन्धात् सर्वात्मनाञ्च समानैः पृथिव्यादिभिरुत्पादितं शरीरं पृथिव्यादिगतस्य च नियमहेतोरभावात् सर्वात्मनां सुखदुःखसंविधायतनं समानं प्राप्तं, यत्तु प्रत्यात्मं व्यवतिष्ठते तत्र शरीरोत्पत्तिनिमित्तं कर्म व्यवस्थाहेतुरिति विज्ञायते परिपच्यमानो हि प्रत्यात्मनियतः कर्माशयो यस्मिन्नात्मनि वर्तते तस्यैवोपभोगायतनं शरीरमुत्पाद्य व्यवस्थापयति । तदेवं शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगनिमित्तं कर्म इति विज्ञायते । प्रत्यात्मव्यवस्थानन्तु शरीरस्यात्मना संयोगं प्रचक्ष्महे इति ॥ ७० ॥

एतेनानियमः प्रयुक्तः ॥ ७१ ॥

योऽयमकर्मनिमित्ते शरीरसर्गे सत्यनियम इत्युच्यते अयं शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्मेत्यनेन प्रयुक्तः, कस्तावदयं नियमः यथैकस्यात्मनः शरीरं तथा सर्वेषामिति नियमः, अन्यस्याऽन्यथेत्यनियमो भेदो व्यावृत्तिर्विशेष इति । दृष्टा च जन्मव्यावृत्तिरुच्चाभिजनो निम्नष्टाभिजनः इति, प्रशस्तं निन्दितमिति, व्याधिवहुलमरोगमिति, समग्रं विकलमिति, पीडाबहुलं सुखबहुलमिति, पुरुषातिशयलक्षणोपपन्नं विपरीतमिति, प्रशस्तलक्षणं निन्दितलक्षणमिति, पट्टिन्द्रियं

गमे च शरीरस्य सर्वात्मसंयुक्तात् साधारणापत्तिरत आह । अयमर्थः शरीरस्य सर्वात्मसंयुक्तेऽपि संयोगविशेषोऽवच्छेदकतालक्षणी येनात्मना सह तदीयं तच्छरीरं संयोगविशेष एव कुत इत्यत आह संयोगेति संयोगविशेषोत्पत्तौ कर्म अदृष्टविशेषो निमित्तं यथा शरीरोत्पत्तावदृष्टविशेषो निमित्तमिति संयोगे विशेषस्तदात्मज्ञानजनननियामको जातिविशेष एव संयोगः शरीरावयवसंस्थानविशेष इति कश्चित् ॥ ७० ॥

मृद्दिन्द्रियमिति, सूक्ष्मश्च भेदोऽपरिमयः । सोऽयं जन्मभेदः प्रत्यात्मनियतात् कर्मभेदादुपपद्यते, असति कर्मभेदे प्रत्यात्मनियतात् कर्मभेदादुपपद्यते, असति कर्मभेदे प्रत्यात्मनियते निरतिशयित्वादात्मनां समानत्वाच्च पृथिव्यादीनां पृथिव्यादिगतस्य नियमहेतोरभावात् सर्वं सर्वात्मनां प्रसज्येत न त्विदमित्यभूतं जन्म तस्मात् कर्मनिमित्ता शरीरोत्पत्तिरिति ॥ ७१ ॥

उपपन्नश्च तद्वियोगः कर्मक्षयोपपत्तेः ॥ ७२ ॥

कर्मनिमित्ते शरीरसर्गे तेन शरीरेणात्मनो वियोगः उपपन्नः, कस्मात् कर्मक्षयोपपत्तेः उपपद्यते खलु कर्मक्षयः सम्यग्दर्शनात् प्रक्षीणे मोहे वीतरागः पुनर्भवहेतुकर्मकायवाङ्मनोभिर्न करोति इत्युत्तरस्यानुपचयः पूर्वोपचितस्य विपाकप्रतिसंवेदनात् प्रक्षयः । एवं प्रसवहेतोरभावात् पतितेऽस्मिन् शरीरे पुनः शरीरान्तरानुपपत्तेरप्रतिसन्धिः अकर्मनिमित्ते तु शरीरसर्गे भूतक्षयानुपपत्तेस्तद्वियोगानुपपत्तिरिति ॥ ७२ ॥

तददृष्टकारितमिति चेत् पुनस्तत्त्वसङ्गोऽपवर्गे ॥ ७३ ॥

अथ शरीरं नादृष्टजन्यं प्रकृतेरारम्भस्वभावत्वादेव तदुपपत्तेः प्रतिवक्ष्यकपूर्वं शरीरापगमस्तदृष्टाधीनः जलस्य निम्नानुसरणस्वभावस्येव बन्धापगमाधीनत्वम् इति द्वितीयपक्षं सांख्यसम्मतं निरस्यति । एतेन अदृष्टहेतुकत्वव्यवस्थापनेन अनियमस्तु आत्मनः कदाचिन्मानुपशरीरसम्बन्धः कदाचिदन्यादृशः किञ्चित् शरीरं सकलावयवं किञ्चित् विकलावयवमित्यादि अदृष्टहेतुत्वानभ्युपगमे त्वयमनियमो न त्वसम्मतं किञ्चादृष्टनिरपेक्षप्रकृतिमात्रारब्धत्वे सर्वात्मसाधारण्यं शरीरस्य स्यात् इति भावः अन्ये तु अदृष्टमन्यनियतं स्यादित्यत्राह एतेनेति तत्राप्यदृष्टान्तरमित्यनादित्वमेवेति भाव इत्याहुः ॥ ७१ ॥

अदर्शनं खलु अदृष्टमित्युच्यते अदृष्टकारिता भूतेभ्यः शरीरोत्पत्तिः, न जातनुत्पन्ने शरीरे द्रष्टा निरायतनो दृश्यं पश्यति, तच्चास्य दृश्यं द्विविधं विषयश्च नानात्वच्चाव्यक्तात्मनोस्तदर्थः शरीरसर्गः तस्मिन्नवसिते चरितार्थानि भूतानि न शरीरमुत्पादयन्तोत्युपपन्नः शरीरवियोग इति । एवं चेन्नन्यसे पुनस्तत्पसङ्गोऽपवर्गे पुनः शरीरोत्पत्तिः प्रसज्यते इति, या चानुत्पन्ने शरीरे दर्शनानुत्पत्तिदर्शनाभिमतता या चापवर्गे शरीरनिवृत्तौ दर्शनानुत्पत्तिरदर्शनभूता नैतयोरदर्शनयोः क्वचिद्विशेष इत्यदर्शनस्यानिवृत्तेरपवर्गे पुनः शरीरोत्पत्तिप्रसङ्ग इति । चरितार्थाविशेष इति चेत् ॥ ७३ ॥

न करणाकरणयोरारम्भदर्शनात् ॥ ७४ ॥

चरितार्थानि भूतानि दर्शनावसानान्न शरीरान्तरमारभन्ते इत्ययं विशेष एवं चेदुच्यते करणाकरणयोरारम्भदर्शनात् चरितार्थानां भूतानां विषयोपलब्धिकरणात् पुनः पुनः शरीरारम्भो दृश्यते प्रकृतिपुरुषयोर्नानात्वदर्शनस्याकरणात् निरर्थकः शरीरारम्भः पुनः पुनर्दृश्यते । तस्मादकर्मनिमित्ताभ्यां भूतसृष्टौ न दर्शनार्था शरीरोत्पत्तिर्युक्ता युक्तातु कर्मनिमित्ते सर्गे दर्शनार्था शरीरोत्पत्तिः । कर्मविपाकसंवेदनं

आर्हतास्तु मनःपरमाणुगुणमदृष्टं मन्यन्ते तथा हि पार्थिवः परमाणवः संहिताः स्वादृष्टवशाच्छरीरमारभन्ते मनश्च स्वादृष्टप्रयुक्तं शरीरमाविशति तच्चादृष्टं स्वभावादेव पुद्गलस्य सुखदुःखे साधयतीति तन्नोत्तरमाह । तत्तदात्मादृष्टोपगमं विनैव तत्तदात्मोपभोगाय परमाणवश्चेच्छरीरमारभन्ते सुक्तेऽपि तदात्मनि तन्नोपाय शरीरमारभेरन् अपवर्गं इत्युपलक्षणं संसारिणामपि नरकरितुरगादिशरीरोपगमे विनिगमकं न स्यादिति भावः ॥ ७३ ॥

२३०

न्यायदर्शनम् ।

[३य अध्यायः ।

दर्शनमिति तददृष्टकारितमिति चेत् कस्यचिद्दर्शनमदृष्टं नाम परमाणूनां गुणविशेषः क्रियाहेतुस्तेन प्रेरिताः परमाणवः सम्मूर्च्छिताः शरीरमुत्पादयन्तीति तन्मनः समाविशति स्वगुणेनादृष्टेन प्रेरिते समनस्के शरीरे द्रष्टृरुपलब्धिर्भवतीति एतस्मिन् वै दर्शने गुणानुच्छेदात् पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे अपवर्गे शरीरोत्पत्तिः परमाणुगुणस्यादृष्टस्यानुच्छेदत्वादिति ॥ ७४ ॥

मनःकर्मनिमित्तत्वाच्च संयोगानुच्छेदः ॥ ७५ ॥

मनोगुणेनादृष्टेन समावेशिते मनसि संयोगव्युच्छेदो न स्यात् तच्च किं कृतं शरीरादपसर्पणं मनस इति । कर्माशयक्षये तु कर्माशयान्तराद्विपक्षमानादपसर्पणोपपत्तिरिति । अदृष्टादेवापसर्पणमिति चेत् यो दृष्टः शरीरोपसर्पणहेतुः स एवापसर्पणहेतुरपीति नैकस्य जीवनप्रायणहेतुत्वानुपपत्तेः, एवं च सति एकोऽदृष्टः जीवनप्रायणयोर्हेतुरिति प्राप्तं नैतदुपपद्यते ॥ ७५ ॥

नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रायणानुपपत्तेः ॥ ७६ ॥

विपाकसंवेदनात् कर्माशयक्षये शरीरपातः प्रायणम् कर्माशयान्तराच्च पुनर्जन्म । भूतमात्रात् कर्मनिरपेक्षात्

अदृष्टस्य मनोगुणत्वमपि दूषयति । संयोगस्य शरीरारम्भकस्य ज्ञानादिजनकस्य च उच्छेदो न स्यात् कुतः मनसो यत् कर्म अदृष्टं तन्निमित्तत्वात् तस्य नित्यत्वात्तादृशसंयोगधारा नोच्छेद्येत तस्यानित्यत्वेऽपि अधिकरणभोगस्य तन्नाशकत्वेऽतिप्रसङ्ग इति भावः ॥ ७५ ॥

३२ अध्यायः]

द्वितीयाह्निकम् ।

२३१

शरीरोत्पत्तौ कस्य क्षयात् शरीरपातः प्रायणमिति । प्राय-
णानुपपत्तेः खलु वै नित्यत्वप्रसङ्गं विद्मः यादृच्छिके तु प्रायणे
प्रायणभेदानुपपत्तिरिति, पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे इत्येतत् समा-
धित्सुराह ॥ ७६ ॥

अणुश्यामतानित्यत्ववदेतत् स्यात् ॥ ७७ ॥

यथाऽणोः श्यामता नित्या अग्निसंयोगेन प्रतिविद्धा न
न पुनरुत्पद्यते एवमदृष्टकारितं शरीरमपवर्गे पुनर्नोत्पद्यते
इति ॥ ७७ ॥

नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ॥ ७८ ॥

नायमस्ति दृष्टान्तः कस्मात् अकृताभ्यागमप्रसङ्गात्
अकृतं प्रमाणतोऽनुपपन्नं तस्याभ्यागमोऽभ्युपपत्तिर्व्यवसायः
एतच्छब्दानेन प्रमाणतोऽनुपपन्नं मन्तव्यं तस्मान्नायं दृष्टान्तो
न प्रत्यक्षं न चानुमानं किञ्चिदुच्यत इति । तदिदं दृष्टान्तस्य
साध्यसमत्वमभिधीयत इति । अथवा नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात्
अणुश्यामतादृष्टान्तेनाकर्मनिमित्तां शरीरोत्पत्तिं समादधान-
स्याकृताभ्यागमप्रसङ्गः अकृते सुखदुःखहेतौ कर्मणि पुरुषस्य
सुखं दुःखमभ्यागच्छतीति प्रसज्येत, ओमिति ब्रुवतः प्रत्यक्षा-

संयोगानुच्छेदे का क्षतिरत आह । तथा सति प्रायणस्य मरणस्यानुपपत्तेः
शरीरादेर्नित्यत्वस्याविनाशित्वस्य प्रसङ्गः ॥ ७६ ॥

आक्षिपति । यथा परमाणोः श्यामता नित्यापि निवर्तते तथा शरीरादिक-
मपि विनर्तते यद्वा तथैव परमाणुनिष्ठं नित्यमप्यदृष्टं निवर्तते तदभावाच्च
नापवर्गे शरीरमिति ॥ ७७ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । अकृतस्य प्रमाणाविषयस्य अभ्यागमः स्वीकारस्तत्प्रसङ्गा-

नुमानागमविरोधः प्रत्यक्षविरोधस्तावत् भिन्नमिदं सुखदुःखं
 प्रत्यात्मवेदनीयत्वात् प्रत्यक्षं सर्वशरीराणां को भेदः तीव्रं
 मन्दच्चिरमाशु नानाप्रकारमेकप्रकारमिति एवमादिर्विशेषः,
 न चास्ति प्रत्यात्मनियतः सुखदुःखहेतुविशेषः न चासति
 हेतुविशेषे फलविशेषो दृश्यते कर्मनिमित्ते तु सुखदुःखयोगे
 कर्मणां तीव्रमन्दतोपपत्तेः कर्मसञ्चयानाञ्चोत्कर्षापकर्षभावा-
 न्नानाविधैकविधभावाच्च कर्मणां सुखदुःखभेदोपपत्तिः । सोऽयं
 हेतुभेदाभावात् दृष्टः । सुखदुःखभेदो न स्यादिति प्रत्यक्ष-
 विरोधः । तथानुमानविरोधः दृष्टं हि पुरुषगुणव्यवस्थानात्
 सुखदुःखव्यवस्थानम्, यः खलु चेतनावान् साधननिर्वर्त्त-
 नीयं सुखं बुद्धा तदौप्सन् तदाप्तिसाधनावामये प्रयतते स
 सुखेन युज्यते न विपरीतः यश्च साधननिर्वर्त्तनीयं दुःखं बुद्धा
 तज्जिह्वासुः साधनपरिवर्जनाय यतते स दुःखेन परित्यज्यते
 न विपरीतः अस्ति चेदं यत्नमन्तरेण चेतनानां सुखदुःख-
 व्यवस्थानं तेनापि चेतनगुणान्तरव्यवस्थानकृतेन भूतितव्य-
 मित्यनुमानम् । तदेतदकर्मनिमित्ते सुखदुःखयोगे विरुद्धात्
 इति, तच्च गुणान्तरसंवेद्यत्वाददृष्टं विपाककालानियमाच्चा-
 व्यवस्थितं बुद्धादयस्तु संवेद्याश्चापवर्गिणश्चेति । अथागम-
 विरोधः । बहु खल्विदमार्षन्नुषीणामुपदेशजातमनुष्ठानपरि-
 वर्जनाश्रयमुपदेशफलञ्च शरीरिणां वर्णाश्रमविभागानुष्ठान-
 लक्षणा प्रवृत्तिः परिवर्जनलक्षणा निवृत्तिः, तच्चोभयमेतस्यां

दित्यर्थः न हि परमाणुनिष्ठादृष्टस्य कारणस्य सत्त्वे शरीरोक्तेदः स्यादेवमणुश्रामता
 नित्यत्वस्यापि प्रमाणागोचरस्य स्वीकारः स्यात्तथा च दृष्टान्तासिद्धिः न वाऽनादेः
 भावस्य नाशः सम्भवति जन्यभावत्वेन तद्वैतत्वात् यथा नित्यादृष्टाच्छरीरसत्त्वन्वीय-

४र्थः अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

२३३

दृष्टौ नास्ति कर्मसुचरितं दुश्चरितं वा, कर्मनिमित्तः पुष्पाणां
सुखदुःखयोगः इति विरुद्धप्रते, सेयं पापिष्ठानां मिथ्या-
दृष्टिरकर्मनिमित्ता शरीरसृष्टिरकर्मनिमित्तः सुखदुःखयोगः
इति ॥ ७८ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये तृतीयाध्यायस्य

द्वितीयाह्निकम् ।

समाप्तश्चायं तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थाध्यायस्य

प्रथमाह्निकम् ।

मनसोऽन्तन्तरं प्रवृत्तिः परीक्षितव्या तत्र खलु यावद्धर्मा-
धर्माश्च शरीरादि परीक्षितं पूर्वा सा प्रवृत्तेः परीक्षा इत्याह ।

प्रवृत्तिर्यथोक्ता ॥ १ ॥

तथा परीक्षितेति प्रवृत्त्यनन्तरास्तर्हि दोषाः परीक्ष्यन्ता-
मित्यत आह ॥ १ ॥

गमे अकृतात् स्वयमजनितात् कर्मणोऽभ्यागमः फलसम्बन्धः स्यात्तथा च स्वीकृत-
त्वाविशेषात् किं शरीरं कस्य भविष्यतीत्यत्र नियामकाभाष इति भावः ॥ ७८ ॥

समाप्तं शरीरस्यादृष्टनिष्पाद्यताप्रकरणम् ॥ ३६ ॥

समाप्तश्च तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

इति श्रीविश्वनाथभट्टाचार्यकृतायां न्यायसूत्रवृत्तौ तृतीयाध्यायवृत्तिः समाप्ता ।

सूरकोटिविजयप्रभाभरं योगिमानसचरं परं महः ।

क्षामलं किमपि धाम कामदं कामकोटिकमनौयमाश्रये ॥

तथा दोषाः ॥ २ ॥

परीक्षिता इति बुद्धिसमानाश्रयत्वादात्मगुणाः, प्रवृत्ति-
हेतुत्वात् पुनर्भवप्रतिसम्भानसामर्थ्याच्च संसारहेतवः, संसार-
स्थानादित्वादिनादिना प्रबन्धेन प्रवर्तन्ते, मिथ्याज्ञाननिवृत्ति-
स्तत्त्वज्ञानात् तन्निवृत्तौ रागद्वेषप्रबन्धोच्छेदोपवर्ग इति प्रादु-
र्भावनिरोधधर्मका इत्येवमाद्युक्तं दोषाणामिति प्रवर्तना-
लक्षणा दोषा इत्युक्तं तथा चेमे मानेर्थासूयाविचिकित्सा-
त्सरादयः ते कस्मान्नोपसङ्गायन्ते इत्यत आह ॥ २ ॥

तत्त्वैराश्रयं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् ॥ ३ ॥

तृतीये तावदात्मादिप्रमेयषट्कं कारणरूपं परीक्षितमय काव्यैरूपं प्रवृत्त्यादि-
प्रमेयषट्कमवसरतो हेतुमन्नावेन च परीक्षणीयं यद्यपि प्रथमाङ्गिके षट्कं परीक्ष-
णीयं द्वितीयाङ्गिके तु तत्त्वज्ञानं तथापि तस्यापवर्गहेतुत्वादुपोद्घातेन च परीक्ष-
णीयत्वादपवर्गपरीक्षान्तःपातितया षट्कपरीक्षैवाध्यायार्थः तत्र चीद्विष्टधर्मवत्तया
षट्कपरीक्षा प्रथमाङ्गिकार्थः तत्र प्रथमाङ्गिके चतुर्दशप्रकरणानि तत्र चीत्तरूप-
वत्तया प्रवृत्तिदोषयोः परीक्षा प्रथमप्रकरणार्थः न चार्थभेदात् प्रकरणभेदः यथा
तथेति परस्परसाकाङ्क्षाभ्यामवयवाभ्यामुक्तपक्षत्वलक्षणैकार्थवत्त्वकथनात् प्रवृत्ति-
परीक्षायामाकाङ्क्षितायां सूत्रम् । अत्र तथैवेति श्रेयं पूरयन्ति तद्वक्तुं तथा
सत्यत्रैव यथा शब्दसाकाङ्क्षाशान्तावयिमसूत्रस्य तथाशब्देऽपि यथाशब्दान्तरस्य
पूरणीयतया प्रकरणभेदापत्तेस्तस्मादयिमसूत्रस्य तथाशब्देनान्वयी युक्तः प्रवृत्तिर्वथा
उक्तलक्षणवती तथा अप्युक्तलक्षणवन्त इत्ययिमसूत्रसंवलितोऽर्थः प्रवृत्तिर्वाग्-
बुद्धिशरीरारम्भ इत्युक्तलक्षणसत्त्वात्सिद्धं लक्षणमिति भावः प्रवृत्तिस्तु द्वयी कारण-
रूपा कार्यरूपा च हे अप्यात्मसमवेति तदाद्या जन्तुलनाविशिष्टा विशिष्टा वा
यन्तुलजातिमता प्रत्यक्षसिद्धा द्वितीया तु धर्माधर्मरूपा यागादेरगम्यागमनादेश
चिरध्वस्तस्य व्यापारतया कर्मनाशजलस्यार्थादेः प्रायश्चित्तादेश नाशतया
सिध्यतीति ॥ १ ॥

४र्थः अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

२३५

तेषां दोषाणां त्रयोराशयस्त्रयः पक्षाः, रागपक्षाः कामो
मत्सरः सृष्ट्या दृष्ट्या लोभ इति, द्वेषपक्षाः क्रोधः ईर्ष्याऽसूया
द्रोहोऽमर्ष इति, मोहपक्षाः मिथ्याज्ञानं विचिकित्सा मानः
प्रसादः इति त्रैराश्यान्नोपसङ्गयन्ते इति, लक्षणस्य तर्ह्यभेदात्
त्रित्वमनुपपन्नं, नानुपपन्नं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात्
आसक्तिलक्षणी रागः, अमर्षलक्षणी द्वेषः, मिथ्याप्रतिपत्ति-
लक्षणी मोह इति, एतत् प्रत्यात्मवेदनीयं सर्वशरीरिणां,
विजानात्ययं शरीरी रागमुत्पन्नम्, अस्ति मेऽध्यात्मं रागधर्मं
इति, विरागश्च विजानाति नास्ति मेऽध्यात्मं रागधर्मं इति ।
एवमितरयोरपीति । मानेर्थाऽसूयाप्रभृतयस्तु त्रैराश्यमनु-
पतिता इति नोपसङ्गयन्ते ॥ ३ ॥

दोषपरीक्षायां प्राप्तायामाह । तथा दोषा अपि प्रवर्तना लक्षणा इत्युक्त-
लक्षणवन्त एवेति नासिद्धिरिति भावः ॥ २ ॥

समाप्तं प्रवृत्तिदोषसामान्यपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ४० ॥

अथ त्रैराश्येन विशेषेण दोषपरीक्षणाय तत्रैराश्यप्रकरणं तत्र सिद्धान्त-
सूत्रम् । तेषां दोषाणां त्रयो राशयः त्रयः पक्षा न तु रागद्वेषमोहानामेकैकत्वं
तेषामर्थान्तरभावात् अवान्तरभेदवत्त्वात् तथा च भयशोकमानादौनामेवेवान्त-
र्भावान्न विभागन्यूनत्वम् इच्छालक्षणात्मिमिथ्याज्ञानत्वरूपविरुद्धधर्मवत्त्वान्न विभागा-
धिक्यम् इच्छालादिकन्तु रागादावनुभवसिद्धं तत्र रागपक्षः कामो मत्सरः सृष्ट्या
दृष्ट्या लोभी माया दम्भ इति कामो रिरंसा रतिश्च विजातीयः संयोगः नारी-
गताभिलाष इति तु न युक्तं स्त्रियाः कामेऽव्याप्तेः मत्सरः स्वप्रयोजनप्रतिसम्भानं
विना पराभिमतनिवारणेच्छा यथा राजकीयादुदपानान्नोदकं पेयं इत्यादि एवं
परगुणनिवारणेच्छाऽपि सृष्ट्या धर्माविरोधेन प्राप्तीच्छा दृष्ट्या इदं मे न चीयता-
मितौच्छा उचितव्यथाकरणेनापि धनरक्षणेच्छारूपं कार्पण्यमपि दृष्ट्याभेद एव
धर्मविरोधेन परद्रव्येच्छालोभः परवच्चनेच्छा माया कपटेन धार्मिकत्वादिना
स्वीकर्षस्थापनेच्छा दम्भः । द्वेषपक्षः क्रोध ईर्ष्याऽसूया द्रोहोऽमर्षोऽभिमान इति

नैकप्रत्यनीकभावात् ॥ ४ ॥

नार्थान्तरं रागादयः कस्मात् एकप्रत्यनीकभावात्
तत्त्वज्ञानं सम्यक्प्रतिरार्थप्रज्ञा सम्बोध इत्येकमिदं प्रत्यनीकं
ब्रूयामिति ॥ ४ ॥

व्यभिचारादहेतुः ॥ ५ ॥

एकप्रत्यनीकाः पृथिव्यां श्यामादयोऽग्निसंयोगेनैकेन, एक-
योनयश्च पाकजा इति, सति चार्थान्तरभावे ॥ ५ ॥

तेषां मोहः पापीयान्नामूढस्येतरोत्पत्तेः ॥ ६ ॥

मोहः पापः पापतरो वा हावभिप्रेत्युक्तं, कस्मात् नामूढ-
स्येतरोत्पत्तेः अमूढस्य रागद्वेषौ नोत्पद्येते मूढस्य तु यथा-

क्रोधी नेत्रलौह्यादिहेतुर्दोषविशेषः ईर्ष्या साधारणे वस्तुनि परस्वत्त्वात्तद्व्यही-
तरि द्वेषः यथा दुरन्तदायादानाम् असूया परगुणादौ द्वेषः द्रोही नाशाय द्वेषः
हिंसा तु द्रोहजन्या परे तु तान्द्रोहं मन्यते असर्षः कृतापराधि असमर्थस्य द्वेषः
अभिमानीऽपकारिण्यकिञ्चित्करस्यात्मनि द्वेषः । मोहपक्षः विपर्ययसंशयतर्क-
मानप्रमादभयशोकाः विपर्ययो मिथ्याज्ञानापरपर्यायोऽयथार्थनिश्चयः एकधर्मिक-
विरुद्धभावाभावज्ञानं संशयः स एव विचिकित्सेत्युच्यते व्याप्यारोपाद्व्यापकप्रसञ्जनं
तर्कः आत्मन्यविद्यमानगुणारोपेणोत्कर्षधीर्मानः गुणवति निर्गुणत्वधीरुपलक्ष्योऽपि
मानेऽन्तर्भवति प्रमादः पूर्वकर्तव्यतया निश्चितेऽप्यकर्तव्यताधिः एवं वेपरीत्येऽपि
भयमनिष्टहेतूपनिपाते तत्परित्यागानर्हता ज्ञानं शोक इष्टवियोगे तत्त्वानर्हता-
ज्ञानम् ॥ ३ ॥

शङ्कते । रागादीनां भेदो न एकप्रत्यनीकभावात् एकस्मिन् प्रत्यनीकभावे
विरोधित्वं यस्य तत्तथा तेनैकनाश्वलादित्यर्थः एकं हि तत्त्वज्ञानमेषां विरोधि ॥ ४ ॥

समाधत्ते । एकविरोधित्वं भेदनिषेधेन हेतुर्व्यभिचारात् एकाग्रिसंयोगनाश्व-
लेऽपि रूपादीनां भेदात् ॥ ५ ॥

४र्थः अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

२३७

सङ्कल्पमुत्पत्तिः, विषयेषु रञ्जनीयाः सङ्कल्पाः रागहेतवः, कोप-
नीयाः सङ्कल्पा द्वेषहेतवः, उभये च सङ्कल्पा न मिथ्या-
प्रतिपत्तिलक्षणत्वान्मोहादन्ये ताविमौ मोहयोनी रागद्वेषा-
विति तत्त्वज्ञानाच्च मोहनिवृत्तौ रागद्वेषानुत्पत्तिरित्येकप्रत्य-
नीकभावोपपत्तिः । एवञ्च कृत्वा तत्त्वज्ञानाद् दुःखजन्मप्रवृत्ति-
दोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्गं
इति व्याख्यातमिति ॥ ६ ॥

प्राप्तस्तर्हि निमित्तनैमित्तिकभावादर्थान्तर-
भावो दोषेभ्यः ॥ ७ ॥

अन्यद्वि निमित्तमन्यच्च नैमित्तिकमिति दोषनिमित्त-
त्वाददोषो मोह इति ॥ ७ ॥

न दोषलक्षणावरोधान्मोहस्य ॥ ८ ॥

प्रवर्तनालक्षणा दोषो इत्यनेन दोषलक्षणेनावरुध्यते दोषेषु
मोह इति ॥ ८ ॥

किञ्च नैतेषामेकनिवर्त्यत्वं तत्त्वज्ञानस्य मोहनिवर्तकत्वात्तन्निवृत्त्या रामादि-
निवृत्तेरित्याशयेनाह । यद्यपि बहूनां निर्धारणे इष्टतः तमयोर्वा विधानात्
पापतमः पापिष्ठ इति वा युक्तं तथापि द्वौ हावधिकृत्य निर्धारणं द्वयोर्निर्धारणे
द्वयसुनो विधानात्तेन रागमोहयोर्द्वेषमोहयोर्वा मोहः पापीयाननर्थमूलं बलवद्दृश्य
इति यावत् हेतुमाह नासूढय मोहस्यस्य रागद्वेषयोरभावादित्यर्थः न च
तत्त्वज्ञानिनोऽपि हिताहितगोचरप्रवृत्तिनिवृत्तौ रागद्वेषाधीने इति तत्र व्यभिचार
इति वाच्यं धर्माधर्मप्रयोजकरागद्वेषयोर्दोषत्वेन विवक्षितत्वात् एतदभिप्रायकमे-
वासक्तो द्विषंश्च मुक्त इत्यादिकमपीति भावः ॥ ६ ॥

शङ्कते । दोषनिमित्तत्वान्मोहस्य दोषभिन्नत्वं स्यादभेदेन कार्यकारण-
भावाभावात् दोषेभ्य इत्यान्तर्गणिकभेदाद्बहुवचनं प्राप्तस्तर्ह्येत्यंशस्तु न सूत्रं किन्तु
भाष्यकृतः पूरणमित्यपि वदन्ति ॥ ७ ॥

निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीया- नामप्रतिषेधः ॥ ९ ॥

द्राव्याणां गुणानां वाऽनेकविधविकल्पो निमित्तनैमित्तिकभावे तुल्यजातीयानां दृष्ट इति । दोषान्तरं प्रेत्यभावस्तस्यासिद्धिः आत्मनो नित्यत्वात्, न खलु नित्यं किञ्चिज्जायते म्रियते इति जन्ममरणयोर्नित्यत्वादात्मनोऽनुपपत्तिः उभयञ्च प्रेत्यभाव इति तत्रायं सिद्धानुवादः ॥ ९ ॥

आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः ॥ १० ॥

नित्योऽयमात्मा प्रैति पूर्वशरीरं जहाति म्रियत इति । प्रेत्य च पूर्वशरीरं हित्वा भवति जायते शरीरान्तरमुपादत्ते इति । तच्चैतदुभयं पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभाव इत्यत्रोक्तं पूर्वशरीरं हित्वा शरीरान्तरोपादानं प्रेत्यभाव इति तच्चैतन्नित्यत्वे सम्भवतीति यस्य तु सत्वोत्पादः सत्वनिरोधः प्रेत्यभावस्तस्य कृत-

निराकरोति । मोक्षस्य दीपलक्षणसत्त्वाद्दीपलं व्यक्तिभेदाच्च हेतुहेतुमद्भावो न विरुध्यत इति भावः ॥ ८ ॥

अप्रयोजकमुक्त्वाऽनैकान्तिकत्वमप्याह । एकजातीययोरपि द्रव्ययोगुणयोश्च निमित्तनैमित्तिकोपपत्तौ हेतुहेतुमद्भावस्वीकारात्तुल्यजातीयत्वप्रतिषेधो न युक्त इति ॥ ९ ॥

समाप्तं दीपपरीचाप्रकरणम् ॥ ११ ॥

क्रमप्राप्तया प्रेत्यभावे परीक्षणीये प्रेत्यभावः शरीरस्य पुद्गेरात्मनी वेति संशये पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभाव इति लक्षणसूत्राद्दिनष्टस्योत्पादः प्रतीयते न चासौ नित्य-
स्यात्मनः सम्भवतीति शरीरादेः स्यात् न च स्रवस्य शरीरादेरुत्पत्तिविरोधान्नेदं युक्तमिति वाच्यं प्रेत्यभाव इत्यस्य मुखं व्यादाय स्वपितृतिवत् व्यत्ययेन भूत्वा प्रापणमित्यर्थादत्र सिद्धान्तसूत्रम् । आत्मनः पूर्वोक्तयुक्त्या नित्यत्वे प्रेत्यभावस्तस्य

ज्ञानमकृताभ्यागमश्च दोषः । उच्छेदहेतुवादे ऋष्युपदेश-
ज्ञानार्थका इति, कथमुत्पत्तिरिति चेत् ॥ १० ॥

व्यक्ताद्व्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यात् ॥ ११ ॥

केन प्रकारेण किं धर्मकात् कारणाद्व्यक्तं शरीराद्युत्पद्यते
इति, व्यक्ताद् भूतसमाख्यातात् पृथिव्यादितः परमसूक्ष्माक्षि-
त्याद्व्यक्तं शरीरेन्द्रियविषयोपकरणाधारं प्रज्ञातं द्रव्यमुत्प-
द्यते । व्यक्तञ्च स्वस्तिन्द्रियग्राह्यं तत्सामान्यात् कारणमपि
व्यक्तं, किं सामान्यं रूपादिगुणयोगः, रूपादिगुणयुक्तेभ्यः
पृथिव्यादिभ्यो नित्येभ्यो रूपादिगुणयुक्तं शरीराद्युत्पद्यते
प्रत्यक्षप्रामाण्यात् । दृष्टोहि रूपादिगुणयुक्तेभ्यो मृत्पृथिव्य-
स्तथाभूतस्य द्रव्यस्योत्पादः, तेन चादृष्टस्यानुमानमिति, रूपा-
दीनामन्वयदर्शनात् प्रकृतिविकारयोः पृथिव्यादीनामती-
न्द्रियाणां कारणभावोऽनुमीयते इति ॥ ११ ॥

न घटाद्वटानिष्पत्तेः ॥ १२ ॥

सिद्ध्यति एकजातीयशरीराद्यसम्बन्धचरमसम्बन्धनाशयोरुत्पादप्रापणयोरान्नः
सम्भवात् सम्बन्धस्त्वच्छेद्यावच्छेदकभावलक्षणः स च स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽतिरिक्ती-
वेत्यन्यदेतत् लक्षणसूत्रे पुनरुत्पत्तिरित्यत्र पुनः पदञ्च प्रेत्यभावप्रवाहस्यानादित्व-
ज्ञापनाय तज्ज्ञानञ्च वैराग्य उपयुज्यते इति ॥ १० ॥

ननु प्रेत्यभाव उत्पत्तिनिरूप्यः सा च न सजातीयादिसजातीयाद्वा सम्भवति
आद्यपृथिव्यादौ व्यभिचारान्नित्यत्वे मानाभावादतः प्रेत्यभावोऽसिद्ध इत्युच्यते-
हातात् प्रसङ्गाद्व्युत्पत्तिप्रकारं दर्शयति । व्यक्तानामुत्पत्तिरिति शेषः व्यक्ताद्व्यक्त-
जातीयात् पृथिव्यादितः व्यक्तानां व्यक्तजातीयानां जन्यपृथिव्यादीनामुत्पत्तिः
इत्यञ्च पृथिव्यादेः पृथिव्यादितो रूपवदादितश्च रूपवदादीनामुत्पत्तेः प्रत्यक्षसिद्ध-
त्वात्परमायुरपि कल्प्यते त्रैलोक्येणैव पञ्चमहत्त्वेन सावयवावयवत्वसिद्धेस्तस्य
साधवान्नित्यत्वमिति भावः ॥ ११ ॥

इदमपि प्रत्यक्षं न खलु व्यक्ताद्व्यक्ताद्व्यक्तौ घट उत्पद्य-
मानो दृश्यत इति व्यक्ताद्व्यक्तस्यानुत्पत्तिदर्शनान्न व्यक्तं
कारणमिति ॥ १२ ॥

व्यक्ताद्व्यक्तनिष्पत्तेरप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

न ब्रूमः सर्वं सर्वस्य कारणमिति किन्तु यदुत्पद्यते व्यक्तं
द्रव्यं तत् तथाभूतादेवोत्पद्यते इति । व्यक्तञ्च तन्मृदुद्रव्यं
कपालसंज्ञकं यतो घट उत्पद्यते न चैतन्निष्कृवानः क्वचि-
दभ्यनुज्ञां लब्धुमर्हतीति । तदेतत् तत्त्वम्, अतः परं प्रावा-
दुकानां दृश्यः प्रदर्श्यन्ते ॥ १३ ॥

अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावात् ॥ १४ ॥

असतः सदुत्पद्यते इत्ययं पक्षः कस्मात् उपमृद्य बीजमङ्कुर
उत्पद्यते नानुपमृद्य न चेद्बीजोपमर्दोऽङ्कुरोत्पत्तिः स्यादिति
अत्राभिधीयते ॥ १४ ॥

व्याघातादप्रयोगः ॥ १५ ॥

अनुज्ञा शङ्कते । विशेषकार्यकारणभावाभावे सामान्यतोऽपि न तथेति
भावः ॥ १२ ॥

विशेषतो व्यभिचारी न विरोधो सामान्यतस्तु नाख्येवेत्याशयवान् समाधत्ते ।
सजातीयत्वात् सजातीयोत्पत्तेर्न प्रतिषेधः पृथिवीजातीयत्वात् कपालादितो घटादि-
निष्पत्तेः उक्तापादनं चाप्रयोजकमिति भावः ॥ १३ ॥

समाप्तं प्रेत्यभावपरौचाप्रकरणम् ॥ ४२ ॥

अथावाष्टौ प्रकरणानि प्रसङ्गाद्व्यक्तानामित्येतत्सिद्ध्यर्थमुपोद्घाताद्वा तत्रादौ
अन्यतोपादानप्रकरणं तत्र पूर्वपक्षसूत्रम् । कार्याणां भावानामुत्पत्तिर्यतो-
ऽङ्कुरादीर्वीजादिकमनुपमृद्य प्रादुर्भावाभावात् तथा च बीजादिविनाशोऽङ्कुरा-
द्युपादानमिति ॥ १४ ॥

४र्थः अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

२४१

उपमृद्य प्रादुर्भावादित्युक्तः प्रयोगी व्याघातात् यदुप-
मृद्वनाति न तदुपमृद्य प्रादुर्भवितुमर्हति विद्यमानत्वात् यच्च
प्रादुर्भवति न तेनाप्रादुर्भूतेनाविद्यमानेनोपमर्द इति ॥ १५ ॥

नातीतानागतयोः कारकशब्दप्रयोगात् ॥ १६ ॥

अतीते चानागते चाविद्यमाने कारकशब्दाः प्रयुज्यन्ते
पुत्रो जनिष्यते जनिष्यमाणं पुत्रमभिनन्दति पुत्रस्य जनिष्य-
माणस्य नाम करोति । अभूत् कुम्भो भिन्नं कुम्भमनुशोचति ।
भिन्नस्य कुम्भस्य कपालानि, अजाताः पुत्राः पितरन्तापय-
न्तीति बहुलं भाक्ताः प्रयोगाः दृश्यन्ते, का पुनरियं भक्तिः
आनन्तर्यभक्तिः आनन्तर्यसामर्थ्यादुपमृद्य प्रादुर्भावार्थः प्रादु-
र्भविष्यद्भङ्गुर उपमृद्वनातीति भाक्तं कर्तृत्वमिति ॥ १६ ॥

न विनष्टेभ्योऽनिष्यत्तेः ॥ १७ ॥

न विनष्टाद्वीजादङ्गुर उत्पद्यत इति तस्मान्नाभावाद्भा-
वोत्पत्तिरिति ॥ १७ ॥

क्रमनिर्देशादप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

अत्रोत्तरम् । उपमृद्य प्रादुर्भवतीति न युक्तः प्रयोगव्याघातात् उपमर्दकस्य
पूर्वमसत्त्वे उपमर्दकत्वायोगात् पूर्वं सत्त्वे च परतः प्रादुर्भावायोगात् ॥ १५ ॥

पूर्वपक्षी दूषयति । नायुक्तः प्रयोगः अतीतेऽनागते च कारकशब्दप्रयोगात्
कर्तृकर्मादिवोधकशब्दप्रयोगात् यथा जनिष्यते पुत्रः जनिष्यमाणं पुत्रमभिनन्दति
अभूत् कुम्भो भिन्नं कुम्भमनुशोचति ॥ १६ ॥

नन्वास्तामौपचारिकः प्रयोगस्तथापि किं बीजादेर्विनष्टस्योपादानत्वं मन्वसे
बीजादिविनाशस्य वा अन्येऽपि तस्योपादानत्वं निमित्तत्वं वा तत्रादौ उत्तरम् ।
विनष्टानां बीजादीनामुपादानत्वायोगादत एव न द्वितीयस्तत्र विनष्टं विनाशस्ततो
नोत्पत्तिर्द्रव्यत्वस्य भावकार्यसमवायिकारणतावच्छेदकत्वात् ॥ १७ ॥

उपमर्दप्रादुर्भावयोः पौर्वापर्यनियमः क्रमः स खल्वभावा-
ज्ञावोत्पत्तेर्हेतुर्निर्दिश्यते स च न प्रतिषिध्यत इति । व्याहत-
व्यूहानामवयवानां पूर्वव्यूहनिवृत्तौ व्यूहान्तराद्व्यनिष्पत्ति-
र्नाभावात् । वीजावयवा कुतश्चिन्निमित्तात् प्रादुर्भूतक्रियाः
पूर्वव्यूहं जहति व्यूहान्तरच्चापद्यन्ते व्यूहान्तरादङ्कुर उत्पद्यते ।
दृश्यन्ते खल्ववयवास्तत्संयोगाच्चाङ्कुरोत्पत्तिहेतवः । न चानिवृत्ते
पूर्वव्यूहे वीजावयवानां शक्यं व्यूहान्तरेण भवितुमित्युपमर्द-
प्रादुर्भावयोः पौर्वापर्यनियमः क्रमः, तस्मान्नाभावाज्ञावोत्पत्ति-
रिति । न चान्यद्वीजावयवैभ्योऽङ्कुरोत्पत्तिकारणमित्युपपद्यते
वीजोपादाननियम इति । अथापर आह ॥ १८ ॥

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् ॥ १९ ॥

पुरुषोऽयं समीहमानो नावश्यं समीहाफलमाप्नोति तेना-
नुमीयते पराधीनं पुरुषकर्मफलाराधनमिति यदधीनं स
ईश्वरः तस्माद्रीश्वरः कारणमिति ॥ १९ ॥

तृतीये त्वाह । अभावस्य कारणत्वं न प्रतिषिध्यते प्रतिबन्धकाभावस्य हेतु-
त्वीपगमादित्याह क्रमेति बीजे विनष्टेऽङ्कुरो जायत इति प्रत्ययाद्वीजस्य प्रति-
बन्धकस्याभावः कारणं बीजे विनष्टे हि तदवयवैर्जलाभिषिक्तभूम्यवयवसहितैरङ्कुर
धारयते अभावमात्रस्य कारणत्वे चूर्णीकृतादपि बीजादङ्कुरोत्पत्तिः स्यादभावस्य
निर्विशेषत्वादिति भावः ॥ १८ ॥

समाप्तं शून्यतोपादाननिराकरणप्रकरणम् ॥ ४३ ॥

मतान्तरमाह । अनेन ब्रह्मपरिणामवादी ब्रह्मविवर्तवादी वा दर्शित इति
वदन्ति तथा हि ब्रह्मैव नामरूपप्रपञ्चभेदेन विपरिणमते सृत्तिकीवोदचनादिभावेन
अत एव प्राकृतरूपस्य सत्त्वस्यापरित्यागः प्रपञ्चेषु उदचनादाविव सृत्तिका त्वस्येति
परिणामवादः ब्रह्मैव चानाद्यनिर्वचनीयाऽविद्यावशान्नानारूपेण विवर्तन्ते मुखमिव
तत्त्वज्जलाद्यालम्बनभेदादिति विवर्तवादः ननु पुरुषकर्मेव कारणमस्तु किमीश्वरस्य

न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेः ॥ २० ॥

ईश्वराधीना चेत् फलनिष्पत्तिः स्यादपि तर्हि पुरुषस्य
समीहामन्तरेण फलं निष्पद्येतेति ॥ २० ॥

तत्कारितत्वादहेतुः ॥ २१ ॥

पुरुषकारमीश्वरोऽनुगृह्णाति फलाय पुरुषस्य यतमानस्ये-
श्वरः फलं सम्पादयतीति । यदा न सम्पादयति तदा पुरुष-
कर्माफलं भवतीति तस्मादीश्वरकारितत्वादहेतुः पुरुषकर्मा-
भावे फलानिष्पत्तेरिति, गुणविशिष्टमात्मान्तरमीश्वरः तस्यात्म-
कत्वात् कल्पान्तरानुपपत्तिः । अधर्मं मिथ्याज्ञानप्रमादहान्या
धर्मज्ञानसमाधिसम्पदा च विशिष्टमात्मान्तरमीश्वरः तस्य
च धर्मसमाधिफलमणिमाद्यष्टविधमैश्वर्यं सङ्कल्पानुविधायी
चास्य धर्मः प्रत्यात्मवृत्तीन् धर्माधर्मसञ्चयान् पृथिव्यादीनि च
भूतानि प्रवर्तयति, एवञ्च स्वकृताभ्यागमस्यालोपेन निर्माण-
प्राकाश्यमीश्वरस्य स्वकृतकर्मफलं वेदितव्यम्, प्राप्तकल्पश्चायं

कारणत्वेनेत्यत आह पुरुषेति पुरुषकर्मणो हि वैफल्यमपि दृश्यते सङ्कार्थान्तर-
भवश्च वाच्यं तथाचेश्वर एव यथा यथेच्छति तथा जगद्विपरिवर्तत इत्येवास्तु
किं पुरुषकर्मणेति भावः वस्तुतस्तु केवलेश्वरकारणात्तापरं प्रकरणं तदुपादानता-
परत्वे तु न किमपि मानमाकलयाम इति ॥ १९ ॥

समाधत्ते । केवलब्रह्मण एव हेतुत्वे तदिच्छाया अप्यतिरिक्तायास्तद्विषय-
तायाश्चानभ्युपगमादभ्युपगमे हेतापत्तिरतः सर्वे सर्वदा स्यान् स्याच्च कार्यवैचित्र्य-
मिति पुरुषकर्मणोऽपि सङ्कारितावश्यकौ ब्रह्मण उपादानत्वनु न सम्भवति
अस्मन्वायिकारणासम्भवात्तस्य कारयतामात्रं लिखत एवेति भावः ॥ २० ॥

नन्वेवं पुरुषव्यापारस्य फले व्यभिचारो न स्यादिति चेदत्राह । फलाभावस्य
पुरुषकर्माभावकारितत्वात् पुरुषस्य कर्म अदृष्टं तदभावाधीनत्वात् पुरुषकारः
अहेतुः फलानुपधायकः नन्वीश्वर एव क इत्यत्र भाग्यं गुणविशिष्टमात्मान्तरमीश्वरः

यथा पिताऽपत्यानां तथा पितृभूत ईश्वरो भूतानाम्, न चात्म-
कल्पादन्यः कल्पः सम्भवति न तावदस्य बुद्धिं विना कश्चिद्धर्मो
लिङ्गभूतः शक्यः उपपादयितुम्, आगमाच्च द्रष्टा बोद्धा सर्व-
ज्ञातेश्वर इति बुद्ध्यादिभिश्चात्मलिङ्गैर्निष्ठरूपाख्यमीश्वरं प्रत्य-
क्षानुमानागमविषयातीतं कः शक्त उपपादयितुम् । स्वकृता-
भ्यागमलोपेन च प्रवर्त्तमानस्यास्य यदुक्तं प्रतिषेधजातम-
कर्मनिमित्ते शरीरसर्गे तत् सर्वं प्रसज्यते इति । अपरं
इदानीमाह ॥ २१ ॥

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्यादि-
दर्शनात् ॥ २२ ॥

अनिमित्ता शरीराद्युत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्यादिदर्शनात्
कण्टकस्य तैक्ष्ण्यं पर्वतधातूनां चित्रता ग्रावः श्लक्ष्णता निर्नि-
मित्तञ्चोपादानं दृष्टं तथा शरीरसर्गोऽपीति ॥ २२ ॥

गुणैर्नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नैः सामान्यगुणैश्च संयोगादिभिर्विशिष्टमात्मान्तरं जीवेभ्यो
भिन्न आत्मा जगदाराध्यः सृष्ट्यादिकर्ता वेदद्वारा हिताहितीपदेशको जगतः
पितेति परे तु प्रसङ्गादीश्वरप्रतिपादनायतात्त्रित्वी तथा हि ईश्वरः कारणम्
अर्थाज्जन्यजातस्य अनुमानन्तु चित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्दृष्टवदित्यूच्चं ननु
जीवानामेव कर्तृत्वं स्यादत्राह पुरुषेति पुरुषकर्मणां वैफल्यं दृश्यते तथा च
विफले कर्मणि प्रवर्त्तमानत्वादञ्जलं जीवानां यतः उपादानगोचरापरीक्ष-
ज्ञानादिमतो हि कर्तृत्वं न च चित्याद्युपादानगोचरज्ञानं जीवानामिति
भावः नन्वदृष्टद्वारा जीवानां कर्तृत्वमस्त्वित्याशङ्कते न पुरुषेति फलस्य कार्यस्य
कर्माभावेऽनिमित्तः तत्तत्पुरुषोपभोगसाधनत्वात्तत्कर्मजन्यत्वमिति स्फोरणाय पुरुषेति
समाधत्ते तदिति कर्मणोऽपि तत्कारितत्वादीश्वरकारितत्वादचेतनस्य चेतनाधि-
ष्ठितस्यैव जनकत्वादिति भावः ॥ २१ ॥

समाप्तमीश्वरोपादानताप्रकरणम् ॥ ४४ ॥

अनिमित्तनिमित्तत्वान्नानिमित्ततः ॥ २३ ॥

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिरित्युच्यते यतश्चोत्पद्यते तन्निमित्तमनिमित्तस्य निमित्तत्वान्नानिमित्ता भावोत्पत्तिरिति ॥ २३ ॥

निमित्तानिमित्तयोरर्थान्तरभावाद्प्रतिषेधः ॥ २४ ॥

अन्यद्वि निमित्तमन्यच्च निमित्तप्रत्याख्यानं, न च प्रत्याख्यानमेव प्रत्याख्येयं, यथानुदकः कमण्डलुरिति नोदकप्रतिषेध उदकं भवतीति, स खल्वयं वादोऽकर्मनिमित्तः शरीरादिसर्ग इत्येतस्मान्न भिद्यते । अभेदात्तत्पतिषेधेनैव प्रतिषिद्धो वेदितव्य इति, अन्येऽनुमन्यन्ते ॥ २४ ॥

सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥ २५ ॥

किमनित्यन्नाम यस्य कदाचिद्भावस्तदनित्यम् उत्पत्तिधर्मकमनुत्पन्नं नास्ति विनाशधर्मकमविनष्टं नास्ति किं पुनः सर्वं, भौतिकञ्च शरीरादि अभौतिकञ्च बुद्ध्यादि तदुभयमुत्पत्तिविनाशधर्मकं विज्ञायते तस्मात् तत्सर्वं, अनित्यमिति ॥ २५ ॥

यदि च कार्याणामाकस्मिकत्वं तदा न परमाखादीनामुपादानत्वं नवेश्वरस्य निमित्तत्वमत आकस्मिकत्वनिराकरणप्रकरणमारभते तत्र पूर्वपक्षसूत्रम् । अनिमित्तत इति प्रथमान्तात्तसिद्धि अनिमित्ताभावोत्पत्तिरित्यर्थः भावेति स्पष्टार्थं घटाद्युत्पत्तिर्न कारणनियम्या उत्पत्तित्वात् कण्टकतैक्ष्ण्याद्युत्पत्तिवत् यद्वा घटादिकं न सकारणकं भावत्वात्कण्टकतैक्ष्ण्यादिवत् तैक्ष्ण्यं संस्थानविशेषः आदिपदान्मयूरचित्रादिपरिग्रहः तदकारणकमेवेत्याशयः ॥ २२ ॥

एकदेशी भान्ती दूषयति । अनिमित्तत इति हेतुपक्षमीनिर्देशादनिमित्तस्यैव निमित्तत्वात् कथमनिमित्तत इति ॥ २३ ॥

दूषयति । अनिमित्तस्य निमित्तस्य च अर्थान्तरभावात् भेदात् उक्तः

नानित्यतानित्यत्वात् ॥ २६ ॥

यदि तावत् सर्वस्यानित्यता नित्या, तन्नित्यत्वान्न सर्व-
मनित्यम्, अथानित्या तस्यामविद्यमानायां सर्वं नित्य-
मिति ॥ २६ ॥

तदनित्यत्वमग्नेर्दाह्यं विनाश्यानुविनाशवत् ॥ २७ ॥

तस्या अनित्यताया अप्यनित्यत्वम् कथं, यथाग्निर्दाह्यं
विनाश्यानुविनश्यति एवं सर्वस्यानित्यता सर्वं विनाश्यानु-
विनश्यतीति ॥ २७ ॥

प्रतिषेधो न युक्तः अनिमित्तस्य निमित्तासम्भवात् शरीरस्याकर्मनिमित्तत्वद्रूपेणैव
च तद्द्रूपितप्रायमित्याशयेन नात्र दूषितमिति नव्यास्तु सूत्रद्वयमेवं व्याचक्षतं
समाधत्ते अनिमित्तेति अनिमित्तस्य अनिमित्तत्वसाधकस्य निमित्तत्वादनिमित्त-
त्वानुमिति जनकत्वादनिमित्तत इति व्याहृतम् अनिमित्तत्वानुमिति जनका-
नभ्युपगमेऽनिमित्तत्वं न सिध्येदिति कष्टकृतैश्चादिकमपि नानिमित्तकम् अदृष्ट-
विशेषसङ्गतैरनुभिसदुत्पादनादिति हृदयं दोषान्तरमाह निमित्तेति इदमत्र
निमित्तमिदमनिमित्तमिति प्रतीत्या तयोर्भेदसिद्धेर्निमित्तप्रतिषेधो न युक्तः इत-
रथा च सार्वलौकिकी प्रतीतिर्नोपपद्येतेति भावः ॥ २४ ॥

समाप्तमाकस्मिकत्वप्रकरणम् ॥ ४५ ॥

सर्वस्वैवानित्यत्वे नात्मादेरपि नित्यत्वं स्यादतः सर्वानित्यत्वनिराकरणप्रकरणं
तत्र प्रमेयत्वम् अनित्यत्वव्याप्यं नवेति संशये पूर्वपक्षसूत्रम् । अनित्यं विनाशि
उत्पत्तिमतो विनाशधर्मकत्वात् उत्पत्तिमत्वञ्चाकाशादेरपि मेयत्वात् सिद्धमिति
भावः तेन परमते तत्र नासिद्धिः यद्वा उत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् उत्पत्तिविनाश-
धर्मकाणां मानसिद्धत्वात्तद्विन्नमप्रमाणकमिति हृदयं परे तु अनित्यत्वं कादा-
चित्कत्वम् उत्पत्तिधर्मकत्वाविनाशधर्मकत्वादिति हेतुद्वये तात्पर्यमित्याहुः ॥ २५ ॥

द्रूपयति । उत्पत्तिमत्त्वं न विनाशित्वसाधकम् अनित्यताया ध्वंसस्य नित्य-
त्वादविनाशित्वात्तत्र व्यभिचारात् ॥ २६ ॥

आक्षिपति । तस्या अनित्यताया अप्यनित्यत्वं यथाग्निर्दाह्यस्त्वनादे-
र्विनाशानन्तरं स्वयमपि नश्यति न तु दाह्योन्मज्जनं तथा घटादेरपि नाशो नश्यति

नित्यस्याप्रत्याख्यानं यथोपलब्धिव्यवस्थानात् ॥ २८ ॥

अयं खलु वादो नित्यं प्रत्याचष्टे नित्यस्य च प्रत्याख्यान-
मनुपपन्नं कस्मात्, यथोपलब्धिव्यवस्थानात् यस्योत्पत्तिविनाश-
धर्मकत्वमुपलभ्यते प्रमाणतस्तदनित्यं, यस्य नोपलभ्यते तद्विप-
रीतं, न च परमसूक्ष्माणां भूतानामाकाशकालदिगात्ममनसां
तद्गुणानाञ्च केषाञ्चित् सामान्यविशेषसमवायानाञ्चोत्पत्ति-
विनाशधर्मकत्वं प्रमाणत उपलभ्यते तस्मान्नित्यान्येतानोति ।
अयमन्य एकान्तः ॥ २८ ॥

सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् ॥ २९ ॥

भूतमात्रमिदं सर्वं तानि च नित्यानि भूतोच्छेदानुपपत्ते-
रिति ॥ २९ ॥

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ ३० ॥

उत्पत्तिकारणञ्चोपलभ्यते विनाशकारणञ्च तत् सर्वनित्यत्वे
व्याहन्यत इति ॥ ३० ॥

न घटाद्युन्मज्जनं ध्वंसध्वंसस्यापि प्रतियोगिध्वंसत्वात् ध्वंसप्रागभावानाधार-
कालस्य प्रतियोग्यधिकरणत्वमिति व्याप्तिरप्रयोजकत्वान्नीन्मज्जनमित्यन्ये ॥ २७ ॥

समाधत्ते । नित्यस्य नित्यत्वविशिष्टस्य नित्यत्वस्य न प्रत्याख्यानमिति फलितं
यथोपलब्धि उपलब्धानतिक्रमेण तथा च धर्मिग्राहकमानेन लाघवसङ्कते-
नाकाशादेर्नित्यत्वव्यवस्थापनादिति ॥ २८ ॥

समाप्तं सर्वानित्यत्वनिराकरणप्रकरणम् ॥ ४६ ॥

सर्वनित्यत्वे न प्रेत्यभावादिसिद्धिरतस्तन्निराकरणप्रकरणं तत्राक्षेपमूत्रम् ।
सर्वं नित्यं भूतत्वान्मेयत्वाद्वा तत्र दृष्टान्तप्रदर्शनाय पञ्चभूतनित्यत्वादित्युक्तं तेन
परमाखाकाशदृष्टान्तता लभ्यते ॥ २९ ॥

तल्लक्षणावरोधादप्रतिषेधः ॥ ३१ ॥

यस्योत्पत्तिविनाशकारणमुपलभ्यत इति मन्यसे तद्भूत-
लक्षणहीनमर्थान्तरं गृह्यते भूतलक्षणावरोधाद्भूतमात्रमिद-
मित्युक्तो ऽयं प्रतिषेधः इति ॥ ३१ ॥

नोत्पत्तितत्कारणोपलब्धेः ॥ ३२ ॥

कारणसमानगुणस्योत्पत्तिः कारणञ्चोपलभ्यते । न चैत-
दुभयं नित्यविषयं न चोत्पत्तितत्कारणोपलब्धिः शक्या प्रत्या-
ख्यातुं, न चाविषया काचिदुपलब्धिः उपलब्धिसामर्थ्यात्
कारणेन समानगुणं कार्यमुत्पद्यत इत्यनुमीयते स खलूप-
लब्धेर्विषय इति । एवञ्च तल्लक्षणावरोधोपपत्तिरिति, उत्प-
त्तिविनाशकारणप्रयुक्तस्य ज्ञातुः प्रयत्नो दृष्ट इति, प्रसिद्धश्चा-
वयवी तद्धर्मा उत्पत्तिविनाशधर्मा चावयवी सिद्ध इति ।
शब्दकर्म बुद्ध्यादीनां चाव्याप्तिः पञ्चभूतनित्यत्वात्तल्लक्षणावरो-
धाच्चेत्यनेन शब्दकर्मबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च न व्याप्ता-
स्तस्मादनेकान्तः, स्वप्नविषयाभिमानवन्निष्ठोपलब्धिरिति चेत्
भूतोपलब्धौ तुल्यम् । यथा स्वप्ने विषयाभिमान एवमुत्पत्ति-
कारणाभिमानः इति एवञ्चैतद्भूतोपलब्धौ तुल्यम्, द्युष्टयिव्या-

समाधत्ते । सर्वनित्यत्वं न युक्तं घटादीनाम् उत्पत्तिविनाशकारणानां कपाल-
संयोगमुद्गरपातादीनाम् उपलब्धेस्तथाचोत्पादविनाशावावश्यकविति ॥ ३० ॥

पुनः साङ्ग्य आह । उक्तप्रतिषेधो न नित्यस्य परमाण्वादीर्यल्लक्षणं भूतत्वाद-
ि घटादौ तदवरोधात् तत्सत्तास्तथाचोत्पादादिप्रत्ययो भ्रान्त इति भावः ॥ ३१ ॥

दूषयति । अनित्यत्वनिषेधो न युक्तः उत्पत्तेस्तत्कारणात्तत्प्रमापकादुपलब्धेः
तथाचोत्पादविनाशप्रतीतेः प्रामाणिकत्वान्नतन्निषेध इतरथा कादाचित्कत्वप्रती-

द्युपलब्धिरपि स्वप्नविषयाभिमानवत् प्रसज्यते, पृथिव्याद्यभावे सर्वव्यवहारविलोप इति चेत् तदितरत्र समानम् उत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धिविषयस्याप्यभावे सर्वव्यवहारविलोप इति सोऽयं नित्यानामतौन्द्रियत्वादविषयत्वाच्चोत्पत्तिविनाशयोः स्वप्नविषयाभिमानवदनित्यहेतुरिति । अवस्थितस्योपादानस्य धर्ममात्रं निवर्तते धर्ममात्रमुपजायते स खलूत्पत्तिविनाशयोर्विषयः । यच्चोपजायते तत् प्रागप्युपजननादस्ति । यच्च निवर्तते तन्निवृत्तमप्यस्तीति । एवञ्च सर्वस्य नित्यत्वमिति ॥ ३२ ॥

न व्यवस्थानुपपत्तेः ॥ ३३ ॥

अयमुपजनः इयं निवृत्तिरिति व्यवस्था नोपपद्यते उपजातनिवृत्तयोर्विद्यमानत्वात् अयं धर्म उपजातोऽयं निवृत्त इति सङ्गावाविशेषादव्यवस्था । इदानीमुपजननिवृत्ती नैदानीमिति कालव्यवस्था नोपपद्यते सर्वदा विद्यमानत्वात् अस्य धर्मस्योपजननिवृत्ती नास्येति व्यवस्थानुपपत्तिरुभयोरविशेषात् । अनागतोऽतीत इति कालव्यवस्थानुपपत्तिः वर्तमानस्य सङ्गावलक्षणत्वात् अविद्यमानस्यात्मलाभ उपजनो विद्यमानस्यात्महानं निवृत्तिरित्येतस्मिन् सति नैते दोषाः तस्माद्यदुक्तं प्रागप्युपजननादस्ति निवृत्तञ्चास्ति तदयुक्तमिति अयमन्य एकान्तः ॥ ३३ ॥

त्यनुपपत्तेः न चाविर्भावात्तदुपपत्तिस्तस्यैवानित्यत्वे सर्वनित्यत्वव्याघातात् । विवेचयिष्यते चेदं स्पष्टतरमुपरिष्ठात् ॥ ३२ ॥

उत्पादविनाशप्रत्ययस्य भान्तत्वं सादित्याशङ्क्य । सार्वभौतिकप्रसात्वेन चिद्वत्स्यापि भ्रमत्वशङ्कायां प्रमाभ्रमव्यवहारविलोपः सादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

समाप्तं सर्वनित्यत्वनिराकरणप्रकरणम् ॥ ४७ ॥

सर्वं पृथग्भावलक्षणपृथक्त्वात् ॥ ३४ ॥

सर्वं नाना न कश्चिदेको भावो विद्यते कस्मात् भावलक्षण-
पृथक्त्वात् भावस्य लक्षणमभिधानं येन लक्ष्यते भावः स
समाख्याशब्दः तस्य पृथग्विषयत्वात् सर्वो भावः समाख्याशब्दः
समूहवाची कुम्भ इति संज्ञाशब्दो गन्धरसरूपस्पर्शसमूहे बुध्न-
पार्श्वग्रीवादिसमूहे च वर्तते निदर्शनमात्रञ्चेदमिति ॥ ३४ ॥

नानेकलक्षणैरेकभावनिष्पत्तेः ॥ ३५ ॥

अनेकविधलक्षणैरिति मध्यमपदलोपी समासः । गन्धा-
दिभिश्च गुणैर्बुध्नादिभिश्चावयवैः सम्बद्ध एको भावो निष्पद्यते
गुणव्यतिरिक्तञ्च द्रव्यमवयवातिरिक्तञ्चावयवीति विभक्तन्याय-
ञ्चेतदुभयमिति । अथापि ॥ ३५ ॥

लक्षणव्यवस्थानादेवाप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

न कश्चिदेको भाव इत्युक्तः प्रतिषेधः कस्मात् लक्षणव्यव-

अथ प्रसङ्गात् सर्वपृथक्प्रकरणं तत्र पूर्वपक्षमत्रम् । सर्वं वस्तु पृथक् नाना
लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं समाख्या तस्याः पृथक्त्वं पृथगर्थकत्वं तथा च प्रयोगः
घटादिः समूहरूपः वाच्यत्वात् सेनावनादिवत् अतीन्द्रिये गगनादौ माना-
भावादात्मनः शरीरानतिरेकादगुणकर्मणोराययाभेदाद्विशेषसमवाययोर्मानाभावा-
दभावस्य तुच्छत्वान्न व्यभिचारः यद्वा घटादिकं स्वस्मादपि पृथग्भावलक्षणानां
गन्धरसादीनां तत्तदवयवादीनाञ्च पृथक्त्वात् घटादेश्च तदभेदादिति भावः ॥ ३४ ॥

समाधत्ते । अनेकलक्षणैरेकस्वरूपैरपरसादिभिरुक्तदवयवैश्च विशिष्टस्यैक-
स्यैव भावस्य निष्पत्तेरुत्पत्तिरित्यर्थः तथाचैकस्य धर्मिणः प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वात्
तस्य चाक्षुषत्वरासनत्वादिविरुद्धधर्माध्यस्वरूपरसाद्यात्मकत्वाभावादवयवानाञ्च
कारणत्वात् कार्यकारणयोरभेदासम्भवाच्च न तत्तदात्मकत्वं घटादेः सम्भवतीति
भावः ॥ ३५ ॥

४र्थः अध्यायः]

प्रथमाङ्किकम् ।

२५१

स्थानादेव यदिह लक्षणं भावस्य संज्ञाशब्दभूतं तदेकस्मिन् व्यवस्थितं यं कुम्भमद्राचं तं स्पृशामि यमेवास्पाचं तं पश्यामीति, नाणुसमूहे गृह्यते इति । अणुसमूहे चागृह्यमाणे यदगृह्यते तदेकमेवेति । अथाप्येतदनूक्तं नास्त्येको भावो यस्मात् समुदायः । एकानुपपत्तेर्नास्त्येव समूहः नास्त्येको भावो यस्मात् समूहे भावशब्दप्रयोगः एकस्य चानुपपत्तेः समूहो नोपपद्यते । एकसमुच्चयो हि समूह इति व्याहतत्वादनुपपन्नं नास्त्येको भाव इति यस्य प्रतिषेधः प्रतिज्ञायते समूहे भावशब्दप्रयोगादिति हेतुं ब्रुवता स एवाभ्यनुज्ञायते एकसमुच्चयो हि समूह इति समूहे भावशब्दप्रयोगादिति च समूहमाश्रित्य प्रत्येकं समूहप्रतिषेधो नास्त्येको भाव इति सोऽयमुभयतो व्याघाताद्यत्किञ्चनवाद इति । अयमपर एकान्तः ॥ ३६ ॥

सर्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः ॥ ३७ ॥

यावद्भावजातं तत्सर्वमभावः कस्मात् भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः असन् गौरक्षात्मनानश्वो गौः । असन्नश्वो गवात्मनाऽगौरश्च इत्यसत्प्रत्ययस्थप्रतिषेधस्य च भावशब्देन सामाना-

हेतुमाह । लक्षणस्य अर्थाद्भावानां घटपटादीनां व्यवस्थानादप्रवृत्तित्वादेवाप्रतिषेधः पृथक्प्रवृत्त्यवस्थापनं नेत्यर्थः कपालसमवेतद्रव्यत्वादिकं हि घटादेर्लक्षणं कपाले घट इत्यादिप्रतीतिसिद्धं न चेदं समूहात्मकत्वे सम्भवति एवं लक्षणस्य घटादिस्वरूपस्य यमहमद्राचं स्पृशामीति प्रत्यक्षेण व्यवस्थितत्वात् परमाणीत्याप्रत्यक्षत्वात् तत्सम्भवः किञ्च समूहलक्षणव्यवस्थितेरेव नोक्तं युक्तं समूहो हि नानाव्यक्तिमसुदायः स च नैकव्यक्तेरनभ्युपगमे सिध्यतीति भावः ॥ ३६ ॥

समाप्तं सर्वपृथक्निराकरणप्रकरणम् ॥ ४८ ॥

धिकरण्यात् सर्वमभाव इति प्रतिज्ञावाक्ये पदयोः प्रतिज्ञा-
हेत्वोश्च व्याघातादयुक्तम्, अनेकस्याशेषता सर्वशब्दस्यार्थो-
भावप्रतिषेधश्चाभावशब्दस्यार्थः पूर्वं सोपाख्यमुत्तरं निरुपाख्यं
तत्र समुपाख्यायमानं कथं निरुपाख्यमभावः स्यादिति न
जात्वभावो निरुपाख्योऽनेकतयाऽशेषतया शक्यः प्रतिज्ञातु-
मिति, सर्वमेतदभाव इति चेत् यदिदं सर्वमिति मन्यसे
तदभाव इति एवं चेदनिवृत्तो व्याघातः अनेकमशेषश्चेति
नाभावप्रत्ययेन शक्यं भवितुम्, अस्ति चायं प्रत्ययः सर्वमिति
तस्मान्नाभाव इति, प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातः सर्वमभाव इति
भावप्रतिषेधः प्रतिज्ञा भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति हेतुः ।
भावेष्वितरेतराभावमनुज्ञायाश्चित्य चेतेतराभावसिद्ध्या सर्व-
मभाव इत्युच्यते यदि सर्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धे-
रिति नोपपद्यते अथ भावेष्वितरेतराभावसिद्धिः सर्वमभावः
इति नोपपद्यते सूत्रेण चाभिसम्बन्धः ॥ ३७ ॥

न स्वभावसिद्धेर्भावानाम् ॥ ३८ ॥

न सर्वभावः कस्मात् स्वेन भावेन सद्भावात् भावानां, स्वेन
धर्मेण भावा भवन्तीति प्रतिज्ञायते कश्च स्वी धर्मो भावानां
द्रव्यगुणकर्मणां सदादिसामान्यं द्रव्याणां क्रियावदित्येवमा-
दिर्विशेषः, स्मरणपर्यन्ताः पृथिव्या इति च प्रत्येकज्ञानन्तो

सर्वमन्यतेन कार्यकारणभावसम्भव इति तन्निराकरणप्रकरणमारभते तत्र
प्रत्यक्षप्रत्यक्षमात्रव्याप्यं न वेति संशये पूर्वपक्षसूत्रम् । सर्वं विवादपदकभाव-
सूत्रं तत्र प्रत्यक्षं मानमाह भावेष्विति भावत्वाभिमतेषु घटादिषु अभावत्वसिद्धेः
वदः घटा नैत्यादि प्रतीत्या सर्वप्राप्तभावत्वसिद्धेः ॥ ३७ ॥

४र्थः अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

२५३

भेदः । सामान्यविशेषसमवायानाञ्च विशिष्टा धर्मा गृह्यन्ते
 सोऽयमभावस्य निरुपाख्यत्वात् सम्प्रत्यायकोऽर्थभेदो न स्यात्,
 अस्तित्वयं तस्मान्न सर्वमभाव इति । अथवा न स्वभावसिद्धे-
 र्भावानामिति । स्वरूपसिद्धेरिति गौरिति प्रयुज्यमाने शब्दे
 जातिविशिष्टं द्रव्यं गृह्यते नाभावमात्रं यदि च सर्वमभावः
 गौरित्यभावः प्रतीयेत गोशब्देन चाभावः उच्येत, यस्मात्तु
 गोशब्दप्रयोगे द्रव्यविशेषः प्रतीयते नाभावस्तस्मादयुक्तमिति,
 अथवा न स्वभावसिद्धेरिति । असन् गौरश्चात्मनेति गवात्मना
 कस्मान्नोच्यते अवचनात् गवात्मना गौरस्तीति स्वभावसिद्धिः,
 अनश्वोऽश्व इति वा अगौर्गौरिति वा कस्मान्नोच्यते अवच-
 नात् स्वेन रूपेण विद्यमानता द्रव्यस्येति विज्ञायते अव्यति-
 रेकप्रतिषेधे च भावानामसंयोगादिसम्बन्धो व्यतिरेकः, अत्रा-
 व्यतिरेकोऽभेदाख्यसम्बन्धः । प्रत्ययसामानाधिकरण्यं यथा
 न सन्ति कुण्डे वदराणीति असन् गौरश्चात्मनामनश्वे गौरिति
 च गवाश्वयोरव्यतिरेकः प्रतिषिध्यते गवाश्वयोरेकत्वं
 नास्तीति । तस्मिन् प्रतिषिध्यमाने भावेन गवा सामाना-
 धिकरण्यमसत्प्रत्ययस्यासन् गौरश्चात्मनेति, यथा न सन्ति
 कुण्डे वदराणीति कुण्डे वदरसंयोगे प्रतिषिध्यमाने सङ्घिरस-
 प्रत्ययस्य सामानाधिकरण्यमिति ॥ ३८ ॥

न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् ॥ ३९ ॥

अपेक्षाकृतमापेक्षिकं ऋखापेक्षाकृतं दीर्घं दीर्घापेक्षा-

सिद्धान्तसूत्रम् । भावानां पृथिव्यादीनां स्वभावस्य गन्धादेः सत्त्वादेश्च सिद्धेः
 न हि तुच्छस्य गन्धरूपादिकं सत्त्वेन प्रतीतिर्वा सम्भवति ॥ ३८ ॥

कृतं क्लृप्तं, न खेनात्मनावस्थितं किञ्चित्, कस्मात् अपेक्षा-
सामर्थ्यात् तस्मान्न स्वभावसिद्धिर्भावानामिति ॥ ३९ ॥

व्याहतत्वादयुक्तम् ॥ ४० ॥

यदि क्लृप्तापेक्षाकृतं दीर्घं किमिदानीमपेक्ष्य क्लृप्तमिति
गृह्यते, अथ दीर्घापेक्षाकृतं क्लृप्तं दीर्घमनापेक्षिकम्, एवमित-
रेतराश्रययोरेकाभावेऽन्यतराभावादुभयाभाव इति अपेक्षा-
व्यवस्थानुपपन्ना, स्वभावसिद्धावसत्यां समयोः परिमण्डलयोर्वा
द्रव्ययोरापेक्षिके दीर्घत्वक्लृप्तत्वे कस्मान्न भवतः । अपेक्षाया-
मनपेक्षायाश्च द्रव्ययोरभेदः, यावती द्रव्ये अपेक्षमाणे तावती
एवानपेक्षमाणे नान्यतरत्र भेदः आपेक्षिकत्वे तु सत्यन्यतरत्र
विशेषोपजनः स्यादिति, किमपेक्षासामर्थ्यमिति चेत् द्वयो-
र्ग्रहणेऽतिशयग्रहणोपपत्तिः । हे द्रव्ये पश्यन्नेकत्र विद्यमान-
मतिशयं गृह्णाति, तद्दीर्घमिति व्यवस्यति, यच्च हीनं गृह्णाति
तदध्रस्वमिति व्यवस्यतीति । एतच्चापेक्षासामर्थ्यमिति ।
अथेमे सङ्ग्रहकान्ताः । सर्वमेकं सदविशेषात्, सर्वं द्वेधा नित्या-
नित्यभेदात् सर्वं त्रेधा ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयमिति, सर्वं चतुर्धा
प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरिति, एवं यथासम्भवमन्येऽ-
पीति । तत्र परीक्षा ॥ ४० ॥

पुनः शङ्कते । न हि सर्वेषां भावानामेकः स्वभावः सम्भवति आपेक्षिकत्वात्
भिन्नत्वात् भिन्नस्य स्वभावत्वे स्वस्यादपि भेदापत्तेः यद्वा इतरसापेक्षत्वात् एतदपे-
क्षयाऽयं नीलतर एतदपेक्षया क्लृप्त इति प्रतीतेः यच्च सापेक्षतदवस्तु यथा नवा-
सापेक्षं स्फटिकारूपम् ॥ ३९ ॥

समाधत्ते । सापेक्षस्य गुच्छलव्याप्तेर्बहुवत्त्वादसिद्धत्वात् न वा घटादेः

४र्थः अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

२५५

सङ्ख्यैकान्ता सिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ४१ ॥

यदि साध्यसाधनयोर्नानात्वमेकान्तो न सिद्ध्यति व्यतिरेकात् अथ साध्यसाधनयोरभेदः एवमप्येकान्तो न सिद्ध्यति साधनाभावात् न हि तमन्तरेण कस्यचित् सिद्धिरिति ॥ ४१ ॥

न कारणावयवभावात् ॥ ४२ ॥

न सङ्ख्यैकान्तानामसिद्धिः, कस्मात् कारणस्यावयवभावात् अवयवः कश्चित् साधनभूत इत्यव्यतिरेकः, एवं द्वैतादीनामपीति ॥ ४२ ॥

निरवयवत्वादहेतुः ॥ ४३ ॥

सापेक्षत्वं सम्भवति किञ्च सापेक्षत्वं सापेक्षं न वा आद्ये तस्य तुच्छत्वात् साधकत्वम् अन्ये तस्येव सत्यत्वात् कुतः सर्वशून्यत्वमिति भावः ॥ ४० ॥

समाप्तं सर्वशून्यतानिराकरणप्रकरणम् ॥ ४६ ॥

अथ संख्यैकान्तवादनिराकरणप्रकरणं तत्र भाष्यम् अद्यपि संख्यैकान्तवादाः सर्वमेकं सदविशेषात् सर्वं द्वेधा नित्यानित्यभेदात् सर्वं त्रिधा ज्ञाता ज्ञेयं ज्ञानमिति सर्वं चतुर्धा प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरिति एवं यथासम्भवमन्येऽपि तत्र यथा नित्यत्वानित्यत्वलक्षणधर्माभ्यां द्वैधं तथा सत्त्वेनैकमिति स्पष्टीऽर्थः परे त्वेवं व्याचक्षते एकमित्यद्वैतवादास्तथा च ब्रह्मैकं निर्विशेषं सत्यं सर्वमन्यन्मिथ्या यद्वा सर्वं प्रपञ्चजातं एकं द्वैतशून्यं सदविशेषात् घटः सन् पटः सन्निति प्रतीतेः घटाभिन्नसदभिन्नपटस्य घटाभेदसिद्धेः श्रुतिरपि एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादि अन्येऽपीत्यनेन रूपसंज्ञासंस्कारवेदनानुभवाः पञ्चस्कन्धा इति सौत्रान्तिका इत्यादिसमुच्चयः एतेष्वपि सिद्धान्तसूत्रम् । सङ्ख्यैकान्ता न सिध्यन्ति कारणस्य प्रमाणस्यानुपपत्तेः उपपत्तौ वा न सङ्ख्यैकान्तः साधनस्य साध्यातिरिक्तसापेक्षितत्वात् ॥ ४१ ॥

आक्षिपति । न सङ्ख्यैकान्तस्यासिद्धिः कारणस्य प्रमाणस्यावयवभावात् उक्तस्यैकदेशत्वादवयवविविनीश्व भेदाभावः ॥ ४२ ॥

कारणस्यावयवभावादित्यहेतुः कस्मात् सर्वमेकमित्यनप-
वर्गेण प्रतिज्ञाय कस्यचिदेकत्वमुच्यते तत्र व्यपहतोऽवयवः
साधनभूतो नोपपद्यते एवं द्वैतादिष्वपीति । खल्विमे सङ्ख्ये-
कान्ताः विशेषकारितस्यार्थविस्तारस्य प्रत्याख्याने न वर्तन्ते
प्रत्यक्षानुमानागमविरोधान्निष्ठावादा भवन्ति । अथाभ्यनु-
ज्ञानेन वर्तन्ते समानधर्मकारितार्थसंग्रहो विशेषकारितस्यार्थ-
भेद इति एवमेकान्तत्वं जहतीति । ते खल्वेते तत्त्वज्ञान-
प्रविवेकार्थमेकान्ताः परीक्षिता इति । प्रेत्यभावानन्तरं फलं
तस्मिन् ॥ ४३ ॥

सद्यः कालान्तरे च फलनिष्पत्तेः संशयः ॥ ४४ ॥

पचति दोग्धीति सद्यः फलमोदनपयसौ, कृषति वपतीति
कालान्तरे फलं शस्याधिगम इति । अस्ति चेयं क्रिया
अग्निहोत्रं हुयात् स्वर्गकाम इति, एतस्याः फले संशयः ॥ ४४ ॥

न सद्यः कालान्तरोपभोग्यत्वात् ॥ ४५ ॥

दूषयति । उक्तो हेतुर्न युक्तः सर्वस्यैव पचत्वेनावशिष्टस्याभावात्पचैकदेशस्य
हेतुत्वासम्भवादिति भावः श्रुतिस्तु ब्रह्मैक्यपरिति एतच्च नास्मभ्यं रीचते सत्त्वेनैकस्य
नित्यानित्यभेदादहैविध्यादेशाभ्युपगतत्वादित्यस्याप्यनुमानस्य नित्यानित्यसाधकत्वे
विरोधाभावात् कथमितरथा षट्पदार्थी सप्तपदार्थी च सिध्येदिति तस्यादहैत-
वादनिराकरणपरत्वं एव प्रकरणं सङ्गच्छत इति संचेपः ॥ ४३ ॥

समाप्तं संख्यैकवादप्रकरणम् ॥ ५० ॥

अथावसरतः फले परीक्षणीये संशयमाह । पाकादिक्रियायाः सद्यः फल-
कत्वस्य कृष्यादेः कालान्तरफलकत्वस्य दर्शनादग्निहोत्रहवनादेहिसादेर्वा फलं
साद्यत्वं कालान्तरीयं वेति संशयः ॥ ४४ ॥

स्वर्गः फलं श्रूयते तच्च भिन्नेऽस्मिन् देहमेदादुत्पद्यत इति,
न सद्यो ग्रामादिकामानामारम्भफलमिति ॥ ४५ ॥

कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतुविनाशात् ॥ ४६ ॥

ध्वस्तायां प्रवृत्तौ प्रवृत्तेः फलं न कारणमन्तरेणोत्पत्तुमर्हति,
न खलु वै विनष्टात् कारणात् किञ्चिदुत्पद्यत इति ॥ ४६ ॥

प्राङ्निष्पत्तेर्द्वन्द्वफलवत्तत् स्यात् ॥ ४७ ॥

यथा फलार्थिना वृक्षमूले सेकादिपरिकर्म क्रियते तस्मिंश्च
प्रध्वस्ते पृथिवीधातुरध्वातुना संगृहीतः आन्तरेण तेजसा
पच्यमानो रसद्रव्यं निवर्त्तयति स द्रव्यभूतो रसो वृक्षानुगतः
पाकविशिष्टो व्यूहविशेषेण सन्निविशमानः पर्णादिफलं
निवर्त्तयति । एवं परिषेकादि कर्म चार्थवत् न च विनष्टात्
फलनिष्पत्तिः, तथा प्रवृत्त्या संस्कारो धर्माधर्मलक्षणो जन्यते
स जातो निर्मित्तान्तरानुगृहीतः कालान्तरे फलं निष्पादय-
तीति । उक्तञ्चेतत्पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिरिति तदिदं
प्राङ्निष्पत्तेर्निष्पद्यमानम् ॥ ४७ ॥

तत्रैहिककौष्य'कौ'त्यादीनामेव फलत्वसम्भवे नादृष्टादिकल्पनमिति पूर्वपक्षे
सिद्धान्तसूत्रम् । कालान्तरोपभोग्यत्वेन प्रतिपादनादित्यर्थः स्वर्गो हि फलं श्रूयते
स च दुःखासम्भिन्नसुखं न चैहिकं सुखं तथा एवं हिंसादेस्तत्तन्नरकोपभोगः फलं
श्रूयते न चेह तत् सम्भव इति भावः ॥ ४५ ॥

शङ्कते । कालान्तरेण तत्तत्कर्मणः फलं न सम्भवति हेतोस्तत्कर्मणो विना-
शात् ॥ ४६ ॥

समाधत्ते । सर्गादिनिष्पत्तेः प्राक् तद्वहारं स्यात् दृष्टान्तमाह वृक्षफलवत्
यथा मूलसेकादिनाशेऽपि तदधीनावयवीपचयादिहवारवलेन फलीत्यत्तिस्तथा
प्रवृत्तेऽपि यागादिनाशेऽपि तज्जन्वाद्दृष्टरूपहारासत्त्वान्न सर्गाद्युत्पत्तिविरोधः ॥ ४७ ॥

नासन्नसन्नसदसदत्मतोर्वैधर्म्यात् ॥ ४८ ॥

प्राङ्निष्पत्तेर्निष्पत्तिधर्मकं नासत् उपादाननियमात् कस्यचिदुत्पत्तये किञ्चिदुपादेयं न सर्वं सर्वस्येत्यसङ्गावे नियमो नोपपद्यत इति, न सत् प्रागुत्पत्तेर्विद्यमानस्योत्पत्तिरनुपपन्नेति, न सदसत् सदसतोर्वैधर्म्यात् सदित्यर्थाभ्यनुज्ञा असदित्यर्थप्रतिषेधः एतयोर्व्याघातो वैधर्म्यं व्याघातादव्यतिरेकानुपपत्तिरिति प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकमसदित्यद्वा कस्मात् ॥ ४८ ॥

उत्पादव्ययदर्शनात् ॥ ४९ ॥

यत्पुनरुक्तं प्रागुत्पत्तेः कार्यन्नासदुपादाननियमादिति ॥ ४९ ॥

बुद्धिसिद्ध्यन्तु तदसत् ॥ ५० ॥

इदमस्योत्पत्तये समर्थं न सर्वमिति प्रागुत्पत्तेर्नियतकारणं

ननु कार्यकारणभाव एव न विचारसङ्ग इत्याशङ्कते । प्राङ्निष्पत्तेरित्यनुवर्तते फलमित्यध्याहर्तव्यं तथाचोत्पत्तेः प्राक् फलं नासत् असत् उत्पत्तौ शश-शृङ्गादेरप्युत्पत्तिः स्यात् स्याच्च सिकतादावपि तैलं नवासत् सत् उत्पत्तिविरोधात् अतएव न सदसत्सदसतोः सत्त्वासत्त्वलक्षणवैधर्म्यात् ॥ ४८ ॥

समाधत्ते । उत्पत्तिधर्मकं उत्पत्तिधर्मकलेनोपलभ्यमानं पटादिकमुत्पत्तेः प्रागसदिति अज्ञा तत्त्वम् उत्पादनाश्रयोः प्रसिद्धत्वात् इदानीं घट उत्पन्न इदानीं घटो विनष्ट इति प्रत्ययात् सतस्तु नीत्यतिसम्भव उत्पन्नपुनरुत्पादप्रसङ्गात् यद्यपि नाशस्य तत्र हेतुत्वं तथाप्यनुत्पन्नभावस्य नाशायोगादुत्पादसाधकत्वेन नाश उक्तः ॥ ४९ ॥

असत् उत्पत्तौ नियमो न स्यादित्यत्राह । तत्कार्यम् असत् प्रागभावप्रतियोगिबुद्धिसिद्धं बुद्ध्या विषयीकृतं तथा हि इह तन्पु पटो भविष्यतीति ज्ञात्वा कुबिन्दः प्रवर्तते न तु पटोऽस्तीति ज्ञात्वा तथा सवि सिद्धत्वेन ज्ञात्

कार्यं बुद्ध्या सिद्धमुत्पत्तिनियमदर्शनात् तस्मादुपादाननिय-
 मस्योपपत्तिः सति तु कार्यं प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिरेव नास्तीति
 ॥ ५० ॥

आश्रयव्यतिरेकाद्ब्रह्मफलोत्पत्तिवदित्यहेतुः ॥ ५१ ॥

मूलसेकादि परिकर्म फलञ्चोभयं ब्रह्माश्रयम्, कर्म चेह
 शरीरे फलञ्चामुत्रेत्याश्रयव्यतिरेकादहेतुरिति ॥ ५१ ॥

प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥

प्रीतिरात्मप्रत्यक्षत्वादात्माश्रया तदाश्रयमेव कर्म धर्म-
 संज्ञितं धर्मस्यात्मगुणत्वात् । तस्मादाश्रयव्यतिरेकानुपपत्ति-
 रिति ॥ ५२ ॥

न पुत्रपशुस्त्रीपरिच्छदहिरण्यान्नादिफल-
 निर्देशात् ॥ ५३ ॥

इच्छाऽभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तेः सिकतादौ पटी भविष्यतीति न ज्ञायते किन्तु न
 भविष्यतीति ज्ञायत एव कुत इति चेदनुभवमपृच्छः किञ्च तन्मतेऽपि कुतो न
 ज्ञायते तत्र पटाभावादिति चेत् कथमिदं निरणायि पटात्पूर्वं तन्सिकतयोस्तुल्य-
 त्वात् तन्तुलेनाश्रयतेति चेत्तन्तुलेन कारणतेत्येवं स्यात् प्रवृत्त्यनुरोधात् ॥ ५० ॥

नन्वस्तु हेतुफलभावस्तथापि ब्रह्मफलवदिति दृष्टान्तवैषम्यान्नादृष्टसिद्धिरित्या-
 शयेन शङ्कते । प्राङ्निश्चतेर्ब्रह्मफलवदित्यहेतुः कुतः आश्रयव्यतिरेकात् येन
 कायेन कर्मकृतं तस्य नाशात् ब्रह्मस्थली तु तस्य ब्रह्मस्य सत्त्वात् सलिलसेकादिकं
 परिकर्मोपयुज्यत इत्यभिमानः ॥ ५१ ॥

समाधत्ते । आश्रयव्यतिरेकादिति हेतुर्न युक्तः प्रीतेः सुखस्य स्वर्गिशरीराव-
 च्छेदेन जायमानस्यात्मवृत्तिलायागादिसामानाधिकरण्यादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

पुत्रादि फलं निर्दिश्यते न प्रीतिः ग्रामकामो यजेत पुत्र-
कामो यजेतेति । तत्र यदुक्तं प्रीतिः फलमित्येतदयुक्त-
मिति ॥ ५३ ॥

तत्सम्बन्धात् फलनिष्पत्तेस्तेषु फलवदुपचारः ॥ ५४ ॥

पुत्रादिसम्बन्धात् फलं प्रीतिलक्षणमुत्पद्यत इति पुत्रा-
दिषु फलवदुपचारः यथाऽन्ये प्राणशब्दोऽन्नं वै प्राणा इति ।
फलानन्तरं दुःखमुद्दिष्टम्, उक्तञ्च बाधनालक्षणं दुःखमिति ।
तत् किमिदं प्रत्यात्मवेदनीयस्य सर्वजन्तु प्रत्यक्षस्य सुखस्य
प्रत्याख्यानम्, आहोस्विदन्यः कल्प इति, अन्य इत्याह कथं
न वै सर्वलोकसाक्षिकं सुखं शक्यं प्रत्याख्यातुम्, अयन्तु जन्म-
मरणप्रवन्धानुभवनिमित्ताद्दुःखान्निर्विष्यस्य दुःखञ्चिद्वा सतो
दुःखसंज्ञाभावनोपदेशो दुःखहानार्थ इति, कया युक्त्या सर्वे
खलु सत्त्विकायाः सर्वाण्युत्पत्तिस्थानानि सर्वः पुनर्भवो बाध-
नानुषक्तो दुःखसाहचर्याद्बाधनालक्षणं दुःखमित्युक्तम् ऋषिभि-
र्दुःखसंज्ञाभावनमुपदिश्यते अत्र च हेतुरुपादीयते ॥ ५४ ॥

विविधबाधनायोगाद्दुःखमेव जन्मोत्पत्तिः ॥ ५५ ॥

क्वचित्सामानाधिकरण्यसम्भवेऽपि सर्वत्र न तथेति शङ्कते । पुत्रादीनां
फलनिर्देशात् सामानाधिकरण्यं न सम्भवतीति भावः ॥ ५३ ॥

यद्यपि पुत्रादीनामैहिकफलत्वात्तत्राश्रयव्यतिरेकाभावात् शङ्के न तथापि
यत्र जन्मान्तरीयधनादिकमपि फलं स्यात्तत्रापि नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ।
तत्सम्बन्धात् पुत्रादिसम्बन्धात् फलनिष्पत्तिः प्रीत्युत्पत्तिः तेषु पुत्रादिषु फलवदुपचारः
फलत्वेन व्यपदेशः यथाऽन्नं वै प्राणिनां प्राणा इति ॥ ५४ ॥

समाप्तं फलपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ५० ॥

४र्थः अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

२६१

जन्म जायत इति शरीरेन्द्रियबुद्धयः, शरीरादीनाञ्च संस्थानविशिष्टानां प्रादुर्भाव उत्पत्तिः । विविधा च बाधना हीना मध्यमोत्कृष्टा चेति । उत्कृष्टा नारकिणां, तिरश्चान्तु मध्यमा, मनुष्याणान्तु हीना, देवानां हीनतरा वीतरागाणाञ्च, एवं सर्वसुत्पत्तिस्थानं विविधबाधनानुषक्तं पश्यतः सुखे तत्साधनेषु च शरीरेन्द्रियबुद्धिषु दुःखसंज्ञा व्यवतिष्ठते, दुःखसंज्ञाव्यवस्थानात् सर्वलोकेष्वनभिरतिसंज्ञा भवति, अनभिरतिसंज्ञासुपासीनस्य सर्वलोकविषया तृष्णा विच्छिद्यते, तृष्णाप्रहाणात् सर्वदुःखाद्विमुच्यत इति । यथा विषयो-गात् पयोविषमिति बुध्यमानो नोपादत्ते, अनुपाददानो मरणदुःखं नाप्नोति, दुःखोद्देशस्तु न सुखस्य प्रत्याख्यानं, कस्मात् ॥ ५५ ॥

न सुखस्यान्तरालनिष्पत्तेः ॥ ५६ ॥

न खल्वयं दुःखोद्देशः सुखस्य प्रत्याख्यानम् । कस्मात् सुखस्यान्तरालनिष्पत्तेः । निष्पद्यते खलु बाधनान्तरालेषु सुखं प्रत्यात्मवेदनीयं शरीरिणां, तदशक्यं प्रत्याख्यातुमिति अथापि ॥ ५६ ॥

अथ क्रमप्राप्तं दुःखं परीक्षणीयं तत्र च बाधनाखचणं दुःखमित्युक्तं तदर्थस्तु दुःखत्वजातिमत्त्वमित्युक्तं तच्च शरीरादौ दुःखेऽव्याप्तमित्याशङ्क्याह । जननयो-गाज्जन्मशरीरादिकं तदुत्पत्तिस्तत्सम्बन्धः विविधबाधनायोगात् दुःखमिति व्यपदि-श्यते न तु वास्तवमेव तत् दुःखं तथा च विविधदुःखानुषक्ततया हेतुत्वार्थं दुःख-मिति भावनीयमुपदिश्यते ॥ ५५ ॥

ननु दुःखभावनेन किं सुखं प्रत्याख्यायते न चैतच्छक्यमत आह । दुःखानां मध्ये सुखस्याप्युत्पत्तिस्तत् प्रत्याख्यानस्याशक्यत्वात् ॥ ५६ ॥

बाधनाऽनिवृत्तेर्वेदयतः पर्येषणदोषादप्रतिषेधः॥५७

सुखस्य दुःखोद्देशेनेति प्रकरणात् पर्येषणं प्रार्थनाविषया-
र्जनदृष्ट्यापर्येषणस्य दोषो यदयं वेदयमानः प्रार्थयते तस्य
प्रार्थितं न सम्पद्यते, सम्पद्य वा विपद्यते, न्यूनं वा सम्पद्यते,
बहु प्रत्यनीकं वा सम्पद्यते इत्येतस्मात् पर्येषणदोषान्नानाविधो
मानसः सन्तापो भवति । एवं वेदयतः पर्येषणदोषाद्बाधनाया
अनिवृत्तिः । बाधनानिवृत्तेर्दुःखसंज्ञाभावनमुद्दिश्यते, अनेन
कारणेन दुःखं जन्म न तु सुखस्याभावादिति । अथाप्येतद-
नुक्तम् । कामं कामयमानस्य यदा कामः समृद्धयति, अथैन-
मपरः कामः क्षिप्रमेव प्रबाधते । अपि चेदुदनेमिं समन्ता-
द्भूमिमिमां लभते स गवाश्वां, न स तेन धनेन धनैषी लप्यति
किन्तु सुखं धनकाम इति ॥ ५७ ॥

दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च ॥ ५८ ॥

दुःखसंज्ञाभावनोपदेशः क्रियते, अयं खलु सुखसंवेदने
व्यवस्थितः सुखं परमपुरुषार्थं मन्यते न सुखादन्यन्निःश्रेय-
समस्ति सुखे प्राप्ते चरितार्थः कृतकरणीयो भवति । मिथ्या-
सङ्कल्पात् सुखे तत्साधनेषु च विषयेषु संरज्यते संरक्तः सुखाय
घटते घटमानस्याऽस्य जन्मजराव्याधिप्रायणानिष्टसंयोगेष्ट

ननु सुखदुःखसम्बन्धाविशेषात् सुखभावनमेव किं नेष्यत इत्यत्राह । दुःख-
भावनस्य न प्रतिषेधः वेदयतः सुखसाधनत्वं जानतः पर्येषणदोषात् पर्येषणे
सुखार्थप्रवर्त्तने दोषात् सुखार्थप्रवर्त्तमानो हि अर्जनपालनादौ विविधाभिर्वा-
धनाभिरुपतप्यतेऽतो दुःखभावनं वैराग्यहेतुतथोपदिश्यते ॥ ५७ ॥

ननु दुःखमनुभवतः स्वत एव निवृत्तिसम्भवात् दुःखभावनोपदेशो व्यर्थ

४र्थः अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

२६३

वियोगप्रार्थितानुपपत्तिनिमित्तमनेकविधं यावददुःखमुत्पद्यते
तं दुःखविकल्पं सुखमित्यभिमन्यते, सुखाङ्गभूतं दुःखं, न
दुःखमनापाद्य शक्यं सुखमवाप्तुं, तादर्थ्यात् सुखमेवेदमिति
सुखसंज्ञोपहतप्रज्ञो जायस्व म्रियस्व सन्भावतीति संसारं
नातिवर्त्तते, तदस्याः सुखसंज्ञायाः प्रतिपक्षो दुःखसंज्ञाभाव-
नमुपदिश्यते दुःखानुषङ्गाद् दुःखं जन्मेति न सुखस्याभावात्
यद्येवं कस्माद्दुःखं जन्मेति नोच्यते सोऽयमेवं वाच्ये यदेवमाह
दुःखमेव जन्मेति तेन सुखाभावं ज्ञापयतीति । जन्मनिग्रहार्थी
यो वै स्वल्पयमेव शब्दः कथं न दुःखं जन्म स्वरूपतः किन्तु
दुःखोपचारात्, एवं सुखमपीति, एतदनेनैव निवर्त्यते न
तु दुःखमेव जन्मेति । दुःखोद्देशानन्तरमपवर्गः स प्रत्या-
ख्यायते ॥ ५८ ॥

ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः ॥ ५९ ॥

ऋणानुबन्धान्नास्त्यपवर्गः, जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभि-
र्ऋणैर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः

इत्यत आह । दुःखस्य विविधः कल्पो यत्र तादृशे प्रतिषिद्धहिंसाभीजनमैषुनादौ
प्रवृत्तिर्माभूदित्ययमुपदेश इति भावः ॥ ५८ ॥

समाप्तं दुःखपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ५९ ॥

अथ क्रमप्राप्ततयाऽपवर्गः परीक्षणीयः तत्र च तदर्थकप्रवृत्तिकालाभावात्तद-
भाव इति पूर्वपक्षयति । ऋणानुबन्धादपवर्गानुष्ठानकालाभावादपवर्गाभावः
स्यात् तथा च श्रूयते जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिः ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण
ऋषिभ्यः यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति इति ऋषिभ्यः ऋष्युणेभ्यो ब्रह्मचर्येण
मुच्यते देवेभ्यः देवर्षेभ्यः यज्ञेन मुच्यते प्रजया अपत्येन पितृणेभ्यो मुच्यते ऋणा-
पाकरणेनैव च जीवनापगमः तथा च श्रूयते तत्सर्वं यदग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासौ च

प्रजया पितृभ्य इति, ऋणानि तेषामनुबन्धः स्वकर्मभिः सम्बन्धः कर्मसम्बन्धवचनात् । जरामर्थं वा एतत् सत्रं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चेति जरया ह एष तस्मात् सत्राद्विमुच्यते मृत्युना ह चेति, ऋणानुबन्धादपवर्गानुष्ठानकालो नास्तीत्यपवर्गाभावः । क्लेशानुबन्धान्नास्त्यपवर्गः, क्लेशानुबन्धश्च जायते नस्य क्लेशानुबन्धविच्छेदो गृह्यते । प्रवृत्त्यनुबन्धान्नास्त्यपवर्गः । जन्मप्रवृत्त्ययं यावत् प्रायणं वाग्बुद्धिशरीरारम्भेणाविमुक्तो गृह्यते तत्र यदुक्तं दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति तदनुपपन्नमिति । अत्राभिधीयते, यत्तावदृणानुबन्धादिति ऋणैरिव ऋणैरिति ॥५६॥

प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादो निन्दा-
प्रशंसोपपत्तेः ॥ ६० ॥

ऋणैरिति नायं प्रधानशब्दः यत्र खल्वेकः प्रत्यादेयं ददाति द्वितीयश्च प्रतिदेयं गृह्णाति तत्रास्य दृष्टव्यात् प्रधान-
ऋणशब्दः, न चैतदिहोपपद्यते प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्दे-
नायमनुवादः ऋणैरिव ऋणैरिति प्रयुक्तोपमञ्चैतत् अग्निर्माण-
वक इति । अन्यत्र दृष्टव्यायऋणशब्द इह प्रयुज्यते यथाऽग्नि-

जरया हवा एष तस्माद्विमुच्यते मृत्युना चेति ऋणापाकरणमन्त्रेण च न तत्र प्रवृत्तिः तत्र च चार्थ्यते ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनोमोचे निवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानी व्रजत्वधः एवं क्लेशानुबन्धादपि पुरुषो हि रागादिभिस्तत्त्व-
कर्माख्यारभमाणः क्लेशानुबन्ध एव दृश्यते तत्त्वधर्मपवर्गः एवं प्रवृत्त्यनुबन्धादपि पुरुषो हि वाग्बुद्धिशरीरैस्तत्त्वकर्माख्यारभमाणो धर्माधर्मौ यावज्जीवमुपार्जयन् कथमपवृज्यतामिति ॥ ५६ ॥

समाधत्ते । जायमान इत्याद्यनुवादो हि प्रधानशब्दः न हि जायमानः

४र्थः अध्यायः] प्रथमाह्निकम् ।

२६५

शब्दो माणवके, कथं गुणशब्देनानुवादः निन्दाप्रशंसोपपत्तेः कर्मलोपे ऋणीव ऋणादानाबिन्द्यते, कर्मानुष्ठाने च ऋणीव ऋणदानात् प्रशस्यते । जायमान इति गुणशब्दो विपर्ययेऽनधिकारात् । जायमानो ह वै ब्राह्मण इति च शब्दो गृहस्थः सम्पद्यमानो जायमान इति । यदायं गृहस्थो जायते तदा कर्मभिरधिक्रियते मातृतो जायमानस्यानधिकारात्, यदा तु मातृतो जायते कुमारो न तदा कर्मभिरधिक्रियते, अर्थिनः शक्तस्य चाधिकारात् । अर्थिनः कर्मभिरधिकारः कर्मविधौ कामसंयोगस्मृतेः अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः इत्येवमादि, शक्तस्य च प्रवृत्तिसम्भवात् शक्तस्य कर्मभिरधिकारः प्रवृत्तिसम्भवात्, शक्तः खलु विहिते कर्मणि प्रवर्तते नेतर इति, उभयाभावस्तु प्रधानशब्दार्थे मातृतो जायमाने कुमारे उभयमर्थिता शक्तिश्च न भवतीति । न भिद्यते च लौकिकाद्वाक्याद्दैदिकं वाक्यं प्रेक्षापूर्वकारिपुरुषप्रणीतत्वेन तत्र लौकिकस्तावदपरीक्षकोऽपि न जातमात्रं कुमारकमेवं ब्रूयादधीश्व यजस्व ब्रह्मचर्यं चरेति । कुत एवम् ऋषिरुपपन्नानवद्यवादी उपदेशार्थेन प्रयुक्त उपदिशति । न खलु वै नर्त्तकोऽन्धेषु प्रवर्तते न गायनो वधिरेष्विति, उपदिष्टार्थविज्ञानश्चोपदेशविषयः यश्चोपदिष्टमर्थं विजानाति तं प्रत्युपदेशः क्रियते न चैतदस्ति जायमानकुमारके इति गार्हस्थ्यलिङ्गञ्च मन्त्रब्राह्मणं कर्माभिवदति यच्च मन्त्रब्राह्मणं

कर्मण्यधिक्रियते तथा च भाष्यं यदा तु मातृजी जायते कुमारको न तदा कर्मभिरधिक्रियते अर्थिनः शक्तस्य चाधिकारादिति जायमान इत्यनेन को वा व्यावर्त्तनीयः न ह्यजातस्य प्रसक्तिरस्ति येनासौ व्यावर्त्तनीयः तत्र भाष्यं जाय-

कर्माभिवदति तत्प्रतीसम्बन्धिना गार्हस्थ्यलिङ्गेनोपपन्नम् ।
 तस्माद्गृहस्थोऽयं जायमानोऽभिधीयत इति । अर्थित्वस्य
 चाविपरिणामे जरामर्थ्यवादोपपत्तिः, यावच्चास्य फलेनार्थित्वं
 न विपरिणमते न निवर्तते तावदनेन कर्मानुष्ठेयमित्युपपद्यते
 जरामर्थ्यवादस्तं प्रतीति, जरया ह वेत्यायुषस्तुरीयस्य चतुर्थस्य
 प्रव्रज्यायुक्तस्य वचनं, जरया ह वा एष एतस्माद्विसुच्यत इति,
 आयुषस्तुरीयं चतुर्थं प्रव्रज्यायुक्तं जरत्युच्यते तत्र हि प्रव्रज्या
 विधीयते अत्यन्तजरसंयोगे जरया ह वेत्यनर्थकम् अशक्नो
 विमुच्यत इत्येतदपि नोपपद्यते स्वयमशक्तस्य वाच्यां शक्ति-
 माह । अन्तेवासी वा जुहुयाद्ब्राह्मणा स परिक्रौतः
 क्षीरहोता वा जुहुयादनेन स परीक्रौत इति । अथापि
 विहितं वानूद्येत कामाद्वार्थः परिकल्प्येत विहितानुवचनं
 न्याय्यमिति ऋणवानिवास्तन्मो गृहस्थः कर्मसु प्रवर्तते
 इत्युपपन्नं वाक्यस्य सामर्थ्यं, फलस्य हि साधनानि प्रयत्न-
 विधयो न फलं, तानि सम्पन्नानि फलाय कल्पन्ते, विहितञ्च
 जायमानं विधीयते च जायमानं तेन यः सख्यते सोऽयं
 जायमान इति । प्रत्यक्षविधानाभावादिति चेत् न प्रति-
 शेधस्यापि प्रत्यक्षविधानाभावादिति । प्रत्यक्षतो विधीयते

मान इति गुणशब्दो विपर्ययेऽनधिकारादिति तथा च जायमान इत्यनेनोप-
 नौत उच्यते तस्य ब्रह्मचर्यादावधिकारात् अग्निहोत्रादौ गृहस्थस्याधिकारः चौमे
 वसानो वाधीयतामिति श्रुतेः एवमृणशब्दोऽपि न मुख्यः न ह्यत्र प्रत्यादिष्टं
 कथनं ददाति परन्तु ऋणापाकरणवदावश्यकत्वस्यापनाय तथोक्तं चा च-
 षिकशब्दप्रयोगे वीजमाह निन्दाप्रशंसोपपत्तिः ऋणनपाकरणतदपाकरणाभ्या-
 मिवाग्निहोत्राद्यकरणतत्करणभ्यां निन्दाप्रशंसे उपपद्यते न चानुष्ठानकालाभावः

गार्हस्थ्यं ब्राह्मणेन, यदि चाश्रमान्तरमभविष्यत् तदपि व्यधा-
स्यत प्रत्यक्षतः, प्रत्यक्षविधानाभावान्नाश्रयान्तरमिति न
प्रतिषेधस्य प्रत्यक्षविधानाभावात् न प्रतिषेधोऽपि वै ब्राह्मणेन
प्रत्यक्षतो विधीयते न सन्त्याश्रमान्तराणि एक एव गृहस्थाश्रम
इति प्रतिषेधस्य प्रत्यक्षतोऽश्रवणादयुक्तमेतदिति ॥ ६० ॥

अधिकाराच्च विधानं विद्यान्तरवत् ॥ ६१ ॥

यथा शास्त्रान्तराणि स्वे स्वेऽधिकारे प्रत्यक्षतो विधाय-
कानि नार्थान्तराभावात्, एवमिदं, ब्राह्मणं गृहस्थशास्त्रं
स्वेऽधिकारे प्रत्यक्षतो विधायकं नाश्रमान्तराणामभावादिति ।
ऋग्ब्राह्मणञ्चापवर्गाभिधाय्यभिधीयते । ऋचश्च ब्राह्मणानि
चापवर्गाभिवादीनि भवन्ति । ऋचश्च तावत्, कर्मभिर्मृत्यु-
मृषयो निषेदुः प्रजावन्तो द्रविणमिच्छमानाः, अथापरे
ऋषयो मनीषिणः परं कर्मभ्योऽमृतत्वमानशुः, न कर्मणा न
प्रजया धनेन, त्यागिनैके अमृतत्वमानशुः । परेण नाकं
निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति, वेदाहमेतं पुरुषं
महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेव विदित्वाति-
मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय । अथ ब्राह्मणानि,
त्रयो धर्मस्कन्धाः यज्ञोऽध्ययनं दानमिति, प्रथमस्तप एव,
द्वितीयो ब्रह्मचर्याचार्यकुलवासी, तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमा-

जरया विमुच्यत इत्युक्तेः न च जरयाऽशक्त्यरूपकस्य अन्तेवासी वा बुड्यात्
ब्रह्मणा हि स परिचीण इत्यादिनाऽशक्तस्यापि विधानात् तस्मादाशुष्यतुष्यभागो
जरत्युच्यते किञ्च जरामर्थ्यवादः कामनाभिप्रायेण तथा च भाष्यम् अर्थित्वस्य
चापरिणामी नरामर्थ्यवादीपपत्तेरिति अर्थित्वं कामना तदपरिणामी तदनाशि
कर्मकरणाभिप्रायेण जरामर्थ्यवाद उपपद्यते ॥ ६० ॥

चार्यकुलेऽवसादयन्, सर्व एवैते पुण्यलोका भवन्ति । ब्रह्म-
संस्थोऽमृतत्वमेति । एतमेव प्रव्राजिनो लोकमभीप्सन्तः
प्रव्रजन्तीति अथो खल्लाहुः काममय एवायं पुरुष इति स
यथाकामो भवति तथा क्रतुर्भवति तथा तत्कर्म कुरुते यत्कर्म
कुरुते तदभिसम्पद्यते इति कर्मभिः संसरणमुक्त्वा प्रकृतमन्य-
दुपदिशन्ति इति तु कामयमनो योऽकामो निष्काम आत्म-
कामो भवति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति इहैव समबलीयन्ते
ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति । तत्र यदुक्तमृणानुबन्धादपवर्गा-
भाव इत्येतद् युक्तमिति ये चत्वारः पथयो देवयाना इति च
चातुराश्रम्यश्रुतेरैकाश्रम्यानुपपत्तिः, फलार्थिनश्चेदं ब्राह्मण-
ञ्जरामर्थं वा एतत् सत्रं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चेति,
कथम् ॥ ६१ ॥

समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः ॥ ६२ ॥

प्राजापत्यामिष्टिं निरूप्य तस्यां सार्ववेदसं हुत्वा आत्म-
न्यग्नौन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेदिति श्रूयते, तेन विजा-
नीमः प्रजावित्तलोकैषणयाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चर-
न्तीति, एषणाभ्यश्च व्युत्थितस्य पात्रचयान्तानि कर्माणि
नोपपद्यन्त इति नाविशेषेण कर्तुः प्रयोजकफलं भवतीति ।
चातुराश्रम्य-विधानाच्चेतिहास-पुराणधर्मशास्त्रेष्वैकाश्रम्यानुप-
पत्तिः । तदप्रमाणमिति चेत् न प्रमाणेन खलु ब्राह्मणे-
नेतिहासपुराणस्य प्रामाण्यमभ्यनुज्ञायते, ते वा खल्वेते अथ-

ननु काम्यानां कामनाविरहेण त्यागसम्भवेऽपि नित्यानां कथं त्यागः श्रूयते
हि यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति तत्राह । अपवर्गप्रतिषेधो न युक्तः अग्नी-

वर्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यवदन् इतिहासपुराणं पञ्चमं
वेदानां वेद इति । तस्मादयुक्तमेतदप्रामाण्यमिति । अप्रा-
माण्ये च धर्मशास्त्रस्य प्राणभृतां व्यवहारलोपाहोकोच्छेद-
प्रसङ्गः । द्रष्टृप्रवक्तृसामान्याच्चाप्रामाण्यानुपपत्तिः, य एव
मन्त्रब्राह्मणस्य द्रष्टारः प्रवक्तारश्च ते खल्वितिहासपुराणस्य
चेति । विषयव्यवस्थानाच्च यथाविषयं प्रामाण्यम् अन्यमन्त्र-
ब्राह्मणस्य विषयोऽन्यच्चेतिहासपुराणधर्मशास्त्राणामिति ।
यज्ञो मन्त्रब्राह्मणस्य, लोकवृत्तमितिहासपुराणस्य लोकव्यव-
हारव्यवस्थानं धर्मशास्त्रस्य विषयः । तत्रैकेन सर्वं व्यवस्थाप्यत
इति, यथाविषयमेतानि प्रमाणानीन्द्रियादिवदिति । यत्
पुनरेतत् क्लेशानुबन्धस्याविच्छेदादिति ॥ ६२ ॥

पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभावः ॥ ६२ ॥ क ॥

नामात्मनि समारोपविधानात् श्रूयते प्राजापत्यामिष्टिं निरुस्य तस्यां सर्ववेदसं
दत्वात्मन्यग्रीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेदिति अतएव चत्वारः पथयो देवयाना
इति चातुरात्र्यश्रुतिरपि सङ्गच्छते ॥ ६२ ॥

नन्वाग्निहोत्रस्याप्रतिषन्धकलेऽपि तत्फलस्वर्ग एवापवर्गपतिवन्धकः स्यादत्राह ।
ज्ञानिनः फलस्य स्वर्गस्याभावः अग्निहोत्रं हि पात्रचयान्तं पात्राण्यग्निहोत्रपात्राणि
तेषाञ्चयः प्रसीतस्य यजमानस्याङ्गेषु विन्यासः सुखे घृतपूर्णां शुचमिति क्रमेण
भिचोस्तदनुपपत्तिः तेन तत्परित्यागात् अग्निहोत्रफलाभावेऽपि ज्योतिष्टोमगङ्गा-
स्नानादिहिंसादिफलानां प्रतिवन्धकत्वं स्यादती हेतुनरसमुच्चयाय चकार उप-
न्यस्तस्तथा च प्रारब्धातिरिक्तकर्मणां ज्ञानादेव क्षय इत्याशयः श्रूयते हि तथा
विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति एवं क्षीयते चास्य कर्माणि
तस्मिन् दृष्टे परावरे । स्मर्यते ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथेति
इत्यस्य कामनाशून्यस्य प्रज्ञानुत्पादोऽपि नापवर्गविरोधी तथा च श्रूयते एतदुद्द्वेष्ट
वै पूर्वं ब्राह्मणा अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां

सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभावादपवर्गः ॥ ६३ ॥

यथा सुषुप्तस्य खलु स्वप्नादर्शने रागानुबन्धः सुखदुःखानुबन्धश्च विच्छिद्यते तथाऽपवर्गेऽपीति । एतच्च ब्रह्मविदो मुक्तस्यात्मनो रूपमुदाहरन्तीति । यदपि प्रवृत्त्यनुबन्धादिति ॥ ६३ ॥

न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य ॥ ६४ ॥

प्रक्षीणेषु रागद्वेषमोहेषु प्रवृत्तिर्न प्रतिसन्धानाय, पूर्वसन्धिस्तु पूर्वजन्मनिवृत्तौ पुनर्जन्म तच्चादृष्टकारितं, तस्यां प्रक्षीणायां पूर्वजन्माभावे जन्मान्तराभावोऽप्रतिसन्धानमपवर्गः । कर्मवैकल्यप्रसङ्ग इति चेत् न कर्मविपाकप्रतिसंवेदनस्याप्रत्याख्यानात् पूर्वजन्मनिवृत्तौ पुनर्जन्म न भवतीत्युच्यते न तु कर्मविपाकप्रतिसंवेदनं प्रत्याख्यायते । सर्वाणि पूर्वकर्माणि ह्यन्ते जन्मनि विपच्यन्त इति ॥ ६४ ॥

न क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् ॥ ६५ ॥

नोपपद्यते क्लेशानुबन्धविच्छेदः, कस्मात् क्लेशसन्ततेः

नायमात्मा लोक इति ते ह्यस्य पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्तीति अन्ये तु फलाभावः फलस्य सुसूचन् प्रति अग्निहोत्रादौ प्रयोजकलाभावस्तथा सति भिक्षूणामपि पात्रचयान्तं स्यादित्यर्थ इत्याहुः । इति हतिसम्मतम् अधिकसूत्रम् ॥ ६२ ॥ क ॥

क्लेशानुबन्धं दूषयति । स्वप्नादर्शनकाले सुषुप्तस्य यथा ह्येतभावेन दुःखाभावस्तथाऽपवर्गेऽपि रागाद्यभावेन दुःखाभावः स्यात् ॥ ६३ ॥

प्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावं दूषयति । क्लिश्यन्तेऽनेनेति क्लेशो रागादिः तद्विरहिणी या प्रवृत्तिः सा प्रतिसन्धानाय प्रतिबन्धाय न भवति चर्मोषर्मौ न जनयतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

स्वाभाविकत्वात् अनादिरियं क्लेशसन्ततिः न चानादिः शक्यः
उच्छेत्तुमिति । अत्र कश्चित् परिहारमाह ॥ ६५ ॥

प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत् स्वाभाविकेऽप्य-
नित्यत्वम् ॥ ६६ ॥

यथाऽनादिः प्रागुत्पत्तेरभाव उत्पन्नेन भावेन निवर्त्यते
एवं स्वाभाविको क्लेशसन्ततिरनित्येति ॥ ६६ ॥

अणुश्यामताऽनित्यत्ववद्वा ॥ ६७ ॥

अपर आह तथाऽनादिरणुश्यामता अथ चाग्निसंयोगाद-
नित्या तथा क्लेशसन्ततिरपीति, सतः खलु धर्मो नित्यत्वमनि-
त्यत्वञ्च तत्त्वभावे भावे भाक्तमिति । अनादिरणुश्यामतेति
हेत्वभावादयुक्तम्, अनुत्पत्तिधर्ममनित्यमिति नात्र हेतुर-
स्तीति । अयं तु समाधिः ॥ ६७ ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् ॥ ६८ ॥

कर्मनिमित्तत्वादितरेतरनिमित्तत्वाच्चेति समुच्चयः । मिथ्या-
सङ्कल्पेभ्यो रञ्जनीयकोपनीयमोहनीयेभ्य रागद्वेषमोहा उत्प-
द्यन्ते कर्म च सत्त्वनिकायनिर्वर्तकं नैयमिकान् रागद्वेष-
मोहान् निर्वर्तयति नियमदर्शनात्, दृश्यते हि कश्चित्सत्त्व-
निकायो रागबहुलः कश्चिद्द्वेषबहुलः कश्चिन्मोहबहुल इति ।

क्लेशभावमसङ्गमानः शङ्कते । क्लेशसन्ततेरुच्छेदो न युक्तः स्वाभाविक-
त्वात् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

एकदेशी ससाधत्ते । प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत् प्रागभावानित्यत्ववत्
अनादिः परमाणुश्यामताया विनाशवद्वा विनाशः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

इतरेतरनिमित्ता च रागादीनामुत्पत्तिः मूढो रज्यति, मूढः कुप्यति, रक्तो मुह्यति, कुपितो मुह्यति । सर्वमिथ्यासङ्कल्पानां तत्त्वज्ञानादनुत्पत्तिः । कारणानुत्पत्तौ च कार्यानुत्पत्तेरिति, रागादीनामत्यन्तमनुत्पत्तिरिति । अनादिश्च क्लेशसन्ततिरित्यप्युक्तम् । सर्वे इमे खल्वाध्यात्मिका भावा अनादिना प्रबन्धेन प्रवर्तन्ते शरीरादयः, न जात्वत्र कश्चिदनुत्पन्नपूर्वः प्रथमत उत्पद्यते अन्यत्र तत्त्वज्ञानात्, न चैवं सत्यनुत्पत्तिधर्मकं किञ्चिद्विषयधर्मकं प्रतिज्ञायत इति । कर्म च सत्त्वनिकायनिर्वर्तकं तत्त्वज्ञानकृतात् मिथ्यासङ्कल्पविघातान्न रागाद्युत्पत्तिनिमित्तं भवति सुखदुःखसंवित्तिफलन्तु भवतीति ॥ ६८ ॥

इति वाख्यायनीये न्यायभाष्ये चतुर्थाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ।

चतुर्थाध्यायस्य

द्वितीयाह्निकम् ।

किन्तु खलु भो यावन्तो विषयास्तावत्सु प्रत्येकं ज्ञान-

अनित्यत्वं विनाशिभावत्वं न च तत् प्रागभावे नवाऽणुस्थामतादिरनादिस्रथा च भाष्यम् अनादिरणुस्थामतेति हेतुभावादयुक्तमित्यती मतद्वयमुपेत्य सिद्धान्तमाह । नोक्तं युक्तं कुतो रागादीनां सङ्कल्पनिमित्तत्वात् सङ्कल्पो मिथ्याज्ञानं निमित्तं येषां तथा च तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ रागादिनिवृत्तिर्युज्यत एवेति भावः ॥ ६८ ॥

समाप्तमपवर्गपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ५२ ॥

समाप्तं चतुर्थाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥ १ ॥

मुत्पद्यते । अथ क्वचिदुत्पद्यत इति कश्चात्र विशेषः, न ताव-
 देकैकत्र यावद्विषयमुत्पद्यते ज्ञेयानामानन्यात्, नापि क्वचि-
 दुत्पद्यते, यत्र नोत्पद्यते तत्रानिवृत्तो मोह इति मोहशेष-
 प्रसङ्गः । न चान्यविषयेण तत्त्वज्ञानेनान्यविषयो मोहः शक्यः
 प्रतिषेधुमिति । मिथ्याज्ञानं वै खलु मोहो न तत्त्वज्ञानस्या-
 नुत्पत्तिमात्रं, तच्च मिथ्याज्ञानं यत्र विषये प्रवर्तमानं संसार-
 वीजं भवति स विषयस्तत्त्वतो ज्ञेय इति, किं पुनस्तन्मिथ्या-
 ज्ञानम् अनात्मन्यात्मग्रहः, अहमस्मीति मोहोऽहङ्कार इति ।
 अनात्माहं खल्वहमस्मीति पश्यतो दृष्टिरहङ्कार इति, किं
 पुनस्तदर्थजातं यद्विषयोऽहङ्कारः शरीरेन्द्रियमनोवेदनावुद्भयः,
 कथं तद्विषयोऽहङ्कारः संसारवीजं भवति । अयं खलु शरी-
 राद्यर्थजातमहमस्मीति व्यवसितस्तदुच्छेदेनेनात्मोच्छेदं मन्य-
 मानोऽनुच्छेददृष्ट्यापरिप्लुतः पुनः पुनस्तदुपादत्ते तदुपाददानो
 जन्ममरणाय यतते तेनावियोगान्नात्यन्तं दुःखादिमुच्यते इति ।
 यस्तु दुःखं दुःखायतनं दुःखानुषक्तं सुखञ्च सर्वमिदं दुःख-
 मिति पश्यति, स दुःखं परिजानाति परिज्ञातञ्च दुःखं
 प्रहीणं भवत्यनुपादानात् सविषान्नवत्, एवं दोषान् कर्म
 च दुःखहेतुरिति पश्यति, न वा प्रहीणेषु दोषेषु दुःख-
 प्रबन्धोच्छेदेन शक्यं भवितुमिति दोषान् जहाति, प्रहीणेषु
 च दोषेषु न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानायेत्युक्तं, प्रेत्यभावफल-
 दुःखानि च ज्ञेयानि व्यवस्थापयति कर्म च दोषांश्च प्रहे-
 यान् अपवर्गोऽधिगन्तव्यस्तस्याधिगमोपायस्तत्त्वज्ञानम्, एवं
 चतसृभिर्विधाभिः प्रमेयं विभक्तमासेवमानस्याभ्यस्यतो भाव-
 यतः सम्यग्दर्शनं यथाभूतावबोधस्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते, एवं च ।
 दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः ॥१॥

शरीरादि दुःखान्तं प्रमेयं दोषनिमित्तं तद्विषयत्वान्मिथ्या-
ज्ञानस्य, तदिदं तत्त्वज्ञानं तद्विषयमुत्पन्नमहङ्कारं निवर्त्तयति,
समानविषये तयोर्विरोधात्, एवं तत्त्वज्ञानाद्दुःखजन्मप्रवृत्ति-
दोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति,
स चायं शास्त्रार्थसंग्रहोऽनूद्यते नापूर्वो विधीयत इति ।
प्रसङ्गानानुपूर्व्या तु खलु ॥ १ ॥

दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः ॥ २ ॥

कामविषया इन्द्रियार्था इति रूपादय उच्यन्ते ते मिथ्या-
सङ्कल्पमाना रागद्वेषमोहान् प्रवर्त्तयन्ति तान् पूर्वं प्रसञ्च-
चीत, तांश्च प्रसञ्चक्षाणस्य रूपादिविषयो मिथ्यासङ्कल्पो निव-
र्त्तते, तन्निरवृत्तावध्यात्मं शरीरादि प्रसञ्चचीत, तत्प्रसङ्गा-
नादध्यात्मविषयोऽहङ्कारो निवर्त्तते, सोऽयमध्यात्मं बहिश्च
विविक्तचित्तो विहरन् मुक्त इत्युच्यते । अतःपरं काचित्

अथ शास्त्रस्य परमं प्रयोजनमपवर्गः स चीद्विष्टी लक्षितः परीक्षितोऽप्य-
किञ्चित्कारः कारणानिरूपणात् नन्वभिहितमेव दुःखादिमुक्ते कारणनाशक्रमेण
दुःखाभावोऽपवर्गः इतीति चेत्सत्त्वं मिथ्याज्ञानापगमहेतुर्नाभिहितः तत्त्वज्ञानं
तत्र हेतुरिति चेत् कस्य तत्त्वं ज्ञातव्यमित्यभिधानीयमित्याशयेन तत्त्वज्ञानपरीक्षा
सैव चाङ्गिकार्यः तत्र च षट्प्रकरणानि आदौ तत्त्वज्ञानीत्युक्तिप्रकरणम् अन्यानि
च यथायथं वक्ष्यन्ते तत्र सिद्धान्तसूत्रम् । अहङ्कारोऽहमित्यभिमानः स च
शरीरादिविषयको मिथ्याज्ञानमुच्यते तच्च दोषनिमित्तानां शरीरादीनां तत्त्वस्य
अनात्मत्वस्य ज्ञानान्निरवर्त्तते आत्मत्वेन हि शरीरादौ मुच्यन् रञ्जनीयत्वात् रज्यति
कोपनीयेषु कुप्यति केचित्तु दोषनिमित्तानां रागादीनां तत्त्वज्ञानादलवदनिष्टानु-
बन्धित्वज्ञानादहङ्कारस्याभिलाषस्य निवृत्तिरित्यर्थः इत्याहुः ॥ १ ॥

ननु के तावदनुरञ्जनीया विषयाः येषु रज्यन् संसरतीत्यतो विवेकाय तानुप-
दिशति । सङ्कल्पः समीचीनत्वेन भावनं तद्विषयीकृता रूपादयः दोषस्य रागादे-

४र्थः अध्यायः] द्वितीयाह्निकम् ।

२७५

संज्ञा हेया, काचिद्भावयितव्येत्युपदिश्यते, नार्थनिराकरण-
मर्थोपादानं वा कथमिति ॥ २ ॥

तन्निमित्तत्त्ववयव्यभिमानः ॥ ३ ॥

तेषां दोषाणां निमित्तत्त्ववयव्यभिमानः सा च खलु
स्त्रीसंज्ञा सपरिस्कारा पुरुषस्य, पुरुषसंज्ञा च स्त्रियाः ।
परिस्कारश्च निमित्तसंज्ञा अनुव्यञ्जनसंज्ञा च, निमित्तसंज्ञा
दन्तोष्ठं चक्षुर्नासिकम्, अनुव्यञ्जनसंज्ञा इत्थं दन्तौ इत्थमोष्ठा-
विति, सेयं संज्ञा कामं वर्धयति तदनुषक्ताञ्च दोषान् विवर्जनी-
यान्, वर्जनन्वस्थाः भेदेनावयवसंज्ञा केशलोममांसशोणिता-
स्थिस्नायुशिराकफपित्तोच्चारादिसंज्ञा, तामंशुभसंज्ञेत्याचक्षते,
तामस्य भावयतः कामरागः प्रहीयते, सत्ये च द्विविधे विषये
काचित् संज्ञा भावनीया काचित् परिवर्जनीयेत्युपदिश्यते
यथा विषसम्पृक्तेऽन्नेऽन्नसंज्ञोपादानाय विषसंज्ञा प्रहाणायैति ।
अथेदानीमर्थं निराकरिष्यताऽवयव्युपपाद्यते ॥ ३ ॥

निमित्तं सुन्दरीयमिति जानन् रज्यति शत्रुरयमिति हेष्टि ते रुपादयो ह्येतान्
भावनीयाः प्रथमं ततः शरीरात्मविवेकः ॥ २ ॥

ननु सौन्दर्यादिकं पश्यती रागादिर्ब्रह्मणोऽपि दुष्परिहरः तदुक्तं चक्षुर्लं हि
ममः कृष्ण प्रमाथिवलवद्दृढमित्यतो रागादिनिवृत्त्युपायं दर्शयिष्यन्नाह । अवय-
विनि तरुण्यादिशरीरे अभिमानः सपरिस्कारबुद्धिस्तन्निमित्तं रागादिनिमित्तं
तथा च सा बुद्धिर्हेया अतएव भाष्यादौ परिस्कारबुद्धिरनुरञ्जनसंज्ञा सा
हेया दोषदर्शनमशुभसंज्ञा सा भावनीयेति अनुरञ्जनसंज्ञाय यथा खलत्-
खञ्जननयना परिणतविम्बाधरा पृष्ठशोणी । कमलमुकुलस्तनीयं पूर्णन्दुमुखी
सुखाय मे भवितेति अशुभसंज्ञा यथा चर्मनिर्मितपात्रीयं मांसासृक् पूयपूरिता
अस्यां रज्यति यो मूढः पिशाचः कस्ततोऽधिकः । स्वशरीरादौ अशुभसंज्ञैव
भावनीया एवं कौपनीयेऽपि शुभसंज्ञा । मां देह्यसौ दुराचार इत्यादिश्च दहे-

विद्याऽविद्याद्वैविध्यात् संशयः ॥ ४ ॥

सदसतोरुपलम्भाद्विद्या द्विविधा, सदसतोरनुपलम्भाद-
विद्यापि द्विविधा, उपलभ्यमानेऽवयविनि विद्या द्वैविध्यात्
संशयः, अनुपलभ्यमाने चाविद्याद्वैविध्यात् संशयः सोऽयम-
वयवी यद्युपलभ्यते अथापि नोपलभ्यते न कथञ्चन संशयात्
सुच्यते इति ॥ ४ ॥

तदसंशयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

तस्मिन्ननुपपन्नः संशयः, कस्मात् पूर्वोक्तहेतूनामप्रतिषेधा-
दस्ति द्रव्यान्तरारम्भ इति ॥ ५ ॥

वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि न संशयः ॥ ६ ॥

एतः । कण्ठपीठं कुठारेण हिलास्य स्यां सुखी कदा । अशुभसंज्ञा तु मांसा-
सृक्कौकसमयी देहः किं मेऽपराध्यति एतच्चादपरः कर्त्ता कर्त्तनीयः कथं
मयेति ॥ ७० ॥

समाप्तं तत्त्वज्ञानीत्युक्तिप्रकरणम् ॥ ३ ॥

अथ प्रसङ्गादवयविप्रकरणं वस्तुतस्तु शरीरे धर्मद्वयस्य सत्त्वत्वेऽपि एकं
ध्येयमपरं हेयमिति निर्युक्तिदम् अतोऽवयवी नास्ति किन्तु परमाणुपुञ्ज इति
तत्त्वं तदेव तन्मुमुक्षुभिर्मावनीयं परमाणुपुञ्ज इत्यप्यापाततः परमाणोरप्यग्रे
निराकरिष्यमाणत्वादिति सौगतशङ्कासपाकतुमयमारम्भः यद्यपि द्वितीयाध्याये
व्यवस्थापित एवावयवी तथापि खयुक्तिदार्ढ्येन सौत्रान्तिकस्य वैभाषिकस्य चात्र
प्रत्यवस्थानमिति तत्र संशयप्रदर्शनाय सूत्रम् । संशय इत्यस्य अवयविनीत्यादिः
अवयविनः प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तदपलापी दुःशक्य इत्यत उक्तं विद्येति प्रमाधमभेदेन
ज्ञानद्वैविध्यात् ज्ञानत्वलक्षणसाधारणधर्मदर्शनात् ज्ञाने प्रामाण्यसंशयादवयविनि
संशय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

समाधत्ते । तत्रावयविनि न संशयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् द्वितीयाध्यायीक्त-
युक्तिक्षिरवयविनः प्रकर्षेण सिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि संशयानुपपत्तिर्नास्त्यवयवीति तद्वि-
भजते ॥ ६ ॥

कृत्स्नैकदेशावृत्तित्वादवयवानामवयव्यभावः ॥ ७ ॥

एकैकोऽवयवो न तावत् कृत्स्नेऽवयविनि वर्त्तते तयोः
परिमाणभेदादवयवान्तरसम्बन्धाभावप्रसङ्गाच्च, नाप्यवयव्येक-
देशेन, न ह्यस्यान्येऽवयवाः एकदेशभूताः सन्तीति । अथा-
वयवेष्वेवावयवी वर्त्तते ॥ ७ ॥

तेषु चावृत्तेरवयव्यभावः ॥ ८ ॥

न तावत् प्रत्यवयवं वर्त्तते तयोः परिमाणभेदात् द्रव्यस्य
चैकद्रव्यत्वप्रसङ्गात्, नाप्येकदेशैः सर्वेषु अन्यावयवाभावात्,
तदेवं युक्तः संशयो नास्त्यवयवीति ॥ ८ ॥

पृथक् चावयवेभ्योऽवृत्तेः ॥ ९ ॥

पृथक् चावयवेभ्यो धर्मिभ्यो धर्मस्याग्रहणादिति समा-
नम् ॥ ९ ॥

अवयविनि बाधकं शङ्कते । अपिरवधारणे तर्हि संशयानुपपत्तिवृत्त्यनुप-
पत्तितोऽवयव्यभावादेव स्यादित्यर्थः । वृत्त्यनुपपत्तिं विवृणोति भाष्यकारः कृत्स्नैक-
देशवृत्तित्वादवयवानामवयव्यभावः अवयवी हि एकैकावयवे कार्त्स्न्येन एकदेशेन
वा नाद्यः विषमपरिमाणत्वात् ; अन्येऽपि तेनैवावयवेनान्येन वा नाद्यः स्वस्मिन्
वृत्तिविरोधात् नान्यः अवयवान्तरस्यावयवान्तरावृत्तेः तथापि कथमवयव्यभाव इत्यत्र
भाष्यं तेषु चावृत्तेरवयव्यभावः तेषु अवयवेषु पूर्वोक्तयुक्त्या अभावादवयवी नास्ति
न ह्यसाववृत्तिसंख्याश्रयेयत इति भावः सूत्रमेवेदमित्यपि वदन्ति ॥ ९ ॥

नन्वास्मानवृत्तिरेवायवीति शङ्कायां पूर्वपक्षिसूत्रम् अवयवेभ्यः पृथक् अवयवी
नास्तीति शेषः तेषु चावृत्तेरित्यस्य सूत्रले अवयव्यभाव इत्यनुवर्त्तते कुतः अवृत्तेः
वृत्त्यभावेऽवयविनो नित्यत्वप्रसङ्गः न च नित्योऽवयव्यपक्षस्यते ततो नास्त्येवावय-

न चावयव्यवयवाः ॥ १० ॥

एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्ते-

रप्रश्नः ॥ ११ ॥

किं प्रत्यवयवं कृत्स्नोऽवयवी वर्त्तते अथैकदेशेनेति नोप-
पद्यते प्रश्नः, कस्मात् एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगा-
नुपपत्तेः । कृत्स्नमित्यनेकस्याशेषाभिधानम्, एकदेश इति
नानात्वे कस्यचिदभिधानं, ताविमौ कृत्स्नैकदेशशब्दो भेद-
विषयी नैकस्मिन्नवयविन्युपपद्यते भेदाभावादिति, अन्या-
वयवाभावाच्चैकदेशेन वर्त्तते इत्यहेतुः ॥ ११ ॥

अवयवान्तराभावेऽप्यवृत्तेरहेतुः ॥ १२ ॥

अवयवान्तराभावादिति यद्यप्येकदेशोऽवयवान्तरभूतः
स्यात् तथाप्यवयवेऽवयवान्तरं वर्त्तत नावयवीति, अन्यावयव-
भावेऽप्यवृत्तेरवयविनो नैकदेशेन वृत्तिरन्यावयवाभावादित्य-

वीति भावः यदा कृत्स्नैकदेशाभ्यामवयवी न वर्त्तते किन्तु स्वरूपेणैवेति शङ्कायां
पूर्वपक्षिणः सूत्रं पृथगिति अवयवेभ्यः पृथगवयवी नास्ति कुतः अवृत्तेः अवृत्तित्व-
प्रसङ्गात् तथा सति नित्यं स्यादिति भावः कश्चित् अवयवातिरिक्तोऽवयवी
वर्त्ततामित्यत्र पूर्वपक्षिणः सूत्रं पृथगिति पूर्वोक्तयुक्त्याऽवयवेभ्यः पृथगव्यवृत्तेः ॥ ८ ॥

नन्ववयवावयविनोस्तादात्म्यमेव सम्बन्धः स्यादत्राह । न हि तन्तुः पटस्तन्मो
गृहमिति कश्चित्प्रत्येति नवाऽभेदेनाधाराधेयभाव उपपद्यते ॥ १० ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । अवयवी कार्त्स्न्येन एकदेशेन वा वर्त्तत इति प्रश्नो न
युक्तः एकस्मिन्नवयविनि भेदाभावाद्भेदनिश्चयशब्दप्रयोगस्यायुक्तत्वात् अनेकस्या-
शेषता हि कार्त्स्न्यं समुदायिनां किञ्चित्तमेकदेशत्वं न चैकस्य तत्सम्भव इति
भावः ॥ ११ ॥

हेतुः, वृत्तिः कथमिति चेत् एकस्यानेकत्राश्रयाश्रितसम्बन्ध-
लक्षणा प्राप्तिः, आश्रयाश्रितभावः कथमिति चेत् यस्य यतो-
ऽन्यत्रात्मलाभानुपपत्तिः स आश्रयः, न कारणद्रव्येभ्योऽन्यत्र-
कार्यद्रव्यमात्मानं लभते, विपर्ययस्तु कारणद्रव्येष्विति,
नित्येषु कथमिति चेत् अनित्येषु दर्शनात् सिद्धम् । नित्येषु
द्रव्येषु कथमाश्रयाश्रयिभाव इतीति चेत् अनित्येषु द्रव्यगुणेषु
दर्शनादाश्रयाश्रितभावस्य नित्येषु सिद्धिरिति । तस्मादवयव्य-
भिमानः प्रतिषिध्यते निःश्रेयसकामस्य नावयवी यथा रूपा-
दिषु मिथ्यासङ्कल्पो न रूपादय इति । सर्वाग्रहणमवयव्य-
सिद्धेरिति प्रत्यवस्थितोऽध्येतदाह ॥ १२ ॥

केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥ १३ ॥

यथैकैकः केशस्तैमिरिकेण नोपलभ्यते, केशसमूहस्तूप-
लभ्यते, तथैकैकोऽणुर्नोपलभ्यते अणुसङ्घयस्त्तूपलभ्यते, तदिद-
मणुसमूहविषयं ग्रहणमिति ॥ १३ ॥

इतश्च वृत्तिविकल्पो न युक्त इत्याह । अवयवी स्थावयवेषु नैकदेशेन वर्तते
अवयवान्तराभावादिति यः परेषां हेतुः स न युक्तः कुतः अवयवान्तरभावेऽप्य-
वृत्तिः अवयवान्तरसत्त्वेऽपि तस्यैव परं वृत्तिरायाति न त्ववयविनीऽपीति यद्वा
अवृत्तवर्त्तनाभावस्य कृतस्त्वैकदेशविकल्पो न हेतुः कुतः अवयवान्तरस्य अवयवि-
भिन्नस्य अवयवस्य भावेऽपि सत्त्वेऽपि सम्भवात् घटत्वादिवत् स्वरूपैवावयविनी
वृत्तिः सम्भवात् वृत्तिः कृतस्त्वैकदेशान्यतरनियमो घटत्वादी व्यभिचार्यप्रयोजक-
श्चेति भावः ॥ १२ ॥

तदसंशयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वादित्यनेन सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेरिति पूर्वोक्तयुक्तिः
स्मारिता पूर्वपक्षी तां दूषयितुमुपक्रमते । यथा तैमिरिकस्य तिमिरयत्नचक्षुषो
नैकः केशः प्रत्यक्षः किन्तु तत्समूहः एवमेकः परमाणुरप्रत्यक्षः तत्समूहरूपी घटादिः
प्रत्यक्षः स्यात् ॥ १३ ॥

स्वविषयानतिक्रमेणेन्द्रियस्य पटुमन्दभावाद्विषय-
ग्रहणस्य तथाभावो नाविषये प्रवृत्तिः ॥ १४ ॥

यथा विषयमिन्द्रियाणां पटुमन्दभावाद्विषयग्रहणानां
पटुमन्दभावो भवति, चक्षुः खलु प्रकृष्यमाणं नाविषयं
गन्धं गृह्णाति, निष्कृष्यमाणञ्च न स्वविषयात् प्रच्यवते,
सोऽयं तैमिरिकः कश्चिच्चक्षुर्विषयं केशं न गृह्णाति कश्चित्
गृह्णाति केशसमूहम्, उभयं ह्यतैमिरिकेण चक्षुषा गृह्यते,
परमाणवस्वतीन्द्रियाः इन्द्रियाविषयौभूता न केनचिदिन्द्रि-
येण गृह्यन्ते, समुदितास्तु गृह्यन्ते इत्यविषये प्रवृत्ति-
रिन्द्रियस्य प्रसज्येत, न जात्वर्थान्तरमणुभ्यो गृह्यत इति,
ते खल्विमे परमाणवः सन्विता गृह्यमाणा अतीन्द्रियत्वं
जहति, वियुक्ताश्चागृह्यमाणा अतीन्द्रियत्वं जहति इति सोऽयं
द्रव्यान्तरानुत्पत्तावतिमहान् व्याघातः, इत्युपपद्यते द्रव्या-
न्तरम्, यत् ग्रहणस्य विषय इति, सञ्चयमात्रं विषय इति
चेत् न सञ्चयस्य संयोगभावात्तस्य चातीन्द्रियस्याग्रहणाद-
युक्तम्, सञ्चयः खल्वनेकस्य संयोगः स च गृह्यमाणाश्रयो
गृह्यते नातीन्द्रियाश्रयः । भवति ह्रीदमनेन संयुक्तमिति,
तस्मादयुक्तमेतदिति । गृह्यमाणस्य चेन्द्रियेण विषयस्यावर-
णाद्यनुपलब्धिकारणमुपलभ्यते तस्मान्नेन्द्रियदौर्बल्यादनुपलब्धि-
रणूनाम् । यथा नेन्द्रियदौर्बल्याच्चक्षुषाऽनुपलब्धिगन्धादीना-
मिति ॥ १४ ॥

उत्तरयति । इन्द्रियाणां पाटवे विषयग्रहणस्य पाटवं प्रकर्षः इन्द्रियाणां
मान्ये तद्ग्रहणस्य मान्यमपकर्षः न तु पटुतरं चक्षुः शब्दं गृह्णाति तदिदमुक्तं
स्वविषयानतिक्रमेणेति फलितार्थमाह नाविषये वृत्तिरिति तथा च स्वाविषयं
परमाणुं समूहत्वापन्नमपि कथं चक्षुर्गृह्णीयादिति भावः ॥ १४ ॥

अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रलयात् ॥ १५ ॥

यः खल्ववयविनोऽवयवेषु वृत्तिप्रतिषेधादभावः सोऽयम-
वयवस्यावयवेषु प्रसज्यमानः, सर्वप्रलयाय वा कल्प्यते, निर-
वयवाद्वा परमाणुत्वं निवर्त्तते, उभयथा चोपलब्धिविषयस्या-
भावः, तदभावादुपलब्धप्रभावः । उपलब्ध्याश्चयश्चायं वृत्ति-
प्रतिषेधः स आश्रयं व्याघ्नन्नात्मद्योताय कल्प्यते इति ।
अथापि ॥ १५ ॥

न प्रलयोऽणुसद्भावात् ॥ १६ ॥

अवयवविभागमाश्रित्य वृत्तिप्रतिषेधादभावः प्रसज्यमानो
निरवयवात् परमाणोर्निवर्त्तते न सर्वप्रलयाय कल्प्यते ॥
निरवयवत्वं तु खलु परमाणोर्विभागैरल्पतरप्रसङ्गस्य यतो
नाल्पीयस्तत्रावस्थानात् लोष्टस्य खलु प्रविभज्यमानावयव-
स्याल्पतरमल्पतममुत्तरमुत्तरं भवति स चायमल्पतरप्रसङ्गः
यस्मान्नाल्पतरमस्ति यः परमोऽल्पस्तत्र निवर्त्तते, यतश्च
नाल्पीयोऽस्ति तं परमाणुं प्रचक्ष्महे इति ॥ १६ ॥

परं वा लुटेः ॥ १७ ॥

दीधानराभिधानाय सूत्रम् एवमुक्तप्रकारेण वृत्तिविकल्पदीपोऽवयविन्यवयवे
च प्रसक्तः आप्रलयात् प्रलयोऽभावस्तथाऽच सर्वाभाव एव स्यान्न कस्यापि ग्रहण-
मिति साधूक्तं सर्वाग्रहणसंययव्यसिद्धेरिति ॥ १५ ॥

अस्तु सर्वाभाव इत्यत्राह । आश्रयनाशायभावेन परमाणोर्नाशाभावेन
तत्सम्भवात् यद्वा नन्ववयवावयविप्रवाहस्तथा प्रलयपर्यन्तं स्वीकार्यः प्रलये च
निखिलपृथिव्यादिनाशात् पुनः सर्गो न स्यादित्याशयेन शङ्कते अवयवेति समाधत्ते
नेति न सकलपृथिव्यादिनाशः परमाणुसद्भावादित्यर्थः ॥ १६ ॥

अवयवविभागस्यानवस्थानाद्व्याणामसङ्ख्यत्वात् त्रुटि-
निवृत्तिरिति । अथेदानीमानुपलम्बिकः सर्वं नास्तीति मन्य-
मान आह ॥ १७ ॥

आकाशव्यतिभेदात् तदनुपपत्तिः ॥ १८ ॥

तस्याणोर्निरवयवस्यानुपपत्तिः, कस्मात् आकाशव्यति-
भेदात् । अन्तर्वह्निश्चाणुराकाशेन समाविष्टो व्यतिभिन्नः
व्यतिभेदात् सावयवः, सावयवत्वादित्य इति ॥ १८ ॥

आकाशासर्वगतत्वं वा ॥ १९ ॥

अथैतन्नेष्वपि परमाणोरन्तर्नास्थाकाशमित्यसर्वगतत्वं प्रस-
ज्यत इति ॥ १९ ॥

अन्तर्वह्निश्च कार्य्यद्रव्यस्य कारणान्तरवचनाद्-
कार्य्ये तदभावः ॥ २० ॥

अन्तरिति पिहितं कारणान्तरेः कारणमुच्यते, बहिरिति
च व्यवधायकमव्यवहितं कारणमेवोच्यते, तदेतत्कार्य्यद्रव्यस्य

परमाणुरेव क इत्यत्राह । त्रुटिः परं यदतिसूक्ष्मं तत्परमाणुः वाशब्दोऽव-
धारणे अथवा त्रुटरवयवस्तदवयवो वा परमाणुरिति विकल्पार्थो वाशब्दः यद्वा
त्रुटिः परं सूक्ष्मं परमाणुः त्रुटावैव वा विश्राम इति विकल्पोऽभिमतः ॥ १७ ॥

समाप्तमवयवावयविप्रकरणम् ॥ ५४ ॥

अथ विश्वस्य शून्यत्वात् क परमाणुसम्भावेनेति मतनिराकरणाय निरवयव-
प्रकरणं तत्र पूर्वपक्षसूत्रम् । तस्य निरवयवस्याणोरनुपपत्तिः कुतः आकाशव्यति-
भेदात् अन्तर्वह्निश्चाकाशसमावेशात् तथा च सावयवस्ततश्चानित्य इति ॥ १८ ॥

अथ नाकाशव्यतिभेदस्तर्हि आकाशमसर्वगतं स्यादित्याह । स्यादिति-
शेषः ॥ १९ ॥

४र्थः अध्यायः] द्वितीयाह्निकम् ।

२८३

सम्भवति नाणोरकार्यत्वात् अकार्यं हि परमाणवन्तर्वहि-
रित्यस्याभावः । यत्र चास्य भावोऽणुकार्यं तन्न परमाणुः
यतो हि नात्यन्तरमस्ति स परमाणुरिति ॥ २० ॥

सर्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्वगतम् ॥ २१ ॥

यत्र कचिदुत्पन्नाः शब्दा विभवन्त्याकाशे तदाश्रया भवन्ति
मनोभिः परमाणुभिस्तत्कार्यैश्च संयोगा विभवन्त्याकाशे
नासंयुक्तमाकाशेन किञ्चिन्मूर्तद्रव्यमुपलभ्यते तस्मान्नासर्व-
गतमिति ॥ २१ ॥

अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्माः ॥ २२ ॥

संयताप्रतिघातिना द्रव्येण न व्यूह्यते यथा काष्ठेनोदकं,
कस्मात् निरवयवत्वात् सर्पच्च प्रतिघाति द्रव्यं न विष्टम्भ-
नाति, नास्य क्रियाहेतुं गुणं प्रतिबध्नाति, कस्मात् अस्पर्श-
त्वात् विपर्यये हि विष्टम्भो दृष्ट इति । स भवान् स्पर्शवति
द्रव्ये दृष्टं धर्मं विपरीते नाशङ्कितुमर्हति । अखवयवस्याणु-
तरत्वप्रसङ्गादणुकार्यप्रतिषेधः । सावयवत्वे चाणोरखवयवो-
ऽणुतर इति प्रसज्यते, कस्मात् कार्यकारणद्रव्ययोः परिमाण-

समाधत्ते । अन्तःशब्दो वहिःशब्दश्च कार्यद्रव्यसावयवविशेषवाची न
चाकार्योऽवयवसम्भव इत्यर्थः वहिरिति दृष्टान्तार्थम् ॥ २० ॥

आकाशस्यासर्वगतत्वं स्यादित्यत्राह । शब्दस्य संयोगस्य च यो विभवः अथ
वा शब्दजनकसंयोगस्य यो विभवः सार्वत्रिकत्वं तस्मात् पुनः सर्वगतम् आकाश-
मिति शेषः सर्वदेशे शब्दोत्पत्त्या तज्जनकसंयोगानुमानात् सर्वमूर्तसंयोगितरूप-
सर्वगतत्वं तस्य सिद्धम् ॥ २१ ॥

आकाशस्य सर्वसंयोगित्वे व्यूहनविष्टम्भौ स्यातामत आह । व्यूहः प्रतिहतस्य
परावर्तनं विष्टम्भ उत्तरदेशगतिप्रतिषेधः आकाशे तयोरभावः निस्पर्शत्वात् विभुत्वं

भेददर्शनात् । तस्मादण्ववयवस्याणुतरत्वं, यस्तु सावयवो-
ऽणुकार्यं तदिति, तस्मादणुकार्यमिदं प्रतिषिद्धत इति,
कारणविभागाच्च कार्यस्यानित्यत्वं नाकाशव्यतिभेदात् लोष्ट-
स्यावयवविभागादनित्यत्वं नाकाशसमावेशादिति ॥ २२ ॥

मूर्तिमताञ्च संस्थानोपपत्तेरवयवसङ्गावः ॥ २३ ॥

परिच्छिन्नानां हि स्पर्शवतां संस्थानं त्रिकोणं चतुरस्रं समं
परिमण्डलमित्युपपद्यते, यत् तत्स्थानं सोऽवयवसन्निवेशः,
परिमण्डलाश्चाणवस्तस्मात् सावयवा इति ॥ २३ ॥

संयोगोपपत्तेश्च ॥ २४ ॥

मध्ये सन्नणुः पूर्वापराभ्यामणुभ्यां संयुक्तस्तयोर्व्यवधानं
कुरुते व्यवधानेनानुमीयते, पूर्वभागेन पूर्वेणाणुना संयुज्यते,
परभागेणापरेणाणुना संयुज्यते, यौ तौ पूर्वापरी भागौ
तावस्यावयवौ, एवं सर्वतः संयुज्यमानस्य सर्वतोभागा अवयवा
इति, यत् तावन्मूर्तिमतां संस्थानोपपत्तेरवयवसङ्गाव इति,
अत्रोक्तं किमुक्तं विभागाल्पतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्र
निवृत्तेरण्ववयवस्य चाणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्यप्रतिषेध इति ।

सर्वगतत्वं यद्येते सूत्रे शून्यतावादिमते न संगच्छेते आकाशादेस्तेरनभ्युपगमात्तथापि
त्वन्मत इति पूरयित्वा व्याख्येये ॥ २२ ॥

पूर्वपक्षी युक्त्यन्तरमाशङ्कते । परमाणोरिति शेषः हेतुमाह संस्थानोपपत्तेः
संस्थानवत्त्वात् परमाणुर्हि परिमण्डलाकारः संस्थानवत्त्वे मानं भङ्गा वदति
मूर्तिमतामिति मूर्तत्वात् संस्थानवत्त्वमित्यर्थः चः पूर्वोक्तहेतुं समुच्चिनोति मूर्तत्वस्य
हेतुत्वसमुच्चयार्थो वा चकारः ॥ २३ ॥

युक्त्यन्तरमाह । अवयवसङ्गाव इत्यनुवर्तते संयोगवत्त्वादिति हेत्वर्थः संयोग-

यत् पुनरेतत् संयोगोपपत्तेश्चेति स्पर्शवत्त्वाद्भवधानमाश्रयस्य चाव्याप्त्या भागभक्तिः, उक्तञ्चात्र स्पर्शवानणुः स्पर्शवतोरणुः प्रतिघाताद्भवधायको न सावयवत्वात्, स्पर्शवत्त्वात्, स्पर्शवत्त्वाच्च व्यवधाने सत्यणुसंयोगो नाश्रयं व्याप्नोतीति भागभक्तिर्भवति । भागवानिवायमिति, उक्तञ्चात्र विभागेऽत्यन्तरप्रसङ्गस्य यतो नात्पीयस्तत्रावस्थानात् तदवयवस्य चाणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्यप्रतिषेध इति मूर्तिमताच्च संस्थानोपपत्तेः संयोगोपपत्तेश्च परमाणूनां सावयवत्वमिति हेत्वोः ॥ २४ ॥

अनवस्थाकारित्वादनवस्थानुपपत्तेश्चाप्रतिषेधः २५

यावन्मूर्तिमद्यावच्च संयुज्यते तत्तत्त्वं सावयवमित्यनवस्थाकारिणाविमौ हेतू, सा चानवस्था नोपपद्यते सत्यामवस्थायां सत्यो हेतुः स्याताम् । तस्मादप्रतिषेधोऽयं निरवयवत्वस्येति । विभागस्य च विभज्यमानहानेर्नोपपद्यते तस्मात् प्रलयान्तता नोपपद्यत इति । अनवस्थायाच्च प्रत्यधिकरणं द्रव्यावयवानामानन्त्यात् परिमाणभेदानां गुरुत्वस्य चाग्रहणं, समानपरिमाणत्वं चावयवावयविनोः परमाण्ववयवविभागादृद्धमिति । यदिदं भावान् बुद्धीराश्रित्य बुद्धिविषयाः सन्तीति

वत्त्वात् कथं सावयवत्वमिति चेत् इत्थं संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वाद्वाव्याप्यवृत्तित्वञ्चावच्छेदकभेदं विना नोपपद्यते अवच्छेदकशावयव इति ननु परमाण्ववयवेऽप्ययं दोषः स्यात्तथाचानवस्थितपरम्पराप्रसङ्ग इति चेत् त्यज तर्हि परमाण्ववयवसंस्तीकुरु शून्यतावादं निरवयवमाकाशादिकमपि नास्तीति भावः ॥ २४ ॥

समाधत्ते । पूर्वोक्तयुक्त्या परमाणोर्निरवयवत्वप्रतिषेधो न युक्तः कुत अनवस्थाकारित्वात् प्रामाणिकीयमनवस्था स्यादत आह अनवस्थानुपपत्तेश्चेति सर्वेषामनवस्थितावयवते मिरुसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणत्वापत्तिरित्यत्र तत्संयोगावच्छेदिकादिवि-

मन्यते । मिथ्याबुद्ध्य एताः । यदि हि तत्त्वबुद्ध्यः स्युर्बुद्ध्या
विवेचने क्रियमाणे याथात्म्यं बुद्धिविषयाणामुपलभ्येत ॥ २५ ॥

बुद्ध्याविवेचनात् भावानां याथात्म्यानुप-
लब्धिस्तन्वपकर्षणे पटसङ्गावानुपलब्धिवत् तद-
नुपलब्धिः ॥ २६ ॥

यथायं तन्तुरयं तन्तुरिति प्रत्येकं तन्तुषु विविच्यमानेषु
नार्थान्तरं किञ्चिदुपलभ्यते यत्पटबुद्धेर्विषयः स्यात् याथात्म्या-
नुपलब्धेरसति विषये पटबुद्धिर्भवतीति मिथ्याबुद्धिर्भवति एवं
सर्वत्रेति ॥ २६ ॥

व्याहतत्वादहेतुः ॥ २७ ॥

यदि बुद्ध्या विवेचनं भावानां, न सर्वभावानां याथात्म्या-
नुपलब्धिः । अथ सर्वभावानां याथात्म्यानुपलब्धिर्न बुद्ध्या

भागा न वा शून्यतायुक्ता निष्प्रमाणत्वात् प्रमाणसत्त्वे शून्यत्वविरोधात् निष्प्रमाण-
कशून्यताऽभ्युपगमे किमपराङ्गं पूर्णतयेति दिक् ॥ २५ ॥

समाप्तं निरवयवप्रकरणम् ॥ ५५ ॥

ननु वाच्यार्थाभावात् कुतोऽवयववाक्यविवक्ष्येति मतमपाकर्तुं वाच्यार्थभङ्ग-
निराकरणमारभते प्रमेयत्वं ज्ञानलव्याप्यं नवेति संशयः तत्र पूर्वपक्षसूत्रम् । तुः
प्रकरणविक्षेदायः भावानां बुद्ध्या विवेचनादभेदीकृतात् याथात्म्यस्य ज्ञानभेद-
लक्षणस्यानुपलब्धिरनुपपत्तिः घट इति ज्ञानं मम जातमिति ह्यनुभूयते तत्र घट
इति ज्ञानमित्यनेन ज्ञानघटयोरभेद उल्लिख्यते ततो न ज्ञानातिरिक्तो विषयः
यथा पटे विविच्यमाने तन्नूनामेवापकर्षणादावतिरिक्तं न वस्तु एवं तन्तुरपि
नांशव्यतिरिक्त इति घटत्वादित्यु ज्ञानस्यैवाकारविशेष इति भावः ॥ २६ ॥

समाधत्ते । उक्तो हेतुर्न युक्तः व्याहतत्वात् न हि बुद्ध्या विवेचने पटस्य

४र्थः अध्यायः]

द्वितीयाह्निकम् ।

२८७

विवेचनं भावानां याथात्म्यानुपलब्धिश्चेति व्याहन्यते, तदुक्त-
मवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रलयादिति ॥ २७ ॥

तदाश्रयत्वादपृथगग्रहणम् ॥ २८ ॥

कार्यद्रव्यं कारणद्रव्याश्रितं तत् कारणेभ्यः पृथङ् नोप-
लभ्यते विपर्यये पृथगग्रहणात्, यत्राश्रयाश्रितभावो नास्ति
तत्र पृथगग्रहणमिति बुद्ध्या विवेचनात् तु भावानां पृथग्-
ग्रहणमतीन्द्रियेष्वणुषु यदिन्द्रियेण गृह्यते तदेतया बुद्ध्या
विविच्यमानमन्यदिति ॥ २८ ॥

प्रमाणतश्चाऽर्थप्रतिपत्तेः ॥ २९ ॥

बुद्ध्या विवेचनाद्भावानां याथात्म्योपलब्धिः । यदस्ति
यथा च तत् सर्वं प्रमाणत उपलब्ध्या सिद्धयति । या च
प्रमाणत उपलब्धिस्तद्बुद्ध्या विवेचनं भावानां, तेन सर्व-
शास्त्राणि सर्वकर्माणि सर्वे च शरीरिणां व्यवहाराः व्याप्ताः ।
परीक्षमाणो हि बुद्ध्याध्यवस्यति इदमस्तीदं नास्तीति तत्र
न सर्वभावानुपपत्तिः ॥ २९ ॥

तन्तु रूपता सिध्यति तन्तुतः पट इति हि प्रतीयते नतु तन्तुः पट इति एवं पटेन
प्रावरणं न तु तन्तुभिः किञ्च तन्तुपटविवेचनादिव वाङ्माथेसिद्धिः ज्ञानेन तु स्वस्मिन्
पटभेदो नोल्लिख्यते स्वाविषयकत्वादनुव्यवसायेन तु पटविषयकत्वं व्यवसाये
समुल्लिख्यते ॥ २७ ॥

ननु तन्तुपटयोर्भेदे पार्थक्येन ग्रहणं स्यादित्यत्राह । पृथगग्रहणं यदि तन्त्र-
विषयकप्रत्यक्षविषयत्वं पटस्यापाद्यते तत्रोत्तरं तदाश्रयत्वादिति पटो हि तन्त्रा-
श्रितः तेन सामग्रीसत्त्वात्पटप्रत्यक्षस्य तन्तु विषयकत्वं यदि च भेदप्रत्यक्ष आपाद्यते
तदा भवत्येवेति भावः ॥ २८ ॥

ननु ज्ञानसोभयवाहिसिद्धत्वात्तन्मात्र पदार्थकल्पने लाघवात्तदतिरिक्तपदार्था-

प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ३० ॥

एवञ्च सति सर्वत्रास्तीति नोपपद्यते, कस्मात् प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्यां, यदि सर्वत्रास्तीति प्रमाणमुपपद्यते, सर्वं नास्तीत्येतदग्राह्यते । अथ प्रमाणं नोपपद्यते सर्वं नास्तीत्यस्य कथं सिद्धिः, अथ प्रमाणमन्तरेण सिद्धिः, सर्वमस्तीत्यस्य कथं न सिद्धिः ॥ ३० ॥

स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः ३१

यथा स्वप्ने न विषयाः सन्त्यथ चाभिमानो भवति, एवं न प्रमाणानि प्रमेयाणि च सन्ति, अथ च प्रमाणप्रमेयाभिमानो भवति ॥ ३१ ॥

मायागम्यर्वनगरमृगतृष्णिकावज्ञा ॥ ३२ ॥

हेत्वभावादसिद्धिः ॥ ३३ ॥

स्वप्नान्ते विषयाभिमानवत् प्रमाणप्रमेयाभिमानो न पुन-

भावसिद्धिः स्वादित्यत आह । पूर्वोक्तहेतुं, समुच्चिनोति चकारः अर्थस्य घटादेः प्रतिपत्तेः प्रमाणाधीनत्वात् तथा च प्रामाणिकेऽर्थे गौरवं न बाधकमिति भावः अन्यथा ज्ञानमपि सिध्येद्गौरवादिशून्यतापत्तिः ॥ २९ ॥

न वा वाच्चार्याभावसाधनं सम्भवतीत्याह । व्याघातान्न वाच्चाभाव इति शेषः वाच्चां नास्तीत्यत्र यदि प्रमाणमस्ति तदा प्रमाणस्य वाच्चास्य सत्त्वान्न वाच्चाभावः अथ नास्ति तदा निष्प्रमाणकत्वान्न तस्मिद्धिरित्यर्थः किञ्च घटादौ यदि प्रमाणमस्ति तदा तत एव वाच्चार्यसिद्धिः अथा प्रमाणं तदा कथं घट इति ज्ञानस्य घटाकारत्वं मन्यसे ज्ञानस्यैवानुत्पत्तिरिति ॥ ३० ॥

ननु प्रमाणप्रमेयव्यवहारो न पारमार्थिकः परन्तु विज्ञानानि तत् तदाकारानि वासनापरिपाकवशादेव स्वाप्नप्रत्ययवदैन्द्रजालिकप्रतीतिवद्वाविभवंतीत्याशयेन ब्रह्मते सूत्राभ्यां स्पष्टम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

४र्थः अध्यायः]

द्वितीयाह्निकम् ।

२८६

जागरितान्ते विषयोपलब्धिवदित्यत्र हेतुर्नास्ति हेत्वभावाद-
सिद्धिः । स्वप्नान्ते चासन्तो विषया उपलभ्यन्त इत्यत्रापि
हेत्वभावः । प्रतिबोधेऽनुपलम्भादिति चेत् प्रतिबोधविषयोप-
लम्भादप्रतिषेधः, यदि प्रतिबोधेऽनुपलम्भात् स्वप्ने विषया न
सन्तीति तर्हि य इमे प्रतिबुद्धेन विषया उपलभ्यन्ते उपलम्भात्
सन्तीति विपर्यये हि हेतुसामर्थ्यम्, उपलम्भाभावे सत्यनुप-
लम्भादभावः सिद्धयति, उभयथा त्वभावे नानुपलम्भस्य साम-
र्थ्यमस्ति, यथा प्रदीपस्याभावादूपस्यादर्शनमिति, तत्र भावे-
नाभावः समर्थत इति, स्वप्नान्तविकल्पे च हेतुवचनं स्वप्न-
विषयाभिमानवदिति ब्रुवता स्वप्नान्तविकल्पे हेतुर्वाच्यः,
कश्चित् स्वप्नोभयोपसंहितः, कश्चित् प्रमोदोपसंहितः, कश्चि-
दुभयविपरीतः कदाचित् स्वप्नमेव न पश्यतीति, निमित्तवतस्तु
स्वप्नविषयाभिमानस्य निमित्तविकल्पाद्विकल्पोपपत्तिः ॥ ३३ ॥

स्मृतिसङ्कल्पवच्च स्वप्नविषयाभिमानः ॥ ३४ ॥

पूर्वोपलब्धो विषयो यथा स्मृतिश्च सङ्कल्पश्च पूर्वोपलब्ध-
विषयो न तस्य प्रत्याख्यानाय कल्पते । तथा स्वप्ने विषय-
ग्रहणं पूर्वोपलब्धविषयं न तस्य प्रत्याख्यानाय कल्पते । एवं
दृष्टविषयश्च स्वप्नान्तो जागरितान्तेन यः सुप्तः स्वप्नं पश्यति स

समाधत्ते । वाच्याभावस्यासिद्धिः हेत्वभावात् प्रमाणाभावात् अथवा हेतो-
श्चक्षुरादेरनभ्युपगमे घटोऽयमित्यादिज्ञानानामसिद्धिरित्यर्थः न च वासनावशात्
स्यादिति वाच्यं वासनाया अतिरिक्तत्वे वाच्यापगमप्रसङ्गात् वासनायाः सन्त्यमान-
तया चाक्षुषादेरपि सन्तानापत्तिरिति दिक् ॥ ३३ ॥

नन्वसिद्धिषया अहेतुका अपि स्वाप्नप्रत्यया इव भावना प्रत्यया इव परेऽपि

एव जाग्रत् स्वप्नदर्शनानि प्रतिसम्बन्धे इदमद्राक्ष्यमिति । तत्र जाग्रदबुद्धिवृत्तिवशात् स्वप्नविषयाभिमानो मिथ्येति व्यवसायः, सति च प्रतिसम्बन्धे या जाग्रतो बुद्धिवृत्तिस्तद्वशादयं व्यवसायः स्वप्नविषयाभिमानो मिथ्येति । उभयाविशेषे तु साधनानर्थक्यं, यस्य स्वप्नान्तजागरितान्तयोरविशेषस्तस्य स्वप्नविषयाभिमानवदिति साधनमनर्थकं, तदाश्रयप्रत्याख्यानात् । अतस्मिंस्तदिति च व्यवसायः प्रधानाश्रयः, अपुरुषे स्थाणौ पुरुष इति व्यवसायः स प्रधानाश्रयो न खलु पुरुषेऽनुपलब्धे पुरुष इत्यपुरुषे व्यवसायो भवति, एवं स्वप्नविषयस्य व्यवसायो हस्तिनमद्राक्षं पर्वतमद्राक्षमिति प्रधानाश्रयो भवितुमर्हति । एवञ्च सति ॥ ३४ ॥

मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविषयाभिमानप्रणाशवत् प्रतिबोधे ॥ ३५ ॥

स्थाणौ पुरुषोऽयमिति व्यवसायो मिथ्योपलब्धिरतस्मिंस्तदिति ज्ञानं, स्थाणौ स्थाणुरिति व्यवसायस्तत्त्वज्ञानं, तत्त्वज्ञानेन च मिथ्योपलब्धिर्निवर्त्यते नार्थः स्थाणुपुरुषसामान्यलक्षणः, यथा प्रतिबोधे या ज्ञानवृत्तिस्तया स्वप्नविषयाभि-

---

प्रत्यया भवेयुरित्यत आह । पूर्वोपलब्धविषय इति शेषः सङ्ख्य उपनीतभानं यथा स्रुत्यादिः पूर्वोपलब्धविषयकः तथा स्वाप्नप्रत्ययोऽपीति न निर्विषयकः न च स्वप्ने स्वमपि खादति निजशिरः खण्डनमपि पश्यति नत्विदं पूर्वोपलब्धमिति वाच्यं स्वस्य खादनस्य च निजशिरसः खण्डनस्य च पूर्वोपलब्धत्वात् संसर्गभानस्य च भानत्वात् नवाऽहेतुकत्वं स्रुत्यादिदृष्टान्तेन संस्कारस्य स्रुतेः स्रुतौ विशिष्टबुद्धौ च हेतुलस्याभिमतत्वात् तत्र भवे दीपः कालविशेषोऽदृष्टविशेषोद्बोधो वेत्यन्यदेतत् ॥ ३४ ॥

मानो निवर्त्यते नार्थो विषयसामान्यलक्षणः, तथा माया-
गन्धर्वनगरसृगलणिकानामपि या बुद्ध्योऽतस्मिंस्तदिति व्यव-
सायास्तत्राप्यनेनैव कल्पेन मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञाना-
न्वार्थप्रतिषेध इति । उपादानवच्च मायादिषु मिथ्याज्ञानम् ।
प्रज्ञापनीयसरूपञ्च द्रव्यमुपादाय साधनवान् परस्य मिथ्याध्य-
वसायं करोति सा माया । नौहारप्रभृतीनां नगरस्वरूप-
सन्निवेशे दूरान्नगरबुद्धिरुत्पद्यते, विपर्यये तदभावात्, सूर्य-
मरीचिषु भौमेनोष्णता संसृष्टेषु स्पन्दमानेषूदकबुद्धिर्भवति,
सामान्यग्रहणात् अन्तिकस्थस्य, विपर्यये तदभावात्, क्वचित्
कदाचित् कस्यचिच्च भावान्नानिमित्तं मिथ्याज्ञानम् । दृष्टञ्च
बुद्धिद्वैतं मायाप्रयोक्तुः परस्य च दूरान्तिकस्थयोर्गन्धर्वनगर-
सृगलणिकासु, सुप्तप्रतिबुद्ध्योश्च स्वप्रविषये तदेतत् सर्वस्याभावे
निरुपाख्यतायां निरात्मकत्वेनोपपद्यत इति ॥ ३५ ॥

बुद्धेश्चैवं निमित्तसङ्गावोपलम्भात् ॥ ३६ ॥

मिथ्याबुद्धेश्चार्थवदप्रतिषेधः कस्मात् निमित्तोपलम्भात्
सङ्गावोपलम्भाच्च, उपलभ्यते मिथ्याबुद्धिनिमित्तं, मिथ्याबुद्धिश्च
प्रत्यात्ममुत्पन्ना गृह्यते संवेद्यत्वात्, कस्मात् मिथ्याबुद्धिरप्य-
स्तीति ॥ ३६ ॥

ननु भ्रमस्यापि सद्विषयकले तत्प्रतिरोधः कथं स्यादित्याशङ्क्याह । मिथ्यो-
पलब्धेर्मायागन्धर्वनगरादिज्ञानस्य तत्त्वज्ञानादनारोपितवस्तुप्रत्ययाद्विनाशः प्रति-
रोधः भ्रमलक्षणं वा एवं स्वप्नप्रत्ययस्यापि दर्शनमुखविभ्रमस्य तत्त्वज्ञानेनाप्रति-
रोधेऽपि भ्रमलक्षणं भवत्येवेति भावः ॥ ३५ ॥

माध्यमिकस्तु वाच्यासत्त्वं प्रसाध्यते तद्दृष्टान्तेन बुद्धेरप्य सत्त्वं साधयति तं
प्रत्याह । एवं वाङ्मयद्वबुद्धेरपि न प्रतिषेधः निमित्तसङ्गावोपलम्भात् सद्देतुकत्वस्य

तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिः ॥ ३७ ॥

तत्त्वं स्थाणुरिति प्रधानं पुरुष इति । तत्त्वप्रधानयोर-
लोपाद्भेदात् स्थाणौ पुरुष इति मिथ्याबुद्धिरुत्पद्यते सामान्य-
ग्रहणात्, एवं पताकायां बलाकेति, लोष्टे कपोत इति, न तु
समाने विषये मिथ्याबुद्धीनां समावेशः, सामान्यग्रहणाव्यव-
स्थानात् । यस्य तु निरात्मकं निरुपाख्यं सर्वं तस्य समावेशः
प्रसज्यते, गन्धादौ च प्रमेये गन्धादिवुद्ध्यो मिथ्याभिमत-
स्तत्त्वप्रधानयोः सामान्यग्रहणस्य चाभावात् तत्त्वबुद्ध्य एव
भवन्ति । तस्मादयुक्तमेतत् प्रमाणप्रमेयबुद्ध्यो मिथ्येति, दोष-
निमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिरित्युक्तम् अथ कथं तत्त्व-
ज्ञानमुत्पद्यत इति ॥ ३७ ॥

समाधिविशेषाभ्यासात् ॥ ३८ ॥

स तु प्रत्याहृतस्येन्द्रियेभ्यो मनसो धारकेण प्रयत्नेन धार्य-

प्रमितत्वात् न ह्यलौकं सहेतुकं सम्भवति अहेतुकत्वे च कादाचित्कत्वव्याकीर्णः
केचित्तु भ्रमस्य सद्विषयत्वे प्रमात्वं स्यादित्यत्राह बुद्धेरिति एवं प्रमात्वं निमित्तस्य
प्रकारस्य सङ्गावः सत्त्वं यत्र तथा च शक्तिरजतयोः सत्यत्वेऽपि शक्तौ रजतत्ववै-
शिष्ट्याभावात् तदबुद्धे प्रमात्वमिति भाव इत्याहुः अत्र चोपलभ्य पदमनति-
प्रयोजनकम् ॥ ३६ ॥

न वा मिथ्याबुद्धिदृष्टान्तेन ज्ञानमात्रस्यासम्माद्विषयकत्वं सद्विषयकत्वाभावी
वा सम्भवतीत्याह । तत्त्वं धर्मस्वरूपप्रधानम् आरोप्यं तथाच भ्रमे धर्म्यं
प्रमात्वमारोप्यरजतत्वाद्यं च भ्रमत्वमिति दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः केचित्तु
प्रमात्वाप्रमात्वयोर्विरोधान्नैकत्र समावेश इत्यत आह तत्त्वमिति तथा च विषय-
भेदान्न विरोध इति भावः इत्याहुः ॥ ३७ ॥

समाप्तं वाच्यार्थभङ्गनिराकरणप्रकरणम् ॥ ५६ ॥

माणस्यात्मना संयोगस्तत्त्वबुभुक्षाविशिष्टः, सति हि तस्मिन्निन्द्रियार्थेषु बुद्ध्यो नोत्पद्यन्ते, तदभ्यासवशात् तत्त्वबुद्धिरुत्पद्यते, यदुक्तं सति हि तस्मिन्निन्द्रियार्थेषु बुद्ध्यो नोत्पद्यन्त इत्येतत् ॥ ३८ ॥

नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ ३९ ॥

अनिच्छतोऽपि बुद्ध्युत्पत्तेर्नैतद्युक्तं, कस्मात् अर्थविशेषप्राबल्यात् अबुभुक्षमानस्यापि बुद्ध्युत्पत्तिर्दृष्टा । यथा स्तनयिन्, शब्दप्रभृतिषु । तत्र समाधिविशेषो नोपपद्यते ॥ ३९ ॥

क्षुदादिभिः प्रवर्तनाच्च ॥ ४० ॥

क्षुत्पिपासाभ्यां शीतोष्णाभ्यां व्याधिभिश्चानिच्छतोऽपि बुद्ध्यः प्रवर्तन्ते । तस्मादैकाग्रानुपपत्तिरिति । अस्वेतत् समाधिव्युत्थाननिमित्तं समाधिप्रत्यनीकञ्च सति त्वेतस्मिन् ॥ ४० ॥

ननु शास्त्राधीनं तत्त्वज्ञानं चणिकमतस्तन्नाशे मिथ्याज्ञानं स्यादेव न हि लादृशं किञ्चिदेव ज्ञानं दृढभूमिसंवासनमिथ्याज्ञानसमुन्मूलनक्षममतस्तत्त्वज्ञान-विबुद्धिप्रकरणमारभते तत्त्वज्ञानविबुद्धिस्तत्त्वज्ञानवासना ततथात्यन्तिकी मिथ्या-ज्ञाननाशः तत्र तत्त्वज्ञानविबुद्धौ हेतुमाह । समाधिः चित्तस्याभिमतविषय-निष्ठत्वं तस्य प्रकर्षो विषयान्तरानभिष्वङ्गलक्षणस्तस्याभ्यासात् पौनःपुन्यात् तत्त्वज्ञान-विबुद्धिः तदेव च निदिध्यासनमामनन्ति तत्त्वज्ञानविबुद्ध्या च मिथ्याज्ञान-वासनातिरोभावस्तथा च योगसूत्रं तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी प्रतिबन्धः कार्याक्षमतासम्पादनविनाशी वा ॥ ३८ ॥

ननु रागादिभिः प्रतिबन्धात् समाधिरेव नोदेतीत्याक्षिपति सूत्राभ्याम् । अर्थविशेषस्य तनयवनितादिरागस्य प्राबल्याच्चिरकालानुबन्धात्तदनुसन्धानवर्ज-नीयमिति तदभावः स्याच्च घनगर्जितादिज्ञानेन प्रतिबन्धः एवं क्षुत्पिपासाभ्यादिभिः प्रतिबुद्धस्तदुपशमाय प्रयतेत ॥ ३९ ॥ ४० ॥

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥ ४१ ॥

पूर्वकृतो जन्मान्तरोपचितस्तत्त्वज्ञानहेतुधर्मप्रविवेकः
फलानुबन्धो योगाभ्याससामर्थ्यं, निष्फले हि अभ्यासेनाभ्यास
आद्रियेरन् । दृष्टं हि लौकिकेषु कर्मस्वभ्याससामर्थ्यं प्रत्य-
नीकपरिहारार्थञ्च ॥ ४१ ॥

अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः ॥ ४२ ॥

योगाभ्यासजनितो धर्मो जन्मान्तरोऽप्यनुवर्तते प्रचयकाष्ठा-
गते तत्त्वज्ञानहेतौ धर्मे प्रकृष्टायां समाधिभावनायां तत्त्व-
ज्ञानमुत्पद्यत इति, दृष्टञ्च समाधिर्नार्थविशेषप्राबल्याभिभवः ।
नाहमेतदश्रौषं नाहमेतदज्ञासिषमन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह
लौकिक इति । यद्यर्थविशेषप्राबल्यादनिच्छतोऽपि बुद्धुत्-
पत्तिरनुज्ञायते ॥ ४२ ॥

अपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्गः ॥ ४३ ॥

मुक्तस्यापि बाह्यार्थसामर्थ्याद्बुद्ध्य उत्पद्येरन्निति ॥ ४३ ॥

न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात् ॥ ४४ ॥

परिहरति । जन्मान्तरकृतसमाधिजन्यसंस्कारवशात् समाधिसिद्धिरित्यर्थः
अतएव चानेकजन्यसंसिद्ध इत्यादि सङ्गच्छते वयन्तु पूर्वकृतस्य प्रथमतः कृतस्वे-
श्वराराधनस्य फलं धर्मविशेषस्तत्त्वस्वत्वादित्यर्थः तथा च योगसूत्रं समाधिसिद्धि-
रीश्वरप्रणिधानात् सूत्रान्तरञ्च तत्रैव ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च
तत ईश्वरप्रणिधानात् विषयप्राप्तिकूल्यानं चित्तावस्थानं प्रयूहाभावश्चेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

योगाभ्यासस्थानमुपदिशति । तत्र स्थिरचित्तता स्यादिति भावः इदं न
सूत्रं भाष्यमिति केचित् ॥ ४२ ॥

तटस्थः शङ्कते । एवं प्रसङ्गः अर्थविशेषप्राबल्याद्विषयावभासप्रसङ्गः ॥ ४३ ॥

कर्मवशान्निष्पन्नशरीरे चेष्टेन्द्रियार्थाश्रये निमित्तभावा-
दवश्यम्भावी बुद्धीनामुत्पादः न च प्रबलोऽपि सन् बाह्योऽर्थ
आत्मनो बुद्ध्युत्पादे समर्थो भवति । तस्येन्द्रियेण संयोगाद्-
बुद्ध्युत्पादे सामर्थ्यं दृष्टमिति ॥ ४४ ॥

तदभावश्चापवर्गे ॥ ४५ ॥

तस्य बुद्धिनिमित्ताश्रयस्य शरीरेन्द्रियस्य धर्माधर्माभावाद-
भावोऽपवर्गे तत्र यदुक्तमपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्ग इति तदयुक्तम् ।
तस्मात् सर्वदुःखविमोक्षोऽपवर्गः यस्मात् सर्वदुःखबीजं सर्व-
दुःखायतनं चापवर्गे विच्छिद्यते, तस्मात् सर्वेण दुःखेन विमुक्ति-
रपवर्गे न निर्वीजं निरायतनञ्च दुःखमुत्पद्यत इति ॥ ४५ ॥

तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगा-
च्चाध्यात्मविध्युपायैः ॥ ४६ ॥

तस्यापवर्गस्याधिगमाय यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारः ।
यमः समानमाश्रमिणां धर्मसाधनं, नियमस्तु विशिष्टम्,
आत्मसंस्कारः पुनरधर्महानं धर्मोपचयश्च, योगशास्त्राच्चाध्यात्म-

समाधत्ते । निष्पन्नस्य शरीरादेः अवश्यम्भावित्वात् कारणत्वात् ज्ञानादि-
ष्विति शेषः ॥ ४४ ॥

ननु किमेतावतेत्यत आह । तस्य शरीरादेरभावः तदारम्भकधर्माधर्म-
विरहादिति भावः ॥ ४५ ॥

ननु समाधिमात्रादेव निष्पन्नबुद्धोऽपवर्गः स्यात् साधनान्तरं वाऽपेक्षणीयमत
आह यद्वा समाधिसाधनान्याह । तदर्थमपवर्गार्थमिति भाष्यादौ तदर्थं समा-
ध्यर्थमिति वा यस्मानाह योगसूत्रम् अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः
नियमानाह शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः स्वाध्यायः स्वाभि-
मतमन्त्रजपः निषिद्धानाचरणतत्तदाश्रमविहिताचरणे यमनियमा इत्यन्ये आत्म-

विधिः प्रतिपत्तव्यः । स पुनस्तपः प्राणायामः प्रत्याहारो
ध्यान धारणेति इन्द्रियविषयेषु प्रसङ्गप्रानाभ्यासो रागद्वेषप्रहा-
णार्थः । उपायस्तु योगाचारविधानमिति ॥ ४६ ॥

ज्ञानग्रहणाभ्यासस्तद्विद्यैश्च सह संवादः ॥ ४७ ॥

तदर्थमिति प्रकृतं, ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानमात्मविद्याशास्त्र-
न्तस्य ग्रहणमध्ययनधारणे अभ्यासः सततक्रियाध्ययनश्रवण-
चिन्तनानि तद्विद्यैश्च सह संवाद इति प्रज्ञापरिपाकार्यं,

संस्कारः आत्मनोऽपवर्गाधिगमक्षमता ननु यमनियमावेव साधने उताहो
अन्यदस्तीत्यत आह योगादिति आत्मविधिः आत्मसाक्षात्कारविधायकवाक्यम्
आत्मा वा अरे द्रष्टव्य आत्मानं चेद्विजानीयादित्यादि योगादिति प्रतिपाद्यत्वं
पञ्चमर्थः तथाच योगशास्त्रोक्तात्मतत्त्वाधिगमसाधनैश्चात्मसंस्कारः कर्तव्य इत्यर्थः
तथाच योगसूत्रं योगज्ञानुष्ठानादशुद्धिचये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः तद-
र्थश्च योगज्ञानाम् यमनियमादीनां अनुष्ठानाच्चित्तस्याशुद्धेरविद्यादिरूपस्य चये
सति ज्ञानस्य दीप्तिः प्रकर्षः स च विवेकख्यातिपर्यन्तो जायते सा च सत्त्व-
पुरुषान्यतासाक्षात्कारः अक्षय्यते तु देहादिभिन्नात्मसाक्षात्कारः स च नेदानी-
मविद्याप्रतिबन्धाद्देहात्मनोर्मनश्चुराद्ययोग्यत्वाच्च भवति चासौ योगनधर्म्यात्
योगज्ञानानि तन्नीत्तानि यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयो-
ऽष्टावङ्गानि आसनं पद्मासनादि कुशासनादि च चैखाजिनकुशोत्तरमिति भग-
वद्वचनात् प्राणायाममाह योगसूत्रं तस्मिन् सति आसप्रश्वासयोगतिविच्छेदः
प्राणायामः तस्मिन् आसनस्थैर्ये प्राणवायोरेव निर्गमप्रवेशरूपक्रियाविशेषात् आस-
प्रश्वासव्यपदेशः वह्निरिन्द्रियाणां स्वस्वविषयवैमुख्येनावस्थानं प्रत्याहारः धारणा-
माह योगसूत्रं देशबन्धश्चित्तस्य धारणा देशे नाभिचक्रादौ चित्तस्य बन्धविषया-
न्तरवैमुख्येनावस्थानं ध्यानमाह तत्र प्रत्ययैकतानताध्यानं धारणैव धारावाहिनी
ध्यानमित्यर्थः । समाधिमाह तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः अर्थस्य
धर्मो ज्ञानस्वरूपश्च यदि ध्याने न भासते तदा समाधिरित्यर्थः सूत्रान्तरं त्रयमन्त-
रङ्गं पूर्वोक्त्यः चरमत्रयं साक्षादुपकारकमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

नन्वेवं किमान्वीक्षित्वेत्यत आह । तदर्थमित्यनुवर्तते ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं

परिपाकस्तु संशयच्छेदनमविज्ञातार्थावबोधोऽध्यवसिताभ्य-
नुज्ञानमिति । समाय वादः संवादः । तद्विद्यैश्च सह संवाद
इत्यविभक्तार्थं वचनं विभज्यते ॥ ४७ ॥

तं शिष्यगुरुसब्रह्मचारिविशिष्टश्च योऽर्थिभि-
रनसूयिभिरभ्युपेयात् ॥ ४८ ॥

एतन्निगदेनैव नीतार्थमिति यदिदं मन्येत पक्षप्रतिपक्ष-
परिश्रहः प्रतिकूलः परस्येति ॥ ४८ ॥

प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे ॥ ४९ ॥

तमुपेयादिति वर्तते परतः प्रज्ञासुपादिस्वमानस्तत्त्व-
बुभुक्षाप्रकाशनेन स्वपक्षमनवस्थापयन् स्वदर्शनं परिशीलये-
दिति । अन्योऽन्यप्रत्यनौकानि च प्रावादुकानां दर्शनानि
स्वपक्षरागेण चैके न्यायमतिवर्तन्ते तत्र ॥ ४९ ॥

शास्त्रं प्रकृतं तस्य ग्रहणमध्ययनधारणे तत्राभ्यासी दृढतरसंस्कारः तद्विद्यैकदमि-
युक्तैः संवादः स्वानुभवदार्ढ्याय न हि योगाङ्गज्ञानाय तस्मापेक्षत्वेन न प्रकृत-
शास्त्रवैफल्यं ध्येयस्वरूपवैलक्षण्यात् ॥ ४७ ॥

संवादप्रकारं वा ! दर्शयितुमाह । तं तद्विद्यं सब्रह्मचारी सहाध्यायी
विशिष्टः प्रकष्टज्ञानवान् श्रेयोऽर्थी सुसुष्ठुः विशिष्टः पूर्वोक्तभिन्न इत्यर्थः इति
कश्चित् विजिगीषु व्यावृत्तार्थं अनसूयिभिरिति ॥ ४८ ॥

संवादप्रकारमाह । वाशब्दो निश्चयार्थः अर्थित्वे तत्त्वबुभुक्षायां सत्यां
प्रयोजनार्थं तत्त्वनिर्णयार्थं प्रतिपक्षहीनं प्रतिकूलपक्षहीनं यथा स्यात्तथाऽभ्यु-
पेयात् तथा च भाष्यं स्वपक्षमनवस्थाप्य स्वदर्शनं परिशीलयेदिति तत्त्वनिर्णीषु
तथा न पक्षपात इति भावः ॥ ४९ ॥

समाप्तं तत्त्वज्ञानविबुद्धिप्रकरणम् ॥ ५७ ॥

तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे वीज-
प्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत् ॥ ५० ॥

अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानादामप्रहीणदोषाणां तदर्थं घटमाना-
नामेतदिति । विद्यानिर्वेदादिभिश्च परेणाविज्ञायमानस्य,
ताभ्यां विगृह्य कथनम् । विगृह्येति विजिगीषया न तत्त्व-
बुभुक्षयेति । तदेतद्विद्यापालनार्थं न लाभपूजाख्यात्यर्थ-
मिति ॥ ५० ॥

ताभ्यां विगृह्य कथनम् ॥ ५० ॥ क ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।
समाप्तश्चायं चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

तद्विधौः सह संवाद इत्यत्र त्रयी वाह्यैः सह संवादः कर्त्तव्य इति धर्मो
भाभूदिति तत्त्वज्ञानपरिपालनप्रकरणमारभते । तत्त्वाध्यवसायस्य तत्त्वनिर्णयस्य
संरक्षणं प्रतीकद्रूपणास्तन्देनाप्रामाण्यशङ्काविघटनं तदर्थं जल्पवितण्डे पूर्वमुक्ते
इति शेषः ॥ ५० ॥

ननु ताभ्यां किं कार्यमित्यत आह । अयमर्थः त्रयी वाह्यैः तद्दर्शनाभ्यासा-
हितकुज्ञानैरपरैर्वा यदि स्वपक्ष आक्षिप्यते तदा ताभ्यां जल्पवितण्डाभ्यां साव-
धारणं चैतन् त्रय्यन्तःपातिनामाक्षेपे तु वादजल्पवितण्डाभिर्यथेच्छकथयेदिति
भावः वस्तुतन्नु सुसुचीनं तादृशैः सह संवादो वीतरागत्वान्न हि शास्त्रपरिपालन-
मपि तदुद्देशं न वा तदुपेक्षयेव शास्त्रं गच्छति किन्तु शास्त्रमभ्यस्येतेति तत्त्व-
मिति । इति वृत्तिसम्मतम् अधिकसूत्रम् ॥ ५० ॥ क ॥

समाप्तं तत्त्वज्ञानपरिपालनप्रकरणम् ॥ ५८ ॥

समाप्तं चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयाह्निकम् ॥ २ ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीमद्विद्यानिवासभट्टाचार्यात्मज श्रीविश्वनाथ सिद्धान्त-
पञ्चाननभट्टाचार्यकृतायां न्यायसूत्रवृत्तौ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमाध्यायस्य

प्रथमाह्निकम् ।

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिबहुत्व-
मिति संचेपेणोक्तं तद्विस्तरेण विभज्यते, ताः खल्विमाः
जातयः स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते चतुर्विंशतिः प्रतिषेधहेतवः ।

साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्णावर्णविकल्प-
साध्य-प्राप्तप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशय-
प्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्तुपलब्धनुपलब्धि-
नित्यानित्यकार्यसमाः ॥ १ ॥

साधर्म्येण प्रत्यवस्थानमविशिष्टमाणं स्थापनाहेतुतः
साधर्म्यसमः अविशेषं तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । एवं वैधर्म्य-
समप्रभृतयोऽपि निर्वक्तव्याः । लक्षणन्तु ॥ १ ॥

नत्वा शङ्करचरणं शरणं दीनस्य दुर्गमे तरणम् ।

सम्प्रति निरूपयामः पञ्चममध्यायमतिगहनम् ॥

अथ जातिनिग्रहस्थानयोरुद्दिष्टयोर्लक्षितयोर्बहुलं तद्विकल्पाज्जातिनिग्रह-
स्थानबहुलमित्यनेन सूचितं बलवच्छिष्यजिज्ञासानुसारिप्रमाणादिपरीक्षयाऽनरितं
सम्प्रत्यवसरतः प्रपञ्चनीयं तत्र जातिपरीक्षासहितजातिनिग्रहस्थानविशेषलक्षण-
मध्यायार्थः जातिपरीक्षासहितजातिविशेषलक्षणं प्रथमाह्निकार्थः समदश चात्र
प्रकरणानि तत्रादौ सत्प्रतिपक्षदेशनाभासाप्रकरणम् अन्यानि च यथास्थानं
वक्ष्यन्ते तत्र च विशेषलक्षणार्थं जातिं विभजते ।

अत्र च साधर्म्यादीनां कार्यान्तानां द्वन्द्वे तैः समा इत्यर्थात् साधर्म्यसमादय-
श्चतुर्विंशतिजातय इत्यर्थः अत्र च जातेर्विशेष्यत्वात् समाशब्दं मन्यन्ते भाष्य-
वार्त्तिकेणादौ समाशब्दः अयिमन्त्रेषु तु समशब्दो निर्विवाद एव तत्र जातिशब्दस्य

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्वर्मविपर्य-
योपपत्तेः साधर्म्यवैधर्म्यसमौ ॥ २ ॥

साधर्म्योपसंहारे साध्यधर्मविपर्ययोपपत्तेः साधर्म्यैव
प्रत्यवस्थानमविशिष्यमाणं स्थापनाहेतुतः साधर्म्यसमः प्रति-
षेधः । निदर्शनं क्रियावानात्मा द्रव्यस्य क्रियाहेतुगुणयोगात्
द्रव्यं लोष्टः क्रियाहेतुगुणयुक्तः क्रियावान् तथा चात्मा तस्मात्
क्रियावानिति, एवमुपसंहृते परः साधर्म्यैव प्रत्यवतिष्ठते
निष्क्रिय आत्मा विभुनो द्रव्यस्य निष्क्रियत्वात् विभु चाकाशं
निष्क्रियञ्च तथा चात्मा तस्मान्निष्क्रिय इति, न चास्ति
विशेषहेतुः क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावता भवितव्यं न पुनर-
क्रियसाधर्म्यानिष्क्रियेणेति विशेषहेत्वभावात् साधर्म्यसमः
प्रतिषेधो भवति, अथ वैधर्म्यसमः । क्रियाहेतुगुणयुक्तो लोष्टः
परिच्छिन्नो दृष्टो न च तथात्मा तस्मान्न लोष्टवत् क्रियावा-
निति । न चास्ति विशेषहेतुः । क्रियावत्साधर्म्यात् क्रिया-
वता भवितव्यं न पुनः क्रियावद्वैधर्म्यादक्रियेणेति । विशेष-

स्त्रीलिङ्गतया यद्यपि नान्ययस्तथापि प्रतिषेधो विशेष इति भाष्यादयः वयन्तु
तद्विकल्पादिति सूत्रस्थविकल्पस्यैव विशेष्यत्वे विविधः कल्पः प्रकारो विकल्पः तथा
चैते साधर्म्यसमादयो जातिविकल्पा एवमयिमसूत्रेष्वपि इत्यञ्च जातिर्विशेष्यत्वे
साधर्म्यसमेत्यपीति ब्रूमः समीकरणार्थं प्रयोगः सम इति वार्तिकं यद्यपि नैतावता
समीकरणं तथापि समीकरणोद्देश्यकत्वमस्यैव अथवा साधर्म्यमेव समं यत्र स
साधर्म्यसमः एकत्रव्याप्तेराधिक्येऽपि साधर्म्यं सममेवेति भावः ॥ १ ॥

साधर्म्यवैधर्म्यसमौ लक्षयति । उपसंहारे साध्यस्योपसंहारणे वादिना कृते
तद्वर्मस्य साध्यरूपधर्मस्य यो विपर्ययो व्यतिरेकस्तस्य साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां केवलाभ्यां
व्याप्ताग्रनपेक्षाभ्यां यदुपपादनं ततो हेतोः साधर्म्यवैधर्म्यसमावृत्ते तदयमर्थः
वादिना अन्येन व्यतिरेकेण वा साध्ये साधिते प्रतिवादिनः साधर्म्यमात्रप्रवृत्त-

हेत्वभावाद्बैधर्म्यसमः । वैधर्म्येण चोपसंहारे निष्क्रियः
 आत्मा विभुत्वात् क्रियावद्द्रव्यमविभु दृष्टं यथा लोष्टः न च
 तथात्मा तस्मान्निष्क्रिय इति वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं निष्क्रियं
 द्रव्यमाकाशं क्रियाहेतुगुणरहितं दृष्टं न तथात्मा तस्मान्
 निष्क्रिय इति न चास्ति विशेषहेतुः, क्रियावद्बैधर्म्यान्निष्-
 क्रियेण भवितव्यं न पुनरक्रियवैधर्म्यात् क्रियावतेति । विशेष-
 हेत्वभावाद्बैधर्म्यसमः, क्रियावान् लोष्टः क्रियाहेतुगुणयुक्तो
 दृष्टस्तथा चात्मा तस्मात् क्रियावानिति न चास्ति विशेष-
 हेतुः । क्रियावद्बैधर्म्यान्निष्क्रियो न पुनः क्रियावत्साधर्म्यात्
 क्रियावानिति विशेषहेत्वभावात् साधर्म्यसमः अनयोरुत्तरम्
 ॥ २ ॥

गोत्वाङ्गोसिद्धिवत् तत्सिद्धिः ॥ ३ ॥

साधर्म्यमात्रेण वैधर्म्यमात्रेण च साध्यसाधने प्रतिज्ञाय-
 माने स्यादव्यवस्था, सा तु धर्मविशेषे नोपपद्यते गोसाधर्म्यात्
 गोत्वाङ्गातिविशेषाङ्गौः सिद्धयति न तु सास्त्रादिसम्बन्धात्,

हेतुना तदभावापादनं साधर्म्यसमावैधर्म्यमात्रप्रवृत्तहेतुनां तदभावापादनं वैधर्म्य-
 समा तत्र साधर्म्यसमा यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादटवत् व्यतिरेकेण वा व्योमव-
 दित्युपसंहृतनैतदेवं यद्यनित्यघटसाधर्म्यान्नित्याकाशवैधर्म्याद्वाऽनित्यः स्यान्नित्या-
 काशसाधर्म्यादमूर्त्तत्वान्नित्यः स्याद्विशेषो वा वक्तव्यः वैधर्म्यसमा यथा शब्दोऽनित्यः
 कृतकत्वादटवत् आकाशवदेति स्थापनायाम् अनित्यघटवैधर्म्यादमूर्त्तत्वान्नित्यः
 स्याद्विशेषो वा वक्तव्य इति अत्र साधर्म्यत्वमात्रं वैधर्म्यत्वमात्रं वा गमकतौपयिक-
 मित्यभिमानात् सत्प्रतिपक्षदेशनाभासे चेमे अनैकान्तिकदेशनाभासेति वार्त्तिके
 त्वनैकान्तिकपदं योगात् सत्प्रतिपक्षपरं एकान्ततः साध्यसाधकत्वाभावात् ॥ २ ॥

अनयोरसदुत्तरत्वे वीजमाह । गोत्वात् गोसिद्धिर्गोव्यवहार इति सम्प्रदायः
 वयन्तु गोत्वाद्देवतरासमवेतत्वे सति गोसमवेतास्मादादितः एतेन व्याप्तिपक्षधर्मत्वे

अस्मादिवैधन्याज्ञोत्वादेव न गौः सिद्धयति न गुणादिभेदात्
तच्चैतत् कृतव्यवस्थानमवयवप्रकरणे प्रमाणानामभिसम्बन्धा-
च्चैकार्यकारित्वं समानं वाक्य इति हेत्वाभासाश्रया खल्विय-
मव्यवस्थेति ॥ ३ ॥

साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्-
कर्षापकर्षवर्ण्यवर्ण्यविकल्पसाध्यसमाः ॥ ४ ॥

दृष्टान्तधर्मं साध्येन समासञ्जनुत्कर्षसमः । यदि
क्रियाहेतुगुणयोगाल्लोष्टवत् क्रियावानेवात्मा लोष्टवदेव स्पर्श-
वानपि प्राप्नोति, अथ न स्पर्शवान् लोष्टवत् क्रियावानपि न

दर्शिते गोगोत्वस्य तादात्म्येन गोरेव वा सिद्धिर्यथा तथैव कृतकत्वादपि व्याप्ति-
पक्षधर्मतासहितादनित्यत्वसिद्धिर्न तु व्याप्तिपक्षधर्मतारहितत्वात् साध्यम्यमात्रात् तथा
सति अदूषकसाधर्म्यात् प्रमेयत्वादितत्त्ववचनमप्यदूषकं स्यादित्यर्थं विशेषः ॥ ३ ॥

इति सत्प्रतिपक्षदेशनाभासाप्रकरणम् ॥ ५८ ॥

क्रमप्राप्तं जातिषट्कं निरूपयति । उत्कर्षेण सम उत्कर्षसम एवमपकर्ष-
समोऽपि वर्ण्यवर्ण्यसाध्यति भावप्रधानो निर्देशः वर्ण्यत्वादिना समो वर्ण्यसमादिः
अविद्यमानधर्मारोप उत्कर्षः विद्यमानधर्मोपचयोऽपकर्षः वर्ण्यत्वं वर्णनीयत्वं
तच्च सन्दिग्धसाध्यकत्वादिति तदभावोऽवर्ण्यत्वं विकल्पो द्वैविध्यं साध्यत्वं पञ्चावयव-
साधनीयत्वं साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादिति पञ्चानामुत्थानबीजं उभयसाध्य-
त्वादिति षष्ठस्य तद्वयमर्थः साध्यतेऽत्रेति साध्यं पक्षः तथा च साध्यदृष्टान्तयो-
रित्यस्य पक्षदृष्टान्तयोरन्यतरस्मिन्नित्यर्थः धर्मविकल्पो धर्मस्य वैचित्र्यं तच्च क्वचित्सत्त्वं
क्वचिदसत्त्वं प्रकृते साध्यसाधनान्यतररूपस्य धर्मस्य विकल्पात्सत्त्वादयोऽविद्यमान-
धर्मारोपः स उत्कर्षसमः व्याप्तिमपूरकस्य पक्षदृष्टान्तान्यतरस्मिन् साध्यसाधनान्य-
तरेणाविद्यमानधर्मप्रसञ्जनं उत्कर्षसम इति फलितार्थः यथाशब्दोऽनित्यः कृत-
कत्वादिति स्थापनायाम् अनित्यत्वे कृतकत्वं घटे रूपसङ्घचरितमतः शब्दोऽपि रूप-
वान् स्यात् तथा च विवक्षितविपरीतसाधनाद्विशेषविरुद्धो हेतुस्तद्देशनाभासा चैयम्
एवं श्रावणशब्दउपस्थात् कृतकत्वादयोऽपि श्रावणः स्याद्विशेषात् वस्तुतस्तु घटे

प्राप्नोति विपर्यये वा विशेषो वक्तव्य इति साध्ये धर्माभावं
दृष्टान्तात् प्रसजतोऽपकर्षसमः, लोष्टः खलु क्रियावानविभुर्दृष्टः
काममात्मापि क्रियावानविभुरस्तु विपर्यये वा विशेषो वक्तव्य
इति । ख्यापनीयो वर्णो विपर्ययादवर्णः । तावेतौ साध्य-
दृष्टान्तधर्मौ विपर्ययस्य तौ वर्णावर्णसमौ भवतः, साधन-
धर्मयुक्ते दृष्टान्ते धर्मान्तरविकल्पात् साध्यधर्मविकल्पं प्रसजतो

श्रावणत्वापादनेऽर्थान्तरमत उत्कलक्षणे दृष्टान्तपदं साध्यपदञ्च न देयम् अपकर्ष-
समायान्तु धर्मविकल्पः धर्मस्य सङ्घचरितधर्मस्य विकल्पोऽसत्त्वं ततः अपकर्षः
साध्यसाधनान्यतरस्याभावप्रसञ्जनं तथा च पक्षदृष्टान्तान्यतरास्मिन् व्याप्तिपुरस्कृत्य
सङ्घचरितधर्माभावेन हेतुसाध्यान्यतराभाव प्रसञ्जनमपकर्षसमा यथाशब्दोऽनित्यः
कृतकत्वादित्यत्र यद्यनित्यसङ्घचरितघटधर्मात् कृतकत्वादित्यत्र शब्दस्तदा कृत-
कत्वानित्यत्वसङ्घचरितघटधर्मरूपवत्त्वव्यावृत्त्या शब्दे कृतकत्वस्यानित्यत्वस्य च
व्यावृत्तिः स्यात् आद्येऽसिद्धिदेशना द्वितीये बाधदेशना एवं शब्दे कृतकत्वसङ्घ-
चरितश्रावणत्वस्य संयोगादावनित्यत्वकृतकत्वसङ्घचरितगुणत्वस्य च व्यावृत्त्या घटे-
ऽनित्यत्वं कृतकत्वञ्च व्यावर्तेति दृष्टान्ते साध्यसाधनैकत्वदेशनाभासाऽपीयं
यत्तु वार्तिके शब्दो नीरूप इति घटोऽपि नीरूपः स्यादित्यपकर्ष इति तदसत्
घटे नीरूपत्वापादनस्यार्थान्तरत्वात् आचार्यस्वरसीऽख्येयं यत्तु वैधर्म्यसमाया
त्रैवानर्भावः स्यादिति तत्र उपधेयसङ्करेऽणुपाधेरसङ्करात् वर्णसमायान्तु साध्यः
सिङ्घभाववान् सन्दिग्धसाध्यकादिर्वा तस्य धर्मः सन्दिग्धसाध्यकादिहतिहेतुस्य
विकल्पात्सत्त्वात् दृष्टान्ते वर्णत्वस्य सन्दिग्धसाध्यकत्वापादनं वर्णसमा तदयमर्थः
पक्षहतिहेतुर्हि गमकः पक्षस्य सन्दिग्धसाध्यकत्वाया च सन्दिग्धसाध्यकहतिहेतु-
त्वया दृष्टान्तेऽपि स्त्रीकार्थः तथा च दृष्टान्तस्यापि सन्दिग्धसाध्यकत्वात्सपक्ष-
हतित्वानिश्चयादसाधारणो हेतुसङ्घदेशनाभासा चेयं हेतुः सन्दिग्धसाध्यकहतिर्यदि
न दृष्टान्ते तदा गमकहेत्वभावात् साधनत्रिकल्पो दृष्टान्तः स्यादिति भावः अवर्ण-
समायान्तु दृष्टान्ते सिद्धसाध्यके यी धर्मो हेतुस्य सत्त्वात् पक्षे शब्दादाव-
सन्दिग्धसाध्यकत्वापादनमवर्णसमा दृष्टान्ते हेतोर्यादृशत्वं तादृशी हेतुरेव गमक
इत्यभिमानेन एवमापादनं दृष्टान्ते यी हेतुः सिद्धसाध्यकहतिः स चेन्न पक्षे
तदागमकहेत्वभावात् स्वरूपासिद्धिः स्यादतस्तदृशी हेतुरवश्यं पक्षत्वाभिमतं
स्त्रीकार्थः तथा च सन्दिग्धसाध्यकत्वलक्षणपक्षत्वाभावादाश्रयासिद्धिः असिद्धि-

विकल्पसमः । क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चिद्गुरु यथा लोष्टः
किञ्चित्तु यथा वायुः एवं क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चित् क्रिया-
वत् स्यात् यथा लोष्टः किञ्चिदक्रियं यथात्मा विशेषो वा
वाच्य इति हेत्वाद्यवयवसामर्थ्ययोगी धर्मः साध्यः । तं दृष्टान्ते
प्रसजतः साध्यसमः । यदि यथा लोष्टस्तथात्मा प्राप्तस्तर्हि
यथात्मा तथा लोष्ट इति साध्यश्चायमात्मा क्रियावानिति
कामं लोष्टोऽपि साध्यः । अथ नैवं न तर्हि यथा लोष्टस्तथात्मा
एतेषामुत्तरम् ॥ ४ ॥

किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्वैधर्म्यादप्रतिषेधः ५

अलभ्यः सिद्धस्य निष्कवः सिद्धञ्च किञ्चित् साधर्म्यादुपमानं

देशनाभासा चैयं विकल्पसमायान्तु पक्षे दृष्टान्ते च यो धर्मस्तस्य विकल्पो विरुद्धः
कल्पो व्यभिचारित्वम् उपलक्षणं चैतत् अन्यवृत्तिधर्मस्यापि बोध्यं व्यभिचारोऽपि
हेतोर्धर्मान्तरं प्रति धर्मान्तरस्य साध्यं प्रति धर्मान्तरस्य धर्मान्तरं प्रति वा तथा
च कस्यचिद्धर्मस्य क्वचिद्व्यभिचारदर्शनेन धर्मत्वाविशेषात् प्रकृतहेतोः प्रकृतसाध्यं
प्रति व्यभिचारापादनं विकल्पसमा यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र कृतकत्वस्य
गुरुत्वव्यभिचारदर्शनादगुरुत्वस्यानित्यत्वव्यभिचारदर्शनादनित्यत्वस्य मूर्तत्वव्यभि-
चारदर्शनाद्धर्मत्वाविशेषात् कृतकत्वमप्यनित्यत्वं व्यभिचारेदित्यनैकान्तिकदेशना-
भासा चैयं पक्षदृष्टान्तादेः प्रकृतसाध्यतुल्यतापादनं साध्यसमा तत्रायमाशयः
एतत्प्रयोगसाध्यत्वैवानुमितिविषयत्वं तथा च पक्षादेरनुमितिविषयत्वात् साध्य-
वदेतत्प्रयोगसाध्यत्वम् अतः साध्यसमा तथा हि पक्षादेः पूर्वसिद्धत्वे एतत्
प्रयोगसाध्यत्वाभावान्नानुमितिविषयत्वं पूर्वसिद्धत्वे पक्षादेरज्ञानादाशया सिद्ध्या-
दयस्तद्देशनाभासा चैयं मूलार्थस्तु उभयसाध्यत्वात् उभयं तच्चदृष्टान्तौ तद्धर्मी
हेत्वादिः तत्साध्यत्वं तदधीनानुमिति विषयत्वं साध्यस्येव पक्षादेरपीति तुल्यता-
पादनमिति लिङ्गोपहितभानमते लिङ्गसाध्यनुमितिविषयत्वात् साध्यसमत्वं हेतोश्च
साध्यत्वे हेतुमानं दृष्टान्तोऽपि साध्य इत्याशयः ॥ ४ ॥

एतासामुत्तरले वीजमाह । किञ्चित् साधर्म्यात् साधर्म्यविशेषात् व्याप्ति-
सहितात् उपसंहारसिद्धेः साध्यसिद्धेः वैधर्म्यादेतद्विपरीतात् व्याप्तिनिरपेक्षात्

प्रथम अध्यायः] प्रथमाह्निकम् ।

३०५

यथा गौस्तथा गवय इति । तत्र न लभ्यो गोगवययोर्धर्म-
विकल्पश्चोदयितुम् । एवं साधके धर्मे दृष्टान्तादिसामर्थ्य-
युक्ते न लभ्यः साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पाद्वैधर्म्यात् प्रतिषेधो
वक्तुमिति ॥ ५ ॥

साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ॥ ६ ॥

यत्र लौकिकपरीक्षकाणां बुद्धिसाम्यं तेनाविपरीतोऽर्थो-
ऽतिदिश्यते प्रज्ञापनार्थमेवं साध्यातिदेशाद्दृष्टान्त उपपद्यमाने
साध्यत्वमनुपपन्नमिति ॥ ६ ॥

साध्यर्थाभावात् भवता कृतः प्रतिषेधो न सम्भवीत्यर्थः अन्यथा प्रमेयत्वरूपासाधक-
साधर्म्यात् तद्दूषणमप्यसम्यक् स्यादिति भावः तथा चायं क्रमः अनित्यत्वव्याप्यात्
कृतकत्वात् शब्देऽनित्यत्वमुपसंहरामो न तु कृतकत्वं रूपस्यापि व्याप्यं येन ततो
रूपमप्यापादनीयं शब्दे एवम् अनित्यत्वं न रूपव्याप्यं येन रूपाभावादनित्यत्वाभावः
शब्दे स्यात् एवं वर्णसमेऽपि किञ्चित् साधर्म्यात् व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नाहेतोः
साध्यसिद्धिः तादृशहेतुमत्त्वञ्च दृष्टान्ताप्रयोजनं न तु पक्षे यावद्विशेषणावच्छिन्नी
हेतुत्वावदवच्छिन्नहेतुमत्त्वम् अन्यथा तयाऽपि दूषणीयो दृष्टान्तो कर्तव्यः सोऽपि
न स्यात् एवमवर्णसमेऽपि व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य दृष्टान्तदृष्टस्य पक्षे सत्त्वा-
त्साध्यसिद्धिर्न तु दृष्टान्तवृत्तिर्यावद्दर्शनावच्छिन्नस्य पक्षे सत्त्वम् एवं विकल्पसमेऽपि
प्रकृतसाध्यव्याप्यात् प्रकृतहेतोः साध्यसिद्धिस्तद्वैधर्म्यात् यत्किञ्चिद्ग्रभिचारात् कृतः
प्रतिषेधो न सम्भवति न हि यत्किञ्चिद्ग्रभिचारादेव प्रकृतहेतोः प्रकृतसाध्या-
साधकत्वमतिप्रसङ्गात् एवं साध्यसमेऽपि व्याप्याहेतोः सिद्धे पक्षे साध्यसिद्धिर्न तु
पक्षदृष्टान्तादयोऽप्यनेन साध्यन्ते तथा सति क्वचिदपि साध्यसिद्धिर्न स्यात् त्वदीय-
दूषणमपि विलीयेत ॥ ५ ॥

वर्णावर्णसाध्यसमासु समाध्यन्तरमप्याह । दृष्टान्तोपपत्तिर्दृष्टान्तोपपत्तिः
साध्यातिदेशात् दृष्टान्ते हि साध्यमतिदिश्यते तावतैव दृष्टान्तत्वमुपपद्यते न त्वर्णयो
धर्मः पक्षदृष्टान्तयोर्भेदापत्तेः पक्षादेरपि साध्यसमत्वमेतेन प्रत्युक्तं दृष्टोऽन्तो
दृष्टान्तः पक्षः तस्माद्विज्ञानित्यतः पक्षोत्कीर्तनात्तथा च साध्यस्यातिदेशात् साध-
नात् पक्ष इत्युच्यते न तु पक्षोऽपि साध्यतेऽतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ ६ ॥

समाप्तं जातिषट्कप्रकरणम् ॥ ६० ॥

प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्त्या अवि-
शिष्टत्वादप्राप्त्या असाधकत्वाच्च प्राप्त्यप्राप्ति-
समौ ॥ ७ ॥

हेतुः प्राप्य वा साध्यं साध्येदप्राप्य वा, न तावत् प्राप्य,
प्राप्त्यामविशिष्टत्वादसाधकः । द्वयोर्विद्यमानयोः प्राप्तौ सत्यां
किं कस्य साधकं साम्यं वा । अप्राप्य साधकं न भवति
नाप्राप्तः प्रदीपः प्रकाशयतीति प्राप्या प्रत्यवस्थानं प्राप्तिः ।
अप्राप्त्या प्रत्यवस्थानमप्राप्तिः । अनयोक्ततरम् ॥ ७ ॥

घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीडने चाभि-
चारादप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

उभयथा खल्वयुक्तः प्रतिषेधः, कर्तृकरणाधिकरणानि

क्रमप्राप्तौ प्राप्त्यप्राप्तिसमौ लक्षयति । हेतोरिति साधकत्वमिति शेषः
प्राप्तिपक्षे दीपमाह प्राप्त्याऽविशिष्टत्वादिति द्वयोरपि प्राप्तत्वाविशेषात् किं कस्य
साधकम् अप्राप्तिपक्षे दीपमाह अप्राप्तिरिति अप्राप्तस्य साधकत्वेति प्रसङ्गात् साधक-
त्वञ्चात्र कारकज्ञापकसाधारणम् एवञ्च कारकज्ञापकत्वञ्च साधनं कार्यज्ञाप्य-
त्वञ्चयेन साध्येन सत्त्वं सत्साधकं चेत्तदा सत्त्वाविशेषात् कार्यकारणभावः
तत्सम्बन्धस्य प्रागेव ज्ञातत्वात् ज्ञाप्यज्ञापकभावः प्राप्तयोर्न जन्यजनकभावः प्राप्त-
त्वेन लवणोदकयोस्त्वामेदादित्याशय इत्यन्ते तथा च प्राप्त्याऽविशेषादनष्टा-
पादनेन प्रत्यवस्थानं प्राप्तिः समा यदि चाप्राप्तं लिङ्गं साध्यबुद्धिं जनयति साध्या-
भावबुद्धिमेव किं तेन न जनयेत् अप्राप्तत्वाविशेषात् तथा चाप्राप्त्या साधकत्वाद-
निष्ठापादनमप्राप्तिः समा प्रतिकूलतर्कदेशनाभासे चेत् ॥ ७ ॥

अनयोरसदुत्तरत्वे बीजमाह । दण्डादिती घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् सर्वलोका-
प्रत्यक्षसिद्धत्वादभिचारात् स्थेनादितः शत्रु पीडने च अभिचारात् लक्ष्यः प्रति-

प्रथम अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

३०७

प्राप्य सृदं घटादिकार्यं निष्पादयन्ति अभिचाराच्च पीडने
सति दृष्टमप्राप्य साधकत्वमिति ॥ ८ ॥

दृष्टान्तस्य करणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च
प्रतिदृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ ॥ ९ ॥

साधनस्यापि साधनं वक्तव्यमिति प्रसङ्गे प्रत्यवस्थानं
प्रसङ्गसमः प्रतिषेधः क्रियाहेतुगुणयोगी क्रियावान् लोष्ट
इति हेतुर्नापदिश्यते न च हेतुमन्तरेण सिद्धिरस्तीति प्रति-
दृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्तसमः । क्रियावानात्मा
क्रियाहेतुगुणयोगात् लोष्टवदित्युक्ते प्रतिदृष्टान्त उपादीयते
क्रियाहेतुगुणयुक्तमाकाशं निष्क्रियमिति कः पुनराकाशस्य
क्रियाहेतुर्गुणो वायुना संयोगः संस्कारापेक्षः वायुवनस्यति-
संयोगवदिति, अनयोरुत्तरम् ॥ ९ ॥

षेधः सम्भवति न हि कारणं दण्डादि प्रागेव घटादिना सम्बन्धमपि तु सृदादिना
श्लेनादिरप्युद्दिश्यतया पीडां जनयति अन्यथा लोके वेदसिद्धिकाव्यकारणभावीच्छेदे
त्वदुक्ती हेतुरप्यसाधकं स्यादिति ॥ ८ ॥

प्राप्तप्राप्तिसमजातिद्वयप्रकरणम् ॥ ९१ ॥

क्रमप्राप्ते प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमो जातो लक्षयति । दृष्टान्तस्य कारणं प्रमाणं
तदनपदेशोऽनभिधानम् अभिधानं चानतिप्रयोजनकं तथा च दृष्टान्तस्य साध्य-
वस्ते प्रमाणाभावात् प्रत्यवस्थानमर्थः यद्यपीदं सदुत्तरमेव तथापि दृष्टान्ते प्रमाणं
वाच्यं तत्रापि प्रमाणान्तरमित्यनवस्थया प्रत्यवस्थाने तात्पर्यं तदुक्तमाचार्यैरन-
वस्थाभासप्रसङ्गः प्रसङ्गसम इति एतन्मते हेतोर्हेतुलन्तरमित्यनवस्थाऽपि प्रसङ्गसम
एव पूर्वमते तु हेतुनवस्थादिकं वक्ष्यमाणाकृतिगणेष्वन्तर्भूतमिति विशेषः अनव-
स्थादेशनाभासा चेयं प्रतिदृष्टान्तसमः प्रत्येतव्यः प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानात्
प्रति दृष्टान्तसमः एतच्च सावधारणं तेन प्रतिदृष्टान्तमात्रवलेन प्रत्यवस्थानानर्थः
तेन साधस्य समान्युदात्तः यदि घटदृष्टान्तवलेनानित्यः शब्दः तदाकाशदृष्टान्त-

प्रदीपादानप्रसङ्गनिवृत्तिवत्तद्विनिवृत्तिः ॥ १० ॥

इदं तावदयं पृष्टो वक्तुमर्हति अथ के प्रदीपमुपाददते किमर्थं वेति दिदृक्षमाणदृश्यदर्शनार्थमिति । अथ प्रदीपं दिदृक्षमाणः प्रदीपान्तरं कस्मान्नोपाददते, अन्तरेणापि प्रदीपान्तरं दृश्यते प्रदीपः, तत्र प्रदीपदर्शनार्थं प्रदीपोपादानं निरर्थकम् अथ दृष्टान्तः किमर्थमुच्यत इति । अप्रज्ञातस्य ज्ञापनार्थमिति, अथ दृष्टान्ते कारणापदेशः, किमर्थं दृश्यते यदि प्रज्ञापनार्थम् प्रज्ञातो दृष्टान्तः, स खलु लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त इति तत् प्रज्ञानार्थः कारणापदेशो निरर्थक इति प्रसङ्गसमस्योत्तरम् । अथ प्रतिदृष्टान्तसमस्योत्तरम् ॥ १० ॥

प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः ॥ ११ ॥

प्रतिदृष्टान्तं ब्रुवता न विशेषहेतुरपदिश्यते अनेन प्रकरणेन प्रतिदृष्टान्तः साधकः न दृष्टान्त इति एवं प्रतिदृष्टान्त-

बलेनानित्यः शब्दः तदाकाशदृष्टान्तबलेन नित्य एव स्यात् नित्या किं न स्यादिति बाधः प्रतिरोधो वापादनीयः हेतुरनङ्गं दृष्टान्तमात्रवत्त्वादेव साध्यसिद्धिरित्यभिमानः बाधप्रतिरोधान्यतरदेशनाभासा चैवम् ॥ ८ ॥

प्रसङ्गसमी प्रत्युत्तरमाह । दृष्टान्तो हि निदर्शनस्थानत्वेन साध्यनिश्चयार्थमपेक्ष्यते न तु दृष्टान्तादृष्टान्ताद्यनवस्थितपरम्परा लोकासिद्धा युक्तिसिद्धा वा अन्यथा घटादिप्रत्यक्षाय प्रदीप इव प्रदीपप्रत्ययार्थमनवस्थितप्रदीपपरम्परा प्रसज्येत त्वदीयसाधनमपि व्याह्रियेत ॥ १० ॥

प्रतिदृष्टान्तसमी प्रत्युत्तरमाह । अत्रायमुत्तरक्रमः प्रतिदृष्टान्तस्त्वया किमर्थमुपादीयते मदीयहेतोर्बाधार्थं सत्प्रतिपक्षितत्वाार्थं वा नायः यतः प्रतिदृष्टान्तस्य हेतुत्वे स्वार्थसाधकत्वे मदीयो दृष्टान्तो नाहेतुः नासाधकस्तथा च

५म अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

३०८

हेतुत्वेनाहेतुर्दृष्टान्त इत्युपपद्यते स च कथमहेतुर्न स्याद्यद्य-
प्रतिषिद्धः साधकः स्यादिति ॥ ११ ॥

प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः ॥ १२ ॥

अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् घटवदित्युक्ते अपर
आह प्रागुत्पत्तेरनुत्पत्ते शब्दे प्रयत्नानन्तरीयकत्वमनित्यत्व-
कारणं नास्ति तदभावान्नित्यत्वं प्राप्तं नित्यस्य चोत्पत्तिर्नास्ति
अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमः अस्योत्तरम् ॥ १२ ॥

तथाभावादुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रति-
षेधः ॥ १३ ॥

तथा भावादुत्पन्नस्येति उत्पन्नः खल्वयं शब्द इति भवति
प्रागुत्पत्तेः शब्द एव नास्ति उत्पन्नस्य शब्दभावात् शब्दस्य

तुल्यबलत्वात् बाधः न वा द्वितीयोऽपि यतः प्रतिदृष्टान्तस्य स्वार्थसाधकत्वे उच्य-
माने नाहेतुर्दृष्टान्तः मदीयो दृष्टान्तस्तु सहेतुकत्वादधिकबलः वस्तुतो हेतुं विना
दृष्टान्तमात्रेण न सत्प्रतिपक्षसम्भावना तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानभावात् हेतूपादाने
तु सदुत्तरत्वमेवेति भावः इति ॥ ११ ॥

इति प्रसङ्गसमप्रतिदृष्टान्तसमप्रकरणम् ॥ ६२ ॥

क्रमप्राप्तमनुत्पत्तिसमं लक्षयति । प्रागुत्पत्तेरिति साधनाङ्गस्येति शेषः कारणा-
भावात् हेत्वभावात् तथा च साधनाङ्गपक्षहेतुदृष्टान्तानामनुत्पत्ते प्राक् हेत्वभाव
इत्यनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमः यथा घटो रुपवान् गम्भात् पटवदित्युक्ते
घटोत्पत्तेर्गम्भोत्पत्तेश्च पूर्वं हेत्वभावादसिद्धिः पटे च गम्भोत्पत्ते पूर्वं हेत्वभावेन
दृष्टान्तासिद्धिः एवम् आद्यक्षणे रूपाभावाद्बाधश्च अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानस्य
तत्रापि सत्त्वात् उत्पत्तेः पूर्वं हेत्वाद्यभावेन प्रत्यवस्थानस्यैव लक्षणत्वात् नातिले
सतीति च विशेषणीयं तेनोत्पत्तिकालावच्छिन्नो घटो गम्भवानित्यत्र बाधेन प्रत्यव-
स्थाने नातिव्याप्तिः असिद्धादिदेशनाभावाच्च यम् ॥ १२ ॥

अत्रोत्तरमाह । उत्पन्नस्य तथा भावात् घटाद्यात्मकत्वात् तत्र कारणस्य
हेतीरुपपत्तेः सत्त्वात् कथं कारणप्रतिषेधः अयमाशयः पक्षे हेत्वभावोऽसिद्धिः

सतः प्रयत्नानन्तरीयकत्वमनित्यकारणमुपपद्यते कारणोप-
पत्तेरयुक्तोऽयं दोषः प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादिति ॥ १३ ॥

सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्या-
नित्यसाधर्म्यात् संशयसमः ॥ १४ ॥

अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् घटवदित्युक्ते हेतौ
संशयेन प्रत्यवतिष्ठते सति प्रयत्नानन्तरीयकत्वे अस्थेवास्य
नित्येन सामान्येन साधर्म्यमैन्द्रियकत्वमस्ति च घटेना-
नित्येन । अतो नित्यानित्यसाधर्म्यादनिवृत्तः संशय इति ।
अस्योत्तरम् ॥ १४ ॥

साधर्म्यात् संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयथा
वा संशयोऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गो नित्यत्वान्नाभ्युपग-
माच्च सामान्यस्याप्रतिषेधः ॥ १५ ॥

न त्वनुत्पन्ने हेतुभावः सम्भवति अधिकरणाभावात् न हि हेतुभावमात्रासिद्धिः
त्वदीयहेतोरपि क्वचिदभावसत्त्वादेतेन दृष्टान्तासिद्धिर्याख्याता यदा कदाचिद्धेतु-
सत्त्वेनैव दृष्टान्तलोपपत्तेः एवं हेत्वादीनां यदा कदाचित्पक्षे सत्त्वादेव हेत्वादिभावो
न तु सार्वत्रिको तदपेक्षेति ॥ १३ ॥

इत्यनुत्पत्तिसमप्रकरणम् ॥ ६३ ॥

क्रमप्राप्तं संशयसमं लक्षयति । नित्यानित्यसाधर्म्यादिति संशयकारणोप-
लक्षणं तेन समानधर्मदर्शनादियत्किञ्चित्संशयकारणवत्त्वात् संशयेन प्रत्यवस्थानं
संशयसमः अधिकान्त उदाहरणपरं तथा हि शब्दोऽनित्यः कार्यत्वाद्वटवदित्युक्ते
सामान्ये गोत्वादी दृष्टान्ते घटे ऐन्द्रियकत्वं तुल्यं यथा कार्यत्वान्निर्णायकादनित्यत्वं
निर्णयते तथा ऐन्द्रियकत्वात् संशयकारणादनित्यत्वं सन्दिह्यताम् एवं शब्द-
त्वाद्यसाधर्मदर्शनादपि संशयो बोध्यः तथा च हेतुज्ञानेऽप्रामाण्यशङ्काधानद्वारा
साध्यसंशयात् सत्प्रतिपक्षदेशनाभासेयम् ॥ १४ ॥

विशेषाद्वैधर्म्यादवधार्यमाणेऽर्थे पुरुष इति न स्थाणुपुरुष-
साधर्म्यात् संशयोऽवकाशं लभते एवं वैधर्म्याद्विशेषात् प्रयत्नान-
न्तरीयकत्वादवधार्यमाणे शब्दस्यानित्यत्वे नित्यानित्य-
साधर्म्यात् संशयोऽवकाशं न लभते, यदि वै लभेत ततः
स्थाणुपुरुषसाधर्म्यानुच्छेदादत्यन्तं संशयः स्यात् गृह्यमाणे च
विशेषे नित्यसाधर्म्यं संशयहेतुरिति नाभ्युपगम्यते न हि
गृह्यमाणे पुरुषस्य विशेषे स्थाणुपुरुषसाधर्म्यं संशयहेतु-
र्भवति ॥ १५ ॥

उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः ॥ १६ ॥

उभयेन नित्येन चानित्येन साधर्म्यात् पक्षप्रतिपक्षयोः
प्रवृत्तिः प्रक्रिया, अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद्दृष्टवदि-
त्येकः पक्षं प्रवर्तयति । द्वितीयश्च नित्यसाधर्म्यात् एवञ्च
सति प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति हेतुरनित्यसाधर्म्येणोच्य-
मानेन हेतौ तदिदं प्रकरणानतिवृत्त्या प्रत्यवस्थानं प्रकरण-
समः, समानच्चेतवैधर्म्येऽपि उभयवैधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः
प्रकरणसम इति । अस्योत्तरम् ॥ १६ ॥

अत्रोत्तरम् । साधर्म्यात् साधर्म्यदर्शनात् संशय आपाद्यमानेऽपि न संशयो
वैधर्म्याद्वैधर्म्यदर्शनात् यदि च कार्यत्वरूपविशेषदर्शनेऽपि संशयस्तदाऽत्यन्तसंशय-
प्रसङ्गः संशयानुच्छेदप्रसङ्गः न च तथाऽभ्युपगन्तुं शक्यमित्याह नित्यत्वेति सामान्यस्य
समानधर्मदर्शनस्य नित्यत्वानभ्युपगमात् नित्यसंशयजनकत्वानभ्युपगमात्तथा सति
त्वदीयहेतुरपि न परपक्षप्रतिषेधकः स्यादिति भावः सामान्यस्य गोत्वादेर्नित्यत्वान-
भ्युपगमात् नित्यत्वानभ्युपगमप्रसङ्गात् तत्रापि साधारणधर्मप्रमेयत्वादिना संशय
एव स्यादिति केचित् ॥ १५ ॥

इति संशयसमप्रकरणम् ॥ ६५ ॥

क्रमप्राप्तं प्रकरणसमं लक्षयति । उभयसाधर्म्यात् अत्र य सहचाराद्व्यतिरेक-

प्रतिपक्षात् प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः
प्रतिपक्षोपपत्तेः ॥ १७ ॥

उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धिं ब्रुवता प्रतिपक्षात् प्रक्रिया-
सिद्धिरुक्ता भवति यद्युभयसाधर्म्यं तत्रैकतरः प्रतिपक्ष इत्येवं
सत्युपपन्नः प्रतिपक्षो भवति प्रतिपक्षोपपत्तेरनुपपन्नः प्रतिषेधो
यतः प्रतिपक्षोपपत्तिः प्रतिषेधोपपत्तिश्चेति विप्रतिषिद्धमिति
तत्त्वानवधारणाच्च प्रक्रियासिद्धिर्विपर्यये प्रकरणावसानात्
तत्त्वावधारणे ह्यवसितं प्रकरणं भवतीति ॥ १७ ॥

त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुसमः ॥ १८ ॥

हेतुः साधनं तत् साध्यात् पूर्वं पश्चात् सह वा भवेत् यदि
पूर्वं साधनमसति साध्ये कस्य साधनम् । अथ पश्चात् असति
साधने कस्येदं साध्यम् । अथ युगपत् साध्यसाधने द्वयोर्विद्य-

सहचाराद्वा प्रक्रियाप्रकर्षेण क्रियासाधनं विपरीतसाधनमिति फलितार्थः तत्-
सिद्धेस्तस्य पूर्वमेव सिद्धेः तथाचाधिकबलत्वेनारोपितप्रमाणान्तरेण बाधेन प्रत्यव-
स्थानं प्रकरणसमः यथाशब्दोऽनित्यं कृतकत्वादित्युक्तेः नैतदेवं आवणत्वेन नित्य-
त्वसाधकेन बाधात् बाधदेशनाभासा चेयम् ॥ १६ ॥

अत्रोत्तरमाह । प्रतिपक्षादिपरीतसाध्यसाधकत्वेनाभिमतच्छावणत्वादितः
प्रकरणसिद्धिद्वारा मदीयसाध्यस्य यः प्रतिषेधः त्वया क्रियते तस्यानुपपत्तिः कुतः
प्रतिपक्षोपपत्तेः त्वत्पक्षापेक्षया प्रतिपक्षस्य मदीयपक्षस्योपपत्तेः साधनात् अय-
माशयः आवणत्वेन पूर्वं नित्यत्वस्य साधनाद्यो बाध उच्यते स नोपपद्यते पूर्वं
साधितस्य बलवत्त्वाभावात् कदाचित् कृतकत्वेनानित्यत्वस्यापि पूर्वं साधनादिति
त्वत्पक्षप्रतिषेधोऽपि स्यात् ॥ १७ ॥

इति प्रकरणसमप्रकरणम् ॥ ६५ ॥

क्रमप्राप्तमहेतुसमं लक्षयति । त्रैकाल्यं कार्यकालतत्पूर्वापरकालाः तेन
हेतोरसिद्धः हेतुत्वासिद्धिः अयमर्थः दण्डादिकं घटादेन पूर्ववर्तितया कारणं

५म अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

३१३

मानयोः किं कस्य साधनं किं कस्य साध्यमिति हेतुना न
विशिष्यते अहेतुता साधर्म्यात् प्रत्यवस्थानमहेतुसमः । अस्यो-
त्तरम् ॥ १८ ॥

न हेतुतः साध्यसिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः ॥ १९ ॥

न त्रैकाल्यासिद्धिः कस्मात् हेतुतः साध्यसिद्धेः । निर्वर्त-
नीयस्य निर्वर्तिः विज्ञेयस्य विज्ञानम् उभयं कारणतो दृश्यते
सोऽयं महान् प्रत्यक्षविषय उदाहरणमिति । यत्तु खलूक्तम-
सति साध्ये कस्य साधनमिति यत्तु निर्वर्त्यते यच्च विज्ञाप्यते
तस्येति ॥ १९ ॥

प्रतिषेधानुपपत्तेः प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेधः ॥ २० ॥

पूर्वं पञ्चाद्युपपत्त्या प्रतिषेध इति नोपपद्यते प्रतिषेधानुप-
पत्तेः स्थापनाहेतुः सिद्ध इति ॥ २० ॥

अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमः ॥ २१ ॥

तदानां घटादेरभावात् कस्य कारणं स्यात् अत एव न घटाद्युत्तरकालवर्ति-
तयाऽपि न वा समानकालवर्तितया तुल्यकालवर्तिनीः सव्यतरविषाणयोरिवा-
विनिगमनापत्तेः तथा च कालसम्बन्धखण्डनेनाहेतुतया प्रत्यवस्थानमहेतुसमः
कारणमात्रखण्डनेन त्रिहितीरपि खण्डनात् तदसंग्रहः प्रतिकूलतर्कदेशना-
भासा चेयम् ॥ १८ ॥

अत्रोत्तरमाह । त्रैकाल्यासिद्धिस्त्रैकाल्येन याऽसिद्धिरुक्ता सा न कुतः
हेतुतः साध्यसिद्धेः तयाऽप्यभ्युपगमनात् ॥ १९ ॥

पूर्ववर्तितामात्रेणैव हेतुतासम्भवात् अन्यथा त्वदीयहेतीरपि साध्यं न सिध्य-
दित्याह । हेतुफलभावखण्डने प्रतिषेधस्याप्यनुपपत्तेः प्रतिषेद्धव्यस्य परकीय-
हेतीर्न प्रतिषेध इत्यर्थः ॥ २० ॥

इति अहेतुसमप्रकरणम् ॥ ६६ ॥

अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद्दृष्टवदिति स्थापिते पक्षे अर्थापत्त्या प्रतिपक्षं साधयतोऽर्थापत्तिसमः, यदि प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्यसाधर्म्यादनित्यः शब्दः इत्यर्थादापद्यते नित्यसाधर्म्यान्नित्य इति अस्तित्वस्य नित्येन साधर्म्यमस्यर्शत्वमिति । अस्योत्तरम् ॥ २१ ॥

अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वादनैकान्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः ॥ २२ ॥

अनुपपाद्य सामर्थ्यमनुक्तमर्थादापद्यत इति ब्रुवतः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वात् अनित्यपक्षसिद्धावर्थादापन्नमनित्यपक्षस्य हानिरिति, अनैकान्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः उभयपक्षसमाचेयमर्थापत्तिः, यदि नित्यसाधर्म्यादस्यर्शत्वादाकाशवच्च नित्यः शब्दः अर्थादापन्नमनित्यसाधर्म्यात् प्रयत्नानन्तरीयत्वादनित्य इति, न चेयं विपर्ययमात्रादेकान्तेनार्थापत्तिः, न खलु वै घनस्य ग्रावणः पतनमित्यर्थादापद्यते द्रवाणामपां पतनाभाव इति ॥ २२ ॥

क्रमप्राप्तमर्थापत्तिसमं लक्षयति । अर्थापत्तिरर्थापत्त्याभासः तथा चार्थापत्त्याभासेन प्रतिपक्षसाधनाय प्रत्यवस्थानमर्थापत्तिसमः अयमाशयः अर्थापत्तिर्हि उक्तेनानुक्तमाक्षिपति यथा शब्दोऽनित्य इत्युक्तेऽर्थादापद्यतेऽन्यत् नित्यं तथा च दृष्टान्तासिद्धिः विरोधश्च कृतकत्वादनित्य इत्युक्तेऽर्थादापन्नम् अन्यस्माद्धेतोर्बाधः सत्प्रतिपक्षो वा अनुमानादनित्य इत्युक्तेः प्रत्यक्षान्नित्य इति च बाधः विशेषविधेः शेष निषेधफलकत्वमित्यभिमानः सर्वदोषदेशनाभासा चेयम् ॥ २१ ॥

अद्वोत्तरम् । किमुक्तेन अनुक्तं यत्किञ्चिदेवार्थादापद्यते उक्तीपपादकं वा आद्ये लक्ष्यचङ्गानिरप्यापाद्यतां लयानुक्तत्वात् अन्ये अस्या अर्थापत्तिरनैकान्तिकत्वम् एकान्तिकत्वम् एकपक्षसाधकत्वं बलं तन्नास्ति न हि अनित्य इत्यस्योपपादकं

एकधर्मापपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात्
सङ्गावोपपत्तेरविशेषसमः ॥ २३ ॥

एको धर्मः प्रयत्नानन्तरीयकत्वं शब्दघटयोरुपपद्यत इत्य-
विशेषे उभयोरनित्यत्वे सर्वस्याविशेषः प्रसज्यते कथं
सङ्गावोपपत्तेः एको धर्मः सङ्गावः सर्वस्योपपद्यते सङ्गावोपपत्तेः
सर्वाविशेषप्रसङ्गात् प्रत्यवस्थानमविशेषसमः अस्योत्तरम् ॥ २३ ॥

क्वचिद्धर्मानुपपत्तेः क्वचिच्चोपपत्तेः प्रतिषेधा-
भावः ॥ २४ ॥

यथा साध्यदृष्टान्तयोरेकधर्मस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्योप-
पत्तेरनित्यत्वधर्मान्तरमविशेषेण, एवं सर्वभावानां सङ्गावोप-
पत्तिनिमित्तं धर्मान्तरमस्ति येनाविशेषः स्यात् अथ मतम-
नित्यत्वमेव धर्मान्तरं सङ्गावोपपत्तिनिमित्तं भावानां सर्वत्र
स्यादित्येवं खलु वै कल्प्यमाने अनित्याः सर्वे भावाः सङ्गावोप-

नित्यत्वमिति न हि विशेषविधिमात्रं शेषनिषेधफलकमपि तु सति तात्पर्ये क्वचित्
न हि नीलो घट इत्युक्ते सर्वमन्यदनीलमिति क्वचित् प्रतिपद्यते ॥ २२ ॥

इति अर्थापत्तिसमप्रकरणम् ॥ ६७ ॥

अविशेषसमं लक्षयति । एकस्य धर्मस्य कृतकत्वादेः शब्द घटे चोपपत्तेः
सत्त्वात् यदि शब्दघटयोरनित्यत्वेनाविशेषः उच्यते तदा सर्वेषामविशेषप्रसङ्गः कृतः
सङ्गावोपपत्तेः सतः सन्मात्रस्य ये भावा धर्माः सत्त्वप्रमेयत्वादयस्तेषामुपपत्तेः सत्त्वात्
तथा अ सर्वेषामभेदे पञ्चाद्यविभागः सर्वेषामेकजातीयत्वेऽवान्तरजालुच्छेदः सर्वे-
षामनित्यत्वे जात्यादिविषय इत्यादि तथा च सन्मात्रवृत्तिधर्मेणाविशेषापादनम-
विशेषसमेति फलितम् अत्र चाविशेषसम इति लक्ष्यनिर्देशः सङ्गावोपपत्तेः सर्वा-
विशेषप्रसङ्गादिति लक्षणं शेषं व्युत्पादकं प्रतिकूलतर्कदेशनाभासा चेयम् ॥ २३ ॥

अद्वोचरमाह । तद्धर्मलस्य हेतोर्धर्मो व्याप्रादिलस्य क्वचित् कृतकत्वादौ

पक्षेऽपि पक्षः प्राप्नोति तत्र प्रतिज्ञार्थव्यतिरिक्तमन्यदुदाहरणं
नास्ति अनुदाहरणश्च हेतुर्नास्तीति प्रतिज्ञैकदेशस्य च उदा-
हरणत्वमनुपपन्नं न हि साध्यमुदाहरणं भवति ततश्च नित्या-
नित्यभावादनित्यनित्यत्वानुपपत्तिः तस्मात् सद्भावोपपत्तेः
सर्वाविशेषप्रसङ्ग इति निरभिधेयमेतद्वाक्यमिति सर्वभावानां
सद्भावोपपत्तेरनित्यत्वमिति ब्रुवताऽनुज्ञानं शब्दस्यानित्यत्वं
तत्रानुपपन्नः प्रतिषेध इति ॥ २४ ॥

उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः ॥ २५ ॥

यद्यनित्यत्वकारणमुपपद्यते शब्दस्येत्यनित्यः शब्दो
नित्यत्वकारणमप्युपपद्यते अस्यास्पर्शत्वमिति नित्यत्वमप्युप-
पद्यते उभयस्यानित्यत्वस्य नित्यत्वस्य च कारणोपपत्त्या प्रत्यव-
स्थानमुपपत्तिसमः । अस्योत्तरम् ॥ २५ ॥

उपपत्तिकारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः ॥ २६ ॥

उभयकारणोपपत्तेरिति ब्रुवता नानित्यत्वकारणोपपत्तेर-
नित्यत्वं प्रतिषिध्यते यदि प्रतिषिध्यते नोभयकारणोपपत्तिः

उपपत्तेः सत्त्वात् कश्चित् सत्त्वादौ अनुपपत्तेः अभावात् तदुक्तस्य प्रतिषेधस्याभावो-
ऽसम्भव इत्यर्थः ॥ २४ ॥

इति अविशेषसमप्रकरणम् ॥ ६८ ॥

उपपत्तिसमं लक्षयति । उभयं पक्षप्रतिपक्षौ तयोः कारणस्य प्रमाणस्य
उपपत्तेः सत्त्वात् तथा च व्याप्तिपुरस्कृत्य यत्किञ्चिद्धर्मेण परपक्षदृष्टान्तेन स्वपक्ष-
साधनेन प्रत्यवस्थानम् उपपत्तिसमः यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते यथा
त्वत्पक्षेऽनित्यत्वे प्रमाणमस्ति तथा मत्पक्षोऽपि सप्रमाणकः त्वत्पक्षमप्यचान्यतरत्वात्
त्वत्पक्षवत् तथाच बाधः प्रतिरोधी वा तद्दिशनाभावात् चेयम् ॥ २५ ॥

अत्रोत्तरमाह । अयं तदुक्तप्रतिषेधो न सम्भवति कुतः मत्पक्षे उपपत्ति-

स्यात् उभयकारणोपपत्तिवचनादनित्यत्वकारणोपपत्तिरभ्यनु-
ज्ञायते अभ्यनुज्ञानादनुपपन्नः प्रतिषेधः, व्याघातात् प्रतिषेध
इति चेत् समानो व्याघातः एकस्य नित्यत्वानित्यत्वप्रसङ्गं
व्याहतम् ब्रुवतोक्तः प्रतिषेधः इति चेत् स्वपक्षपरपक्षयोः
समानो व्याघातः स च नैकतरस्य साधक इति ॥ २६ ॥

निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः ॥ २७ ॥

निर्दिष्टप्रयत्नानन्तरौयकत्वस्यानित्यत्वकारणस्याभावेऽपि
वायुनोदनादवृक्षशाखाभङ्गजस्य शब्दस्यानित्यत्वमुपलभ्यते
निर्दिष्टस्य साधनस्याभावेऽपि साध्यधर्मोपलब्ध्या प्रत्यवस्थान-
मुपलब्धिसमः । अस्योत्तरम् ॥ २७ ॥

कारणान्तरादपि तद्धर्मोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

प्रयत्नानन्तरौयकत्वादिति ब्रुवता कारणत उत्पत्तिर-
भिधीयते न कार्यस्य कारणनियमः यदि च कारणान्तरा-

कारणस्य मत्पक्षसाधकप्रमाणस्य त्वयाऽभ्यनुज्ञानात् त्वया हि मत्पक्षस्य दृष्टान्ती-
करणेन सप्रमाणकत्वमनुज्ञातमतः कथं तत्प्रतिषेधः शक्यते कर्तुम् अनुज्ञात-
स्यापि प्रतिषेधे स्वपक्ष एव किं न प्रतिषिध्यते ॥ २६ ॥

इति उपपत्तिसमप्रकरणम् ॥ ६९ ॥

उपलब्धिसमं लक्षयति । वादिना निर्दिष्टस्य कारणस्य साधनस्याभावेऽपि
साध्यस्योपलम्भात् प्रत्यवस्थानमुपलब्धिसम इत्यर्थः तथा हि पर्वतो वज्रिमान्
धूमादित्यादिकं वज्रप्रवधारणार्थमुच्यते न च तत् सम्भवति धूमं विना आलीका-
दितोऽपि वज्रसिद्धेः तथा च न तस्य साधकत्वमिति प्रतिकूलतर्कः न वा धूमा-
वज्रिमानेवेत्यवधारणं द्रव्यात्मादेरपि धूमेन साधनात् न वा पर्वत एव वज्रिमाने-
वेत्यादिकम् अवधारयितुं शक्यते महानसादेरपि वज्रिमत्त्वादित्यथा दृष्टान्तासिद्धिः
स्यात् एवं वज्रिशून्यपर्वतस्यापि सत्त्वाद्वाध इत्यादि तद्देशनाभासा चेयम् ॥ २७ ॥

अत्रोत्तरमाह । कारणान्तरात् साधनान्तरादाजोकादितोऽपि तस्य धर्मस्य

दप्युपपद्यमानस्य शब्दस्य तदनित्यत्वमुपपद्यते किमत्र प्रति-
षिध्यत इति न प्रागुच्चारणादविद्यमानस्य शब्दस्यानुपलब्धिः
कस्मात् आवरणाद्यनुपलब्धेः, यथा विद्यमानस्योदकादे-
रर्थस्यावरणादेरनुपलब्धिः नैवं शब्दस्याग्रहणकारणेनावरणा-
दिनानुपलब्धिः गृह्येत चैतदस्याग्रहणकारणमुदकादिवन्न
गृह्यते, तस्मादुदकादिविपरीतः शब्दोऽनुपलभ्यमान इति ॥ २८ ॥

तदनुपलब्धेरनुपलब्धादभावसिद्धौ तद्विपरी-
तोपपत्तेरनुपलब्धिसमः ॥ २९ ॥

तेषामावरणादीनामनुपलब्धिर्नोपलभ्यते अनुपलब्धान्ना-
स्तीत्यभावोऽस्याः सिद्धयति, अभावसिद्धौ हेत्वभावात्तद्विपरीत-
मस्तित्वमावरणादीनामवधार्यते तद्विपरीतोपपत्तेर्यत् प्रति-
ज्ञातं न प्रागुच्चारणादविद्यमानस्य शब्दस्यानुपलब्धिरित्येतन्न
सिद्धयति सोऽयं हेतुरावरणाद्यनुपलब्धेरित्यावरणादिषु चाव-

साध्यस्योपलब्धेस्त्वदुक्तः प्रतिषेधो न सम्भवति अयमाशयः न हि वयमवधारणाद्यं
वर्जितान् धूमादित्याधिकं प्रयुञ्जमहे अपितु सन्दिग्धस्य वङ्गेः सिद्ध्यर्थम् अन्यथा
त्वदुक्तमसाधकतासाधनमपि न स्यादसाधकतासाधकान्तरस्यापि सत्त्वात् ॥ २८ ॥

इति उपलब्धिप्रकरणम् ॥ ७० ॥

अनुपलब्धिसमं लक्षयति । यद्यपि चैवं द्वितीयाध्याये दर्शिता दूषिता च
तथाप्यनुपलब्धिसमजातिरेवमिति तत्रानुक्तेरत्र क्रमप्राप्ताऽभिधीयते तत्रायं क्रमः
नैयायिकैस्तावच्छब्दानित्यत्वमेव साध्यते यदि शब्दो नित्यः स्यादुच्चारणात् प्राक्-
कुतो नोपलभ्यते न हि घटाद्यावरण कुड्यादिवच्छब्दावरणमस्ति तदनुपलब्धे-
रिति तत्रैवं जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते यद्यावरणानुपलब्धेरावरणभावः सिध्यति
तदा आवरणानुपलब्धेरप्यनुपलब्धादावरणानुपलब्धेरप्यभावः सिध्येत् तथाचावरणा-
नुपलब्धिप्रमाणक आवरणाभावी न स्यादपि त्वावरणोपपत्तिरेव स्यादिति शब्द-
नित्यत्वेनोक्तं बाधकं युक्तं नन्वनुपलब्धेरनुपलब्धन्तरानपेक्षणात् कथमेवमिति

रणाद्यनुपलब्धौ च समयानुपलब्ध्या प्रत्यवस्थितोऽनुपलब्धिसमो भवति । अस्योत्तरम् ॥ २८ ॥

अनुपलब्धात्मकत्वादनूपलब्धेरहेतुः ॥ ३० ॥

आवरणाद्यनुपलब्धिर्नास्त्यनुपलब्धादित्यहेतुः कस्मात् अनुपलब्धात्मकत्वादनूपलब्धेः, उपलब्धाभावमात्रत्वादनूपलब्धेः, यदस्ति तदुपलब्धेर्विषयः उपलब्ध्या तदस्तीति प्रतिज्ञायते, यन्नास्ति तदनुपलब्धेर्विषयः अनुपलब्ध्यमानं नास्तीति प्रतिज्ञायते । सोऽयमावरणाद्यनुपलब्धेरनुपलब्धाभावोऽनुपलब्धौ स्वविषये प्रवर्तमानो न स्वविषयं प्रतिषेधति । अप्रतिषिद्धा चावरणाद्यनुपलब्धिर्हेतुत्वाय कल्प्यते, आवरणादीनि तु विद्यमानत्वादुपलब्धेर्विषयास्तेषामुपलब्ध्या भवितव्यं, यत्तानि नोपलब्ध्यन्ते तदुपलब्धेः स्वविषयप्रतिपादिकाया अभावादनूपलब्धादनूपलब्धेर्विषयो गम्यते न सन्त्यावरणादीनि शब्दस्याग्रहणकारणानीति अनुपलब्धादनूपलब्धिः सिद्धयति, विषयः स तस्येति ॥ ३० ॥

चेत् इत्यम् अनुपलब्धेरनुपलब्धावन्तरानपेक्षणे स्वयमेव स्वस्मिन्ननुपलब्धिरूपेति वाच्यं तथा च तथैवानुपलब्ध्यानुपलब्धत्वसम्भवात्तदभावसिद्धेः स्वात्मन्यनुपलब्धिरूपत्वाभावेऽनुपलब्धित्वमेव न स्यात् अनुपलब्धेरनुपलब्ध्यान्तरानपेक्षणेऽनवस्था स्पष्टैव इत्येवंरूपेण प्रत्यवस्थानमनुपलब्धिसम इत्यर्थः प्रतिकूलतर्कदेशनाभासा चेयम् ॥ ३१ ॥

अत्रोत्तरमाह । अनुपलब्धिः आत्मन्यनुपलब्धिरिति कोऽर्थः स्वयमनुपलब्धिरूपेति चेद्वयत्वे स्वविषयिण्यनुपलब्धिरिति चेन्नेदं प्रसक्तम् अनुपलब्धेरनुपलब्धात्मकत्वात् उपलब्धाभावात्मकत्वात् चभावस्य च निर्विषयकत्वात् स्वात्मन्यनुपलब्धित्वाभावेऽनुपलब्धित्वमेव कथमस्या इति चेत् कतमो विरोधः न हि घटः स्वविषयो न भवतीति नायं घटः आवरणाभावः कथमनुपलब्धिविषय इति चेत् क एवमाह किन्वनुपलब्धिसहकृतेन्द्रियग्राह्यत्वादनुपलब्धिग्राह्य इत्युपचर्यते अतस्तदनूप-

ज्ञानविकल्पानाञ्च भावाभावसंवेदना-

दध्यात्मम् ॥ ३१ ॥

अहेतुरिति वर्तते । शारीरे शरीरिणां ज्ञानविकल्पानां भावाभावो संवेदनीयौ, अस्ति मे संशयज्ञानं नास्ति मे संशय-ज्ञानमिति, एवं प्रत्यक्षानुमानागमस्मृतिज्ञानेषु सेयमावरणा-द्यनुपलब्धिरुपलब्धभावः स्वसंवेद्यो नास्ति मे शब्दस्यावरणा-द्यनुपलब्धिरिति नोपलभ्यन्ते शब्दस्याग्रहणकारणान्यावरणा-दीनीति, तत्र यदुक्तं तदनुपलब्धेरनुपलब्धादभावसिद्धिरिति एतन्नोपपद्यते ॥ ३१ ॥

साधर्म्यात्तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्व-
प्रसङ्गादनित्यसमः ॥ ३२ ॥

अनित्येन घटेन साधर्म्यादनित्यः शब्द इति ब्रुवतोऽस्ति घटेनानित्येन सर्वभावानां साधर्म्यमिति सर्वस्यानित्यत्वम-

लब्धेरनुपलब्धादित्यादिकमहेतुः अन्यथा तत्साधनमपि दीधानुपलब्धेरनुपलब्धात् सदीपमेव स्यादिति ॥ ३० ॥

नन्वनुपलब्धेः स्वस्मिन्ननुपलब्धित्वाभावेऽनुपलब्धिरपि केन सिध्येदत आह । अध्यात्मम् आत्मव्यधि ज्ञानविकल्पानां ज्ञानविशेषाणां भावाभावयोर्मनसा संवेदनात् घटे साक्षात्करोमि वज्रमनुमिनोमि नानुमिनोमीत्येवं ज्ञानविशेषतदभावानां मनसैव सुग्रहत्वादिति भावः ॥ ३१ ॥

इति अनुपलब्धिसमप्रकरणम् ॥ ७१ ॥

अनित्यसमं लक्षयति । यदि दृष्टान्तघटसाधर्म्यात् कृतकत्वात्तत्र सच्च तुल्यधर्मतोपपद्यत इत्यतः शब्देऽनित्यत्वं साध्यते तदा सर्वस्यैवानित्यत्वं स्यात् सत्त्वादिरूपसाधर्म्यसम्भवात् न चेदमर्थान्तरग्रहणमिति वाच्यं सर्वस्यानित्यत्वे व्यतिरेका-ग्रहादनुमानदूषणे तात्पर्यात् परस्मान्वयव्यतिरेकिण एवानुमानत्वादित्याशयः तथा

निष्टं सम्पद्यते, सोऽयमनित्यत्वेन प्रत्यवस्थानादनित्यसम
इति । अस्योत्तरम् ॥ ३२ ॥

साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्य-
साधर्म्याच्च ॥ ३३ ॥

प्रतिज्ञाद्यवयवयुक्तं वाक्यं पक्षनिर्वर्तकं प्रतिपक्षलक्षणं
प्रतिषेधस्तस्य पक्षेण प्रतिषेध्येन साधर्म्यं प्रतिज्ञादियोगः
तद्यदनित्यसाधर्म्यादनित्यत्वस्यासिद्धिः साधर्म्यादसिद्धेः प्रति-
षेधस्याप्यसिद्धिः प्रतिषेध्येन साधर्म्यादिति ॥ ३३ ॥

दृष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य
धर्मस्य हेतुत्वात्तस्य चोभयथाभावान्नाविशेषः ॥ ३४ ॥

दृष्टान्ते यः खलु धर्मः साध्यसाधनभावेन प्रज्ञायते स

च व्यक्तिमपुरस्कृत्य यत्किञ्चिद्दृष्टान्तसाधर्म्येण सर्वस्य साध्यवत्त्वापादनमनित्यसमा
साध्यपदादविशेषसमाऽतीत्यवच्छेदस्तत्र सर्वाविशेष एवापाद्यते न तु सर्वस्य
साध्यवत्त्वं यत्तु अनित्यत्वेन समाऽनित्यसमेति भावप्रधानी निर्देशस्तथा च अन्य-
लब्धमेव लक्षणमिति तत्र वज्रिमान् धूमादित्यादौ महानससाधर्म्यात् सत्त्वात्सर्वस्य
वज्रिमत्त्वं स्यादित्यस्य नात्यन्तरत्वापत्तेः आचार्यास्तु साधर्म्यं वैधर्म्यस्याप्युपलक्षकं
यथाकाशवैधर्म्यात् कृतकलाच्छब्दोऽनित्यस्तथाकाशवैधर्म्यादाकाशभिन्नत्वादितः
सर्वमेवानित्यं स्यादित्यच्च लक्षणे यत्किञ्चिद्धर्मेणैव वाच्यमित्याहुः अत्र च
वैधर्म्यस्य विपक्षावृत्तित्वान्न सर्वस्य साध्यवत्त्वापादनं किन्वात्मादीनामप्यनित्यत्वं
स्यादिति तत्र चार्थान्तरमित्यवधेयं प्रतिकूलतर्कदेशनाभासा चेयम् ॥ ३२ ॥

अत्रोत्तरमाह । यदि यत्किञ्चित् साधर्म्यात् सर्वस्य साध्यवत्त्वमापादयतस्तत्र
साधर्म्यस्यासाधकत्वमभिमतं तदा तत्कृतप्रतिषेधस्याप्यसिद्धिः तस्यापि प्रतिषेध्य-
साधर्म्येण प्रवृत्तत्वात् त्वया ह्येवं साध्यते कृतकत्वं न साधकं दृष्टान्तसाधर्म्यरूप-
त्वात् सत्त्वादिवत् अत्र च तदीयहेतुस्तत्प्रतिषेध्येन मदीयहेतुना कृतकत्वेन सत्त्वेन
च सह साधर्म्यरूपस्तथा चायमपि न साधकः स्यात् ॥ ३३ ॥

हेतुत्वेनाभिधीयते स चोभयथा भवति, केनचित् समानः
 कुतश्चिद्विशिष्टः, सामान्यात् साधर्म्यं विशेषाच्च वैधर्म्यम् एवं
 साधर्म्यविशेषो हेतुः नाविशेषेण साधर्म्यमात्रं वैधर्म्यमात्रं
 वा, साधर्म्यमात्रं वैधर्म्यमात्रं चाश्रित्य भावानाह । साधर्म्यात्तुल्य-
 धर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसम इति एतदयुक्तमिति
 अविशेषसमप्रतिषेधे च यदुक्तं तदपि वेदितव्यम् ॥ ३४ ॥

नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्ते-
 र्नित्यसमः ॥ ३५ ॥

अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञायते तदनित्यत्वं किं शब्दे
 नित्यमथानित्यं, यदि तावत् सदा भवति धर्मस्य सदाभावाच्च-
 र्मिणोऽपि सदाभाव इति नित्यः शब्द इति । अथ न सर्वदा

यदि च साधर्म्यमात्रं न साधकनपि तु व्याप्तिसहितमित्यभिमतं तदा
 कृतकत्वे तदस्ति न तु सत्त्वं इति विशेष इत्याह । साध्यसाधनभावेन व्याप्य-
 व्यापकभावेन दृष्टान्ते प्रज्ञातस्य प्रमितस्य तस्य हेतुत्वात् साधकत्वात् तस्य हेतुत्वस्य
 उभयथा अन्येन व्यतिरेकेण च भावात् मदीयहेतौ सत्त्वात् सत्त्वादिनाऽविशेष
 इति यदुक्तं तन्न भवति ॥ ३४ ॥

इत्यनित्यसमप्रकरणम् ॥ ७२ ॥

नित्यसमं लक्षयति । अनित्यस्य भावः अनित्यत्वं तस्य नित्यं सर्वकालं
 स्वीकारे अनित्ये शब्दे नित्यत्वं स्यादित्यापादनं नित्यसना अयमाशयः अनित्यस्य
 नित्यमस्वीकारेऽनित्यत्वाभावदशायां तस्यानित्यत्वं न तस्यापि नित्यत्वापत्तिः न हि
 दण्डाभावदशायां दण्डीत्युच्यते अतोऽनित्यत्वं नित्यमेव स्वीकार इत्यभ्युपगन्तव्यं तथा
 च शब्दस्यापि नित्यत्वापत्तिः तेन बाधः सत्प्रतिपक्षो वा तद्देशनाभावाच्च
 एवमनित्यत्वं यदि नित्यं कथं शब्दस्यानित्यतां कुर्व्यात् न हि रक्तं मङ्गारजनं
 परस्य नीलतां सम्पादयति अथाऽनित्यं तदा तदभावदशायाम् अनित्यत्वं न स्याद-
 त्यादिकमूढम् एतदनुसारेण लक्षणमपि कार्यमित्याचार्याः वयन्तु अनित्यस्य
 भावो धर्मस्तस्य नित्यमभ्युपगमेऽनित्यत्वेनाभ्युपगतस्य नित्यत्वं स्यात् यथा चितिः

५म अध्यायः]

- प्रथमाह्निकम् ।

३२३

भवति अनित्यत्वस्याभावान्नित्यः शब्दः । एवं नित्यत्वेन
प्रत्यवस्थानान्नित्यसमः । अस्योत्तरम् ॥ ३५ ॥

प्रतिषेधे नित्यमनित्यभावादन्नित्ये नित्य-
त्वोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥ ३६ ॥

प्रतिषेधे शब्दे नित्यमनित्यत्वस्य भावादित्युच्यमानेऽनु-
ज्ञातं शब्दस्यानित्यत्वम्, अनित्यत्वोपपत्तेश्च नानित्यः शब्द
इति प्रतिषेधो नोपपद्यते, अथ नाभ्युपगम्यते नित्यमनित्यत्वस्य
भावादिति हेतुर्न भवतीति हेत्वभावात् प्रतिषेधानुपपत्ति-
रिति, उत्पन्नस्य निरोधादभावः शब्दस्यानित्यत्वं तत्र परि-
प्रश्नानुपपत्तिः, सोऽयं प्रश्नः तदा नित्यत्वं किं शब्दे सर्वदा
भवति अथ नैत्यनुपपन्नः, कस्मात् उत्पन्नस्य यो निरोधादभावः
शब्दस्य तदनित्यत्वम्, एवञ्च सत्यधिकरणाधेयविभागो व्याघा-
तान्नास्तीति गित्यानित्यविरोधाच्च नित्यत्वमनित्यत्वं चैकस्य
धर्मिणो धर्मौ विरुध्येते न सम्भवतः तत्र यदुक्तं नित्यमनित्य-
त्वस्य भावान्नित्य एव तदवर्त्तमानार्थमुक्तमिति ॥ ३६ ॥

सकटकैलत्र अनित्यचित्तेर्धर्मः सकटकलं तया चितौ नित्यमुपेयते न वा न
चेत् तदा साध्याभावादंशतो बाधः अथ चितौ नित्यमेव सकटकलं विरुद्धं तद्देश-
नाभासा चेयमिति ब्रूमः ॥ ३५ ॥

अत्रोत्तरमाह । प्रतिषेधे मत्पक्षे शब्दे सर्वदा अनित्यभावात् अनित्यत्वात्
अनित्ये शब्दे अनित्यत्वमुपपद्यते न हि सम्भवति अनित्यत्वं नित्यमस्ति अथ च
तन्नित्यमिति व्याघातात् न च नित्यमिति सर्वकालमित्यर्थः तथा च शब्दस्या-
नित्यत्वे कथं सर्वकालमनित्यत्वसम्बन्ध इति वाच्यं सर्वकालमित्यस्य यावत् सत्त्वं
नित्यत्वात् अतः तत्कृतः प्रतिषेधो न सम्भवति मतान्तरे तु अनित्येऽनित्यत्वोपपत्ते
हेतोस्त्वपायः प्रतिषेधः कृतः स न सम्भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति नित्यसमप्रकरणम् ॥ ७३ ॥

प्रयत्नकार्यानेकत्वात्कार्यसमः ॥ ३७ ॥

प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्यः शब्द इति, यस्य प्रयत्नानन्तरमात्मलाभस्तत् खल्वभूत्वा भवति यथा घटादिकार्यमनित्यमिति च भूत्वा न भवतीत्येतद्विज्ञायते । एवमवस्थिते प्रयत्नकार्यानेकत्वादिति प्रतिषेध उच्यते । प्रयत्नानन्तरमात्मलाभश्च दृष्टो घटादीनां व्यवधानापोहाच्चामिव्यक्तिर्व्यवहितानां, तत् किं प्रयत्नानन्तरमात्मलाभः शब्दस्य आहोऽभिव्यक्तिरिति विशेषो नास्तिः कार्याविशेषेण प्रत्यवस्थानं कार्यसमः अस्योत्तरम् ॥ ३७ ॥

कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः ॥ ३८ ॥

सति कार्यान्यत्वे अनुपलब्धिकारणोपपत्तेः प्रयत्नस्याहेतुत्वं शब्दस्याभिव्यक्त्यै यत्र प्रयत्नानन्तरमभिव्यक्तिस्तत्रानुपलब्धिः कारणं व्यवधानमुपपद्यते । व्यवधानापोहाच्च प्रयत्नानन्तर-

कार्यसमं लक्षयति । प्रयत्नकार्यस्य प्रयत्नसम्पादनौयस्थानेकत्वात् अनेकविषयत्वात् अयमर्थः शब्दोऽनित्यः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्युक्ते प्रयत्नानन्तरीयकत्वं प्रयत्नकार्ये घटादौ प्रयत्नानन्तरोपलभ्यमाने कौलकादावपि दृष्टं तत्र द्वितीयं न तज्जन्यत्वसाधकम् आद्ये तु असिद्धं तथा च सामान्यत उक्ते हेतोरनभिमतविशेषनिराकरणेन प्रत्यवस्थानं कार्यसमा असिद्धदेशनाभासा चेयं अथवा प्रयत्नकार्याणां प्रयत्नकर्तृव्यानां कर्तृव्यप्रयत्नानामिति यावत् दादृशानां अनेकविधत्वादुक्तान्यस्य व्याघातकमुत्तरं कार्यसमा तथा चास्या आज्ञातिगणत्वात् सूत्रानुदर्शितानामपि परिग्रहः यथा लव्यचे किञ्चिद्दूषणं भविष्यतीति शङ्काऽपि ग्राहीसमा कार्यकारणभावस्योपकारनियतत्वेऽनवस्थित्यनुपकारसमा इत्यादि ॥ ३७ ॥

अत्रोत्तरम् । शब्दस्य कार्यान्यत्वेऽकार्यत्वे प्रयत्नस्य वक्तृप्रयत्नस्य अहेतुत्वम्

५म अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

३२५

भाविनोऽर्थस्योपलब्धिलक्षणाभिव्यक्तिर्भवतीति न तु शब्दस्या-
नुपलब्धिकारणं किञ्चिदुपपद्यते, यस्य प्रयत्नानन्तरमपोहा-
च्छब्दस्योपलब्धिलक्षणाभिव्यक्तिर्भवतीति तस्मादुत्पद्यते शब्दो
नाभिव्यज्यत इति हेतोश्चेदनैकान्तिकत्वमुपपाद्यते अनेका-
न्तिकत्वादसाधकः स्यात् इति, यदि चानैकान्तिकत्वादसाध-
कम् ॥ ३८ ॥

प्रतिषेधेऽपि समानो दोषः ॥ ३९ ॥

प्रतिषेधोऽप्यनैकान्तिकः किञ्चित् प्रतिषेधति किञ्चिन्नेति
अनैकान्तिकत्वादसाधक इति, अथ वा शब्दस्यानित्यत्वपक्षे
प्रयत्नानन्तरमुत्पादो नाभिव्यक्तिरिति विशेषहेत्वभावः,
नित्यत्वपक्षेऽपि प्रयत्नानन्तरमभिव्यक्तिर्नोत्पाद इति विशेष-
हेत्वभावः, सोऽयमुभयपक्षसमो विशेषहेत्वभाव इत्युभयमप्य-
नैकान्तिकमिति ॥ ३९ ॥

अकारणत्वम् इदञ्च तदा स्यात् यद्यनुपलब्धिकारणमावरणादिकमुपपद्यते न च
तच्छब्दोऽस्तीत्यर्थः आकृतिगणपक्षे तु कार्याणां जातीयानामन्यत्वे नानाविधत्वे
इदमुत्तरं प्रयत्नस्य तदीयदूषणप्रयत्नस्य अहेतुत्वम् असाधकतासाधकत्वाभावः उप-
लब्धेः कारणस्य प्रमाणस्य निर्दोषवाक्यस्य या उपपत्तिः निर्दोषवाक्याधीनोपपादः
तदभावात् तद्वाक्यस्य स्वव्याघातकत्वादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

इति कार्यसमप्रकरणम् ॥ ७४ ॥

कार्यसमप्रकरणस्य एवं तावज्जातिवादिनं प्रति सर्वत्र सदुत्तरेणैवोद्धारः कार्य-
इत्यभिहितं तदैवाभिमतं तत्र निर्णयविजयफलकत्वं कथायां सम्पद्यते असदुत्तरो-
द्भावेन वक्ष्यथोः संप्रयोगवन्नाभिमतफलासिद्धिरिति व्युत्पादयितुं कथाभासरूपां
षट्पक्षीं शिष्यशिष्यायै प्रदर्शयति । प्रयत्नानन्तरीयकत्वं न शब्दो नित्यत्वं साध-
यति अनैकान्तिकत्वादिति यो दोषः स त्वपक्षेऽपि तुल्यः प्रयत्नाभिव्यक्तत्व-

सर्वत्रैवम् ॥ ४० ॥

सर्वेषु साधर्म्यप्रभृतिषु प्रतिषेधहेतुषु यत्र विशेषो दृश्यते
तत्रोभयोः पक्षयोः समः प्रसज्यत इति ॥ ४० ॥

प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः ॥ ४१ ॥

योऽयं प्रतिषेधेऽपि समानो दोषोऽनैकान्तिकत्वमापाद्यते
सोऽयं प्रतिषेधस्य प्रतिषेधेऽपि समानः, तत्रानित्यः शब्दः
प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति साधनवादिनः स्थापना प्रथमः
पक्षः, प्रयत्नकार्यानि कत्वात् कार्यसम इति दूषणवादिनः
प्रतिषेधहेतुना द्वितीयः पक्षः, स च प्रतिषेध इत्युच्यते,
तस्मिन् प्रतिषेधविप्रतिषेधेऽपि समानो दोषोऽनैकान्तिकत्वं
चतुर्थः पक्षः ॥ ४१ ॥

स्थाप्यसाधकत्वात् अथवा अनैकान्तिकत्वादसाधक इति त्वया प्रतिषेधः कृतः
तत्राप्ययं दोषः समानः न ह्यनैकान्तिकत्वं सर्वस्यैवासाधकत्वं साधयति स्वस्यैवा-
साधकत्वासाधनत्वात् ॥ ३९ ॥

मेयं मतानुशा किं कार्यसमायामेव नेत्याह । एवंविधमसदुत्तरं सर्वत्रैव
जाती सम्भवतीत्यर्थः यथा शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यत्र नित्याकाशसाधर्म्याद-
भूतत्वान्नित्यः स्यादिति साधर्म्यसमायाम् आकाशधर्म्यान्नित्यत्वे आकाशवच्छब्दे
परमहत्त्वं स्यादित्युक्तं सर्वसमा एव मन्यत्राप्युक्तं यद्यप्ययमतिदेशः षट्पत्त्यनन्तरमेव
कर्तुमुचितस्तथापि त्रिपत्त्यादिकमपि सूचयितुमत्रैवोक्तः उभयातुञ्जलकोधफला
हि षट्पक्षौ त्रिपत्त्यादावपि तत्फलकत्वं तुल्यमिति भावः तर्हि त्रिपत्त्या-
मेव मध्यस्थेन पर्थन्युद्योपेक्षणस्योद्भावने कथासमाप्ती कृतः षट्पक्षौ चित्
पुंसां स्फुरणवैचित्र्येण तत्सम्भवात् ॥ ४० ॥

तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः तथा च प्रतिषेधस्य यो विप्रतिषेधस्तत्र प्रतिषेध-
दोषवद्दोष इत्यर्थः तथा हि शब्दोऽनित्यः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति स्थापना-
वादिनः प्रथमः पक्षः प्रयत्नकार्यानि कत्वात् कार्यसम इति प्रतिवादिनी द्वितीयः

५म अध्यायः]

प्रथमाह्निकम् ।

३२७

प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रति-
षेधे समानो दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥ ४२ ॥

प्रतिषेधं द्वितीयं पक्षं सदोषमभ्युपेत्य तदुद्धारमनुज्ञा
अनुज्ञाय प्रतिषेधविप्रतिषेधे तृतीये पक्षे समानमनैकान्ति-
कत्वमिति समानं दूषणं प्रसजतो दूषणवादिनो मतानुज्ञा
प्रसज्यत इति पञ्चमः पक्षः ॥ ४२ ॥

स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्देशे
परपक्षदोषाभ्युपगमात् समानो दोष इति ॥ ४३ ॥

स्थापनापक्षे प्रयत्नकार्यानेकत्वादिति दोषः स्थापना-
हेतुवादिनः स्वपक्षलक्षणो भवति, कस्मात् स्वपक्षसमुत्पत्त्यात्,
सोऽयं स्वपक्षलक्षणं दोषमपेक्षमाणोऽनुद्धृत्यानुज्ञाय प्रति-
षेधेऽपि समानो दोष इत्युपपद्यमानं दोषं परपक्ष उपसंहरति
इत्थं वानैकान्तिकः प्रतिषेध इति हेतुं निर्दिशति तत्र
स्वपक्षलक्षणापेक्षयोपपद्यमानदोषोपसंहारे हेतुनिर्देशे च सत्य-
नेन परपक्षोऽभ्युपगतो भवति, कथं कृत्वा यः परेण प्रयत्न-
कार्यानेकत्वादित्यादिनाऽनैकान्तिकदोष उक्तस्तमनुद्धृत्य

पक्षः प्रतिषेधाप्रतिषेधेऽनैकान्तिकत्वं तुल्यमिति वादिनस्तृतीयः पक्षः विप्रति-
षेधस्तत्रापि तथैवानैकान्तिकत्वं तत्समानदोषोद्भावनं वा चतुर्थः पक्षः ॥ ४१ ॥

पक्षमं पक्षमाह प्रतिषेधं द्वितीयं पक्षं सदोषमभ्युपेत्य तत्र मदुक्तं दोष-
मनुद्धृत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे मदीयपक्षे तृतीये समानं दोषं प्रसज्यतस्तत्र मतानु-
ज्ञानामकं नियद्विस्थानमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

पक्षं पक्षमाह । स्वपक्षः स्थापनारूपः प्रथमः पक्षः तं लक्ष्यित्य ग्रहणी

प्रतिषेधेऽपि समानो दोषो भवति यथा परस्य प्रतिषेधं सदोष-
मभ्युपेत्य प्रतिषेधेऽपि समानं दोषं प्रसजतः परपक्षाभ्युपग-
मात् समानो दोषो भवति, यथा परस्य प्रतिषेधं सदोषमभ्यु-
पेत्य प्रतिषेधेऽपि समानं दोषं प्रसजतो मतानुज्ञा प्रसज्यत
इति, स खल्वयं षष्ठः पक्षः, तत्र खलु स्थापनाहेतुर्वादनः
प्रथमतृतीयपञ्चमपक्षाः, प्रतिषेधहेतुवादिनो द्वितीयचतुर्थ-
षष्ठपक्षाः, तेषां साध्वसाधुतायां मीमांस्यमानायां चतुर्थ-
षष्ठयोरविशेषात् पुनरुक्तदोषप्रसङ्गः । चतुर्थपक्षे समान-
दोषत्वं परस्योच्यते प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोष इति,
षष्ठेऽपि परपक्षाभ्युपगमात् समानो दोष इति समानदोषत्व-
मेवोच्यते, नार्थविशेषः कश्चिदस्ति समानस्तृतीयपञ्चमयोः
पुनरुक्तदोषप्रसङ्गः, तृतीयपक्षेऽपि प्रतिषेधेऽपि समानो दोष
इति समानत्वमभ्युपगम्यते, पञ्चमपक्षेऽपि प्रतिषेधप्रतिषेधे
समानो दोषप्रसङ्गोऽभ्युपगम्यते नार्थविशेषः कश्चिदुच्यत इति,
तत्र पञ्चमषष्ठपक्षयोरर्थाविशेषात् पुनरुक्तदोषः, तृतीय-
चतुर्थयोर्मतानुज्ञा, प्रथमद्वितीययोर्विशेषहेत्वभाव इति, षट्-
पक्ष्यामुभयोरसिद्धिः, कदा षट्पक्षी यदा प्रतिषेधेऽपि समानो
दोष इत्येवं प्रवर्तते तदोभयोः पक्षयोरसिद्धिः, यदा तु कार्या-
न्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेरित्यनेन तृतीयपक्षो
युज्यते तदा विशेषहेतुवचनात् प्रयत्नान्तरमात्मलाभः

द्वितीयपक्षः स्वपक्षलक्षणत्वापेक्षा समादरः तत्र दोषानुज्ञावनमिति फलितार्थः
तथा च सदोषपक्षे दोषमनुज्ञाव्येव स्वपक्षोपपादनं कर्तुं यत्नया हेतुनिर्दिष्टः
प्रतिषेधेऽपि समानो दोष इति तावता तवापि मतानुज्ञा ह्यसौवेत्यर्थः तदेवं षट्

शब्दस्य नाभिव्यक्तिरिति सिद्धिः प्रथमपक्षो न षट्पक्षो प्रवर्तत
इति ॥ ४३ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये पञ्चमाध्याय-
स्याद्यमाह्निकम् ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयाह्निकम् ।

विप्रतिपक्षप्रतिपक्षोर्विकल्पान्निग्रहस्थानबहुत्वमिति संक्षे-
पेणोक्तं तदिदानीं विभजनीयं निग्रहस्थानानि खलु
पराजयवस्तून्यपराधाधिकरणानि प्रायेण प्रतिज्ञाद्यवयवा-
श्रयाणि तत्त्ववादिनमतत्त्ववादिनश्चाभिसंभवन्ते तेषां विभागः ।

प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः
प्रतिज्ञासन्ध्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकम-
विज्ञातार्थमपार्थक्यमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं
पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो

पक्ष्यामुभयोरप्ययुक्तवादिलादर्थासिद्धिः यदि तु स्थापनावादी नातिवादिनं
सदुत्तरेणैव दूषयति तदा षट्पक्षो न प्रवर्तत इति ॥ ४३ ॥

इति कथाभासप्रकरणम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीविश्वनाथभट्टाचार्यकृतायां न्यायसूत्रहत्तौ
पञ्चमाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥ १ ॥

घटो नित्योऽस्त्विति स खल्वयं साधकस्य दृष्टान्तस्य नित्यत्वं प्रसञ्जयन्निगमनान्तमेव पक्षं जहाति पक्षं जहत् प्रतिज्ञां जहातीत्युच्यते प्रतिज्ञाश्रयत्वात् पक्षस्येति ॥ २ ॥

प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात्तदर्थ-
निर्देशः प्रतिज्ञान्तरम् ॥ ३ ॥

प्रतिज्ञातार्थोऽनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वात् घटवदित्युक्ते योऽस्य प्रतिषेधः प्रतिदृष्टान्तेन हेतुव्यभिचारः सामान्यमैन्द्रियकं नित्यमिति तस्मिंश्च प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पादिति दृष्टान्तप्रतिदृष्टान्तयोः साधर्म्ययोगे धर्मभेदात् सामान्यमैन्द्रियकं सर्वगतम् ऐन्द्रियकस्त्वसर्वगतो घट इति धर्मविकल्पात् तदर्थं निर्देश इति साध्यसिद्धार्थं, कथं यथा घटोऽसर्वगत एवं शब्दोऽप्यसर्वगतो घटवदेवानित्य इति, तत्रानित्यः शब्द इति पूर्वा प्रतिज्ञा, असर्वगत इति द्वितीया प्रतिज्ञा

रनैकान्तिकत्वमिति प्रत्युक्ते अस्तु कृतकत्वादिति हेतुरिति एवं पर्वतो वज्रिमान् धूमादयो गोलकवदित्युक्ते दृष्टान्तः साधनविकल इति प्रत्युक्ते अस्तु तर्हि मज्जानसवदिति एवम् अत्रैव सिद्धसाधने च प्रत्युक्ते अस्तु तर्हि इत्थनवानिति अन्यहानिस्तु विशेषणहान्यादिः यथा तत्रैव नीलधूमादित्युक्तेऽसमर्थविशेषणत्वेन प्रत्युक्ते अस्तु तर्हि धूमादिति हेतुरित्यादि ॥ २ ॥

प्रतिज्ञान्तरं लक्षयति । प्रतिज्ञातस्यार्थस्य प्रतिषेधे कृते तददूषणोद्दिष्टीर्षया धर्मस्य धर्मान्तरस्य विशिष्टः कल्पो विकल्पः तस्माद्विशेषणान्तरविशिष्टतया प्रतिज्ञातार्थस्य कथनमिति फलितार्थः प्रतिषेध इत्यनेन भट्टिति संवरणे विलम्बेनापि स्वयं दूषणं विभाव्य विशेषणे न दोष इत्युक्तं प्रतिज्ञातार्थस्येत्युपलक्षणं हेत्वतिरिक्तार्थस्येति तत्त्वं तेन उदाहरणान्तरमुपनयान्तरश्च प्रतिज्ञान्तरत्वेन संगृहीतं भवति इदञ्च पक्षसाध्यविशेषणभेदात् प्रत्येकं द्विविधं यथा शब्दोऽनित्य इत्युक्ते ध्वनौ बाधेन परेण प्रत्युक्ते वर्णात्मकः शब्दः पक्ष इति प्रतिज्ञान्तरं न चेदमर्थान्तरं

५म अध्यायः]

द्वितीयाह्निकम् ।

२३३

इति, एवं प्रतिषिद्धे पक्षे यदि ब्रूयात् कः पुनराह अनित्यः
शब्द इति, सोऽयं प्रतिज्ञातार्थनिर्णयः प्रतिज्ञासत्यास इति ॥५॥

अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो
हेत्वन्तरम् ॥ ६ ॥

निदर्शनम् एकप्रकृतौदं व्यक्तमिति प्रतिज्ञा, कस्माद्धेतोः
एकप्रकृतौनां विकाराणां परिमाणात् सृत्पूर्वकाणां शरा-
वादीनां दृष्टं परिमाणं, यावान् प्रकृतेर्व्यूहो भवति तावान्
विकार इति, दृष्टञ्च प्रतिविकारं परिमाणम्, अस्ति चेदं
परिमाणं प्रतिव्यक्तं, तदेकप्रकृतौनां विकाराणां परिमाणात्
पश्यामो व्यक्तमिदमेकप्रकृतौति । अस्य व्यभिचारेण प्रत्यव-
स्थानं, नानाप्रकृतौनामेकप्रकृतौनाञ्च विकाराणां दृष्टं परि-
माणमिति, एवं प्रत्यवस्थिते आह एकप्रकृतिसमन्वये सति
शरावादिविकाराणां परिमाणदर्शनात् सुखदुःखमोहसम-
न्वितं हीदं व्यक्तं परिमितं गृह्यते तत्र प्रकृत्यन्तररूपसम-
न्वयाभावे सत्येकप्रकृतित्वमिति, तदिदमविशेषोक्ते हेतौ
प्रतिषिद्धे विशेषं ब्रूवतो हेत्वन्तरं भवति, सति च हेत्वन्तर-

प्रतिज्ञासत्यासं लक्षयति । पक्षस्य स्वाभिहितस्य परेण प्रतिषेधे कृते सति
तत्परिजिहीर्षया प्रतिज्ञातार्थस्यापनयनमपलाप इत्यर्थः यथा शब्दोऽनित्य
ऐन्द्रियकतादित्युक्ते सामान्ये व्यभिचारेण परेण प्रत्युक्ते क एवमाह शब्दोऽनित्य
इति ॥ ५ ॥

हेत्वन्तरं लक्षयति । अत्र च हेतावित्यनेन हेत्ववयवांशो न विवक्षितोऽपि
तु साधकांशः स च हेत्ववयस्य उदाहरणादिस्थो वा अविशेषोक्त इति पूर्वोक्त
इत्यर्थे विशेषमिच्छत इति साभिप्रायं तेन परोक्तदूषणीद्दिधीर्षया तत्रैव हेतौ
विशेषणान्तरप्रक्षेपोऽन्यहेतुकरणं वा इयमपि हेत्वन्तरं तथा च परोक्तदूषणीद्दिधी-
र्षया तत्रैव हेतौ पूर्वोक्तहेतुतावच्छेदकातिरिक्तहेतुतावच्छेदकविशिष्टवचनं हेत्व-

भावे पूर्वस्य होतोरसाधकत्वान्निग्रहस्थानं, हेत्वन्तरवचने सति यदि हेत्वर्थनिदर्शनो दृष्टान्त उपादीयते नेदं व्यक्तमेक-
प्रकृति भवति प्रकृत्यन्तरोपादानात्, अथ नोपादीयवे दृष्टान्ते हेत्वर्थस्यानिदर्शितस्य साधकभावानुपपत्तेरानर्थक्याद्धेतोर-
निवृत्तं निग्रहस्थानमिति ॥ ६ ॥

प्रकृतादर्थादप्रतिसम्बद्धानर्थमर्थान्तरम् ॥ ७ ॥

यथोक्तलक्षणे पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहे हेतुतः साध्यसिद्धौ प्रकृतायां ब्रूयात् नित्यः शब्दोऽस्यर्शत्वादिति हेतुः, हेतुर्नाम हिनोतेर्धातोस्तुनिप्रत्यये कृदन्तपदं, पदञ्च नामाख्यातोपसर्ग-
निपाताः अभिधेयस्य क्रियान्तरयोगाद्विशिष्टमाणा रूपः शब्दो नाम, क्रियाकारकसमुदायः, कारकसङ्घाविशिष्टक्रियाकाल-
योगाभिधाय्याख्यातं, धात्वर्थमात्रञ्च कालाभिधानविशिष्टं, योगेष्वर्थादभिद्यमानरूपा निपाताः उपसृज्यमानाः क्रियाव-
द्योतका उपसर्गा इत्येवमादि, तदर्थान्तरं वेदितव्यमिति ॥७॥

वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम् ॥ ८ ॥

यथा नित्यः शब्दः कचटतपाः जवगडदशत्वात् भ्रमञ्-

न्तरं हेतौ विशेषणदान एव हेत्वन्तरमिति प्राञ्चः पूर्वोक्तत्वं हेत्ववयवे उदाहर-
णादौ वा यथा शब्दोऽनित्यः वाच्चेन्द्रियप्रत्यक्षत्वादित्युक्ते सामान्येऽनैकान्तिकत्वेन च प्रत्युक्ते सामान्यवत्त्वे सतीति विशेषणं एवं विशिष्टहेतुमुक्ता यद्वाच्चेन्द्रियप्रत्यक्षं तदनित्यमित्युदाहरणे नूनत्वेन प्रत्युक्ते विशिष्टीकृतौ एवमुपनयविशेषणेऽपि ॥ ६ ॥

समाप्तं प्रतिज्ञाहेत्वन्तराश्रितनिग्रहपक्षकविशेषलक्षणप्रकरणम् ॥ ७६ ॥

अर्थान्तरं लक्षयति । प्रकृता प्रकृतोपयुक्तात् ल्यवलीपे पक्षमी तेन प्रकृतोप-
युक्तमर्थमुपेत्यासम्बद्धानाभिधानम् अर्थान्तरं प्रकृतानाकाङ्क्षिताभिधानमिति फलि-
तायः यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ता शब्दो गुणः स चाकाशस्थित्यादि ॥ ७ ॥

प्रथम अध्यायः] द्वितीयाह्निकम् ।

३३५

घटधष्वदिति एवं प्रकारं निरर्थकम्, अभिधानाभिधेय-
भावानुपपत्तौ अर्थगतेरभावादु वर्णा एव क्रमेण निर्दिश्यन्ते
इति ॥ ८ ॥

परिषत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञात-
मविज्ञातार्थम् ॥ ९ ॥

यद्वाक्यं परिषदा प्रतिवादिना च त्रिरभिहितमपि न
विज्ञायते श्लिष्टशब्दमप्रतीतप्रयोगमतिदुतोच्चारितमित्येवमा-
दिना कारणेन तदविज्ञातमविज्ञातार्थमसामर्थ्यसंदर्शनाय
प्रयुक्तमिति निग्रहस्थानमिति ॥ ९ ॥

निरर्थकं लक्षयति । वर्णानां क्रमेण निर्देशो जडमदेव दिग्गोचरमप्युक्तो
निर्देशो निरर्थकं निग्रहस्थानं अवाचकपदप्रयोग इति लक्षितार्थः । वाचकत्वे वाक्या-
निरुद्धलक्षणया शास्त्रपरिभाषया वा बोध्यं समयसम्बन्धविरहितेति निर्दिष्टत्वेन
तेन यत्रापक्षेन विचारः कर्तव्य इति समयसम्बन्धवत्त्वानुपपत्तेरन दोषः कतिपय-
संवरणे तु न दोष इत्युक्तप्रायम् अस्य सम्भवः प्रमादादियद्वेष्टम् ॥ ८ ॥

अविज्ञातार्थं लक्षयति । त्रिरभिहितं वादिनेति शेषः त्रिरभिधानं चानुस-
धानादिनाऽबोधनिरासाय परिषत्प्रतिवाद्यन्तरेण विज्ञाते तु अविज्ञातार्थ-
मिति भावः तथा च अवहितविकल्पव्युत्पन्नपरिवृत्तिविरिणीभूतबुद्धौपस्थित-
जनकवाचकवाक्यप्रयोगोऽविज्ञातार्थमिति वाच्येति चेत् त्रिरवितकाराद्येकाग्रद्वाराः
अत्र च पराज्ञानापादनेन मम जयो भविष्यतीति अस्मादुक्तिरुक्त्या न च उधा-
कथञ्चित्परी जेतव्य इत्यज्ञानापादनं न्यायसिद्धेति वाच्यं तथा इति अस्मादी-
परमदुर्वोध यत्किञ्चिदभिधानेनैव सर्वत जयसम्भवात् एतस्य द्वेधासम्भवः अस्मा-
धारणतन्मात्रप्रसिद्धं यथा पञ्चस्कन्धादयो बौद्धानां तत्र रूपद्वयः पञ्चेन्द्रियाणि
च रूपस्कन्धः सविकल्पकं संज्ञास्कन्धः रागद्वेषाभिविद्देशः संस्कारस्कन्धः सुख-
दुःखे वेदनास्कन्धः निर्विकल्पकं ज्ञानस्कन्धः द्वितीयकतिप्रसन्नयोगभगवत्प्रेक्षित-
रुद्धिकं यथा कश्चपतनयधृतिहेतुरयं त्रिनयनसम्भवात्मकथेश्वरान् सत्केतुमन्त्रा-
दित्यादि तृतीयं श्लिष्टं यथा श्रेतो धावतीत्यादि एवम् अतिदुतोच्चारितादिकमपीति

पौर्वापर्यायोगादप्रतिसम्बन्धार्थमपार्थक्यम् ॥ १० ॥

यत्रानेकस्य पदस्य वाक्यस्य वा पौर्वापर्येणान्वयोगो नास्तौत्यसम्बन्धार्थत्वं गृह्यते तत्समुदायोऽर्थस्यापायादपार्थक्यम् । यथा दश दाडिमानि षड्पूपाः कुण्डमजाजिनं पल्लपिण्डः । अथ रौरुकमेतत् कुमार्याः पाय्यं तस्याः पिता अप्रतिशीन इति ॥ १० ॥

अवयवविपर्ययासवचनमप्राप्तकालम् ॥ ११ ॥

प्रतिज्ञादीनामवयवानां यथालक्षणमर्थवशात् क्रमः, तत्रावयवविपर्ययासेन वचनमप्राप्तकालमसम्बन्धार्थकालं निग्रहस्थानमिति ॥ ११ ॥

भाष्यम् अत्र नाद्यस्य सम्भव उभयतन्त्राभिज्ञमध्यस्थे सति उभयतन्त्राभिज्ञयोरेव विचारसम्भवादिति चेत् सत्यं तथापि यत्र नैयायिकमीमांसकयोर्विचारेऽन्यतरौ बौद्धतन्त्रादिपरिभाषया वदति तत्र निग्रह इत्याशयः तत्रापि चेत् यथा कथाचित् परिभाषयोच्यतामिति परः प्रौढ्या वदति न तत्राद्यस्योपादानमिति उत्तरयोस्तु न सर्वधेवेति ॥ ६ ॥

अपार्थक्यं लक्षयति । पौर्वापर्यं कार्यकारणभावस्तस्यायोगादसम्भवात् शब्दबोधजनकाकाङ्क्षाज्ञानाद्यभावादिति फलितार्थः अप्रतिसम्बन्धोऽसम्बन्धोऽर्थः प्रयोजनं शब्दबोधरूपं यत्र यद्यपि दशदाडिमानि षड्पूपाः कुण्डमजाजिनमित्यादाववान्तरवाक्यादर्थबोधसत्त्वादव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च निरर्थके तथाप्यभिमतवाक्यार्थबोधानुकूलाकाङ्क्षादिग्रन्थबोधजनकपदत्वं तत् अविज्ञाताद्यै तु स्वस्य बोधीभवत्येवेति नातिव्याप्तिः उदाहरणन्तु अयोग्यानासन्नानाकाङ्क्षवाक्यम् ॥ १० ॥

समाप्तमभिमतवाक्यार्थाप्रतिपादकनिग्रहस्थानचतुष्टयप्रकरणम् ॥ ७५ ॥

प्राप्तकालं लक्षयति । अवयवस्य कथैकदेशस्य विपर्ययासी वैपरीत्यं तथा च समयवन्धविषयीभूतकथाक्रमविपरीतक्रमेणाभिधानं पथ्येवमन्नं तत्रायं क्रमः वादिना साधनमुक्त्वा सामान्यतो हेलाभास उद्हरणीया इत्येकः पादः प्रतिवादिनश्च तत्रोपाख्यो द्वितीयः पादः प्रतिवादिनः स्वपक्षसाधनं तत्र हेलाभासी-

५म अध्यायः]

द्वितीयाह्निकम् ।

३३७

हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् ॥ १२ ॥

प्रतिज्ञादीनामवयवानामन्यतमेनाप्यवयवेन हीनं न्यूनं
निग्रहस्थानं, साधनाभावे साध्यासिद्धिरिति ॥ १२ ॥

हेतूदाहरणाधिकमधिकम् ॥ १३ ॥

एकेन कृतत्वादन्यतरस्यानर्थक्यमिति तदेतन्नियमाभ्युप-
गमे वेदितव्यमिति ॥ १३ ॥

शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात् ॥ १४ ॥

अन्यत्रानुवादात् शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तं वा, नित्यः शब्दो

हरसौञ्चेति तृतीयः पादः जयपराजयव्यवस्था चतुर्थः पादः एवं प्रतिज्ञाहेत्वादीनां
क्रमः तत्र सभाचीमव्याभीहादिना व्यत्यस्ताभिधानमप्राप्तकालमिति ॥ ११ ॥न्यूनं लक्षयति । अवयवेन स्वशास्त्रसिद्धेन तेन सौगतस्य द्वयवयवाभिधाने
ऽपि न न्यूनत्वं नन्ववयवहीनत्वं अवयवत्वावच्छिन्नाभावः तथा चाकथनमेव
स्यादत् आह्वान्यतमेनापीति, तथा च यत्किञ्चिदवयवशून्यावयवाभिधानं फलितं
नचायमपसिद्धान्तः सिद्धान्तविरुद्धानभ्युपगमात् अपि तु सभाचीभादिनाऽनभि-
धानात् ॥ १२ ॥अधिकं लक्षयति । हेतूदाहरणेत्युपलक्षणं दूषणादधिकमपि बोध्यं तथा
च कृतकर्तव्यापुनरुक्ताभिधानमिति फलितम् अनुवादस्तु न कृतकर्तव्यः साभि-
प्रायत्वात् प्रतिज्ञाधिक्यञ्च पुनरुक्तं धूमादालीकात् महानसवच्चत्वरवदित्यादिकन्तु
विना समयवत्त्वं दार्यादिभमादुक्तमधिकं यथा महानसं महानसवदिति तु
लाधिकं किन्तु पुनरुक्तम् ॥ १३ ॥

समाप्तं स्वसिद्धान्तानुरूपप्रयोगाभासनियग्रहस्थानत्रिक प्रकरणम् ॥ ७६ ॥

पुनरुक्तं लक्षयति । पुनर्वचनं पुनरुक्तं तस्य विभागार्थं शब्दार्थयोरिति
तेन शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तञ्च लभ्यते अनुवादेऽतिव्याप्तिवारणायान्यत्रानुवादादिति
अनुवादान्वले सतीत्यर्थः निधप्रयोजनं पुनरभिधानं हि पुनरुक्तं अनुवादस्तु

नित्यः शब्द इति शब्दपुनरुक्तम्, अर्थपुनरुक्तमनित्यः शब्दो
निरोधधर्मकोध्वान इति ॥ १४ ॥

अनुवादे त्वपुनरुक्तं शब्दाभ्यासादर्थविशेषोप-
पत्तेः ॥ १५ ॥

यथा हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमन-
मिति ॥ १५ ॥

अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचनम् ॥ १६ ॥

पुनरुक्तमिति प्रकृतं, निदर्शनम् उत्पत्तिधर्मकत्वादनित्य-
मित्युक्ता अर्थादापन्नस्य योऽभिधायकः शब्दस्तेन स्वशब्देन
ब्रूयादनुत्पत्तिधर्मकं नित्यमिति । तच्च पुनरुक्तं वेदितव्यम्,
अर्थसम्प्रत्ययार्थे शब्दप्रयोगे प्रतीतः सोऽर्थोऽर्थापत्त्येति ॥ १६ ॥

विज्ञातस्य परिषदा विरभिहितस्याप्यनुच्चारण-
मननुभाषणम् ॥ १७ ॥

व्याख्यारूपः सप्रयोजनक एवेति भावः तथा च समानार्थक पूर्वानुपूर्वीक शब्द-
प्रयोगः शब्दपुनरुक्तं समानार्थकभिन्नानुपूर्वीक शब्दस्य निष्प्रयोजनं पुनरभिधान-
मर्थपुनरुक्तं आद्यं यथा घटो घट इति द्वितीयं तथा घटः कलस इति एतस्य
प्रमादादिना सम्भवः ॥ १४ ॥

पुनरुक्तप्रभेदानन्तरमाह । पुनरुक्तमित्यनुवर्तते यच्चिन्तुक्ते यस्यार्थस्यौत्सर्गिको
प्रतिपत्तिर्भवति तस्य तेन रूपेण पुनरभिधानं पुनरुक्तं इदमेव च अर्थपुनरुक्तमिति
गोयते यथा वह्निरुष्ण इति पूर्वपदाक्षिप्तोक्तिरियं उष्णोवह्निरिति उत्तरपदा-
क्षिप्तोक्तिः एवं वह्निरस्ति गेहे नास्तीति विध्याक्षिप्तोक्तिः जीवन् गेहे नास्ति
वह्निरस्तीति निषेधाक्षिप्तोक्तिः पुनरुक्तत्रैविध्यञ्चेदभाष्यादिसम्मतं अन्ये तु शब्द-
पुनरुक्तं द्विविधं तस्यैव शब्दस्य पुनरभिधानं पठ्यायेणाभिधानम् अन्यत् पुनरर्थपुन-
रुक्तमित्याहुः ॥ १६ ॥

५म अध्यायः] द्वितीयाह्निकम् ।

३३६

विज्ञातस्य वाक्यार्थस्य परिषदा प्रतिवादिना त्रिरभिहितस्य यदप्रत्युच्चारणन्तदननुभाषणं नाम निग्रहस्थानमिति, अप्रत्युच्चारयन् किमाश्रयं परपक्षप्रतिषेधं ब्रूयात् ॥ १७ ॥

अविज्ञातञ्चाज्ञानम् ॥ १८ ॥

विज्ञातार्थस्य परिषदा प्रतिवादिना त्रिरभिहितस्य यदविज्ञानन्तदज्ञानं निग्रहस्थानमिति । अयं खल्वविज्ञाय कस्य प्रतिषेधं ब्रूयादिति ॥ १८ ॥

उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥ १९ ॥

परपक्षप्रतिषेधः उत्तरं तदुपदा न प्रतिपद्यते तदां निगृहीतो भवति ॥ १९ ॥

* अननुभाषणं लक्षयति । परिषदा विज्ञातस्य विशिष्य बुद्ध्यर्थस्य वादिना त्रिरभिहितस्य तथा च प्रथमवचनेऽननुभाषणे वादिना वारत्रयं वाक्यमिति दर्शितं तथा च त्रिरभिधानेऽपि यत्रानुभाषणविरोधी व्यापारः तत्राननुभाषणं निग्रहस्थानमित्यर्थः अज्ञान साङ्ख्यनिरासायाज्ञानमनाविष्कृतेति विक्षेपसाङ्ख्यनिरासाय कथामविच्छिन्दतेति च विशेषणीयमित्याचार्याः न चाप्रतिभासाङ्ख्यं उत्तरप्रतिपत्तावपि सभाक्षीभादिनाऽननुभाषणसम्भवात् तदिदं चतुर्धा एकदेशानुवादाद्विपरीतानुवादात् केवलदूषणीक्या स्तम्भेन वेति सर्वनामपदेनानुवादात् पञ्चममित्याचार्याः क्वचिदज्ञानाप्रतिभाऽननुभाषणासाङ्ख्यं यन्निश्चेतुं शक्यते तदेवोद्भाव्यम् ॥ १७ ॥

अज्ञानं लक्षयति । भावे क्तः चकारस्य परिषदा विज्ञातस्येत्याद्यनुकर्षणार्थस्तथाच परिषदा विज्ञातस्य वादिना त्रिरभिहितस्याप्यविज्ञानमित्यर्थः इदञ्च किंवदसि ब्रुयत एव नेत्याध्याविष्करणेन ज्ञातुं शक्यत इति ॥ १८ ॥

अप्रतिभां लक्षयति । उत्तरार्हे परोक्तं बुद्ध्याऽपि यत्रोत्तरसमये उत्तरं न प्रतिपद्यते तत्राप्रतिभा निग्रहस्थानं न चात्राननुभाषणस्यावश्यकत्वात् तदेव दूषणमस्त्विति वाच्यं परोक्ताऽननुवादे हि तत् यत्र परोक्तमनूयापि नोत्तरं प्रतिपद्यते तत्रासाङ्ख्यात् खमूचन श्लोकपाठानुनेया चैवम् ॥ १९ ॥

कार्यव्यासङ्गात् कथाविच्छेदो विक्षेपः ॥ २० ॥

यत्र कर्तव्यं व्यासज्य कथां व्यवच्छिनत्ति इदं मे करणीयं
विद्यते तस्मिन्नवसिते कथयिष्यामीति विक्षेपो नाम निग्रह-
स्थानम् । एकनिग्रहावसानायां कथायां स्वयमेव कथान्तरं
प्रतिपद्यत इति ॥ २० ॥

स्वपक्षदोषाभ्युपगमात् परपक्षदोषप्रसङ्गो
मतानुज्ञा ॥ २१ ॥

यः परेण चोदितं दोषं स्वपक्षेऽभ्युपगम्यानुवृत्त्य वदति
भवत्पक्षे समानो दोष इति स स्वपक्षे दोषाभ्युपगमात्परपक्षे
दोषं प्रसञ्जयन् परमतमनुजानातीति मतानुज्ञा नाम निग्रह-
स्थानमापद्यत इति ॥ २१ ॥

विक्षेपं लक्षयति । कार्यव्यासङ्गात्कार्यव्यासङ्गमुद्भाव्येत्यर्थः ल्यब्लोपे पञ्चमौ
कार्यव्यासङ्गस्यासम्भवात्कालान्तरकलनारोपितः तेन तादृशकथाविच्छेदोविक्षेपः
तेन राजपुरुषादिभिराकारणे गृहजनादिभिर्वावश्यककार्यार्थमाकारणे स्वगृह-
दाहादिकं पश्यतो गमने वा शिरोरोगादिना प्रतिवन्धे वा न विक्षेपः ननु
कार्यव्यासङ्गोद्भावनं कुतः सभाचीमादिना चेदननुभाषणमेव उत्तराप्रतिपत्त्या
चेदप्रतिभैवेति चेन्न उत्तरावसराभावात् वस्तुतस्तत्परस्फूर्तावपि तद्दूषणसम्भावनया
विक्षेपसम्भवात् यथा चित्तिः सकलका कार्यत्वादित्युक्तम् अत्राङ्कुरे व्यभिचार-
सावन्मया उद्भाव्यस्तत्र चेदयं पक्षसमत्वं ब्रूयात् तदा मे किमुत्तरमतोऽत्र महार्णव-
लिखितं मया च विचारितं किञ्चित् कार्यमुद्भाव्य गृहे गत्वा दृश्यत इत्येवं विक्षेप-
सम्भवात् ॥ २० ॥

मतानुज्ञां लक्षयति । दोषाभ्युपगमात् दोषमनुदृष्ट्वेत्यर्थः यथा शब्दोऽनित्यः
यावन्मृतादित्युक्ते ध्वनावनैकान्तिकत्वेन हेलाभासोऽयमित्युक्तौ शब्दोऽनित्यः कृत-
कत्वादिति साधिते ध्वनेरपि पक्षत्वान्न दोष इत्युक्तौ असिद्धत्वात् तवापि हेला-
भासोऽयमित्युक्तौ सोऽयं मतानुज्ञया निगृहीतः स्यादप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति
स्वपक्षे दोषाभ्युपगमात् ॥ २१ ॥

निग्रहस्थानप्राप्तस्यानिग्रहः पर्य्यनुयोज्योपेक्ष-
णम् ॥ २२ ॥

पर्य्यनुयोज्यो नाम निग्रहोपपत्त्या चोदनीयस्तस्योपेक्षणं
निग्रहस्थानं प्राप्तोऽसीत्यननुयोगः, एतच्च कस्य पराजय
इत्यनुक्तया परिषदा वचनीयं, न खलु निग्रहं प्राप्तः स्वकौपीनं
विवरणयादिति ॥ २२ ॥

अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनु-
योज्यानुयोगः ॥ २३ ॥

निग्रहस्थानलक्षणस्य मिथ्याध्ववसायादनिग्रहस्थाने निग्र-
हीतोऽसीति परं ब्रुवन् निरनुयोज्यानुयोगान्निग्रहीतो
वेदितव्य इति ॥ २३ ॥

पर्य्यनुयोज्योपेक्षणं लक्षयति । निग्रहस्थानं प्राप्तवतोऽनिग्रहः निग्रह-
स्थानानुज्ञावनमित्यर्थः यत्र त्वनेकनिग्रहस्थानपाते एकतरोज्ञावनं तत्र न पर्य्यनुयो-
ज्योपेक्षणम् अवसरे निग्रहस्थानोज्ञावनत्वावच्छिन्नाभावस्यैव तच्चात् ननु वादिना
कथमिदमुज्ञाव्यं स्वकौपीनविवरणस्यायुक्तत्वादिति चेत् सत्यं मध्यस्थेनैवेदमुज्ञाव्यं
वादे च स्वयमुज्ञावनेऽप्यदोषः ॥ २२ ॥

निरनुयोज्यानुयोगं लक्षयति । अवसरे यथार्थनिग्रहस्थानोज्ञावनातिरिक्तं
यन्निग्रहस्थानोज्ञावनं तदित्यर्थः एतेनावसरे निग्रहस्थानोज्ञावने एकनिग्रहस्थाने
निग्रहस्थानान्तरोज्ञावने च नातिव्याप्तिः सोऽयं चतुर्धाच्छलं जातिराभासोऽनवसर-
ग्रहणञ्च आभासो व्यभिचारादावसिद्धव्यायुज्ञावनम् अनवसरग्रहणञ्चाकाले
एवोद्भावनं यथा व्यचसि चेत् प्रतिज्ञाहानिः विशेषयसि चेत् हेलन्तरम् एव भवसर-
मतीत्य कथनमपि यथा उच्यमानयाज्ञस्यापशब्दादेः परिसमाप्तौ एवमनुक्तयाज्ञा-
ज्ञानाद्यननुभाषणावसरेऽनुद्भाव्यवोधाविष्करणानुभाषणप्रवृत्ते वादिनि तदुद्भावन-
मित्यादिकमूढम् ॥ २३ ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात्कथाप्रसङ्गोऽप

सिद्धान्तः ॥ २४ ॥

कस्यचिदर्थस्य तथाभावं प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञातार्थविपर्ययादनियमात् कथां प्रसञ्जयतोऽपसिद्धान्तो वेदितव्यः यथा न सदात्मानञ्जहाति न सतो विनाशो नासदात्मानं नासदुत्पद्यत इति, सिद्धान्तमभ्युपेत्य स्वपक्षं व्यवस्थापयति एकप्रकृतीदं व्यक्तं विकाराणामन्वयदर्शनात् नृदन्वितानां शरावादीनां दृष्टमेकप्रकृतित्वं तथा चायं व्यक्तभेदः सुखदुःखमोहान्वितो दृश्यते तस्मात् समन्वयदर्शनात् सुखादिभिरेकप्रकृतीदं शरीरमिति एवमुक्तवाननुयुज्यते । अथ प्रकृतिविकार इति कथं लक्षितव्यमिति । यस्यावस्थितस्य धर्मान्तरनिवृत्तौ धर्मान्तरं प्रवर्तते सा प्रकृतिः । यच्च धर्मान्तरं प्रवर्तते स विकार इति, सोऽयं प्रतिज्ञातार्थविपर्ययादनियमात् कथां प्रसञ्जयति प्रतिज्ञातं खल्वनेन नासदाविर्भवति सत् तिरोभवतीति । सदसतोश्च तिरोभावाविर्भावमन्तरेण न कस्यचित् प्रवृत्तिः प्रवृत्त्युपरमश्च भवति, नृदि खल्ववस्थितायाम्भविष्यति शरावादिलक्षणं धर्मान्तरमिति प्रवृत्तिर्भवति, अभूदिति च प्रवृत्त्युपरमः, तदेतन्मृद्धर्माणामपि न स्यात् एवं प्रत्यवस्थितो यदि सतश्चात्महानमसतश्चात्मलाभमभ्युपैति,

असिद्धान्तं लक्षयति । सिद्धान्तं स्वशास्त्रकाराभ्युपगतमर्थं स्वीकृत्य नियमात्तन्त्रियमप्रच्यवात् कथाप्रसङ्ग इति तथा च कथायां स्वीकृतसिद्धान्तप्रचयोऽपसिद्धान्तः तथा च साङ्ख्यमतेनाहं वदिष्यामीत्यभ्युपेत्यारब्धायां कथायाम् आविर्भावस्याविर्भावाभ्युपगमेऽनवस्थिति दूषणीद्वारायाविर्भावस्यासतः उत्पत्तिं यद्यभ्युपैति तदाऽपसिद्धान्तः वस्तुकेदृशिमतेन कथामारभते तस्य शास्त्रकाराभ्युपगमविरोधे

५म अध्यायः] द्वितीयाह्निकम् ।

३४३

तदस्यापसिद्धान्तोनिग्रहस्थानम्भवति । अथ नाभ्युपैति पक्षो-
ऽस्य न सिद्ध्यति ॥ २४ ॥

हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः ॥ २५ ॥

हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि किं पुनर्लक्षणान्तरयोगात्
हेत्वाभासाः निग्रहस्थानत्वमापन्नाः यथा प्रमाणानि प्रमेयत्व-
मित्यत आह । यथोक्ता इति । हेत्वाभासलक्षणेनैव निग्रह-
स्थानभाव इति । त इमे प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा
लक्षिताः परीक्षिताश्चेति ॥ २५ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयाह्निकं
समाप्तश्चायं पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

नापसिद्धान्त इति विवोधयितुमभ्युपेत्युक्तं सौगतास्त्वपसिद्धान्तं दूषणं न मन्यत
इत्यन्यदेतत् ॥ २४ ॥

क्रमप्राप्तहेत्वाभासलक्षणे वक्तव्ये तदकथनवीजमाह । च पुनरर्थे हेत्वाभासाः
पुनर्यथा येन रूपेण पूर्वमुक्ताः तेनैव रूपेण तेषां निग्रहस्थानत्वमिति न लक्षणा-
न्तरमपेक्षितमिति अत्र चकारस्य दृष्टान्ते साधनवैकल्यादिसमुच्चायकत्वमिति
केचित् तत्र यथोक्ता इत्यस्यानन्वयापत्तेरिति ॥ २५ ॥

समाप्तं निग्रहस्थानविशेषलक्षणम् ।

समाप्तं पञ्चमस्य द्वितीयाह्निकम् ।

एषा मुनिप्रवरगोतमसूत्रवृत्तिः श्रीविश्वनाथकृतिना सुगमाल्यवर्णा ।

श्रीकृष्णचन्द्रचरणाम्बुजचञ्चरीकश्रीमच्छिरोमणिवचः प्रचयैरकारि ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय श्रीविद्यानिवासभट्टाचार्यात्मज श्रीविश्वनाथ-
भट्टाचार्यकृतायां न्यायसूत्रवृत्तौ पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ।

